

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Приредили:

Славиша Орловић и Слободан Г. Марковић

Војислав Становчић
ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Приредили:
Славиша Орловић
и Слободан Г. Марковић

Издавач
Центар за демократију Факултета политичких наука
Универзитета у Београду

За издавача:
Проф. др Драган Симић

Припрема и шптампа
Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6425-095-5

Тираж
100 примерака

© 2022, Центар за демократију

Сва права задржана. Није дозвољено да било који део ове књиге буде снимљен, емитован или репродукован на било који начин, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, фотографију, магнетни упис или било који други вид записа, без претходне дозволе Издавача.

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И
ИДЕОЛОГИЈЕ

Приредили:
Славиша Орловић
и Слободан Г. Марковић

САДРЖАЈ

Проф. др Славиша Орловић, Војислав Становчић и темељи слободе и демократије. VII

I Политичке декларације и политичке идеје

Од „Велике повеље слобода“ до „Атлантске повеље“ [1215–1941]	9
Декларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији.	61
Атлантска повеља	75

II Темељне студије о политичким идеологијама

Федералист (The Federalist)	87
Едмунд Берк и идеологија конзервативизма.	141
Извори теорија о „Држави благостања“	209
Плуралистичко схватање друштва и слободе.	233
Текстови у овој књизи	313
Именски регистар.	315
Предметни регистар.	317

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ И ТЕМЕЉИ СЛОБОДЕ И ДЕМОКРАТИЈЕ

У овој књизи академик, проф. др Војислав Становчић, бави се дисконтинуитетном и веома дугом, пре свега англосаксонском либерално-демократском традицијом. Реч је о систематском залагању и тежњама да се обезбеде права и слободе наспрам монархистичког апсолутизма, што ће у XX веку бити наспрам тоталитаризма и разних ауторитаризама. Историја политичких идеја, политичких теорија и идеологија, којима се аутор бавио читавог живота, испреплетена је са историјом филозофије и друштвених мисли. На том путу руковођен је етичким принципима и „љубављу према мудрости“. У овој књизи сабрани су и изабрани текстови, који су по мишљењу уредника, најбољи и најзрелији радови, написани у време његовог интелектуалног врхунца. То је уједно и зенит његове интелектуалне снаге и свежине. Текстови су целовите монографске студије, које су остале по мало скрајнуте на почетку или на крају значајних књига за које су писани. То су резимиране верзије веома широког опуса и спектра. Писане су у различитим временским периодима, за различите сврхе и потребе као предговори, поговори, анализе и студије. Код Становчића је посебно значајно умеће свођења великих и релевантних дела и аутора на јасан разумљив, синтетичан и поентирајући начин. Посебан значај представља актуелност ових идеја.

Једна од дилема уредника била је како сложити изабране текстове – хронолошки или тематски. Определили смо се да књига има два дела. У првом су анализе декларација и повеља које су поставиле темеље западне цивилизације. У њима су садржане политичке идеје од самих почетака све до краја двадесетог века. Ове декларације и повеље обухватиле су и успоставиле већину политичких принципа, начела, вредности и идеја на којима су постављени темељи модерних друштава и држава. Становчић пише: „Западно-европска цивилизације се постепено изграђивала на два темеља: на идејама и вредностима хришћанског учења и владавине права.“ (стр. 5). У другом делу књиге су студије о делима која у доброј мери рефлектују три идеологије чије кључне речи можемо пронаћи на тробојници Француске револуције: слобода, једнакост и братство („*liberté, égalité, fraternité*“). Слобода је основна идеја и вредност либерализма. „Братство“ уз поредак, ауторитет, стабилност и традицију, представља идеју конзервативизма и десних идеологија. Једнакост, односно егалитаризам, је једна од кључних идеја социјалдемократије и других изведених левичарских идеологија (социјализам, комунизам).

Ова књига може се читати и као историја идеје о слободи, историја идеологија и историја темеља модерне демократије. Посебан допринос афирмацији питања слободе дале су демократске револуције: холандска (1566–1609), две енглеске, и нарочито Америчка и Француска. Историја политичких идеја и политичких теорија ишла је паралелно у два правца. На једној страни је традиција „природног права“, друштвеног уговора, идеја слободе и либерализма. На другој страни је теорија „државног разлога“, која је утемељила у бити недемократске, ауторитарне и тоталитарне идеологије, покрете и режиме. У другим својим радовима, Становчић истиче да струја која ставља нагласак на слободи, не игнорира потребу за ауторитетом, „али га је настојала конституисати на демократским основама уз учешће или пристанак оних над којима он има утицај или влада“. У XV и XVI веку држава је у центру пажње с теоријом „државног разлога“ (Макијавели и Гвичардини), али и са теоријом суверенитета (Жан Боден и Томас Хобс), којом се оправдава њен ауторитарни карактер. Нови век доноси и другачији тренд у развоју политичке мисли. На претпоставци природних права и друштвеног уговора развијају се теорије ограничавања власти како би она служила сврси за коју се претпоставља да је успостављена. Политичка мисао концентрише се на теорије демократије, ограничења власти, владе по пристанку (Џон Лок), владавину већине. Ако држава не штити природна људска права на живот, слободу и својину, право је грађана да је свргну револуцијом. Ове либералне идеје од Алгузијуса, Лока, Монтескјеа, и америчких „федералиста“, нашле су свој практични израз у Америчкој и Француској револуцији, које су и инспирисали. Од друге половине XVIII века почиње нова фаза у развоју политичких идеја с Кантом, Фихтеом и Хегелом, који, како истиче аутор, дају готово последњи покушај да се на систематичан начин обухвате филозофија природе, друштва, права и политике у стилу класичне политичке филозофије. Непосредно након тога почиње период идеологија.

Демократске револуције, обликовање декларација о људским правима и слободама и корени либерализма

Постепено напредовање у обликовању људских права и слобода, њихово освајање и проширивање, прати се од аката који су претходили декларацијама и уставима, од *Magna charta libertatum* (1215) до данас. Декларације и уставно-правни политички акти надахнути су са четири групе идеја (теорија). На првом месту су идеје о друштвеном уговору и природним правима. Друга група су теорија британског конституционализма (од *Мајна карџе* до данас, принципи општег права, *Common Law*), значај ваљаног поступка у примени права (*due process of law*) и извесно уравнотежавање снага између власти и грађана кроз

постепено прихватање да, поред владе, делује и опозиција. Темелј британског конституционализма било је развијање идеје о владавини права (*Rule of law*), уместо владавине било које личности. Трећи извор представља просветитељство започето у Енглеској, које се уздигло до врхунца у Француској у другој половини XVIII века (Русо и Монтескје), а које је имало специфичне представнике у утицајним америчким политичарима (Бенџамин Франклин и Томас Џеферсон). Четврти и превасходни утицај имале су идеје либерализма – политичке идеологије која је у сам врх политичких вредности ставила човекову слободу и, као основ устава, понудила један, у људској историји, нови концепт човекових права.¹ Индивидулазима који потиче још из Ренесансе а долази до изражаја у време Пуританске револуције у Енглеском (под утицајем идеја Томаса Хобса и Џона Лока).

Војислав Становчић је пажљиво анализирао настанак, обликовање и значење, као и теоријску инспирацију најзначајнијих повеља и декларација о правима и слободама у историји људског друштва, којима је обликована западна цивилизација и који су поставили темеље савременог друштва. Од *Велике њовеље слободе*, чувене (*Magna Charta Libertatum* 1215.), преко декларација о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији, *Ајландске њовеље* која јепоставила темеље Уједињеним нацијама и *Ојшињој декларацији о правима човека* коју је усвојила Генерална скупштина УН 10 децембра 1948. што се узима за Међународни дан људских права. Упућујући на свет идеја и догађаје који су претходили утемељењу људских права и слобода, Становчић нам даје анализу две енглеске револуције из седамнаестог века и Америчку и Француску револуцију из осамнаестог века. Њима су претходиле идејна и теоријска инспирација, а исходиште су нашле у историских повељама и декларацијама.

Становчић нас упућује на стваралаштво бројних аутора у Енглеској што је претходило историјским догађаја у седамнаестом веку. Томас Мор, који је био канцелар Хенрија VIII написао „један од првих трактата о једнакости људи“ *Ујидицију* (1516), да би поднео оставку, одбио да дође на крајево венчање и на крају био затворен па погубљен. Хенри VIII је познат по одвајању енглеске цркве од Католичке цркве 1534. године. Моров пријатељ Еразмо Ротердамски, своју *Похвалу лугосији* посветио је Томасу Мору кога ће у XX веку Римокатоличка црква прогласити за свеца (стр. 8). Један од значајних политичких теоретичара и практичара седамнаестог века био је и Френсис Бекон (Lord Bacon, 1561–1626). Бекон је утемељивач експерименталних наука, политички писац и пра-

1 Војислав Становчић, *Vlast i sloboda*, Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, Београд 2003, стр. 179–181; Детаљније сам о овоме писао у: Slaviša Orlović, *Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića*, у: Ilija Vujačić i Dušan Marković (ur.), *Vojislav Stanovčić, život posvećen idejama* (Zbornik radova sa naučnog skupa „Naučno i društveno delovanje prof. dr Vojislava Stanovčića, akademika SANU”), Факултет политичких наука Универзитета у Београду и Удружење за политичке науке Србије, Београд 2019, стр. 167–190.

вник, био је канцелар Џејмса I (ујединитеља Шкотске Енглеске и Ирске), помагао му је у оправдавању апсолутизма потребом развијања права на основу разума и природног права, без обзира на садржај „општер права“ (енглеског *Common Law*), а краљици Елизабети био је правни саветник, државни тужилац и Велики канцелар (*Lord Chancellor*). За Бекона се сматра да поставио идеолошке темеље Британске империје. Француски енциклопедисти посветили су му *Енциклопедију*. По оцени Становчића, Беконове моралне врлине „нису могле стати у ред са његовим научним доприносима“ (стр. 161–162), односно, Бекон је „својим поступцима дао основа потомцима да закључе како његова генијалност у области науке и филозофије није била праћена ни приближном моралном величином.“ (стр. 245). Лорд Меколи ће му, имајући у виду његову неморалност и коруптивност, рећи да је тешко бити „љубимац двора и омиљен у народу“. Војислав Становчић нас упућује на ово: „Лорд Мекли је Лорду Бекону одавао признање што је људски ум ослободио заблуда и погрешних метода тражења истине, али је указивао на његову тешку улогу у политици где је волео да буде истовремено љубимац двора и миљен у народу. „Човеку висиког морала – пише Меколи – нису ни од какве важности богатство, моћ, дворска милост, па чак и лично богатство, када су посреди пријетљство, захвалност и част“.²

Енглеска је у својој историји имала две револуције (које су осим индустријске и технолошке биле једине), од којих је прва, била крвава а друга мирна. Пуританкса револуција укинула је монархију па је енглеска постала република, односно „заједница“ или Комонвелт (*Commonwealth*). Британска историја може се поделити на три фазе. Прва фаза представља период апсолутне монархије која је трајала све до Славне револуције 1688. године. Друга фаза представља успостављање уставне монархије која траје од Славне револуције, односно од *Била о њравима* (*Bill of Rights*) 1689. до првог Закона о народном представништву (*Representation of the People Act*) 1832. године. Трећа фаза датира од доношења Закона о народном представништву па надаље.³ Најстаријим уставним актом средњовековне Енглеске сматра се *Велика њовеља о слободама* (*Magna Carta Libertatum*) из 1215. године којим је ограничена моћ Јована без Земље. Тај акт је камен темељац на којем се развијају касније слободе и права енглеских грађана. Следиле су *Петиииција о њравима* (*the Petition of Right*) из 1628, којом се краљ обавезао да 1. неће убирати порезе без сагласности парламента и 2. да неће затварати грађане без судске пресуде. Свакако централни догађај у енглеској историји била је Славна револуција из 1688. године (свргавање краља Џејмса II). Међу важнијим документима издваја се и *Хабеас Корпус Акт* (*The Habeas Corpus Act*, 1640), и нарочито *Бил о њравима* (*Bill of Rights*) 1689. године. Прва енглеска

2 В. Тома Бабингтон Лорд Меколи, *Есеји*, Култура, Београд 1960, стр. 251, према Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija I*, Чигоја штампа, Београд 1999, фуснога 96, стр. 184.

3 Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, Научна књига, Београд 1987, стр. 61.

револуција је поднела много жртава без очекиваних резултата. Поука коју су Енглези извукли из Пуританске револуције је „да у сваку власт треба у принципу сумњати, јер свака тежи да постане неограничена.“ (стр. 163). Пуританска револуција оставила је поуку Енглезима и да количина проливане крви није гаранција да ће се уживати слободе, као што ни радикализам заговорника идеалних решења није гаранција да ће се жељене промене остварити. Поднето је много жртава а изостали су резултати. Период између две револуције обележен је рестаурацијом и репресевним режимом чије последице су осетили Хобс, Милтон, Харингтон, а мало касније отерао је у прогонство Џона Лока и друге (стр. 252). Друга, такозвана „Славна револуција“ имала је савим другачији ток. Припремљена и идејно уобличена од стране либерала (тада виговаца), реализована је без крви и остварила највећи део онога чему се тежило и желело постићи током прве револуције. Остварени су захтеви да највиша власт пређе са краља на народне представнике са којима краљ саучествује у доношењу одлука. Издејствован је Акт којим се проглашавају права и слободе појединаца, *Бил о њравима* (1689). Овим актом предвиђена је краљева обавеза да влада у складу са законом и утврђени су неки односи између законодавне, извршне и судске власти. Није случајно да је Локово дело *Две расправе о влади* објављено 1689. а Славна револуција десила се 1688. године. Становчић сматра да се Џон Лок може третирати „родоначелником модерне теорије демократије и утемељивачем либералних начела владе по пристанку оних којима влада.“ (стр. 165). Локу се придаје значај за идеју да нема владавине без пристанка, односно сагласности оних над којима се влада. Када народ у једној сложеној заједници не може сам да влада, нико не може владати без пристанка оних над којима се влада. Ову идеју налазимо у његовој *Друјој расправи о влади*. Ради се о томе да већина, нарочито када су у питању порези, мора да изрази свој пристанак: „Истина је да владе не могу да се одрже без великог трошка и да је прикладно да свако ко ужива свој део заштите треба да плати од свог иметка свој удео ради њеног одржавања. Али то мора да буде са његовом властитом сагласношћу, тј. са сагласношћу већине, коју даје или она сама или њени представници које је изабрала.“⁴ Џон Лок у седамнаестом веку развија идеју политичке репрезентације. Код Лока, у односу на Хобса, долази до смене, при чему народ може поверити врховну моћ изабраном телу којем жели, а које има законодавну власт да би осигурао индивидуална права. Ова смена (Лок у *Друјој расправи о влади*, 1689) је пре ишла одоздо нагоре (*bottom up*) него одозго надолу (*top down*) (од народа а не од бога). Џејмс Мил (James Mill) је 1820 описао „представнички систем“ као „велико откриће нашег доба“.⁵

4 Džon Lok (1978), *Dve rasprave o vladi*, НИП Младост, Београд, књига 1 и 2, глава ХИ, параграф 140, стр. 81.

5 Наведено у: George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 3. издање (New York: Holt, Reineltart and Winston, 1961), стр. 695

Неки писци узимају 1776. годину за нулту годину у историји политичких идеологија. Те године је донета *Декларација независности САД*, у којем кулминира утицај либералне идеологије. На самом почетку те године појавио се памфлет *Здрави разум* Томаса Пејна (Paine, 1737–1809), придошлице из Енглеске, љутог на све што је у њој доживео, а највише на њен друштвени и политички систем. Исте године је и шкотски филозоф и економиста Адам Смит (Smith, 1723–1790) објавио своје *Испрживање о природи и узроцима бојачства народа*, а Џереми Бентам (Bentham, 1748–1832) *Фрајментше о влади* (стр. 44–45; 65, 177–178). Исте 1776, и Гибон је објавио први том свога монументалног дела *Опадање и паг римске империје* (Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 томова, 1776–88). Како коментарише Становчић, „све су те књиге за ондашње време биле таквог карактера да би их неки цензор старог друштва без размишљања ставио на индекс.“ (стр. 59).

Идеологија либерализма развијана на идеји слободе за кратко време крајем XVIII века подстакла је и Америчку и Француску револуцију. Како пише Морис Диверже,⁶ два пута у току неколико година ова идеологија постала је основа експлозивних пројеката. Овим револуцијама покренут је „процес промена политичких установа и увођења новина карактеристичних за модерна западно-европска друштва“ (стр. 256). Према Берtrandу Раселу (Russell, 1872–1970), власт готово свих великих држава све до Америчке и Француске револуције била је аристократска, а од тада демократија постаје важна политичка сила.⁷ Амерички конституционализам са писаним и кодификованим уставом није био карактеристика британског конституционализма (осим неуспелог покушаја под Кромвелом), као што није потпуно исправно говорити да Британија нема писани устав. Родно место парламентаризма је Британија, али се утицај ове идеје брзо ширио. Енглеска је задужила демократију идејама парламентаризма. За разлику од америчког федерализма или президенцијализма, парламентарна влада (парламентаризам) није продукт делиберације институционалног дизајна. Он је производ еволуције у Великој Британији током више векова.

Америчка и Француска револуција

Инспирисане великим идејама и теоријама традиције природног права, Америчка и Француска револуција значиле су прекретницу до које је дошло крајем XVIII века а њихов највећи допринос у уставно правном смислу су прокламоване декларације о људским правима и слободама. Наспрам апсолутистичких творевина и њихових апологија

6 Maurice Duverger, *Janus dva lica Zapada*, Globus, Zagreb, 1980. Морис Диверже је од 1981. године био инострани члан Српске академије наука и уметности.

7 Бетранд Расл, *Историја западне филозофије*, нав. д., стр. 475 и 737. Према Становчић, стр. 55.

садржаних у традицији теорије „државног разлога“ (*raison d'état*), ове декларације отварају перспективу трајне усмерености и оријентације ка правима човека. Иако су изворне инспирације револуцијама у Америци и Француској биле врло сличне, њихови исходи били су различити због начина уставног уобличавања и конституционализације, односно, настојања да се нека од полазних начела уобличи у трајне политичке и правне установе, пре свега у устав (стр. 55). Америчка револуција свој адекватан израз имала је у *Декларацији независности* из 1776. године, (а касније у Устав из 1787.). Најзначајнији акт који је резултат Француске револуције свакако је *Декларацији о правима човека и грађанина* (*La déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) од 26. августа 1789, писана под утицајме идеја Монтескјеа, Русоа и других. Међу најважнијим доприносима ових револуција наводе се одговорна и ограничена представничка републиканска влада, владавина права, одобравање и строга контрола државних финансија, подела власти, судска контрола управе, независно судство, у неким државама и федерализам и др. Ове две револуције показале су колики је значај институционализације и конституционализације власти.⁸ О конституционализму Становчић говори као о „облику и средству организовања, регулисања и ограничавања власти, али и као средству (пре)расподеле друштвене моћи и правног санкционисања (од првих „устава“ до данас) те прерасподеле”,⁹ док се под институционализацијом подразумева замена личне власти, одговарајућим установама и правним поретком. Како резимира аутор, „овај аспект подразумева један од можда, историјски гледано, најважнијих трансфера или транзиција власти – транзицију, претварање личне власти у институцију”.¹⁰ Највећи допринос и најзначајнији плод Француске револуције је допринос питању људских права од када она постају универзализована. Од ових револуција наомамо, „права и слободе постају један од критеријума за оцену и квалификацију политичких режима“. Од тада се политички режими посматрају у релационом односу човека и власти, ауторитета и слободе, демократије и ауторитаризма.

Путеви кретања идеја и међусобних утицаја су веома интересантни и вијугави. Тако је британски конституционализам извршио утицај на Монтескјеа у Француској. За неколико делова рада *О духу закона* (1748), а нарочито за чувену књигу XI, названу *Закони слободе*, Монтескје је био инспирисан британским системом.¹¹ Са друге стране, Монтескје је својим теоријама о подели власти и федерализму, већи утицај извршио на Америчку револуцију и „очеве осниваче“ (*Founding Fathers*), него на Француску револуцију. Америчком уставу претходиле су Вирџинијска и Филаделфијска декларација у којима су парафразирани ставови Џона

8 Slaviša Orlović, *Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića*, u: Ilija Vujačić i Dušan Marković (ur.), *Vojislav Stanovčić, život posvećen idejama*, стр. 177.

9 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, Удружење за политичке наука и Чигоја штампа, Београд 2003, стр. 216

10 Stanovčić Vojislav, *Vlast i sloboda*, стр. 218

11 Монтескје, *O duhu zakona*, том I и II, Филип Вишњић, Београд 1989.

Лока из његове *Друје расправе о влади*.¹² Просветитељство, које је врхунац достигло у Француској крајем XVIII века, имало је своје „специфичне представнике“ у Америци, као што су били Бенџамин Франклин (1706–1790), Томас Џеферсон (Jefferson, 1743–1826) и други. Томас Џеферсон, за кога се сматра да је писац *Декларације независности САД*, имао је значајну улогу у преношењу идеја америчких декларација на француске револуционаре, јер је управо уочи Француске револуције био амбасадор САД у Француској (стр. 61). Томас Пејн, за кога се сматра да је један од идеолога Америчке револуције нашао се у Француској 1789. у време револуције Његови радови су, пре свега, посвећени одбрани принципа права човека.

„Очеви оснивачи“ Америчког устава

Није било једноставно ни лако ауторима декларација и повеља да сажму велике идеје и идеале које су прокламовали. Текстови које су Александар Хамилтон, Џејмс Медисон, Џон Џеј, написало током 1787/88, представљају оштре полемике и политичке расправе око предлога Устава САД, какав је предложила Уставотворна скупштина 1787. Мотиви за писање ових списа били су да убеди бираче и политичке представнике држава и да придобију неопходну подршку. За усвајање устава била је потребна ратификација од стране две трећине држава а било је неопходно и да га прихвате скупштине девет држава. Неколико година након усвајања *Декларације независности* (4. јула 1776.) када је тринаест држава прогласило независност од Велике Британије, 17. септембра 1787. године, у Филаделфији је одржана уставотворна скупштина и донет је нови устав, који је најстарији важећи устав на свету. У њему су „очеви оснивачи поставили принципе: владавине права, федерализма, изборне основе власти, поделе власти и правило *checks and balances* (контрола и равнотежа) и широку лепезу права и слобода. Хамилтон, Медисон и Џеј стекли су статус „очеви оснивачи“, односно творци Устава САД-а.

Изворно и примарно текст *О карактеру и политичким идејама Федералистичких списа*, Војислав Становчић написао је 1981. године као уводну студију објављене књиге *Федералистички списи* (са преводом и напоменама Војислава Коштунице).¹³ Текст *Федералист* у овој књизи новијег је датума и преузет је из књиге *Темељи модерне демократије (избор декларација и повеља о људским правима, 1215–1990)*, објављене 2011. године.¹⁴ Разлог за овакво опредељење уредника је што је каснији

12 Džon Lok (1978), *Dve rasprave o vladi*, НИП Младост, Београд, књига 2, види нарочито тачке (параграфе) 135, 210, 225 и 230.

13 Aleksandar Hamilton, Džejms Medison, Džon Džej, *Federalistički spisi*, Радничка штампа, Београд (превод и напомене Војислав Коштуница, редакција и уводна студија Војислав Становчић, „О карактеру и политичким идејама Федералистичких списа“), стр. 5–189.

14 Vojislav Stanovčić, *Federalist (The Federalist)*, стр. 246–307, у: *Temelji moderne demokratije (Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215–1990))*, Завод за уџбе-

текст писан у зрелијој фази, концизнији, сведенији и рафиниранији у односу на претходни. Укупно 85 огледа представља промишљену анализу уставно-правних, политичко-теоријских, економских и антрополошких елемената на основу којих је оправдаван и популарисан предлог Устава САД. Вредност ових списа је у успостављању новог облика државе и владе републиканског и федералног уређења, са системом ограничавања власти узајамном контролом и равнотежом (*checks and balances*). Иза псеудонима „Публиус“, крили су се Хамилтон, Медисон и Џеј, „ три аутора, међусобно различитог темперамента, социјалног порекла, политичких опредељења и судбина.“ (стр. 89). Ови огледи још у току објављивања оцењени су као значајно дело политичке теорије. Тако је Џорџ Вашингтон, непосредно по објављивању, проценио трајну вредност *Федералиста* у свом писму Хамилтону из 1788. У том писму, између осталог, пише да тај рад заслужује пажњу потомства „јер су у њему отворено и компетентно размотрени принципи слободе и проблеми владавине – који ће увек интересовати човечанство све док људи буду удружени у грађанско друштво.“ (стр. 90). Томас Џеферсон (Jefferson) је у писму Медисону од 18. новембра 1788. писао да је то „најбољи коментар о принципима владавине који је икада написан.“ Алексис Токвил у *Демократији у Америци* често цитира *Федералиста* који је „лепа књига коју би, мада се тиче посебно Америке, требали присно да познају државници свих земаља.“¹⁵ Џон Стјуарт Мил је у *Размишљањима о представничкој влади* (1867) једно поглавље посветио је федералној представничкој влади. Лорд Брајс је *Федералиста* сматрао класичним коментаром америчког устава. Слободан Јовановић у књизи *Амерички федерализам* пише: „Речено је да су после старих Грка и Римљана људи учинили свега два изналаска у области политичке вештине: један је представничка влада, а други федерализам. Оба су изналаска производ англосаксонског духа. Представничка влада први пут је с успехом примењена од Енглеза, а федерализам од њихових насеобина у Северној Америци.“¹⁶

У *Федералистичким сјисима* је изнесена и анализа узрока опасности од сукоба између држава Конфедерације, као и тираније (већине или мањине), вечна питања људске природе и кварљиве природе власти. „Контроверзни“ Хамилтон је многе резерве, сумњичавост и одбојност према демократији заснивао на хобсовском гледању на природу човека. Хамилтон је указивао да су су људи по природи властољубиви, осветољубиви и грабежљиви. Код „очева оснивача“, а пре свега код Хамилтона и Медисона трага се за успостављањем равнотеже између ставова да је човек егоистичан, грабежљив, властољубив, и ставова да човек може деловати снажно подстицан врлинама и патриотизмом. (стр. 113).

Иновативност аутора *Федералистичких сјиса* односи се, пре свега и афирмисању принципа узајамне контроле и равнотеже власти (*checks*

нике и Досије, Београд 2011.

15 Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, ЦИД Подгорица, 1990. стр. 102

16 Слободан Јовановић, *Амерички федерализам*, Београд 1939, стр. 5, 34, 36–37.

and balances). Иако има интерпретација које указују да је чињеницом да је потпредседник САД-а председавајући Сената, овај принцип начет, ипак овај принцип у пракси функционише. Указујући на значај контроле власти Становчић пише: „Образујући владу у којој људи треба да управљају људима озбиљну тешкоћу причињава то што се влади мора омогућити да контролише оне над којима влада, а потом је обавезати и да саму себе контролише.“ (стр. 112). Идеју о противтежама и равнотежи између различитих грана власти власти међу првима у новом веку развио је Џејмс Херингтон, а најпознатији по доприносу теорији поделе власти су Џон Лок и Шарл Монтескје, и касније под њиховим утицајем, у Америци Томас Џеферсон и Џејмс Медисон. Лок у *Друјој расцрпави о влади* пише да „једини прави лек за силу без овлашћења је да јој се супротстави сила“. По Локу, може да постоји само једна врховна власт коју представља парламент. Монтескје (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu, 1689–1755) свом делу *О духу закона* наглашава да „само власт зауставља власт“. Он је, у ствари, Локову извршну власт поделио (исправно) на извршну и судску.¹⁷ Монтескје-ове представе о подели власти описане су у 6. одељку његове 11. књиге *О духу закона*, која се први пут појавила у Женеви 1748. године. Монтескје пише: „вечито је искуство да је сваки човек који има власт склон да је злоупотреби и злоупотребљава је све док не наиђе на границе. Ко би рекао да су самој врлини потребне границе! Како се власт не би могла злоупотребљавати, потребно је да, распоредом самих ствари, једна власт обуздава другу“.¹⁸ Овде се налази и језгро његовог учења, које се увек цитира: „Све би било изгубљено ако би исти човек или тело угледника, било племића било људи из народа, вршило поменуте три власти, наиме власт доношења закона, власт извршавања јавних одлука и власт суђења за злочине у споровима приватних лица“.¹⁹ По „федералистима“, концентрисање законодавне, извршне и судске власти у истим рукама (било појединца или мноштва), изабране или наслеђене, може се сматрати тиранијом (стр. 128).

„Очеви оснивачи“ (*Founding Fathers*) били не само теоретичари, који промишљају проблеме и изналазе решења, већ и политички практичари. Џон Џеј је пет година био државни секретар за спољне послове (1784–89). После ратификације Устава, Медисон је био изабран у Представнички дом (1789–1797) и у Конгресу постао водећа личност опозиције мерама које је предлагао Хамилтон као први секретар за финансије. Медисон је био министар спољних послова за време председниковања Т. Џеферсона (1801–1809), да би после Џеферсона, био биран за четвртог председника САД кроз два мандатна периода (1809–1817). После истека његовог другог председничког мандата, следио је пример

17 Stanovčić Vojislav, *Vlast i sloboda*, стр. 333.

18 Монтескје, *О духу закона*, том 1, Филип Вишњић. Београд, 1989, стр. 175.

19 Ibid., 176.

вирџинијанца²⁰ Џорџа Вашингтона да се не кандидује за трећи мандат. Уставом биран је за првог и наредног председника САД, а одбио је да прихвати трећи мандат и тиме је успоставио правило које је поштовано све до Франклина Рузвелта, а у Устав САД је амандманом 22 из 1951. ограничен број мандата председника). (стр. 84). Ово је још један принцип ограничавања власти који можемо евидентирати код „очева оснивача“. Временско ограничавање власти могуће је дужином мандата и бројем узастопних мандата. По Хуану Линцу, демократија је владавина на одређени временски период (*pro tempore*), са регулисаним интервалима трајања мандата, што је, између осталог, и брана од могуће злоупотребе.²¹ Устав САД је од 1951. успоставио стандарда у немогућности кандидовања за председника више од два пута. Захтев за стабилношћу и јаком владом произилази из народа, а они којима је власт поверена повремено полажу народу (грађанима) рачуне. Временско ограничење није довољно јер се и за кратко време власт може злоупотребити у рукама неколицине.

Под утицајем Монтеѕкјеа и Русоа сматрало се да је демократија могућа само у малим заједницама. У односу на (до)тадашње схватање демократије као непосредне демократије, примењује се представнички и федеалистички облик. За демократске идеје и елементе, Медисону припада посебна заслуга. Медисон је придавао велики значај разликовању између демократије и републике. Демократију је сматрао као непосредну а републику као представничку демократију. Такав приступ и решења омогућавали су блик представничке демократије у којем велики део становништва на изванстан начин учествује у управљању у земљи са огромним просторством. Како поентира Становчић, „у овоме су видели и светски значај америчког експеримента спајања федерализма и републиканизма који су узимали у смислу демократизма, тј. учешћа народа у власти.“ (стр. 105).

Очеви оснивачи су трагали за мером између политичке партиципације и репрезентације. Медисонов *Федералист* Но 10 је вероватно један од најпопуларних и начешће навођених есеја. То није било на самом почетку. Медион се бавио питањем странчарства, тираније већине, разликама између демократије и републике, анализом човекове природе. Аутори федералистичких списа, а нарочито Медисон, сматрали су да је важно да представничка влада очува дух и осећај политичке заједнице,

20 Краљица, која се није удавала (*the Virgin Queen*), по чему је названа Вирџинија

21 Juan J. Linz: „Демократија је по дефиницији владавина на одређени временски период (про темпоре), владавина у којој бирачи у редовним интервалима могу учинити одговорним оне који владају и наметнути промене. Максимална временска граница за сваку власт између избора је вероватно највећа гаранција против свемоћи и злоупотребе власти, последња нада за оне који су у позицији мањине“. (1994), „*Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*“ in: Edited by Linz Juan J., Arturo Valenzuela, *The Failure of Presidential Democracy*, (Volume 1), The John Hopkins University Press, Baltimore and London, pp. 16–17.

али су указивали на страх од представљања партикуларних интереса, пре свега, странчарења. Устав САД не помиње политичке партије јер су „очевидно основачи“ хтели да заштите нову републику од утицаја политичких партија и фракција. Они су, пре свега, мислили на јединство и опште добро америчког друштва. Медисон пише: „под странком подразумевам изванредан број грађана, без обзира на то да ли чине већи или мањи део целине, које уједињује и покреће нека заједничка побуда или страст, односно интерес, супротан правима других грађана или трајним и општим интересима друштва“.²² Џејмс Медисон је изнео да су удружења и политичке странке, односно странчарство, и поред својих мана неизбежни. Политичке партије у САД добиле су обележја државних органа преко којих суверени народ врши власт, па су и саме подвргнуте законској контроли, пре свега, у погледу трошкова кампање и станачких финансија. Медисон указује на потребу да се угуши и обузда силовитост странчарства као „претећи порок“: „одасвуд допиру замерке наших најразборитијих и најчеститијих грађана, приговори пријатеља јавног и приватног поверења, као и јавне и личне слободе, да су наше владе сувише непостојане, да се у окршајима противничких странака заборавља на опште добро (*public good*), а да се одлуке не доносе у складу са начелима правде и правима мањине, већ захваљујући већој снази користољубиве и властољубиве већине“.²³ Медисон је тражио „републикански“ (*res publica*, јавно добро) лек за странчарство и улогу владе види у регулисању сукоба интереса у друштву. Зло странчарства може се решавати путем отклањања узрока или путем обуздавања последица. По Медисону, не могу да се искорене узроци сукоба интереса у друштву, већ могу једино да се обуздавају последице. За њега је републиканска, тј. представничка влада најбољи облик, јер гледишта јавности пролазе и филтрирају се кроз једно изабрано тело „које својом мудрошћу најбоље препознаје праве интересе земље, а због своје родољубивости и љубави према правди мало је вероватно да би могло овај интерес да подреди привременим или једностраним обзирима. Под оваквим условима може се десити да мишљење јавности, које изражавају представници народа, буде више у складу са општим добром него да је ово изнео сам народ окупивши се у ту сврху.“ (стр. 121)

Како примећује Становчић, „док се у неким ситуацијама Медисон позива на теорију демократије и народ као крајњи извор и носиоца власти, он истовремено исказује дубоке резерве према сувише честом и олаквом обраћању народу у ситуацијама кад институционализована власт не може да нађе излаз из конфликтних односа међу гранама власти.“ (стр. 123). Писци *Федералистичких списа* уложили су напор да спрече тиранију како већине, тако и мањине. *Федералисти* Но 51 посвећен је систему контроле и равнотеже („теже и противтеже“). Становчић по-

22 Aleksandar Hamilton, Džejms Medison, Džon Džej, *Federalistički spisi*, стр. 223.

23 Ibid.

ентира: „Федералисти није само коментар тога система него и трактат о владавини, у којем се анализира, критикује, образлаже, оправдава визија једне републиканске владе којој је федерализам не само елеменат којим се обезбеђује заштита од опасности него и елеменат унутрашње равнотеже којим се решава низ проблема.“ (стр. 133)

Амерички конституционализам задужио је демократију како својим обликовањем, филтрацијаким расправама у којима су предњачили „очевидни оснивачи“ (творци устава), тако кодификовањем, чији је резултат био први писани устав, али исто тако и тајањем овог устава. Устав је донет 1787, ступио на снагу 1789, и има само 27 амандмана од којих су првих десет „Бил (повеља) о правима“ (*Bill of Rights*) која је ступила на снагу 1791. Устав САД траје до данас (233 године). У Француској је тај процес остваривања декларисаних циљева текао око стотину година. За то време Француска је променила 17 устава.²⁴ Отуда анегдота када је британец дошао у Париз и тражио да купи Устав – одговорили су му да „не продају периодичну литературу“.

Едмунд Берк, критика револуције и темељи конзервативизма

Своји делом *Размишљања о револуцији у Француској* 1790. непосредно након ових историјских догађаја и без временске дистанце, Едмунд Берк је себи обезбедио статус оснивача и утемељивача идеологије конзервативизма. Иако у младости либерал („виговац, присталица економских погледа Адама Смита свога пријатеља из колеџа и из „Клуба књижевника“ током 1769-их година, па и присталица слободног тржишта, слободе мишљења“), инспирисан искуством енглеских револуција, ово дело писао је у тежњи да се спречи ширење утицаја револуционарних идеја из Америке и Француске у Енглеску и друге земље. Берк је веровао да треба сачувати карактер британске уставности, као што га је хвалио „величанствени Монтескје“, који обезбеђује равнотежу између слободе и поретка. Како примећује Становчић, „у тој речи `сачувати` је корен израза `конзервативизам` (конзервирати, обезбедити од кварења и пропадања).“ (стр. 137). *Размишљања о револуцији у Француској* Берк је написао у виду веома опширног писма које је упутио „младом господину из Париза“, чије име није одмах откривено како га не би коштало живота. Радило се о Виктору Дипону (Dumont), који је нешто пре настанка дела посетио Лондон и упознао се са Берком, а касније превео *Размишљања* на француски. (стр. 138). Према Становчићу, Берк (Ирац) је према последицама енглеских револуција оцењивао догађаје у Француској, „своје визије непосредне будућности Француске заснивао на

24 Србија је између 1835. и 2006. променила 15-ак устава, узимајући у обзир и различите облике државне заједнице чији је део била као што су СФРЈ, СРЈ, СЦГ.

познавању и пристрасном тумачењу британске прошлости.“ (стр. 152). Берк у похвалама британског политичког система ослањао на Француза Монтескјеа који боравио у Енглеској пронашавши спас од прогона. У Монтескјеовом *Духу закона* (*De l'esprit des lois*, изворно написано *De l'esprit des loix*, 1748) често су навођена места о енглеском уређењу и енглеским слободама. „Берк се на Монтескјеа позива већ у *Историји Енглеске*, где Монтескјеа назива највећим генијем који је просветлио ово доба.“ (стр. 167). Британску политичку мисао XVIII века уздигли су и Берков колега са студија и пријатељ, Адам Смит (Шкотланђанин), који се сматра једним од кључних фигура либерализма. Смитово *Истраживање природе и узрока бојажљивости народа* (1776) спада у темељна дела либерализма. Уз њих значајну улогу има и Дејвид Хјум (Шкотланђанин). Берк је мењао политичке стране, био је посланик и губио изборе. Његов говор „бирачима Бристола“ (3. новембра 1774), чији је био посланик постао је антологијски. Берк није ласкао бирачима, чему су политичари иначе склони. Уместо тога, указао им је да представник-посланик „не може бити делегат оних који га бирају“; да као посланик дугује стављање интереса бирача испред својих, али да му дужност забрањује да ласка маси и прихвата њена мишљења у стварима у којима је упућенији од ње. „Парламент није конгрес амбасадора различитих и непријатељских интереса, које сваки посланик мора подржавати и бранити против других агената и адвоката, већ је парламент скупштина једног народа, која све разматра имајући у виду само један интерес, а то је интерес целине. Посланика не смеју водити ни локални циљеви ни локалне предрасуде, већ само опште добро, које произилази из општих разлога целине. Да, ви заиста бирате посланика. Али, кад га изаберете, он онда није посланик Бристола него посланик парламента ... Ваш посланик вам дугује не само труд који улаже, него и његово расуђивање; и он вас издаје а не служи вам, ако своје расуђивање жртвује вашем мњењу.“ (Едмунд Берк, „*Говор бирачима Бристола*“, 3. новембра 1774). У интерпретацији Војислава Становчића, „посланик, дакле, задржава право и слободу процењивања и опредељује се према општем интересу, а не према интересу неког локалитета или партикуларном интересу. На оваквом програму, Берк је добио подршку бирача и био је изабран.“ (стр. 146).

Берк се критички осврће на револуцију у Француској, а обрачунава се са идеологијом која стоји иза ње. Кључне идеје на које се обрушио су: идеје слободе, једнакости, народног суверенитета, права бирања и смењивања владе, улога разума у тражењу најбољих решења и постизања среће, где се наглашавају људска права а запостављају дужности. Једна од карактеристика конзервативизма је органицистичка концепција друштва, по којој је се друштво схвата као један организам чији делови се подчињавају функционисању целине како би се одржала и функционисала. (стр. 176). Ова идеологија оправдава традиционално друштво засновано на ауторитету, државу, цркви, обичајима, реду и поретку.

Берк је далекосежно с правом упозоравао на злоупотрему моћи и колико су нове власти гладне и опасне јер мало знају а много тога хоће: „Обазриви људи ће, пре него што се изјасне, осмотрити како се користи та моћ, а нарочито тако опасна ствар као што је нова моћ нових људи о чијим принципима, наравима и расположењу знају мало или нимало, и у ситуацији када они који су на изглед најбучнији на сцени, можда и нису прави покретачи догађаја.”²⁵ Становчић наводи неколико места у којима Берк указује и на корумптивну природу власти: „Они који су били затровани влашћу, и који су извукли макар какву корист из тога, макар и само током једне године, не могу никада добровољно да је напусте.” У том смислу је и место које подсећа на слична упозорења Џонатана Свифта у *Гуливеровим путовањима*. Берк, наиме 1796, записује: „Јавност је позориште за лакрдијаше и варалице”, а 1797: „Они који од неког човека праве идола, чим он падне са свога пиједестала, поступаће с њим са презиром са каквим заслепљени и љутити обожаваоци поступају са палим идолом.” (стр. 186).

Берк је имао и своје критичере. Берково реаговање на Француску револуцију представљало је велики заокрет у односу на његова дотадашњу вредносну и политичку оријентацију. Већ следеће године му је Томас Пејн одговорио са књигом *Права човека* (1971). Пејнова *Права човека* су најисцрпнија критика Берка с позиције француских револуционара, али и других следбеника идеје људских права. Пејн почиње *Права човека* следећим речима: „Међу неуљудностима којима нације и појединци изазивају и раздражују једни друге, памфлет господ. Берка о Француској револуцији представља изузетан пример.”²⁶ Пејн узвраћа Берку на покуде и погрдне које је упутио на рачун француских револуционара и идеја које су стајале иза њихових пројеката. Пејн даље пише: „Према улози коју је господ. Берк одиграо у Француској револуцији, било је природно да га сматрам пријатељем човечанства, а како је наше познанство почело на тој основи, било ми је пријатније да сам имао разлога да такво мишљење очувам, него да га мењам.”²⁷ Томас Пејн оптужује Берка за извртање чињеница и срамне клевете Француске револуције и начела слободе, као и обмањивање осталог света. Како нас упућује Војислав Становчић, Пејн је својим револуционарним памфлетом *Здрави разум* (1776) можда више од било кога другог допринео разгарању духа независности у Америци и касније је, следећи своје космополитске и револуционарне идеале, закључио да су револуционарна врења у Француској право место где треба да се нађе.²⁸ „Ускоро је постао француски

25 Едмунд Берк, *Размишљања о револуцији у Француској*, Филип Вишњић, Београд, 2001, Део I, одељ. „Почетак писма”, стр. 16

26 Томас Пејн, *Права човека*, (са предговором Драгољуба Мићуновића, „Живот и дело Томаса Пејна”, Филип Вишњић, Београд 1987, стр. 63.

27 Предговор енглеском издању, *Rights of Man: Being an Answer to Mr. Berke's Attack on the French Revolution by Thomas Paine*, Penguin Books, Harmondsworth 1971.; Томас Пејн, *Права човека*, Београд, Филип Вишњић, 1987, стр. 57.

28 Томас Пејн, *Здрав разум и дрући сјиси*, Завод за уџбенике и наставна средстав, Београд, 2004.

грађанин и члан француског револуционарног Конвента (у даљем току догађаја му је вероватно `америчка веза` помогла да не буде гиљотиниран, а његова радикална одређења и непринципијелна критика Џорџа Вашингтона су допринели да у Америци буде прилично занемарен и на изванредан начин рехабилитован тек током Другог светског рата).“ (стр. 191). Ма колико иначе били склони ауторитаризму, неки конзервативци, а међу првима родоначелник, Берк, друштву дају предност у односу на државу (англосаксонска варијанта). Предност друштву над владом, наравно, дају и либерали, још од Џона Лока. То је нашло врло јасан израз и у *Здравом разуму* Томаса Пејна, где на самом почетку он износи становиште да је друштво благодет и природна потреба људи, а држава, односно влада, у најбољем случају нужно зло. Пејн пише: „Друштво се ствара због наших потреба, а влада због наших порока; друштво *йози-йивно* утиче на нашу срећу, јер сједињује наша осећања, а влада *неја-йивно*, јер ограничава наше пороке: Друштво подстиче сједињавање, а влада ствара подвојености. Друштво штити а власт кажњава. Друштво је у сваком свом облику благослов, а влада, чак и кад је најбоља, само нужно зло,..“²⁹

Теорија „државе благостања“ и идеје социјалдемократије

Либерални концепт државе као „ноћног чувара“, по којем њено мешање у токове привреде представља препреку остварењу благостања народа, како је сматрао Адам Смит, током једног и по века еволуирао је ка отварању могућности неопходне интервенције државе у циљу остваривања благостања. Ово „прилагођавање“ либералне теорије ишло је преко социјаллиберала какви су били Џон Стјуарт Мил, Алфред Маршал и Џон Мајнард Кејнс ка теорији „државе благостања“ („*Welfare State*“), која представља „један од основних теоријских, идеолошких и програмских ставова западноевропске социјалдемократије.“ (стр. 203). Мил објавио своју расправу *О слободи* (1859), исте године кад је Дарвин објавио своје *Порекло врста* и Маркс *Прилози критички и политичке економије* (стр. 41). Џону Стјуарту Милу, кум на крштењу, али и учитељ и васпитач био је Џереми Бентам, иначе пријатељ Миловог оца Џејмса Стјуарта Мила. Мил је био под утицајем Токвилових идеја из *Демократије у Америци*. Алексис де Токвил је посетио и проучавао Америку у време владавине председника Ендру Џексона (1829–1837). У својој књизи *Демократија у Америци* (т. I, 1835; т. II, 1840) Токвил је упозоравао на последице једнакости које могу угрозити слободу и на опасност „тираније већине“. Ова књига је привукла пажњу и изазвала похвале код Џона Стјуарта Мила са којим се каснио срео и постали су пријатељи.

29 Томас Пејн, *Здрав разум и други списи*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004. стр. 11

Џон Стјуарт Мил је својим *Принципима* политичке економије утицао на Алфреда Маршала. Џон Мајнард Кејнс је желео да се запосли у државној служби, за шта је услов био познавање економије. То га је одвело на предавања Алфреда Маршала у коме је нашао патрона, ментора и чак га је Маршал лично стипендирао из свог џепа са 100 фунти месечно. (стр. 215). Теоријски и практични допринос овој еволуцији дали су припадници и представници Фабијанског друштва у Британији. Данас се обично узима да је концепт „државе благостања” један од основних теоријских, идеолошких и програмских ставова западноевропске социјалдемократије.³⁰

Џон Стјуарт Мил дао је основе да се егалитаризам прихвата као вредност и отворио могућност да држава интервенише ради остваривања одређених друштвених циљева. У интерпретацији Становчића, „Мил је сматрао да у области производње и размене владају природни закони, док у области расподеле односи зависе од друштвених институција,“ и додаје „тима је отворио пут за могуће компромисе између радничке класе и капиталиста, износећи закључак да је социјализам могућ ако радници узму учешћа у расподели профита“. Залагао се за „присвајање од стране заједнице ренте од земље и капитала”, у чему су фабијанци видели Милов социјализам.“ (стр. 219). Милове идеје утицале су на Сиднија Веба (Webb, 1859–1947) и Џорџа Бернарда Шоа (Shaw, 1856–1950), и друге утемељиваче Фабијанског друштва и фабијанског социјализма, „чији су чланови усвајали иновације либерализма и тако је синтетизован социјални либерализам и либерални социјализам који је у Енглеској био либерални (фабијански) социјализам, а заједнички највећи домет две струје је држава благостања.“ (стр. 45–46). Фабијанци су се декларисали као антимајмарксисти с малим изузецима међу онима који су се повремено приближавали марксизму, што утицало да више баве економским проблемима. Чланови Фабијанског друштва,³¹ Сидни и Беатриса Веб и Џорџ Бернард Шо основали су 1895. чувену школу (*The London School of Economics and Political Science, LSE*).³² На LSE –ју је Војислав Становчић боравио 1960–61 када је директор био познати фабијевац, Вилијам Робсон (William A. Robson) аутор дела *Однос бољшевиштва и благостања* (1925). У то време професор Становчић је био

30 Књига Силвестер Завадски, *Држава благостања*, била је повод да Војислав Становчић напише текст „Извори теорија о ‘држави благостања’”, која је поговор овој књизи. Силвестер Завадски је пољски правник (иностранни члан САНУ); Војислав Становчић, *Извори теорија о ‘држави благостања’*. [Поговор књизи] Силвестер Завадски, *Држава благостања*, Радничка штампа, Београд 1975, стр. 251–285.

31 „они су Друштву дали име по римском војсковођи Максиму Фабију названом Кунктатор „Оклевало”, а за амблем Друштва узели су корњачу.“, фуснота 33, стр. 217.

32 Шеснаест професора и дипломираних студената са LSE-а добило је Нобелове награде за економију (јер не постоје за политичке науке), али је знатан број политиколога, нарочито у САД, за своје претежно политичко-теоријске радове добио Нобелову награду за економију (Херберт Сајмон, Џејмс Бјукенан, Гунар Мирдал, Фридрих фон Хајек, и Елионор Остром) (стр. 76)

на последипломским студијама у Енглеској (на Универзитету у Лестеру). Професор Најдан Пашић је послао писмо директору LSE, које му је предао Становчић. Након тога је представљен Карлу Поперу чија је предавања слушао а био је смештен у кабинету Мајкла Оукшота који је био одсутан.³³

Описујући контекст и атмосферу у којој је „држава благостања“ доживела свој узлет, Становчић указује како су двадесете године двадесетог века означиле крај деветнаестовековног либерализма: „Први светски рат нанео је тежак ударац и либерализму и социјализму као покретима, али је донео први велики талас државног интервенционализма и неповратног повећавања државних функција.“ (стр. 214). Након Првог светског рата дошло је до опадања либералних принципа и отварања нових социјалних функција државе. Америчка влада је након Првог светског рата почела да шири своје цивилне и војне функције. То је време председника Рузвелта и усвајања националног програма – *New Deal*-а, као мера економског олакшања од Велике депресије спровођеног од 1933. до 1938. године. Џон Мајнард Кејнс је имао прилику да прати шта се дешава у САД. Он је 1930. објавио *Расправу о новцу (Treatise on Money)*, а 1936. своје најпознатије дело које је и ударило темеље кејнзијанству као економској доктрини. То је била *Општиња теорија зайослености, камате и новца*.³⁴ Иако Кејнс не користи појам благостање, његово дело је незаобилазно у расправама у „држави благостања“. Основни Кејнзов закључак, која би могла произаћи из *Општиње теорије*, јесте следећи: „Упадљиви недостаци

33 „Робсон је 1960–61 био директор Лондонске школе за економске и политичке науке у време кад сам ја био на последипломским студијама у Енглеској (на Универзитету у Лестеру). За проф. Робсона ми је др Најдан Пашић, главни уредник *Наше стварности*, дао писмо којим ме препоручује, јер сам радио у редакцији *Наше стварности*. (Робсон је излазио у сусрет Пашићу када је спремао докторат на тему *Јавне корпорације у Великој Британији*, а објавила „Култура“, Београд, 1957), Не знам шта је писало у писму, али ме је Робсон представио проф. Карлу Поперу, који је предавао методологију и обојица су прихватили да долазим и слушах Поперова предавања. Додуше, Попер ми је рекао да све што он предаје могу научити у Београду од проф. Михаила Ђурића. Ипак сам долазио у Лондон на његова предавања. А проф. Робсон ме је сместио у велики кабинет поред његовог, а то је био кабинет Мајкла Оукшота, за којег сам знао да се бави политичким теоријама што је мени било драго, али је он вероватно имао сабатикал, јер ми је речено да је у Африци и тако сам слободно користио његов радни кабинет, а проф. Оукшота нисам никада срео, али сам читао његове објављене радове.“ Фуснота 80, стр. 49; Касније је на LSE-ју, боравило више колега са Факултета политичких наука Универзитета у Београду: Небојша Владисављевић (*PhD in Government*), 2004, касније предавач (2004–2008); Слободан Марковић сарадник European Institute – LSE од 2012; Филип Ејдус, магистратура 2006 на LSE (и 2005. Институт политичких наука у Паризу (*Sciences Po Paris*).; Милан Крстић, MSc *History of International Relations* 2012–2013; Тијана Речевић MSc *Conflict Studies* 2016–2017. Више професора Факултета политичких наука боравило је на другим универзитетима у Великој Британији, као што су Лестер, Јорк, Вестминстер, UCL, Oxford, Cambridge и други.

34 John Maynard Keynes, *Општиња теорија зайослености, камате и новца*, Култура, Београд 1956.

економике друштва у коме живимо јесу: његов неуспех да обезбеди пуну запосленост и његова произвољна и неправедна расподела богатства и дохотка”. (*Ојшша теорија*, стр. 394.).

Практично-политичку примену коинцепција о држави благостања (*welfare state*) прихватила је Лабуристичка партија и пришла остваривању кад је 1945. победила на изборима. Становчић даје важну напомену. Наиме, „Англосаксонска друштвена теорија рађе је оперисала са категоријама „друштво” и „влада” (*government*).“ По њему, „одомаћивање концепта `државе` веома много је допринела рецепција основних елемената Хегелове теорије државе од стране групе тзв. оксфордских филозофа-идеалиста у последњој четвртини XIX и почетком XX века. У овој групи истакнуту улогу су имали Томас Хил Грин, његов ученик Бернард Босанкет, а у XX веку ученик овог последњег Л. Хобхаус, А. Линдзи и други, иако између њих постоје велике разлике и размимолажења.“ (стр. 220). Идеје и концепт државе благостања имале су успон након Другог светског рата све до повратка либералног таласа у време председника САД Роналда Регана и премијерке Велике Британије Маргарет Тачер.

Војислав Становчић даје коначну оцену овог концепта и теорије о „држави благостања”, када каже: оне „су по свом карактеру етатистичке, тј. оне се ослањају на друштвену установу државе, оправдавају експанзију државних функција, повећање државног апарата и стављање под државну контролу огромних производних механизма.“ (стр. 224).

Харолд Ласки и плуралистичко схавање друштва и слободе

Харолд Ласки (Harold Joseph Laski, 1893–1950) је само логички наставак дела британске традиције политичке мисли која од Џона Стјуарта Мила и Фабијевског друштва чини поступени прелаз од либерализма, преко социјаллиберала ка социјалдемократским идејама спајајући идеје слободе и једнакости. „Либерализам је – пише Ласки – остао поглед средње класе, који задивљује излагањем основних принципа, али неспособан да принцип прилагоди ситуацији с којом они који су га подржавали углавном нису били упознати.“ (стр. 46). Ласки је био истакнути британски социјалиста, професор на Харвардском, Лондонском универзитету и чувеној Лондонској школи за економију и политичке науке, председник Фабијевског друштва (на том положају га је и смрт затекла), један од виђених чланова Лабуристичке партије, „човек којег су интелектуална и морална тражења одводила различитим стазама испитивања могућности освајања слобода и извршења друштвеног преображаја.“ (стр. 227). Фабијевско друштво било је креативна радионица идеја и кадровска база Лабуристичке партије, чији су и оснивачи заједно са синдикатима (тредјунионима). Чланови Фабијевског друштва били су

Бертранд Расл (Russell), Џон Голсворти (Golsworthy), Хенри Џорџ Велс (Wells), Клемент Атли (Atlee), Џон Стрејчи (Strachey), Ричард Тони (Tawney), Џорџ Кол (Cole), Е. Баркер, Етел Војнич (Ethel Voynich) „ауторка чувеног романа *Обаг* (Gadtlly) чији су јунаци револуционарним жаром и подношењем надчовечанских патњи били узор Павлу Корчагину односно Островском за личности романа *Како се калио челик*,” и други који су својим деловањем оставили трајан траг на своје доба. (стр. 228).

Харолд Ласки је вероватно иамо већи утицај у Америци него у Енглеској токм рада на Харвардском универзитету и преко чланова Лиге за индустријску демократију, која је представљала неку врсту филијале Фабијанског друштва у САД. Лига је инспирисала практичне мере које је предузео Френклин Рузвелт познате као Њу дил (*New Deal*). Чланови лиге за индустријску демократију били су писац Џек Лондон, Вилијам Ширер, историчар успона и пада Трећег Рајха, публициста Волтер Липман и други. Ласки се у Енглеску вратио после Првог светског рата, 1919. да предаје на LSE, обнављајући контакте са фабијанцима и гилдсоцијалистима. Ласки је „тежио да синтетизује елементе из два тока британске традиције – либералног и социјалистичког – у чијим матицама леже идеје слободе и једнакости.“ (стр. 231). Због својих политичких ставова, на LSE је имао и непријатности и опасност да се дисквалификује из наставе. Јавно мњење било је на његовој страни. Његове најважније књиге су *Полијичка граматика* (*A Grammar of Politics*, 1925) и *Слобода у модерној држави* (*Liberty in the Modern State* 1930). Прво издање *Слободе у модерној држави* било је под утицајем економске кризе, успона фашизма и неуспех „либерално-демократске“ Вајмарске републике, као и неуспеха Лабуристичке партије. Двадесете године XX века представљају период успона идеологије и праксе јачања ауторитаризма све мањег поштовања људских права и слобода. Након Првог светског рата САД је захватила грозница „црвене опасности“ (стр. 289). Већ 1932. Олдос Хаксли објављује *Врли нови свеј*. Са првим искуствима ауторитарне владавине и назнакама надлазећег тоталитаризма (левог и десног, комунизма и фашизма), литература савремених антиутопија „понекад је боље од теоријских радова и студија дала не само слику атмосфере и метода манипулације, него је, доводећи неке ствари до апсурда, сликовито приказала консеквентце неких догми и технике владања засноване на чистом „државном разлогу“ (стр. 290).³⁵ Већ тридесетих година на делу је опасност угрожавања човекове индивидуалне слободе и успон колективизма, дакле „није требало дуго чекати да семе зла донесе своје отровне плодове.“ Како пише Становчић, кад је Ласки писао обимнији увод за треће издање *Слободе у модерној држави* (1948), Орвел је спремао *1984*, а Хаксли је осећао потребу да технократским опаснос-

35 То су В.: Олдос Хаксли, *Врли нови свеј* [1932], Југославија, Београд 1967; Џорџ Орвел, *1984* (1949), Југославија, Београд 1968; Јевгениј Замјатин, *Ми* [1920], Просвета, Београд 1969; в. и Франц Кафка, *Процес*, Култура, Београд 1962; и *Замак*, Просвета, Београд 1963.

тима које је у *Врлом новом свету* предвиђао за наше далеке потомке, дописе оне нове, које су од појаве првог издања (1932) успеле да запрете и угрозе савремени свет, односно човека у њему. (стр. 291). Ласки је био свестан нарастајуће плиме ауторитаризма, тоталитаризма и диктатура које постају претња како на индивидуалном, тако и на друштвеном плану. Он је писао: „Бескорисно је избегавати истину да слобода престаје од тренутка када се распадне споразум о основама, а очигледно је да се он распао у многим областима света и да је у таквим областима владавина путем убеђивања уступила место владавини путем силе..” (према Војиславу Становчићу, стр. 291). Харлод Ласки, већ на уводу своје *Слободе у модерној држави* да је одређење слободe: „Под слободом подразумевам одсуство ограничења над постојањем оних друштвених услова који, у савременој цивилизацији, представљају неопходна јемства среће појединаца. Настојим да испитам односе у којима се она може постићи у западном свету и, још ближе, да пронађем она правила понашања којима се политичка власт мора приклонити, ако њени поданици треба да, у правом смислу речи, буду слободни. Зато ја, сада већ, подржавам једну тезу и тврдим да је слобода у основи одсуство ограничења. То подразумева могућност развијања, избор сопственог начина живота од стране појединца, без споља наметнутих забрана. Људи се не могу, како је Русо тврдио, нагонити у слободу. Они не налазе своју слободу, како је Хегел стално истицао, у послушности према закону. Они су слободни када их управљачи под којима живе остаљају без осећања фрустрираности у областима које они сами сматрају значајним. Они нису слободни када их правила, којима треба да се прилагоде, нагоне на понашање које не воле и одбојно им је. Не поричем да има понашања против којих су забране пожељне; мора ме се, на пример, чак и против моје воље, обавезати да школујем своју децу. Међутим, тврдим да свако правило понашања којим се од мене тражи нешто што ја, иначе, не бих дао, јесте умањивање моје слободe.”³⁶ У овом Ласкијевом одређењу слободe спојена су два схватања или два концепта слободe која могу бити и у међусобном сукобу: „позитивна“ слобода и „негативна“ слобода. Негативна слобода одређује се одсуством спољњих препрека и спољњих ограничења која човеку могу бити наметнута од стране државе, цркве или неке политичке организације. Позитивна слобода тиче се човекових тежњи да буде сопствени господар руковођен сопственом свешћу, савешћу и вољом, како би могао да оствари своје потенцијале и „најбољи део себе“. Становчић упозорава да се из оваквог схватања слободe може ограничавати човекова слобода. (стр. 294).³⁷

36 Харлод Ласки, *Слобода у модерној држави*, Радничка штампа, Београд 1985, стр. 181–182

37 О односу позитивне и негативне слободe детаљније је писао Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Филип Вишњић, Београд 1992. Види детаљније у: Slaviša Orlović, „Različita shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji”, u: Slaviša Orlović, *Političkoški ogledi (Politička sociologija i politička teorija)*, Службени гласник, Београд 2010.

По Ласкију, „слобода увек зависи од ограничавања политичке моћи и никада се не постиже уколико управљачи једне државе не могу, када је потребно, да буду позвани на полагање рачуна“.³⁸ У Ласкијевим делима присутне поуке које су Енглези извукли, да у сваку власт треба сумњати и свака тежи да буде неограничена. На Ласкија је значајан утицај имао и Џејмс Харингтон, познат по делу *Заједница Оцеана*, који је после рестаурације био ухапшен. Ласки је настављач традиције од Лока, преко Мила и енглеске политичке мисли XVIII века (Хјума, Смита, Берка). Ласки упозорава, „ако човека лишиш знања и пута ка још већем знању, учинићеш га, неизбежно, робом оних који су у том погледу спретнији од њега“.³⁹ Ово су проблеми којима је у XIX веку велику пажњу посветио Џон С. Мил. Рекли бисмо да га Ласки следи у многим ставовима које поткрепљује новијим догађањима и теоријским разматрањима и освежава старије идеје показујући њихову релевантност у времену у којем је живео и стварао. Мил је у свом делу *О слободи* писао: „држава која спречава развитак својих грађана да би од њих направила покорније оруђе у својим рукама, па било то и за корисне сврхе – таква држава ће увидети да се велика дела не могу створити са малим људима, и да ће савршенство машинерије, коме је она све жртвовала, на крају бити бескорисно услед недостатка оне животне снаге коју је она прогањала да би машина могла боље да ради.“⁴⁰ Према Џону Стјуарту Милу, слобода појединца важна је за напредак друштва.

Део ових либералних идеја запљуснуо је и Србију. Тако је Петар Први Карађорђевић 1867. прево дело Џона Стјуарта Мила „*О слободи*“ и стекао титули „ослободилац“. Либералне идеје дошле су до изражаја у Сретењком уставу (1835), који је био прожет идејама Монтеѕкјеа о подели власти и ограничавања апсолутизма, по којем Србија и слави дан државности на Сретење 15. фебруара.

По Ласкију, ако „дозволимо одбацивање слободе, сукоб је на неком ступњу, изванредан“, јер, како каже Ласки, „човеков разум се, у крајњој линији, не може навићи на тиранију; у једном тренутку роб се мора побунити против свога господара.“ (фуснота 118, стр. 292). Право на информисање и могућност да буде обавештен о основним збивањима без искривљавања чињеница, право да се слободно објави штампана реч (то је по Ласкију врхунска катарза за незадовољство) нису само услови индивидуалних слобода него и друштвеног напретка. Јер, „већина људи, којима се забрани да мисле онако како их учи њихово искуство, убрзо престаје да мисли уопште; људи који престају да мисле, престају исто тако да буду грађани у правом смислу речи“. И зато, по Ласкију, а он је у томе у праву, „најбољи показатељ квалитета једне државе јесте степен у коме она може да дозволи да буде слободно критикована“. (према

38 Харолд Ласки, *Слобода у модерној држави*, Радничка штампа, Београд 1985, стр. 182.

39 Ibid., стр. 183.

40 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, Филип Вишњић, Београд 1988, стр. 143.

Војиславу Становчићу, стр. 296) Војислав Становчић, у интерпретацији Ласкија далекосежно указује на проблем истине, слободе и медијске манипулације. Становчић пише: „Насиље над човековим разумом, свешћу и савешћу; „принудно вежбање ума” или „испирање мозга”, једнако као и индоктринација тј. „упумпавање у мозак” садржаја који не одговарају ономе што човек на основу свога сазнања и искуства може да закључи; дресирање човека на метанисање „ауторитетима”, чак и кад их не морамо стављати под наводнике; натеривање човека на једнообразност или друштвено очекивање једнообразности, која је супротна човековој природи и коју не подржавају основне чињенице друштвеног живота – све су то појаве које трују атмосферу слободе.“ (стр. 305). За Становчића, „функција друштвених установа, без којих нема цивилизације, њихово социјализирање човека, као и критика и мењање установа у име човекове слободе – ствар су мере.“ (стр. 305)

Атлантска повеља и ширење демократије

Једну визију уређења света после Другог светског рата имали су председник САД Френклин Рузвелт и премијер Велике Британије Винстон Черчил, који су ове идеје и визију формализовали у Атлантској повељи (14. августа 1941). Атлантска повеља је документ кратак по садржају (једна страница) али снажан по садржају и начелима које садржи. Резултат је заједничког рада лидера две велике силе америчког председника Франклина Рузвелта и британског премијера Винстона Черчила а потписан 14. август 1941. године. Иницијалне идеје ове повеље Рузвелт је изнео у „адреси“ о „стању нације“, традиционалном обраћању америчких председника, које је одржао 6. јануара 1941. године а која је добила статус „историјске“. Рузвелт је у свом говору иложио велике циљеве и програм за будућност са четири суштинске слободе: (1) слобода говора и изражавања (*freedom of speech and expression*) широм целог света; (2) слобода вероисповести и поштовања свога Бога на свој начин; (3) слобода од немаштине и беде (*freedom from want*) која значи економско разумевање које ће свакој нацији обезбедити здрав и миран живот за њене становнике у целом свету; и (4) слобода од страха (*freedom from fear*).“ (стр. 72).

Мере које је Рузвелт предузимао, значиле су одступање од политике изолационизма и неутралности. Повеља је била резултат и плод током дужег периода конципираних вредности, циљева и достигнућа у ослобађању човека од сваке врсте „ропства, диктатуре и тираније. Отуда „повеља“ садржи начела и смер деловања две најјаче западне силе, као и борбу за демократију, као платформу држава антифашистичке коалиције у Другом светском рату које су и извојевале победу. *Атлантска повеља* имала је зналајну улогу и у стварању Уједињених нација. Концепт

о четири слободе добио је место и у *Универзалној декларацији о људским правима* коју је усвојила Генерална скупштина УН 10. децембра 1942. године.

Наводећи да је Атлантска повеља синтеза дуге историје и традиције, Становчић констатује: „Проблем је колико се потомци Рузвелта и Черчила придржавају вредности, начела и завета својих предака, који су утемељили и Уједињене нације, а њихови сарадници и следбеници и *Универзалну декларацију права човека*.“ (стр. 77)

Актуелност „Политичких идеја и идеологија“ Војислава Становчића

У времену које је уследило од момента када су Рузвелт и Черчил потписали Атлантску повељу, како је сматрао и Роберт Дал, демократија почиње да буде у фокусу интересовања политичке науке, за разлику од времена пре тога, за које се може рећи да „теорија демократије“ није ни постојала. Победничке силе у Другом светском рату, наметнуле су демократска решења и пораженој Немачкој. Слично је пре њега мислио и Мајкл Оукшот, тврдећи да није могао наћи одговарајуће текстове о демократији па се у свом зборнику *Социјалне и политичке доктрине савремен Европе* (1939) ослонио на краће одломке из радова Џона Лока и Џона Стјуарта Мила. Оукшот укључује део о представничкој демократији, што се у Енглеској претходног века називало представничком владом о чему је писао Мил – *Размишљања о представничкој влади*. Дал је био велики теоретичар демократије двадесетог века, професор са Јејла, два пута добитник „Награде Вудро Вилсон“. Средином двадесетог века, Дал је пручавао ставове Џејмса Медисона из *Федералистичких писама* и унео их у свој *Предговор демократској теорији* (*A Preface to Democratic Theory*, 1956). Инспирисан медисоновским концепцијама, касније је у политиколошким истраживањима развио плуралистички концепт интереса који је означио полиархија, што представља идеалан тип у пракси готово недостижне демократије.⁴¹ Полиархија је Далова ознака система са широком дистрибуцијом моћи (стр. 134). Како пише Најдан Пашић у уводу Далове књиге *Дилеме плуралистичке демократије*: Полиархија или „вишевлашће“ је „истовремено постојање и деловање више аутономних центара власти који су комплементарни и смислу поделе функција власти, али су истовремено стављани у такав положај да се међу-

41 Роберт Дал је био професор на Јејлу (*Yale*), са којег је потекло десет америчких председника. На Јејлу је професор Вучина Васовић био на студијском боравку код Роберта Дала 1976/77. На Јејлу је држао предавања и професор Војислав Становчић. Више професора Факултета политичких наука били су Фулбрајтови стипендисти на бројним универзитетима у САД, види детаљније у: *Fulbright Almanac 1964–2014, Celebrating 50th Anniversary of Fulbright Program*, Fulbright Alumni Association of Serbia 2014, Beograd, Editor: Prof. dr Slaviša Orlović. Обухваћени су и стипендисти Ron Brown, Hubert H. Henphrey i Junior Faculty Development Program.

собно ограничавају и контролишу.⁴² Од наших аутора Дал је највише утицао на Вучину Васовића који је као Фулбрајтов стипендиста боравио код њега на Јејлу 1976/77. Касније је био приређивач и писац анализа и предговора не само за књиге Роберта Дала већ и других теоретичара демократије двадесетог века као што су Ђовани Сартори и Аренд Лајпхарт, Џон Пламенац и други.⁴³

Либерализам и социјалдемократија

У теоријским дебатама између либерала и социјалдемократа остаје увек отворено питање ко или шта регулише економски живот, држава или тржиште? Другим речима чему дати предност, слободи или једнакости. Социјалдемократе сматрају да се често економска ефикасност остварује на рачун друштвене правде, а либерали (либертаријанци) да се због редистрибуције смањује економска ефикасност. У ствари, социјалдемократе не верују у тржиште а либертаријанци у социјалну правду.⁴⁴ Од времена „успона „државе благостања“ након Другог светског рата, социјалдемократија је имала свој пад услед повратка либералног таласа у другој половини XX века, али и своју обнову и повратака крајем XX и почетком XXI века.

Проширење државних овлашћења често води до ограничења економског раста и неефикасности. Тржиште и цивилно друштво преузимају функције које је држава заузела. Покушај државе да покрије и прекрије све сфере и сегменте друштва у виду десног и левог тоталитарног екстрема завршио се неуспешно 1945, када је реч о фашизму, и 1989, када је реч о комунизму. Фридрих фон Хајек (Friedrich A. Hayek) је средином двадесетог века (1944) указивао на везу између тоталитаризма и модерне државе благостања.⁴⁵ Током три четвртине двадесетог века функције и делокруг државе значајно су се проширили, укључујући буквално све демократије. Док је државни сектор почетком века трошио мало више од 10 посто друштвеног производа (ДП) у већини западноевропских земаља и Сједињеним Државама, до касних осамдесетих, тај сектор трошио је готово 50 посто друштвеног производа (70

42 Најдан Пашић, предговор књизи: Роберт Дал, *Дилеме плуралистичке демократије*, БИГЗ Београд 1994, стр. 13 (Robert Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy, Autonomy vs. Control*, New Haven and London Yale University Press, 1982).

43 Vučina Vasović, „*Dalova poliarhično-demokratska gramatika*“, предговор књизи: *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Подгорица 1999; Vučina Vasović, *Sartorijeva demokratska teorija*, предговор књизи: *Demokratija šta je to?*, CID, Подгорица 2001; Vučina Vasović, *Lajphartova konsociaciona demokratija*, предговор књизи: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, CID, Подгорица 2003.

44 Славиша Орловић, *Политичка социологија*, Факултет политичких наука универзитета у Београду, Београд 2019, стр. 14.

45 Friedrich A. Hayek, *Put u ropstvo*, Global Book, Нови Сад 1997 (*The Road to Serfdom*, prvi put objavljeno 1944. godine).

посто у случају социјалдемократске Шведске). У периоду после Другог светског рата западне земље показале су тенденцију ширења и увећања улоге владе (државе) у друштву. Након Велике депресије, влада је све више преузимала на себе улогу обављања економских и социјалних активности. То се огледало у контроли националне економије, заштитника и гаранта социјалне сигурности грађана и уопште социјалних потреба. У том смислу, многе западне земље развијале су социјалне програме економске и здравствене заштите (болесних, незапослених), што је дало карактеристике „државе благостања” (*welfare state*). То значи да су у једном релативно дугом периоду грађани у овим друштвима уживали висок животни стандард и релативну сигурност, али је бивала већа зависност од државе. Све је већи број запослених у терцијалном сектору и све већи број људи са високим образовањем. Ова тенденција је, производећи неефикасност и неподвижене последице, довела до силовите противреакције у облику „тачеризма” и „реганизма”. У односу на социјалдемократско „надимање” државе, либерали се залажу за наглашенију улогу тржишта као погодне средине за друштвену интеракцију, где укупан исход одређује скуп појединачних избора. Држава је изум за производњу јавних добара која се користе када тржишне трансакције не успеју да пруже оно што појединци желе. Ипак, национална тржишта релативно губе значај у односу на међународна тржишта. Либерализам је потиснуо редистрибутивну политику државе благостања, а за њене носталгичаре и левичаре глобализација је неолиберални пројекат.⁴⁶

Читав низ теоријских и идеолошких тема и питања који има везе са концептом „државе благостања”, а који је временом бледео, су идеје о „друштву изобиља”, „постиндустријском друштву”, теорије о „крају идеологије”, „теорија конвергенције друштвених система”, све до „трећег пута”, који је програмски уобличио, такође један директор LSE-ја Ентони Гиденс 1988. године. „Трећи пут” је замишљен као обнова социјалдемократије након успона „неолибералног” таласа (либерали себе не називају „неолиберали”), који избегава антикапитализам левице и конзервативизам деснице. Ентони Гиденс у предговору пише како је књигу „*Трећи џуџ, обнова социјалдемократије*” замислио као прилог расправи о будућности социјалдемократије, а разлози те расправе су „растварање „консензуса благостања” што је до касних 1970-их владао у индустријским земљама.”⁴⁷ Своју инспирацију потврђује и следећим речима: „Чини се да су политичке идеје данас изгубиле способност да надахњују, а политичке вође способност да воде.”⁴⁸ Програм „трећег пута” везан је за Нове Лабуристе (*New Labour*) и њихов повратак на власт у време премијера Тонија Блера.

46 Славиша Орловић, *Политичка социологија*, Факултет политичких наука универзитета у Београду, Београд 2019, стр. 67. и 172.

47 Anthony Giddens, *Трећи пут, Обнова социјалдемократије*, *Politička kultura*, Zagreb 1999, стр. 7

48 *Ibid.*, стр. 11

Либерализам и демократија

Раскршће либерализма и демократије јесте питање преваге једнакости, односно егалитаризма и слободе. Слобода или њена супротност, најбоље се исказују у том напетом пољу између појединца и државе. Овај релациони однос између власти и слободе Становчић проучава и анализира из више перспектива и у више својих књига (*Власти и слобода*, *Политичка теорија*, *Политичке идеје и религија*).⁴⁹ Док се демократија бави питањима како се бира власт и ко ће је вршити, либерализам трага за границама у делокругу власти. Демократија поштује правило већине која је носилац суверенитета (власт народа од народа за народ), либерализам почива на суверенитету појединца-грађанина (личности), који је извор власти. У том смислу, либерализам, конституционализам и владавина права имају заједничку нит која их спаја. То је, с једне стране ограничавање власти, односно, настојање да се она понаша у оквирима (границама) права и у границама закона. То је, у основи, стара парадигма о владавини права а не владавини људи, јер владавина људи ако није у границама права може олако да склизне у самовољу, дискреционост и арбитрарност. Реч је о кварљивој људској природи или како би рекао Брајс, „нико није довољно поштен да би му се дала апсолутна власт“. Фридрих Хајек слободу поставља као потенцијално везивно ткиво између либерализма и демократије. Он каже, ако је демократија у конфликту са слободом, онда ја нисам демократа, односно, „ако је демократија средство да се сачува слобода, онда је слобода појединца ништа мање суштински услов за функционисање демократије“.⁵⁰

Ђовани Сартори, као заступник либерално-конституционалног модела демократије, даје добро објашњење односа између либерализма и демократије. Он је одлично нагласио поље компатибилности али и простор латентне тензије између ова два појма. Полазећи од Констановог става да су уставни режими либерални режими, Сартори истиче: „Либерална политика је уставност, а уставност је решење проблема слободе у контексту уставног легалитета“.⁵¹ По њему, појам једнакости најтежи је појам у политици. Проблем једнакости међу људима јесте проблем правде. Појам једнакост има антички корен у речи *исо* – исти (*исономиа* – исти закони, *исоџуриа* – једнако учешће на скупштини). По Сарторију, суштина је следеће: „Изједначити у исходу, значи дистрибуирати, редистрибуирати, и на крају одузети поседовање“.⁵² Питање дистрибуције и редистрибуције у циљу једнакости и/или социјалне правде јесте управо оно раскршће, како социјалдемократије и либерализма, тако и демократије и либерализма.

49 Voislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, Београд 2003; Voislav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, Службени гласник, Библиотека Синтеза, Београд 2006; Voislav Stanovčić, *Političke ideje i religija I i II*, Чигоја штампа, Београд 1999.

50 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, Global book, Нови Сад 1998, стр. 105.

51 Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?*, CID, Подгорица 2001, стр. 195.

52 Ibid., стр. 219.

Оно што спаја демократију и социјалдемократију – једнакост, управо то је раздваја од либерализма. То је оно место због којег из либертаријанске перспективе демократија делује левичарски. Други моменат јесте акценат демократије на масовном учешћу грађана у политичком животу и принцип народног суверенитета, због чега је за либертаријанце демократија увек, потенцијално, популистичка. Либерализам инсистира на индивидуалности и заштићеној сфери приватности. По Сарторију, либерализам, „то је теорија и пракса индивидуалне слободе, судске заштите и уставне државе“,⁵³ односно, како истиче, „у суштини превладао је либерализам у смислу да су демократе прионуле уз тезу да је слобода циљ а демократија њен инструмент“. Сартори заључује: „Либерализам је пре свега техника границе моћи државе, док је демократија убацивање народне власти у државу“.⁵⁴ Демократски уређено друштво омогућава институционално утемељење слободе. Ако је питање о поретку остало без правог одговора у оквирима традиције природног права, либерална мисао га у „поретку слободе“ и владавини права изводи до краја.

Захваљујући демократским револуцијама и из њих проистеклим декларација, као и напорима мислилаца и практичара, демократске идеје, начела и вредности се шире до те мере да је крајем XX века, тачније 1989. Френсис Фукујама, иако оптимистички, али не сасвим и основано, прогласио тријумф либералне демократије и „крај историје“. Наиме, Фукујама је након рушења Берлинског зида, који је симболизовао урушавање комунизма, крај хладног рата, тријумф либералне демократије над недемократским тоталитарним режимима, по мало еуфорично 1989. објавио најпре чланак „Крај историје“ (у часопису „Национални инџерес“), а потом и књигу „Крај историје и последњи човек“ („*The End of History and the Last Man*“) 1992. године. Ова констатација била је не само, преурањена, већ и неоснована. Међу критичарима Фукујама вреди поменути Џозефа Наја који је сматрао да се постхладноратовски период пре може сматрати као „повратак историје“. Семјуел Хантингтон, чији је Фукујама био један од најбољих студената, изашао је са тезом да ће светском политиком доминирати „сукоб цивилизација“. Ове две књиге су као ретко које изазвале полемике и расправе, али време им није дало за право. У периоду након ових књига забрињавајући је талас успона ауторитаризма.

Особености стваралаштва Војислава Становчића

Како истиче Војислав Становчић, „у популарним тумачењима новије историје друштвене мисли – XVIII век је често третиран као доба разума, XIX век као доба идеологија, а XX век као доба анализе“. Међутим, по Становчићу, иако се XX век с правом назива век анализе, ипак су у пракси политичке идеологије више дошле до изражаја него у пре-

53 Ibid., стр. 222.

54 Ibid., стр. 230.

тходним вековима.⁵⁵ Следећи ток мисли аутора, можемо се питати да ли је двадесет први век „доба ендизма” – крај идеологије, крај историје, крај идеологије, крај културе, крај истине, (*post-truth*)?⁵⁶ Истичући значај идеје владавине права, Становчић истиче да су „велики поборници слободе писали о слободи у оквиру закона, о признавању слободе другима као границе своје сопствене слободе и о закону као граници власти и гаранту слободе”.⁵⁷

Војислав Становчић је након својих радова *Политичке идеје и религија* 1 и 2 (два издања: 1999. и 2003), *Власти и Слобода* (2003), *Моћ и легитимност* (2006, након немачког издања у Сент Галену – *Macht und Legitimität*, 2003) и *Политичка теорија*, потврдио да је један од ретких теоретичара енциклопедијске ширине знања, али чија је још важнија особина која долази до изражаја у његовим радовима – понирање у корене и дубине знања, уз складно развијање глобалних концепција о великим тематским целинама и истовремено испуњавање тик широких оквира са сазнајно и методолошки релевантном грађом у којој је пуно занимљивих појединости. Разликовање јесте и треба, односно чињеница и вредности од Канта и Мила, има улогу једног од најважнијих методолошких принципа. У својим делима аутор је следио антропоцентрични приступ „умерено наклоњен слободарским идејама, јер се човеков положај узима као полазиште у разматрању политичких идеја и установа и у томе се ослањао на школу тзв. “модернизованог либерализма” [што је најближе поимању слободе код Џона Лока и Џона Стјуарта Мила].

По Становчићу, “улога идеологија је да што већи број људи придобијају за извесне идеолошко политичке пројекте и покрете како би се оствариле или спречиле извесне друштвене промене”.⁵⁸ Такође, “свака идеја која може наићи на подршку може постати владајућа током неког временског периода”.⁵⁹ Идеологије могу бити окренуте човековом ослобађању, али и поробљавању. Њихови творци теже да оне буду заводљиве као “опијум за интелектуалце” (Ремон Арон). Истовремено, идеологије представљају “скуп идеја које су усмерене да буду остварене у пракси”.

Анализа политичких теорија и институција и праћење њихове историје не може се пратити без услова у којима оне настају и делују. У том смислу, они се разматрају у контексту стања и развика са другим мисаоним творевинама које су блиске политичким теоријама, као што су правна теорија, правна филозофија, социологија, историја, етика, делимично и учења великих светских религија. Становчић указује и на

55 Vojslav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, Службени гласник, Библиотека Синтеза, Београд 2006, стр. 643.

56 Slaviša Orlović, „Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojslava Stanovčića“, u: Ilija Vujačić i Dušan Marković (ur.), *Vojslav Stanovčić, život posvećen idejama*, стр. 169–170.

57 Vojslav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, стр. 256.

58 Vojslav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, стр. 67

59 Ibid., стр. 282

парадоксалну страну идеја. Иако је некада очигледно да су идеје биле замишљене да у датим ситуацијама донесу побољшање или опште добро, правду, једнакост, слободу или да учврсте врлине, у стварности су оне често постајале извор или узрок невоља, страдања, терора (црног, белог црвеног, зеленог), до те мере да их се згражавао и сам аутор који их је стварао. Према свим идејама и институцијама, Становчић се односи критичко-аналитички и рационално-скептички.

Током историје политичке мисли, више политичких писаца разматрало је појам моћи, њеног освајања, вршења, злоупотребљавања, али и ограничавања. По Раселу, жудња за моћи главни је покретач који доводи до промена које треба да проучавају друштвене науке: „од неограничених жеља човекових, главне су жеља за моћи и славом”.⁶⁰ Проблем је у томе што се жеђ и жеља за моћи не може угасити њеним досезањем, већ глад и жеђ за њом постаје све већи и већи, као што се жеђ не може угасити сланом водом. Може се рећи да што је моћ властодржаца већа, то је њихов осећај сигурности мањи, јер су у страху од подвлашћених.

Становчић је истицао да неки биографски елементи из живота политичких мислилаца, појединих државника или верских реформатора могу бити значајни за разумевање неких идеја: „На пример, утисак који је на Шопенхауера оставио призор затвореника окованих на галијама у Марсеју; или она чувена сцена кад Ниче посматра кочијаша који бичује изнемоглог коња”.⁶¹ Потребна мера када се о делу суди на основу биографије аутора. Занимљива су такође извесна упућивања на значајне детаље како је Адам Смит, као сународник и суграђанин подржавао Хјума, а овај утицао на Канта. Џон Стјуарт Мил је написао приказ првог тома Токвилове *Демократије у Америци*, „и истовремено се распитивао код својих француских пријатеља ко је човек који тако пише и шта он представља у Француској, да би се после отприлике месец дана Токвил и Мил средили у Енглеској и постали пријатељи”.⁶² Овај детаљ има и дубље значење, ако се зна да је идеју о „тиранији већине” Мил преузео од Токвила и на њу надовезао идеју „тираније мњења” у свом делу *О слободи*. Пре њих о тиранији већине писали су „очеви оснивачи” у Америци. Становчић не пропушта прилику ни да нас упозна да је Џон Лок био Раселов филозофско-политички узор, а Џон Стјуарт Мил му је био кум. Он нам указује одакле долазе одређене идеје, како се развијају и где припадају. Следећи Бертранда Расела, Становчић се пита „како можемо комбиновати онај степен индивидуалне иницијативе, који је потребан ради прогреса, са оним степеном социјалне кохезије који је потребан ради одржања”.⁶³ Иако подсећа на Слободана Јовановића, којег у овим

60 О Раселовој концепцији моћи Становчић је најпре писао у: Vojislav Stanovčić, „Концепција моћи у политичкој и друштвеној теорији Бертранда Расела”, *Gledišta*, br. 9, godina III (1962), стр. 26–37.

61 Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, том I, стр. 671.

62 *Ibid.*, стр. 679.

63 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, УПН и Чигоја штампа, Београд 2003, стр. 84.

темама надилази, вероватно је ближи духу Бертранда Расела, чији утицај је приметан.

Академик, проф. др Војислав Становчић се читавог живота дружио са идејама и из њих насталим идеологијама. У овим текстовима заступљене су главне идеологије: либерализам, конзервативизам и социјалдемократија. Посебна вредност ове књиге је што читаоци, пре свега студенти и наставници политичких и правних наука на малом простору, у једној књизи могу упознати сажету историју политичких идеја и идеологија. Гравитационо поље и тачка ослоња у академском опусу Војислава Становчића је владавина права (*the rule of law*), односно успостављања процедура и институција (сет правила). Битна карактеристика приступа Војислава Становчића била је контекстуализација, односно реконструисање друштвених и политичких околности у којима су настале одређене идеје и идеологије, као и политичке борбе, борбе владара за престо и револуције. Борба да се утемеље начела о којима пише аутор била је дуга и трновита. Она захтева да се овим идејама изнова враћамо. Његов алтруизам огледао се и у томе што је идеје и ауторе представљао аутентично и веродостојно а не у маниру да себе и своје вредности представи преко њих. Настојао је да из самог стваралачког бића аутора прикаже његове идеје.

Војислав Становчић је био мудрац, „ходајућа енциклопедија“, ерудита, моралан и високо образован професор. Академски је формиран на најбољим традицијама права (које је завршио), политикологије и политичке теорије, књижевности (коју је студирао) и филозофије. Био је професор историје политичких теорија и историје политичких идеја. Академик, светски а наш професор. Потврђени грађанин света са неоспорним локалним идентитом. Академик, проф. др Војислав Становчић је наш последњи енциклопедиста и просветитељ. Читавог живота је трагао за правом мером, за златном средином, држећи се умерености, одмерености, разумности, разложности и мудрости. Мудро је говорио и мудро је поступао. У његовом опусу, који није читав ни публикован, мало је тема из политичке науке и, пре свега, из политичке теорије и историје политичких идеја, о којима није промислио и писао. Ако је Факултет политичких наука својим оснивачима прогласио професоре Радослава Ратковића и Најдана Пашића, академик Становчић је, уз Вучину Васовића и Ратка Божовића, сасвим сигурно један од утемељивача (*Founding Fathers*) Факултета политичких наука Универзитета у Београду.⁶⁴

Професор Становчић, упућивао је бројне генерације политиколога и правника да читамо изворно, да заронимо у дубину, да трагамо за суштином, да разумемо мисао и идеју, да имамо дистанцу, да будемо опрезни у доношењу судова и закључака, да останемо одворени за другог и другачије, да сагледамо више перспектива, да проверимо и тестирамо

64 Slaviša Orlović, „Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića“, стр. 168

налазе, да не натежемо на једну страну, да увек сумњамо и преиспитујемо. Имао сам привилегију непосредног сазнања и увида из близине. Реч је о човеку отвореном да своја огромна сазнања подели са другима, да млађе колеге охрабри, подржи и усмери. Становчић је акумулирао знање без граница, формирао мишљење на темељима најбољих светских и домаћих традиција, посадио академску „лозу“ са дубоким коренима и која иде навише и досеже далеко за генерације које је оставио иза себе. Ова књига је само један од начина да изразимо своју захвалност.

Београд, 14.02.2022.

Проф. др Славиша Орловић

I ПОЛИТИЧКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ
И ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ

ОД „ВЕЛИКЕ ПОВЕЉЕ СЛОБОДА“ ДО „АТЛАНТСКЕ ПОВЕЉЕ“ [1215–1941]

Слобода је изузетна вредност за природу људског бића. Она је од давнина третирана као неутољива људска потреба и прижељкивана/ очекивана могућност. „Жеђ за слободом“ прати човека као биће и он тражи пут до њеног остваривања, као што ће птица полетети из кавеза ако га отворите. Кад је угрожена, многи се за слободу боре и жртвују. То је имало различите подстицаје и мотиве жртвовања, па је описано безброј таквих случајева. У најстаријој сачуваној књизи, сумерском *Епу о Гилгамешу*, ослобођење од смрти подстицало је и краља и једног великог јунака на подухвате који би им омогућили да се смрти ослободе, тј. да је савладају и избегну, али су својим истраживањем сазнали да слободе од смрти нема и констатовали су да „таква је судбина човека“. Митологија је препуна прича о надљудским подухватима „ослобађања“, али и отпора тиранији. Велики грчки трагичари су приказали парадигматичне примере отпора у име незаконског права противног моралу и обичајима („Антигона“). Митски Прометеј губи слободу и бива строго кажњен због његових добрих намера да спаси људе од уништења („Оковани Прометеј“, па касније „Ослобођени Прометеј“). Поред митова и митолошке свести, идеје слободе су касније постале предмет религија, морала, политике, права, филозофије, психологије, медицине и свих врста људског размишљања и деловања ради ослобађања од неког терета и извојевања неке слободе, не само за појединца, него и за велике групе, племена, класе, народе, нације.

Касније су мудри људи схватили да људске потребе за слободом, могу бити задовољене уз поштовање исте слободе других људи. Такве идеје су наилазиле на разумевање код најстаријих мислилаца који су се одавали „љубави према мудрости“ (а то је зачетак филозофије), али и још пре су биле предмет верских идеја и императивних норми („Не убиј“, „Не укради“, „Не сведочи лажно...“ итд.). Уопштено, код Конфуција и Буде: „Не чини другом оно што не желиш да теби други учини“. Овакве мисли су саопштаване и поезијом, трагедијама, причама о искуствима других, размишљањима политичара који су уз пристанак других успостављали установе и правила живљења (Ликург, Солон).

Аристотел је открића о човековој природи сажео у синтагму *зоонополићикон* (ζῷον πολιτικόν) – људско биће као „друштвена животиња“. Човек као „друштвена животиња“ од других друштвених животиња

(какве су пчеле, мрави и неке друге врсте) разликује се по томе што је друштвеним животињама природа дала облик у којем ће колективно живети и опстајати врло споро се мењајући. Једино човек, бар на вишим степенима развитка, има слободу да са другима изграђује политички облик живота и да у њему учествује. Али јачи, бројнији, боље организовани, са ефикаснијим оружјима и средствима, агресивнији, могу у таквим условима (и облицима) подјармити слабије, немоћније, малобројније, слабије наоружане. Тиме је у великој мери прожет живот људских заједница. Једне на штету неких, а у корист других, постају ауторитарне тираније, олигархије, диктатуре, плутократије, тоталитарне творевине. Друге се труде, па на основу разумних правила и успостављања политичких облика у којима се свима обезбеђује слобода у оквиру правила живота и уз узајамно поштовање неколико основних права и слобода. Видећемо да су либералне политичке творевине засноване на узајамном поштовању четири права и слободе, као и да су касније од либералних (тзв. негативних, тј. немешања државне власти да би се остварила нека права и слободе) уведена и социјална права и слободе (тзв. „позитивне слободе“, односно чињења власти да би допринеле да у уживању права и слобода могу удела имати и они који немају социјалних или индивидуалних услова, својстава и претпоставки). Комбинацију ових негативних и позитивних прво је изнео Џон Стјуарт Мил и тако постао заступник модернизованог либерализма.

Читаоцима ћемо обратити пажњу како на врло дугу англосаксонску традицију систематског залагања да се обезбеде права и слободе наспрам монархистичког/политичког апсолутизма, а у XX веку против тоталитарних режима, тако и на краћу предисторију у погледу идеја и делатности којима су Британија и САД интензивирале своје одбрамбене мере и спремност да помогну земљама које су окупиране или нападнуте од фашистичких сила. Државници две земље су у духу својих најбољих традиција припремили и утврдили договор који је познат као *Ајланин-ска йовеља*.

Као што човеку слобода представља вредност, можда му још више значи безбедност. На успостављању безбедности је, на пример, Томас Хобс у *Левијатану* заснивао своју политичку теорију, тражећи од људи да се одрекну свих својих „природних“ права и слобода и да их пренесу на суверена. Поред слободе и безбедности, за човека је веома важна и извесност, која подразумева услове под којима човеково делање може дати очекиване резултате, а подразумева се уз поштовање утврђених правила.

Мисли о слободи, али и о моћи и доминацији, биле су вероватно присутне кад су се успостављале власти, државе, школе, и кад су се за њих писали (и пишу) закони, устави, песме, статуту и правилници. „Устави“ да зауставе свемоћне и да отворе слободне просторе грађанима. У уставима или декларацијама слобода и једнакости, садржана су прави-

ла понашања, каква би требало примењивати и поштовати у људским заједницама. Та правила, ако су рационално смишљена, обезбеђују трајнију сигурност и извесност. У међудржавним односима та правила се углавном не поштују.

Неки антрополози су као услов човекове слободе, безбедности и извесности, навели „номизам“ (од грчког *номос* – закон), тј. правила која су разумна и трајна и која остављају велики простор за људске слободе, којима границу постављају ваљани закони и слободе других људи. Разматрајући својства људске природе, али и друштвених заједница, Емил Диркем је писао о разорном деловању „аномије“. То је термин који означава стања кад се ни правне ни моралне норме не поштују. У ситуацијама велике и трајне неизвесности, људи себе лишавају живота. У својим антрополошким истраживања П. Бергер је утврдио да и код неразвијених народа постоји јака потреба за „номизмом“, тј. тежња за животом који је регулисан разумним правилима.¹ Ову Бергерову идеју, која говори и о значају политичке антропологије, правне филозофије, политичких теорија и политичке науке, Јирген Хабермас разматра у вези с легитимизацијом власти.²

Антрополози, социолози и социјални психолози констатују да је неизвесност (по живот, децу, преживљавање, неизвесну сутрашњицу) можда теже подносити него одсуство слободе. Срећни су народи држава кад су слободни, али и кад имају извесне повољне услове за живот. Ради тога се војевало, подносиле се велике тешкоће, подизале револуције да би се добиле неке повеље, за које су људи мислили да ће им донети слободу и друга побољшања живота. Не можемо улазити у античке грчке и римске прилике и расправе о политичким облицима и слободи, али и њих треба имати на уму у вези са искуствима западних трагања, укључујући и отпоре тиранијама (право *тираницида*, тј. убиства владара тиранина, а први атентатори те врсте били су Платонов студенти) и устанке и револуције ради покушаја ослобађања. Подсетићемо на део традиције и историје који је претходило правима и слободама које је Рузвелт навео у обраћању Конгресу и нацији, а затим их унео и у Атлантску повељу. Та начела су други уздигли до универзалних идеала вредности и стандарда понашања. Ако се идеал владавине права успостави као правни и политички систем, то у начелу ограничава политичку вољу и обезбеђује грађанима основна права и слободе. Западно-европска цивилизације се постепено изграђивала на два темеља: на идејама и вредностима хришћанског учења и владавине права.

Енглеска је прва у Западној Европи пошла путем владавине права. Тај пут је и за њих, у стварности био дуг и кривудава, често врло крвав, али је давно зацртан, а уз велике жртве хуманиста (какав је био Томас Мор, Џон Лок и др.), велики мислиоци и државници су пут исправљали и право примењивали насупрот вољи моћника, па и монарха.

1 P. Berger, *The Sacred Canopy*, New York, 1967.

2 Jürgen Habermas, *Problemi legitamacije u kasnom kapitalizmu* [1973], Naprijed, Zagreb, 1982.

Некада су уставни састављани и декларације предлагане да би ослободиле угњетене, али су то најчешће биле утопије, каквима су обиловале револуције – Пуританска у Енглеској, могли би рећи Монтањарска у Француској, Бољшевичка у Русији. Овде ћемо само врло сажето говорити о карактеру две револуције у Енглеској XVII века (делатности и списи из тог периода). То су Пуританска револуција, која је завршила рестаурацијом, а резултати свих тих догађаја, па новог револта и размишљања, припремана је од стране виговаца на начелима и политичкој теорији либерализма, којим је делимично антиципирана, а делимично и прожета „Славна револуција без крви“, која се одиграла 1688. године.

Вредно је у најкраћим цртама изложити поједине епизоде из дуже историје, како би они којима су ови текстови намењени, схватили да је велико познавање сопствене историје и вредносне оријентације, која је плод историје моралне и политичке мисли и праксе, мотивисало ауторе и олакшало им да у текст и дух *Ајланијске повеље* у неколико тачака сажму велике идеале које су прокламовали. Они су били прожети и утемељени на неким моментима из историје и елементима традиције. Традицијом либерализма коју је зачео Лок била је прожета „Декларација независности САД“ па и темељи либералне демократије. Иако се узима да је конзервативизам супротност либерализму, што се нарочито односи на француску и немачку доктрину, први утемељивач конзервативизма био је Едмунд Берк (Burke, 1729–1797), друга личност у врху виговске, тј. либералне партије у Британији. Његову критику радикалних револуционарних покрета и програма који су ишли у правцу тоталитаризма, имали су у виду Рузвелт и Черчил. Они су на темељима свога образовања одбацивали ауторитарне, цезаристичке, радикално револуционарне идеје и покрете, као и крвопролића, злочине и деформације до којих је долазило и у историји њихових земаља. Они су уважавали традицију која је, насупрот наведеним историјским радикализмима, негована у духу „Велике повеље слобода“ из 1215. кад су племићи и високи свештеници, после неколико месеци преговарања и изнуђивања, натерали краља „Јована Без Земље“ (John Lackland, 1166–1216) да прихвати и потпише Magna charta libertatum (на лат. и charta и carta значи папир, спис, књига), а на енгл. је тај акт назван Great Charter [of Liberties]. Две деценије касније, Хенри де Бректон (Bracton или Bretton, ? –1268), као правни теоретичар и судија највишег суда, 1235. је увео једно важно правно начело, које је ограничавало сваку личну власт, па и монархову. Начело је било да ни један човек не треба бити потчињен другом човеку, него само Богу и законима („Non sub homine sed sub Deus et leges“). То је Бректон преузео од Цицерона, допуњавајући римску синтагму укључивањем хришћанског Бога као бића изнад људи, па и изнад краља. То начело је познато као *владавина закона* или *владавина права* (*the rule of law*). Оно се касније проширило на Шкотску и Ирску, као и на све земље које су биле енглеске колоније, па и на САД (то начело је дубоко урезано

огромним словима уздуж бетонске фасаде Правне школе Харвардског универзитета).

„Велику повељу“ су енглески краљеви потврђивали, али и скраћивали (први пут већ 1216, кад је преминуо краљ Џон, његов син Хенри III је преправио „Повељу“, али је племство ограничило његову власт „Оксфордским статутом“ и натерало га да успостави први парламент).³ Многи монарси нису поштовали ни одредбе „Велике повеље“, ни оних повеља које су сами прокламовали. Таква је била судбина „повеља“ до пред крај XVII века.

Дуга је и трновита била борба Енглеза да се укорене два начела која је у XV в. Џон Фортескју као врховни судија, формулисао у свом раду „У похвалу законима Енглеске“. То је написао око 1470, као поуке Едварду (IV), сину збациваног краља Хенрија VI. То је било отимање престола и рат ружа. У својим поукама је Фортескју унео два важна и незаборављена правна правила – начело о „правима Енглеза“ (rights of Englishmen) која се стичу рођењем; а друго начело гласи – да је боље да кривац избегне казну, него да невини буде осуђен (начело је познато, али мало кориштено у данашњим законодавствима и судској пракси). То је постало правно начело англосаксонског права у Енглеској и САД. Фортескје је првопоменутом начелу субјективних права наменио улогу да буде мерило енглеским судовима, и уз принцип народног пристанка, чинилац ограничавања владарске власти.⁴

3 Оксфордске одредбе (1258) су састављали грофови и барони (део нижег племства) који су их краљу Хенрију III наметнули, а он их је прихватио и због уступака које су му учинили. Предвиђено је да се уведе Парламент (то је био један од корака увођењу Парламента, јер је и раније било предлога), у којем би 12 чланова именовано краљ, а 12 грофови и барони. Сваки од ова два дела имао је дужност да из оног другог изабере два члана, чији би избор сви подржали, а они би изабрали Савет од 15 чланова, који би био краљев саветодавни орган. Именовани су и функционери који би управљали државом и локалном управом. Одредбе су утврђивале да земљом може управљати само неко ко је рођен у Енглеској а према странцима су била уведена оштра ограничења у погледу поседовању земље и боравка само уз сагласност државне власти итд. Међутим, папа је пружио подршку краљу, па је он поништио Оксфордске одредбе. То је изазвало побуну племства, па су спор на одлучивање поверили француском краљу Лују IX (остао познат као „Свети Луј“, а и град Сент Луис у држави Мисури, САД, носи име по овоме Лују), а краљ Луј је у ствари (1264) поништио Одредбе оксфордског статута, али оставио на снази све раније привилегије, слободе и хвале у редне обичаје краљевства Енглеског. Ово је био само један од више претходних и каснијих покушаја да се власт подели између краља и Парламента. Парламент је стекао сувереност да може озаконити и дерогирати све осим онога што је супротно природи. Тај степен суверености у односу на извршну и судску власт је критикован. У САД је Врховном суду дато овлашћење да штити индивидуална права и слободе и то против одлука извршне и законодавне власти. У САД велики значај и улогу у заштити индивидуалних права и слобода има утврђени правни поступак (the due process of law).

4 John Fortescue, *De laudibus legum Angliae*, написао око 1470, као упутство Едварду IV, сину краља Хенрија VI, који је био збачен с престола.

У XVI веку је написан један од првих енглеских трактата о једнакости људи. То је била *Ушојија* о комунистичкој заједници коју је 1516. објавио сер Томас Мор. Он је под утицајем Платона и ранохришћанских учења закључио да се само на основу заједничке својине могу савладати разна друштвена зла која прате човека. У земљи неправди коју Мор критикује у своме делу лако је препознати ондашњу Енглеску о којој пише да у њој „овце поједоше људе“. Тако је написано зато што су сељаци протерани са имања, која су претворена у пашњаке за овце, јер је била потребна вуна за текстилну индустрију која се развијала. Онима који су морали напустити своја сеоска огњишта претиле су драконске казне тзв. крвавог законодавства, по којем би ако се неко ухвати у скитничењу био сакаћен, без обзира на разлоге из којих се томе одао. У случају да се поново ухвати у истом „преступу“ могао је бити обешен. Тада је у Енглеској владао Хенри VIII из династије Тјудора, врло суров апсолутиста, који је увео такве законе.

Тада је почела и Реформација цркве у Немачкој (1517), па се проширила и на више европских земаља. Хенри VIII је имао шест бракова и лично је на смрт осудио две своје супруге-краљице (једна је била Ана Болен, која му је родила кћерку, будућу краљицу Елизабету I), а дао је погубити још две супруге. Папа је раније одбио да му да развод брака, па је Хенри с папом раскинуо, а 1534. је основао англиканску цркву. Вршење цензуре штампаних или написаних текстова Хенри је одузео цркви и пренео на државне органе. Као монарх је постао поглавар и државе и цркве (тако је у Енглеској по форми остало до данас, али кантерберијски надбискуп управља црквеним стварима). Мор је био канцелар Хенрија VIII, али је дао оставку на тај положај, одбио да се одазове и дође у Вестминстерску катедралу на краљево ново венчање, па је био затворен и 1535. на врло суров начин погубљен због критике краљеве политике, а нарочито због критике што одваја енглеску цркву од утицаја и контроле Рима. Пријатељ му је био Еразмо Ротердамски, који је своју *Похвалу лудости* посветио Томасу Мору. Римокатоличка црква је у XX веку прогласила Томаса Мора за свеца.

У Енглеској и Шкотској су се у кратком временском раздобљу након смрти Хенрија VIII две цркве бориле и два пута се смењивале у обе земље. Али су се и око религија и престола бориле две кћерке Хенрија VIII и унука његове најстарије сестре Маргарете. Његов син је као Едвард VI (1537–1553)⁵ кратко краљевао, али се третира као први владар протестантске Енглеске (јер му је отац почео као католик). Старија кћерка Хенрија VIII, Мери (1516–1558, супруга шпанског краља Филипа II), рођена је пре Реформације, у католичкој вери, па је после смрти оца и краткотрајног краљевања њеног полубрата краља Едварда VI, дошла

5 Едвард VI (1537–1553), син Хенрија VIII и његове супруге из трећег брака, Џејн Симор, која је умрла после порођаја, а син био болешљив, постао краљ у десетој, а умро у петнаестој години живота.

на престо и владала од 1553–58. као краљица Мери I. Она је вратила католицизам у Енглеску, а своју полусестру Елизабету затворила у лондонски Тауер. Мери је за кратке владавине дала спалити 300 проглашених јеретика и остала је позната као „крвава Мери“.

Католици су сматрали да кћерка Хенрија VIII, Елизабета (рођена 1533) из његовог другог брака са Аном Болен, није легитимна због његовог развода претходног брака. Ипак је након смрти њене полусестре краљице Мери I, ступила на престо као Елизабета I и владала је од 1558. до 1603. године. Наставила је политику свога оца, вратила англиканску цркву и заоштравала прогањање сељака са земље. Кад су састављали њену титулу, побрајајући њене функције, нису се усудили да њу као жену наведу да је и „поглавар цркве“ него су после неколико титула навели „etc.“ („итд.“), па се под тим подразумевало и да је поглавар цркве. Она је предузела низ енергичних мера ради унапређивања државних интереса. Наредила је изградњу трговачке и ратне флоте.

Елизабетина рођака, Марија Стјуарт (Mary, 1542–1587), била је унука старије сестре Хенрија VIII, рођена је као кћерка шкотског краља, али јој је отац погинуо у боју, па је проглашена за краљицу Шкотске кад је била шест дана стара. Као дете је заручена с француским престолонаследником. Са шест година је послата у Француску где је стекла изврсно образовање и била обожавана као лепотица. С француским престолонаследником се у својој шеснаестој години. венчала. Француски краљ јој је тада рекао да ће она симболе француске династије унети у енглески грб, на што је оштро реаговала енглеска краљица Елизабета. Марија је ускоро постала краљица Француске, али је убрзо преминуо и њен млади супруг краљ, па се вратила у Шкотску. Полагала је право на четири краљевске круне – Француске, Шкотске, Енглеске и Ирске. Али је постала контроверзна личност у вези са два своја наредна мужа и сплеткама и заверама које су се око ње плеле. И она и њен други муж били су прауници Хенрија VII. Били су обоје католици, али је краљица натерана од протестаната да абдицира у корист сина, који је кад је напунио једну годину постао шкотски краљ Џејмс VI Стјуарт (1566–1625), а његова мајка је из затвора побегла у Енглеску где ју је краљица Елизабета држала у затвору 19 година, како не би у Енглеској ширила католички утицај, а дала ју је 1587. погубити због велеиздаје на основу изјава које су из ње у затвору извукли посетиоци, наводни пријатељи, а у ствари провокатори. Остала је позната као трагична „краљица Шкота“ о којој је Шилер написао трагедију са позадином збивања која није одговарала историјским чињеницама, а њену романсирану биографију написао је Штефан Цвајг.

У Француској су (1570-их) протестанти (хугеноти) обновили теорије друштвеног уговора и народног суверенитета с циљем да помоћу њих образложе захтев за ограничавање краљевог апсолутизма и спрече масакре над протестантима које су предузимали католички владари.

Тзв. монархомашке теорије⁶ су објашњавале да краљева власт произлази из народа, да су народ и краљ у узајамној обавези и да тиранско понашање краља ослобађа народ обавезе послушности и чак даје народу право, не само да збаци таквог владара, него и да га убије (право тираницида). Монархомашке идеје су биле брзо прихваћене у Шкотској па је Џорџ Бјукенан, историчар и следбеник монархомашког покрета, као васпитач малолетног краља Џемса VI, усмерио своја разматрања *О краљевској власти код Шкотланђана*⁷ против краљевског апсолутизма, а на основу схватања веома раширеног у Шкотској да краљева власт проистиче из народа. Џемс VI није слушао свога учитеља, већ је због јаким родбинских веза с француским католицима прихватио теорије које су они проповедали. То је краљ који ће касније владати протестантском Енглеском.

Кад се моћна шпанска „непобедива армада“, која је сматрана за највећу поморску силу, 1588. године приближила енглеској обали и запретила тој земљи, армаду је уништила енглеска флота. Отада је Енглеска својом флотом успоставила контролу мора и морских путева и почела ширити своје колонијално царство и стварати империју. Енглески емигранти су почели насељавати Северну Америку, најпре на територији која је према надимку краљице, која се није удавала (the Virgin Queen), названа Вирџинија.

У Елизабетино време су у Енглеској деловали смели и борбени поморци, пирати, авантуристи, али и личности као Виљем Шекспир (1564–1616), Кристофер Марлоу (1564–1593, оптужен за атеизам и јеретичке ставове, а претпоставља се да је убијен од провокатора, иако је и он раније био у краљичиној тајној служби и успешним мисијама), Бен Џонсон, Франсис Бекон. Ричард Хукер је у *Законима хришћанске заједнице*⁸ (1594) покушао оправдати апсолутизам династије Тјудора помоћу теорија народног суверенитета и друштвеног уговора. Хукерова теза је била да ако су људи једном пренели суверенитет на краља, они су му вечно обавезни на потпуну покорност. Писци теорија ове врсте извлачили су из сличних премиса закључке који су били супротни оним монархомашким. У политичким теоријама се често из истих премиса изводе различити закључци.

6 Монархомаси (једнина монархомах; термин је састављен од грчког *μόναρχος* и *μαχέομαι*) су били теоретичари који су излагали и подстицали монархомахију, тј. борили се против тиранских и апсолутних монархија. Та учења и покрети су започели списом *Vindiciae contra tyrannos*, који је објављен 1579. у Базелу (швајцарском граду близу тромеђе Швајцарске, Француске и Немачке). Овим делом су обновљене теорије друштвеног уговора. Аутор се потписао са Стефан Јуниус Брутус, а претпостављало се да може бити један од два тадашња теоретичара, а данас се сматра да је аутор био Филип ди Плеси-Морнеј (Philippe du Plessis-Mornay). Идеје су се прошириле на Шпанију и Немачку

7 George Buchanan, *De iure regni apud Scotos*, 1578; новије издање: *The Right of the Kingdom in Scotland*, Amsterdam – New York, De Capo, 1969.

8 Richard Hooker, *Laws of Ecclesiastical Polity*, 1594.

Пре него је постао енглески краљ под именом Џејмс I, још као Џејмс VI написао је *Истински закон слободних монархија*.⁹ Под „слободним монархијама“ је подразумевао монархије слободне од парламента као посредника између краља и народа. У својој књизи прибегава теорији о божанском пореклу краљеве власти, коју упоређује са очинском влашћу у породици и сматра да она почиње деловати од часа краљеве заклетве народу. Истицао је да је опасност од анархије већа него опасност од тираније. Сматрао је да је државна, англиканска црква, нужна за сигурност владарске власти („Ако нема епископа нема ни краља“). Године 1603. шкотски краљ Џејмса VI Стјуарт наследио је своју рођаку, енглеску краљицу Елизабету I и постао краљ Енглеске као Џејмс I. Он је у ствари ујединио Шкотску, Енглеску и Ирску. Земне остатке своје мајке је пренео у Вестминстерску катедралу. У оправдавању апсолутизма помогао му је и његов канцелар, познати филозоф, утемељивач експерименталних наука, политички писац и правник, Франсис Бекон (Lord Bacon, 1561–1626), који је помагао и краљици Елизабети као правни саветник, државни тужилац и Велики канцелар (Lord Chancellor). Он је положај краљеве власти бранио потребом развијања права на основу разума и природног права, без обзира на садржај „општег права“ (енглеског common law). Бекон је својим поступцима дао основа потомцима да закључе о његовој генијалности и доприносима науци и филозофији, па су француски енциклопедисти њему посветили *Енциклопедију*, али су касније чињенице и анализе показале његову велику неморалност и корумптивност у улози јавног тужиоца Енглеске.¹⁰ Сматра се и да је он поставио идеолошке темеље Британској империји.

Мора се имати у виду и сва она борба коју су славни правници водили још од XII и XIII в. и коју је сер Едвард Кук (Coke) водио са правничком речитошћу и великом храброшћу са Џејмсом I и са Чарлсом I, остављајући потомству дела која су инспирисала политичке актере и правнике и у време Пуританске револуције. Године 1625. преминуо је Џејмс I, а наследио га је син, краљ Чарлс I. Кук је написао нацрт „Петиције о правима“ (1628) коју је краљ Чарлс I био принуђен да потпише, па су тиме оснажени и принципи „Велике повеље о слободама“ (Magna Charta). Оба акта су тада постали основа уставних права грађана и оквир ограничења владара. Овим актима су на папиру била загарантована лична права и слободе грађана, као и извесна права Парламента. Чарлсова потреба за финансијским средствима принуђавала га је да сазове парламент који би му та средства изгласао, а зазирање и одбојност према таквом телу упућивали су га да парламент распусти. Краљ је погазио оно што је „Петицијом“ био прихватио, и апсолутистички је владао до 1640. Те године је био принуђен да сазове Парламент. Након сазива Парламент је одлучио да уместо краља то тело има право утврђивања

9 James VI, *The True Law of Free Monarchies*, 1598.

10 Види: Т. В. Makoli, 'Lord Bekon' у *Eceju*, Београд: „Култура“, 1960.

пореза. Краљ није ништа поштовао, па је 1642. почео отворени сукоб краља и Парламента. Обе стране су регрутовале војску и почео је грађански рат. Против краља и ројалиста војску је предводио Оливер Кромвел (Cromwell, 1599–1658) који је увео „Армију новог модела“ која је победила краљеве трупе, краља заробила и он је осуђен и погубљен (1649). Пуританска револуција је била врло крвава, а за становништво пуна несигурности по живот и претеће неизвесности за будућност, па су многи емигрирали у Северну Америку. Револуција је укинула монархију, па је Енглеска постала република, односно „заједница“, тј. Комонвелт (Commonwealth).

У Пуританској револуцији (1642–1660) је настало мноштво докумената и радикалних списа у којима су се тражиле нове слободе, промене, једнакост, рушење старог, стварање нових установа. Једна од радикалних струја међу индипендентистима (тзв. независним, који су захтевали независне црквене општине у Енглеској и Северној Америци), који су водили револуцију, били су „левелери“, тј. „једначари“ чији је вођа био Џон Лилбурн (Lilburne). Назив „једначари“ наденули су им противници како би им подметнули да су заговорници економске једнакости којој су приписивали да води анархији. Једначари су ову оптужбу одбацивали, а залагали су се само за једнако политичко представништво.

Велике дебате у војсци биле су вођене против монархије, а поводом предлога устава и у прилог једнаке заступљености свих слојева друштва. Један представник једначара је рекао: „Ја не чујем ништа што би ме убедило зашто било који човек који је рођен у Енглеској не би имао свој глас у бирању већника...Ја не налазим ништа у божјим законима према чему би племић бирао двадесет већника, добростојећи центлмен два, а сиромас ни једнога; нити налазим такве ствари у природним законима, нити у међународном праву.“¹¹

Једна од основних идеја левелера била је пристанак (consent) као основа народне владе и човекове слободе. Они антиципирају оно што нам је код Лока познато као **влада по пристанку**. Предлог устава, скраћено названог „Споразум народа“¹², изражавао је левелерске погледе, али је наишао на отпор других струја у Кромвеловој армији. Тај нацрт устава на крају није прихваћен, али га је у првобитној верзији објавио сам Лилбурн у своме раду са карактеристичним насловом *Основи слободе* (1648).¹³ Овај политички и уставни предлог предвиђао је

11 Цит. код А. S. P. Woodhouse (ed.), *Puritanism and Liberty*, Being the Army Debates (1647–9) from the Clarke Manuscripts, Chicago, University of Chicago Press, 1951, p. 53. Речи је изговорио пуковник Реинбороу (Rainborough) један од левелера, који учествује у армијским расправама с Кромвелом и његовим зетом Ајретом (Ireton).

12 Пун наслов предлога устава који није никада био прихваћен, јесте „An Agreement of the People for a Firm and Present Peace upon Grounds of Common Rights“; види.: Samuel Rawson Gardiner (ed.), *Constitutional Documents of the Puritan Revolution*, Oxford, Clarendon Press, треће рев. изд. 1906.

13 John Lilburne, *Foundations of Freedom*, 1648.

једнодомни парламент, тј. представничку скупштину, која би била избрана на две године на основу пропорционалног изборног система, и представљала би људе, а не имовину, корпорације или друге интересе. Имајући премоћ у односу на извршну власт, ово тело би у ствари имало делегирану власт (јер власт у основи припада самом народу), која је ограничена и не може на било који начин одузети неко од основних права људи, која су левелери („изједначивачи“ свију, а били су чланови једне комунистичке организације око 1647. године) третирали као урођена права (*native rights*) сваког човека. Одатле човеков пристанак, непосредно или посредством бирања представника, чини основ конституисања власти. У „Споразуму“ је било унесено да ниједно дело није кажњиво ако није претходно као такво било предвиђено у закону (дакле начело *nullum crimen*), као и варијанта *habeas corpus*-а који је у Енглеској извојеван тек неколико деценија касније (1679), а у САД се подразумева, јер се Уставом САД из 1787. подразумева, па се предвиђа само могућност суспендовања тог правног института у случају побуне или инвазије на државу.

Група радикалнијих следбеника идеје једнакости у Пуританској револуцији били су тзв. дигери (дословно – копачи), који су обрађивали земљу и борили се за то право. Они су били изданак левелера, иако их ови нису признавали. То је била мала група која је желела да мирољубиво заједнички обрађује земљу и тако ствара средства за живот. Друге струје су биле против „копача“, па су их суседи узнемиравали и војска на крају растерала хапсећи њиховог вођу Џерарда Винстенлија (Gerrard Winstenly). Он је, говорећи језиком старозаветних пророка, најдоследније бранио ствар сиромашних. Проповедао је да је велики творац, Разум, учинио земљу заједничким благом звери и људи, па да сваки крупни земљовласник отеловљује нарушавање заповести „Не укради“. За њега је Исус вођа левелера. Винстенлијево дело, *Закон слободе*, представља комунистичку утопију у којој је укинута приватна својина, најамни рад и новац, а уведено опште образовање, изборност за све јавне функције са једногодишњим мандатом, обавезно недељно окупљање ради учења уместо црквених молитви и казна за свакога ко би изјавио да је неки комад земље његова својина.¹⁴

Поред бројних радикалних активиста у време Пуританске револуције, било је славних писаца и историјски значајних личности. Поменићемо великог песника Џона Милтона (Milton, 1606–1674); затим, Томаса Хобса (Hobbes, 1588–1679), једног од незаобилазних мислилаца у модерној политичкој теорији државе; и Џемса Херингтона (Harrington, 1611–77), аутора неколико подстицајних политичких идеја које су утицале не енглеске либерале и на заступнике идеја о институционализацији поделе власти.

14 Gerard Winstenly, *The Law of Freedom* (1652). V.: Gerard Winstenly, *Works*, ed. by George H. Sabine, Ithaca, Cornell University Press, 1941.

Једна од првих систематских расправа у прилог слободе мишљења и штампе, јесте рад Џона Милтона *Ареопагитика*,¹⁵ која садржи и сажето излагање историје цензуре и инквизиције. Милтон је у младим данима и крајем свога живота стварао велика песничка дела. Један од првих радова је објавио, а није га поднео цензури на одобрење, иако је то тада у Енглеској било законска обавеза. После рестаурације (1660) живот му је спасило песништво и што је десетак година раније ослепео. Вратио се писању песничких дела и дао величанствено ремек-део – *Изјубљени рај*. Довршио га је такоређи под крај живота (прво изд. је објављено 1668, а сматрало се да је завршено 1667, али је касније откривено да га је завршено 1665, али је штампање одложено због куге у Енглеској 1665–66 и пожара у Лондону 1666).

Између два периода песничког стварања, тј. у време борбе између краља и парламента, односно Пуританске револуције, деловао је као ватрени републиканац, поборник политичких слобода и нарочито слободе мишљења и изражавања. *Ареопагитику* је написао 1644. у форми обраћања парламенту да опозове непопуларни закон о цензури. Његов апел није одмах имао одзива. Али, иако закон није опозван, Милтоново дело је постало толико популарно и утицајно да се закон престао примењивати. Милтонов је основни аргумент у залагању за слободу био да ће „у слободном и отвореном сусрету“ истина победити у коштацу са неистином. То је подразумевало дијалог оних који заступају различита мишљења. Милтон је заговарао да се „ветрови свих доктрина ослободе разиграју на земљи“. А записао је: „Ко убије човека, убија разумно биће, слику божју. Али онај ко уништи добру књигу, убија сами разум“¹⁶. Навешћемо још неколико његових ставова у истом дугу: „Тамо где је жеља за учењем велика, неминовно мора бити и много препирке, писања и различитих мишљења, јер мишљење је у добра човека исто што и знање у настајању. А у том утварном страху од секти и раскола ми штетимо најпоштенијој и најжаркијој – оној за знањем“. У одбрану писане речи, књиге, Милтон је писао: „Писање књига је посао који подлеже суду јавности више него приповедање...“. Сматрао је да је „увођење цензуре велики губитак и назадовање“ и да је цензурисање књига као затварање лука за најдрагоценију врсту робе – Истине“, чија се владавина мора успоставити уместо да се од ње бранимо на начин на који Турци штите Коран – „забрањујући његово штампање.“

Милтонови политички списи нису могли достићи изражајност и трајну вредност његових књижевних дела. Један рад је написао по поруцбини Државног савета (Кромвеловог, у којем је био члан) да би

15 Види: Džon Milton, *Areopagitika* i drugi spisi o građanskim slobodama, Beograd, Filip Višnjić, 1990, текст „Umesto predgovora“ написао је Трива Инђић; „Areopagitika“ [1644], стр. 23–77.

16 Džon Milton, *Areopagitika*, Beograd, 1990, str. 28–29.

умањео популарност неких критика које су замерале што је краљ погубљен. У политичким списима је бранио право на краљеубиство и право на револуцију, са аргументацијом да власт припада народу. Али, ову мисао није развио до оправдавања народног суверенитета. Тај Милтонов рад је испао површан, као и већина дела кад се пишу по политичкој поруџбини. Уз то је дошао до изражаја извештан презир према народу, што је у време после Реформације био чест случај. С друге стране, он је у одбрану народа с републиканских позиција написао *Одбрану енїлескої народа*, I и II (1650. и 1651).¹⁷ У овим радовима опада његов ентузијазам према Кромвелу и долазе до изражаја бојазни да се спрема нова аутократија. Стога он напада сваку владавину људи, али не даје, како би се очекивало, предлог за владавину закона (иако је то већ била традиција у Енглеској стара четири столећа), а његова републиканска алтернатива је била владавина мудре мањине (то је решење слично Платоновом које је заступао у *Држави*, али је Платон, након великог искуства, у *Законима* изложио чврст став у корист владавине закона).

И самог Милтона је погодила цензура. Већ у раној фази Кромвелове владавине назрео је да ће то бити нова аутократија, а после Кромвелове смрти приволео се рестаурацији. Међутим, због његовог ранијег републиканства и наглашеног антиројализма, већ прве године рестаурације нови краљ је издао прокламацију о спаљивању две Милтонове књиге, које су се односиле на Чарлса I.

Томас Хобс је био веома значајан мислилац у политичким теоријама, у којима се плаши за безбедност људи кад им се да слобода, па подржава ауторитарни облик власти. Хобс је о себи писао да су он и страх близанци. Зато што га је мајка родила пре времена, уплашена због страшне опасности коју је представљала шпанска ратна флота кад се примакла британској обали. Томасов отац је био англикански свештеник, играо је карте и све изгубио, па је напустио породицу и оставио троје деце. То је Томаса веома потресло, схватио је каква је и колико је егоистичка људска природа, а на њега је много утицала несигурна ситуација породице. Као врло талентованог ђака запазио га је учитељ који је дечака препоручио његовом стрицу, који га је помагао и Томас је врло рано положио пријемни испит, уписао се и на време дипломирао на једном од колеџа на Оксфорду. Завршетком је добио добре препоруке за једну угледну породицу, чија је глава убрзо постала Лорд, а Томас је у тој породици постао васпитач њиховог сина са којим је путовао по Европи и стицао велико знање и искуство. Политичка ситуација је током целог Хобсовог живота подржавала његов песимизам према људској природи и скептичност према готово свим политичким облицима. Коначно је решење је видео у ауторитарним облицима који би грађанима наметали послушност, а пружали им заштиту.

17 John Milton, *Defensio populi anglicani*, 1651.

Извесне поуке је извукао из савремене енглеске и шкотске историје, али и из грчке историје. Преводећи са грчког на латински Тукидидову *Историју њелойонеској рајиа* (превод је обнародовао тек 1629), Хобс је у описима из тога дела видео сличност са трвењима и сукобима у Енглеској. Истицао је две поуке из превода. Једна је да се историја мора изучавати да би се знало какве политичке акције предузимати. Друга је да су антички мислиоци сматрали демократију (тј. владавину народа) најмање ефикасним обликом владе.

На путу сазревања током времена, Хобс није своје политичке идеје брзо објављивао, али је сакупио велико знање из разних радова и у разговорима са Беконом у Енглеској, Декартом и Гасендијем у Француској, Галилејем у Италији. Разговарао је о методолошким проблемима филозофије (1630-их су биле објављене његове полемике са Декартом који је тада био у Холандији).

Да би избегао сукобе који су у Енглеској били на помолу, а њему изгледали сасвим извесни, Хобс је 1640. поново отпутовао у Француску (и у њој провео 11 година). Ситуација је Хобсу потврђивала оно што је већ раније песимистички закључивао проучавајући људску природу. У озбиљне расправе из политичке теорије ушао је кад је прешао педесету годину старости. Тада је објавио расправе о људској природи, грађанину и политичком телу (тј. политичким облицима и држави). Прихватио је и извлачио закључке из старих формула – да је човек човеку вук (текст из Плаутовог комада) и да у природном стању, тј. стању без државе, влада општи рат свију против свих (*bellum omnium contra omnes* – каже Хобс у *De Cive*, 1642. и понавља то у *Левивијану*).

Кад је избио отворени сукоб краља и парламента Хобс је подржавао краља. У Француску је 1646. пребегао престолонаследник (будући краљ Чарлс II), којем је Хобс давао часове математике. Због својих погледа Хобс је дошао у сукоб с монархистичком средином. Сматрао је да је у начелу легитимна она власт која је најјача, а не она која се позива на легитимност монархије (што је значило да сила легитимише власт), а у то време је најјача била Кромвелова власт. Хобсове идеје су посредно упућивале грађане да слушају власт која је најјача.

Пуританску револуцију и Кромвелов Комонвелт, као и више каснијих револуција, карактерисала је несигурност живота, слободе и имовине, као и неизвесност каквим понашањем човек може да опстане. Пуританска револуција није била само политички, него и верски сукоб у којем су стране у сукобу показивале загриженост за своју ствар и нетрпељивост према онима који друкчије мисле, или исповедају другу веру. Следбеници „пете монархије“ Исуса Христа, убијали су свакога ко не би знао шта захтевају. Није много помагало што су толеранцију проповедали „уједначивачи“ (левелери) и неке друге групе. Једно време је владало стање анархије, несигурности, конфузије, непоштовања било каквих правила или права, група које би могли назвати религиозним терористима.

Упркос стању у Енглеској, Хобс је закључио да је за њега сигурније и боље да се врати у ту земљу, јер није био сигуран на Континенту. Године 1651. се вратио у Енглеску и исте године у шездесеттрећој години живота објавио у Лондону своје главно дело *Левијатана*.¹⁸ У том делу је изнесен велики број ставова, идеја, оцена, али је у суштини све прожето мишљу да је одржавање мира међу људима најважнија функција владе и томе се подређују политичка и правна решења државе, а наслов је постао метафора за означавање државе као вештачког чудовишта које прождире људе. И у том духу је на насловној страни првог издања *Левијатана* нацртано велико биће (данас би рекли Годзила) састављено од ситних људи. Хобс је у ствари из Старог завета позајмио имена два чудовишта – Левијатана за државу, а Бехемота за револуцију, па је то и наслов његовог релативно кратког разматрања Пуританске револуције с правног становишта.

Сажето речено Хобс своју политичку теорију у *Левијатану* заснива на једној претпоставци о људској природи: да сваки човек у природном стању има слободу да ради све што може и хоће, те да је у том стању човек човеку вук (*homo homini lupus*). Ова синтагма је Хобсу добро дошла за опис „природног стања“, а први је ту идеју с цинизмом изразио римски комедиограф Плаут. Хобсовој политичкој концепцији не би одговарале чувене идеје других римских мислилаца. Као стоика Сенеке, који је живео око два века после Плаута, а рекао је да је човек човеку светиња (*homo sacra res homini*). Није се Хобс ослањао ни на Цицеронову идеју о владавини закона, него на апсолутну вољу суверена. Као консеквенцу своје прве претпоставке Хобс је сматрао да је пре успостављања државе живот људи био „рат свију против свих“ (*bellum omnium contra omnes est vita hominis*). Зато је у природном стању живот људи био „несигуран, бедан, бруталан, прљав и кратак“, јер се стално водио рат свију против свих (у енглеској верзији каже „човек против човека“ – „man against man“). У *Левијатану* је изнео и конструкцију да људи, како би себи обезбедили живот и сигурност, улазе у међусобни прећутни уговор да се сваки одрекне од својих неограничених слобода и пренесе их на суверена (једно лице или више лица) који постаје апсолутни владар над поданицима којима је остављено мало права и слобода (као право на самоодбрану кад га владар или његови полицајци не могу заштитити). Да би одржавање мира могла испунити, власт мора бити апсолутна. Хобсова конструкција друштвеног уговора оправдава апсолутизам власти. Успостављањем суверена људи стичу мир – каже Хобс. Пребројао сам да Хобс у *Левијатану* реч мир користи више од 130 пута. Са Хобсовим схватањем природе власти, и нарочито суверенитета, неспојива је идеја о подели власти. Он сматра да би то довело до распадања државе. Зато су и сва мишљења и интереси појединаца дозвољени само уколико

18 В.: Томас Хобс, *Левијатан*, Београд, Култура, 1960; предговор је написао Михаило Ђурић.

то одговара интересима државе. Њима мора да служи и црква, односно религија. Човек нема право ни да самостално морално вреднује и размишља, него да слуша државне заповести у сваком погледу. Право је по Хобсу уведено тек успостављањем суверене власти и тада садржину права чине наредбе власти.¹⁹ Држава одређује религију својих поданика. Иначе, године 1648. је потписан Вестфалски мировни уговор, којим је закључен тридесетогодишњи рат, а једном клаузулом је одређено да *cuius regio eius religio* („чија је власт његова је и религија [поданика]“, а таква је била и клаузула Аугзбуршког мировног уговора из 1555. (Хобс их не помиње.)

Хобс је био заокупљен многим идејама које су колале кад је у *Левијатану* писао да ако се грађанима дозволи да бирају владу, то никада неће функционисати ...јер се цело човечанство неуморно бори за моћ, а то траје све до смрти... па онда важи Хобсов закључак о условима и беди људског живота без државе, како смо већ навели. Хобс је решење видео да сви људи схвате нужду да се одрекну свих својих слобода и права, и пренесу их на суверена, који ће бити апсолутни властодржац и депозитар свих права грађана. Хобсова теорија друштвеног уговора различита је од теорија које су изложили значајни политички мислиоци (како они који су идеју друштвеног уговора и народног суверенитета обновили пре него се Хобс родио, тако нарочито и теорије Лока и Русоа који су те идеје развили после Хобса и супротно од његових концепција). Укратко, према Хобсу, друштвеним уговором се сви грађани одричу употребе својих природних слобода и права (на све) и преносе их на суверена, осим оних које суверен не може обезбедити, па поданику Хобс даје право на самоодбрану.

Иако није имао поверења у демократију, Хобс је сматрао да различите групе представника заступају обичне људе па претпоставља да би изабрани представници спречавали краља да буде суров и неправедан. Оно што се развијало под владавином Елизабете I, наставило се и под Кромвелом, а то је Хобс запажао као напредовање трговине и индустрије, па су богати слојеви давали новац и имали велики утицај на владу, која је пословним круговима давала статус и заштиту послова.

Кромвел је уместо монархије успоставио Комонвелт (Commonwealth), а то је термин који је Хобс на више места користио у *Левијатану*-

19 Из овог Хобсовог става касније је произишло тзв. позитивистичко тумачење карактера права. Тако је урадио Џон Остин (Austin, 1790–1859) који је био разочаран и депримиран неиспуњеним очекивањима. Мало му је студената долазило на предавања и напустио је универзитет. Имао је више утицајних пријатеља као Јеремија Бентам (Bentham), Џемс Мил (Mill) и његов син Џон Стјуарт Мил, Томас Карлајл (Carlyle). Предавања која је држао Остин је објавио: John Austin, *The Province of Jurisprudence Determined*, W. Rumble (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, први пут објављено 1832); касније *Lectures on Jurisprudence, or The Philosophy of Positive Law*, two vols., R. Campbell (ed.), 4th edition, rev., London: John Murray [Bristol: Thoemmes Press reprint, 2002].

ну у смислу „заједнице“, јер каже да у њој суверен може бити монарх, а може и народ.²⁰ Године 1653. усвојен је Кромвелов устав који регулише републикански облик државе, а устав је дат под именом „Инструмент владања“. То је у погледу форме био једини писани енглески устав. Установљена је влада под именом „Државни савет“ (Council of State) у којем је био и Џон Милтон. Кромвел је имао титулу „капетан-генерала“ свих војних снага Енглеске, Шкотске и Ирске, а уставом је постао „Лорд заштитник Енглеске, Шкотске и Ирске“. Његова амбиција да Комонвелту Енглеске да писани устав суштински је крахирала због његове друге амбиције – да буде неограничени господар. Ниподаштавао је и газио устав, распуштао Парламент кад није био задовољан изабраним посланицима (слично је у XVIII веку радио краљ Џорџ III).

Хобсова теорија је служила као темељ за оправдавање сваке ауторитарне власти, па и оних режима у XX веку (који су радо објављивали Хобса, а избегавали да објаве Лока), иако је више теоретичара Хобсово схватање слободе свакога на све узимало као једну врсту либерализма.

Погледи и ставови Џемса Херингтона такође су били под великим утицајем догађаја из Пуританске револуције. Херингтон је био човек широког образовања и добро је познавао европске прилике. Потicao је из угледне и утицајне породице. Као млад је пропутовао низ европских земаља проучавајући политичке установе и показивао је извесну наклоност према републиканским установама с каквима се упознао у Венецији, због чега се сумњало да ли је он подобан за краљеву службу. Ипак, кад је ту службу добио и задржао је све до краљевог заробљавања, онда је отпуштен под сумњом да би могао помоћи краљу да побегне. За њега се може рећи да се није непосредно политички ангажовао ни на страни краља ни на страни републиканаца, али су према његовој личности и идејама били сумњичави и нетрпељиви и једни и други. Једва је издејствовао да се за Кромвелове владавине објави његово дело *Заједница Оцеана*,²¹ а после рестаурације био је ухапшен.

20 Израз комонвелт (commonwealth) има више значења: означава самосталну политичку заједницу, државну заједницу, државу, групу држава, заједницу народа (као British Commonwealth), односно савез држава (Australian Commonwealth – Аустралијски савез држава), а и неколико савезних држава у САД имају у званичним називима израз Commonwealth of (Масачусетс, Вирџинија, Пенсилванија и Кентаки); друго значење је република (јер *res publica* има слично значење) у смислу државе у којој власт држи народ и која може бити републиканског облика или демократског режима, и у том значењу се тумачио назив државе (републике) која је постојала у Енглеској од 1649–1660, коју је успоставио Кромвел; у трећем значењу се користи за самоуправну територију; четврто значење је кад се израз користи за народ, али и за организовану групу која тежи да постигне извесни циљ; пето је значење кад се користи као синоним за опште благостање. Некада се употребљава и израз *commonweal* за опште, заједничко добро, али и као замена за комонвелт, а означава и самосталну политичку заједницу (*body politic* у смислу народа организованог у заједницу или државу али се ређе израз употребљава и за организовану групу у смислу политичко тело, политички ентитет).

21 James Harrington, *The Commonwealth of Oceana*, 1656.

Херингтоново дело је једна утопија која, као и Морова сто и четрдесет година раније, има у виду Енглеску. Али, неке идеје и решења која он предлаже, извршили су касније утицај – врло извесно на Лока, сасвим сигурно на америчке „очеве утемељиваче“, а у неким ставовима и Харолд Ласки се непосредно позива на Херингтона стављајући га у исти ред са Медисоном и Марксом.

Херингтонов *Комонвелт Оцеана (Commonwealth of Oceana)* не само да је асоцирао на тадашњи званични назив Енглеске (*Commonwealth of England*), него су и поједини савременици били препознатљиви међу становницима и државницима Оцеане. Олпхаус Мегалетор био је сами Кромвел, Левијатан је очигледно био Хобс, Морфеј (*Morpheus*) је представљао Џемса I, Пантеон је био слика Вестминстер хола, тј. седишта енглеске владе.

Два су крупна питања владавине којима се Херингтон бавио. Прво се тиче односа економске моћи и политичке власти, а друго најбољег начина организације власти. За Херингтона, политичку власт имају они који су економски моћни. И то у принципу, јер политичка власт односно политичка моћ почива на економској и проистиче из ње. Крупна померања у својинским односима, односно у економској моћи, морају довести до померања односно промене носилаца политичке власти. Тако је Херингтон предвидео да ће постепени губитак економске моћи племства у корист обичних грађана резултирати губитком власти првих у корист других. Он је ипак гледао основни извор моћи у својини над земљом, јер ни прилике нису дозвољавале да се закључи оно што се касније испојило, а то је да власници индустрије постају она економска моћ која има да стекне и политичку власт. Треба, међутим, имати у виду и то да је ова општа формула мало где доживела толико изузетака у реалном животу колико у Енглеској.

По питању организације владе Херингтон је најпознатији по томе што се сматра за претечу теорије о контроли (противтежи) и равнотежи (*checks and balance*) у организацији власти. Он је, дакле, предлагао такву организацију у којој једна грана власти спречава и зауставља другу грану како ни једна грана не би постала неограничена и свемоћна. У овом погледу он је претеча Лока, Монтескјеа и америчких уставотвораца. Заправо, Херингтон је заговорник мешовите владе. За овакву идеју могао се инспирисати извесним античким писцима (Аристотел, Полибије), али и уређењем извесних италијанских република и читањем Макијавелија. Демократски елемент је код Херингтона заступљен у једној скупштини у чијем бирању би учествовали сви грађани (али слуге и најамни радници нису грађани), без обзира на величину имовине, а чија би се функција највише састојала у праву вета, док би се свенародним гласањем решавала многа питања. У демократске инструменте свакако спада и ротација на функцијама, опште образовање, спречавање претеране концентрације власништва и земље (тако да нико не би имао годишњи

приход изнад 2.000 фунти). Аристократски елеменат био би заступљен у сенату, а извршну власт вршили би магистрати (дакле слично као код Полибија који је анализирао римску републику). О судској власти не говори се посебно опширно (баш као ни код Полибија раније нити код Лока мало касније).

Оцеана је у ствари била нуђење устава за Енглеску, с надом да би ово дело Кромвел могао прихватити као основу. Извесне идеје подразумевају прерасподелу земље како би што већи број грађана поседовао земљу, а то су биле идеје присутне код извесних струја у Пуританској револуцији. Устав у принципу, према Херингтону, треба да обезбеди да сви делови државе раде на остваривању општих народних интереса. Један од услова за то јесте да држава буде утемељена на принципу институционализоване власти међу чије принципе спада и то да буде „царство закона а не лица“ („an empire of laws, and not of man“). Стабилност је велика друштвена вредност, а њена претпоставка је подела власти и својине. Јавне функције требало би да буду доступне свима под једнаким условима.

Кромвел је 1657. издејствовао да „Његова висост има овлашћење да именује свога наследника“. Тим овлашћењем је свога преживелог, а неискусног сина Ричарда, именовано за наследника.

Добар део аргумената против краља, после његовог свргавања и укидања монархије, могли су се применити и на Кромвела као апсолутног шефа републике с насловом „Лорда Протектора“ Енглеске, Шкотске и Ирске. Колико су снажне извесне тенденције и пориви људи кад се ради о приграбљивању власти, показује и пример кад један републиканац какав је био Кромвел не може одолети монархистичким искушењима у републиканском облику. Кад је дао погубити краља и извршио чистку парламента избацивши презвитеријанску већину (1648), он је *de facto* постао неограничен. Узео је за себе функцију и титулу лорда-протектора Енглеске, па је Парламент распуштао по својој вољи, чим би састав или деловање посланика указивали да Парламент може оспорити или умањити његова овлашћења и амбиције.²² То се показало и на крају Кромвелове владавине кад је добио право да именује наследника, па је изабрао свога нимало способног сина Ричарда. Ричард је наследио оца, али је био друкчије природе па је после осам месеци, маја 1659, дао оставку на свој положај и започет је процес рестаурације монархије, па је маја 1660. син погубљеног краља Чарлса I, принц Чарлс II, постао краљ (Парламент који је успоставио трајао је 19 година).

22 На многе савременике Пуританске револуције утицало је раширено осећање страха од анархије, забринутост због неизвесности шта чека Енглеску. Та забринутост је била велика упркос значајним успесима у појединим подручјима и без обзира на обезбеђивање низа предности путем тзв. навигационог акта (који је прихватила и Холандија пошто је била поражена од стране Кромвела). Такво осећање било је захватило и Џона Лока у време завршавања његових магистарских студија и дошло је до изражаја у неким његовим писмима пријатељима још пре него је постао либерал и заговорник верске толеранције.

Рестаурација је донела драстичне мере контроле верског и политичког живота. Злогласни Кларендонови закони су кажњавали верске обреде осим оних које је организовала „устоличена (established) црква“. „Закон о пет миља“ забрањивао је да се на одстојање од пет миља приближе граду или насељеном месту свештеници и учитељи уколико нису дали изјаву да ни у које време неће радити на промени државног и црквеног уређења.

Енглеска је искусила и репресивни режим рестаурације. Тада је режим репресалија погодио Хобса, Милтона, Херингтона и друге, а мало касније отерао у емиграцију умне људе као Џона Лока (Locke, 1632–1704) и друге. Пред свој крај, овај режим је ипак био принуђен да донесе значајни и познати *Habeas corpus Act* (1679) којим су гарантована права која се тичу телесног интегритета у поступку пред полицијом.

Временски, а и садржински, између Хобса који је у *Левијатану* дао теорију апсолутне државне власти у односу на коју грађани не би имали право да о политичким или моралним стварима самостално мисле друкчије него што она захтева и налаже, и Лока који излаже концепцију ограничене владе чија је основна улога заштита човекових права која се признају као независна од власти, може се у политичкој теорији сместити Барух де Спиноза (Spinoza, 1632–1677), који је живео и радио у Холандији. Узима се за претечу просветитељства у чијим политичким идејама налазимо мешавину Сократа, Епиктета, Аристотела, Макијавелија, Хобса и развија једну етику као облик превазилажења природних, а то значи и анималних инстинктата у човеку који поред осталог доносе и друштвене борбе, а спознаја ствари (природних и људских) и самоконтрола могу олакшати и продужити човеков живот и донети срећу. Спиноза је сматрао да је већина људи испод нивоа који би био неопходан да њихове заједнице постану рационалне и срећне, као и да се већина више руководи митовима и религијом, а да је могућност да паметни дођу на власт толико ретка да се не може очекивати неко нагло побољшавање прилика у политичкој области. Зато је сматрао и да је за демократију врло важна нека врста грађанске политичке културе која омогућава сакупљање колективних снага, и тражи умереност какву већина не испољава. Полазећи од схватања људске природе слично Хобсу (тзв. логика рибе, тј. да већа једе мању) Спиноза закључује слично демократским теоретичарима друштвеног уговора, са залагањем за људска права и слободу.

Пуританска револуција је оставила Енглезима више поука, које су постале значајне и утицајне у каснијем развоју ове земље. У току Пуританске револуције испољене су две негативне црте, које карактеришу и друге сличне догађаје. То је, најпре, међусобни обрачун у каснијим фазама револуције између оних који су у првим фазама ишли заједно. До таквога подозрења и обрачуна по правилу долази око „поделе плена“ међу разбојницима, а око поделе власти међу онима који су победили и

збацили неку претходну власт. Друга негативна црта, која се испољила, а која је опет доста често правило, била је та да је после збацивања једног, монархистичког апсолутизма, тај био убрзо замењен другим, републиканским апсолутизмом. То се десило и у току Француске револуције, а да и не говоримо о томе колико је апсолутизам бољшевичке власти био тврђи и суровији него апсолутизам Романових.

Још једна од поука је гласила да количина пролирене крви није гаранција да ће се уживати слободе, као што ни радикализам заговорника идеалних решења није гаранција да ће се жељене промене остварити. Енглези су извукли и поуку за касније: да у сваку власт треба у принципу сумњати (такву сумњу су гајили енглески, али и други колонисти у САД), јер свака тежи да постане неограничена. То не зависи много од тога о каквим се људима ради, па је стога важније власт институционално и социјално-политичким аранжманима онемогућити да оствари тенденцију која јој је природно својствена. Ова историјска поука је тако рећи алфа и омега каснијег енглеског политичког образовања. Онога што се првом, тј. Пуританском револуцијом желело постићи, поднесено је много жртава, а изостали су резултати. Друга енглеска револуција имала је сасвим друкчији ток и у њој је остварен највећи део циљева које је имала и они су конституционализовани у британски уставни и политички систем, па је зато названа Славном.

Политичка теорија Џона Лока била је повезана са Славном револуцијом и њеном конституционализацијом (без формалног, писаног устава, на основу повеља, али су имале веома велики утицај нарочито на Америчку револуцију, „Декларацију независности САД“, стварање Устава САД (1787) и првих десет амандмана о правима (Bill of Rights, 1791). Локов отац је био официр у Кромвеловој армији, а у двадесетој години Џон је почео студије на Оксфорду. После рестаурације монархије (1660) у Енглеској, Лок је написао један спис који је подржавао политички ауторитаризам. Такви ставови су дошли до изражаја и кад је био позван да напише предлог Устава за Каролину (данас Јужна и Северна Каролина у САД) у чијем писању је учествовао и Лорд Ешли. За време боравка у Холандији Лок је запазио велику толеранцију између вера, нарочито код квекера, па је написао „Писма о толеранцији“ чија тематика представља један нови приступ и чинило се савременицима да је цензура превазиђена. Упознавање с приликама у Холандији веома повољно је утицало на Локову политичку оријентацију и филозофију. Тај утицај је нашао израза и у његове *Две расправе о влади*. Док је у Холандији намесник био либералних гледишта заштићивао је и Спинозу и друге сличних мишљења, али је после неколико година дошло до промене политичке климе, јер је успостављена ауторитарна власт која је и Спинозу прогањала уз помоћ масе.²³ Током краћег периода рестаура-

23 О судбини овог намесника и његовог брата, акцијама Виљема Оранског, и сликовитог описа историјског примера психологије гомила, Александар Дима је у романи-

ције у Енглеској владали су виговци (претече каснијих либерала), које је основао и предводио Лорд Ешли (касније барон Шефтсбери/Sheftesbury, 1821–1683),²⁴ Локов патрон, а опозицију су им представљали торијевци (конзервативци).

Виговци су били оптужени да су спремали заверу и устанак. Због таквих оптужби морали су побећи из Енглеске, па је и Лок емигрирао у Холандију. Неколико година касније у тзв. Славној револуцији без крви (1688) збачен је краљ Џемс II. То су племство, свештенство и народ урадили због Џемсове ауторитарне политике и наметања католицизма у савезу са француским и шпанским католичким краљевима (у Енглеској је краљ Џемс дао ухапсити седам бискупа који су одбијали да прихвате католицизам). У промењеној ситуацији, будући суверени, Виљем III Орански и Мери II били су позвани да на престолу наследе Џемса II, тј. да постану владари Енглеске под условима које је Парламент одредио у „Декларацији права“ (1689). Исте године постигнут је споразум и „Декларација права“ је одлуком Парламента постала Закон о правима (Bill of Rights, 1689) којим су прокламована права грађана, а династији ограничена власт.

Џон Лок је изложио теорију која је била антиципација, а постала и одбрана идеја друге енглеске, тзв. Славне револуције без крви. Полазио је од претпоставке о људској природи: да су људи разумна бића, и да могу постићи друштвени уговор којим ће успоставити организовано друштво, а другим уговором успоставити владу на основу пристанка оних којима влада и чија је улога да заштићује људска права и слободе

зовању историјских тренутака дао у раду *Црна лала* (прво српско издање: Београд, Ново покољење, 1952). Уколико су заинтересовани за демократију читаоци ових редова би требало да прочитају. Додуше, овај рад је дело једног великог француског писца у којем се описује и деловање будућег енглеског краља.

- 24 Лорд Ешли, каснији гроф од Шефтсберија (1621–1683), имао је значајну улогу у Кромвеловом Комонвелту и у Реставрацији монархије. У грађанском рату је најпре био на страни ројалиста, а од 1644. на страни Кромвела и постао члан Државног савета. Након оставке Роберта Кромвела, супротставио се да армија новог модела узме власт и учествовао је у сазивању привременог Парламента, па је међу 12 посланика путовао у Холандију да Чарлса II позову да буде краљ и да се изврши реставрација монархије. Шефтсбери и Лок су заједно писали Устав Каролине, а Лок је приман код Шефтсберија као члан породице. Шефтсбери је био оснивач и вођа Виговаца (каснијих либерала), па је настојао спречити конзервативце да уз помоћ једног броја бискупа, за наследника Чарлса II доведу католика и обнове католицизам. Шефтсбери је подржавао политичке идеје Џона Лока и био његов заштитник. У једној критичној здравственој ситуацији Лок је над њим извршио успешну операцију слепог црева. Међутим, Шефтсбери је због политичке активности две године лежао у лондонском Тауеру, а касније поново хапшен и оптужен за „велеиздају“. Ипак је био ослобођен, али су смењене судије које су га ослободиле, а довођене су друге које би Шефтсберија вероватно осудиле, па је он пред крај живота отишао у емиграцију у Амстердам, где је и преминуо. Лок је касније конкурисао за професора медицине, али универзитет није хтео ни да чује, с образложењем да Лок није студирао медицину. Лок се из емиграције у Енглеску вратио истим бродом који су долазили и нови енглески краљ и краљица – Виљем III и Мери II.

од оних који та права и слободе не би поштовали. То је теорија о људској природи, друштвеном уговору и карактеру друштва и владе која све поменуто поставља на друкчијој теоријској претпоставци него што је била Хобсова. Заправо ја сасвим различита од Хобсове и њој супротна.

Локове *Две расправе о влади*²⁵ објављене су 1689 (иако на насловној страни првог издања стоји 1688). Ове расправе су касније третиране као апологија друге енглеске Револуције без крви, али су идеје тих расправа (и Локових разговора у емиграцији) остале у рукописима неколико година раније (извесни подаци су средином XX века откривени у Оксфордској библиотеци – Bodleian Library – који су указивали да је основано узети да је Лок на својим расправама радио већ почетком 1680-их). Зато се идеје његових расправа данас сматрају да су биле и предвиђање и програм нове револуције. *Другом расправом о влади* Лок је поставио начела модерне теорије либерализма и демократије. Део и основ тога била су постулирана четири основна природна права – на живот, тело, слободу и радом стечену својину. Слободу је замислио на либералан начин као слободу да се чини све што не вређа иста права и слободе других људи.²⁶ Обзиром на значај који је овај мислилац придавао законима у своје *Две расправе о влади* („Тамо где престаје закон, почиње тиранија“) може се рећи да је он родоначелник још једне утицајне идеје – о слободи у оквиру закона. Лок је подржао владавину закона (*the rule of law*) и доста детаљно је описао каква би својства требало да имају закони, као и како се доносе и да се „закони примењују једнако, како на љубимце двора, тако и на ораче за плугом“.

Лок је родоначелник модерне теорије демократије и утемељивач либералних начела владе по пристанку оних којима влада. У та начела пре свега спада оно да су делатност и надлежност владе ограничени сврхом ради које се влада успоставља, а то је заштита човековог живота, тела, слободе и имовине као човекових природних права која му свако разумно биће мора признати уколико хоће да живи у заједници, односно да избегне сукоб са другима. Према Локу, сви људи у принципу имају исти друштвени статус и сви учествују у политичком животу заједнице, било непосредно било преко својих представника. Против владе која нема подршку оних којима влада, народ има право на револуцију којом ће такву владу збацити.²⁷ Излажући теорију својине Лок је изнео

25 John Locke, *Dve rasprave o vladi*, [*Two Treatises of Government*, 1689], kojima prethodi *Patriarcha* Roberta Filmera, a sledi „Pismo o toleranciji“, I–II, Beograd, Ideje, 1978, у преводу, редакцији и с „Предговором“ Косте Чавошког. Прва Локова расправа је посвећена критици Филмерове *Пајриархе*.

26 Три издања Локове *Две расправе* нису откривала ко је аутор, што је у четвртном издању објављено (1713, девет година након Локове смрти).

27 Лок пише да „једини прави лек за *силу* без овлашћења јесте да јој се супротстави *сила*“. Лок такву употребу силе сматра легитимном пошто актом узурпације власт сама себе ставља у ратно стање с народом. V. John Locke. *Две расправе о влади*, Београд, 1978, књ. II, § 155.

став да човек има право на оне предмете природе у које је уложио свој рад, односно део свога живота. Човек сме акумулирати предмете природе само до количине која је неопходна за живот њега и чланова његове породице. Ово Локово тумачење природног права човека да природу присваја само ради задовољавања неопходних потреба, давало је многим енглеским социјалистима додатне разлоге да мисао родоначелника теорије демократије третирају као битан део оне традиције која је ширењем концепција и захтева у погледу човекових права и слобода спајала демократију и социјализам на доктринарном и на практичном политичком плану. Но, Лок није остао само на овом праву акумулирања роба до нивоа потреба. Постоји једна роба, сматрао је Лок, која се може акумулирати у неограниченим количинама, а да се тиме не угрозе шансе других људи да дођу до природних добара. Та роба је новац.

Локова политичка филозофија, као израз индивидуализма који је био у успону, тражила је својеврсну равнотежу личних права и обавеза према другима. Ово је нашло израза и у схватању да одлуке већине (под чим је подразумевао педесет посто плус један) обавезују. Но, друштво је једна ствар, а влада друга. По Хобсу, без владе не би се могло говорити о друштву; влада је *conditio sine qua* нон друштва. Лок, насупрот томе, прави разлику између друштва и владе која је само једна од друштвених агенција, којој су чланови друштва наменили специфичну улогу. Друштво (*Civil Society*) и влада настају различитим врстама уговора. Из оваквих концепција лако се развије идеја о плурализму друштвених агенција међу којима влада чини само једну. Одатле међу плуралистима крајем XIX и почетком XX в. има и либерала и социјалиста. Влада је, дакле, према Локу, ограничена у погледу њених надлежности и интервенција у област цивилног друштва (*Civil Society*), јер постоји област у којој она не би требало да интервенише по сопственој процени, већ једино на тражење неког субјекта чија права она мора да заштити. Тако је улогу владе Лок сузио да штити наведена људска права кад их неко угрожава, тј. да поступа против оних који би човекова права нарушавали. У контексту наше теме, изузетно је важна и Локова идеја „слободе у оквиру умних закона“. Тако је утемељио политичку теорију либерализма. Својом идејом о демократији, Лок је употпунио своју политичку теорију, на тај начин што је тврдио да се демократија успоставља као владавина већине, која је неопходна за свако доношење важних одлука (бирање, одлучивање) већином од 50 посто плус један. То је сматрао за неопходно зато да би се у тешким ситуацијама и друштвеним сукобима могло доћи до већине чије би одлуке биле обавезне, а без такве могућности могло би доћи до распадања јавне власти (Лок углавном није употребљавао термин држава, него влада). Влада је, дакле, поред сужене надлежности, ограничена још и законима и вољом већине, а још једна важна Локова идеје је и она о подели власти, ради ограничавања сваке гране власти (он је писао о „законодавној, извршној и федеративној“ грани власти).

О законодавној и извршној власти Лок је писао да законодавну врши представничко тело које би требало да се састаје само с времена на време, док извршна власт мора бити потчињена законодавној власти, јер она постоји само зато да би спроводила законе које је представничка законодавна власт донела. Затим, да је влада у најширем смислу одговорна онима којима управља, а легитимном је чине њихово учешће, непосредно или посредно, и пристанак. Законодавна власт је у суштини делегирана, јер основна власт бирања односно поверавања законодавне власти увек припада народу, тј. људима који чине једну политичку заједницу. Лок је први формулисао принципе либералне демократије и у ствари је претеча лесе-фер политике.²⁸ Он трећу грану власти третира као федеративну (могло би се рећи „савезну власт“), која се односи на одбрану и спољне послове. То је власт која је неком телу дата да с њом располаже кад ступа у односе са другим државама. Лок каже да ова власт постоји готово у свим државама. Судска власт је у својој функцији и од раније била прилично независна од осталих, али је било злоупотреба суда под притиском краља или владе.

Локову идеју о подели власти у наредном столећу је прихватио Шарл-Луј Монтескје (Montesquieu, 1689–1755). Монтескје је на основу британског система, како га је он протумачио, као услов слободе за људе нагласио поделу на три гране власти – законодавну, извршну и судску и утврдио начело да „само власт ограничава другу власт“ („le pouvoir arrete le pouvoir“²⁹). Имао је прилику изучавати достигнућа Славне револуције (1688) и њима се одушевљавао. Раширено је мишљење да је погрешно разумео енглески систем као систем поделе власти. Радомир Лукић показује како је погрешно замерати Монтескјеу да није „тачно“ описао енглески систем, јер он то није ни хтео. Он је изричито изнео да ако би извршна власт била поверена једном броју људи узетих из законодавног тела, не би више било слободе.³⁰ Према томе, Монтескје је описивао један замишљени систем и био је ближи идејама Џона Лока

28 Порекло девизе *laissez-faire* приписује се француском индустријалцу Лежандру (Legendre). Он је присуствовао састанку који је уочи Француске револуције била организовала влада ове земље да би чула шта влада са своје стране може учинити да би дошло до унапређења индустрије и трговине. Лежандр је гледишта и захтеве бројних истомишљеника формулисао веома сажето, речима које су постале девиза либерализма: „Laissez-nous faire“ („Пустите нас да радимо“) Он је у ствари изразио мишљење пословних људи да влада својим актима и делатностима успорава развизат радности (индустрије).

29 *De L'Esprit des Lois*, livre XI, ch. iv (p. 169 издања којим смо се служили: Paris, Ernest Flammarion, s.a. у којем је преузет текст издања из 1758).

30 Montesquieu, *De L'Esprit des Lois*, livre XI; Радомир Д. Лукић, „Монтескјеова политичка теорија“, *Архив за правне и друшћивене науке*, 1955, 1–2, стр.128. Р. Лукић основано истиче да су Монтескјеови савременици и револуционари, на челу са Волтером и Русоом, сматрали да је он доказао да је најбоља влада она са народним представничким телом и да је *Дух закона* „веома много допринео формирању револуционарног духа буржоаских револуција у Америци и Француској“. (Исто, стр. 122).

него енглеског система. Идеје које је Монтескје заступао имале су за циљ да доведу до сличних друштвених и политичких промена у Француској.³¹ Монтескје и Берк имају слично становиште о једном елементу везаном за карактер представништва. Обојица су против тзв. императивног мандата. Монтескје је изградио теорију представничког мандата у складу са својом теоријом представничке демократије. Берк заступа сличну теорију. Амерички „очеве утемељивачи“ (Founding Fathers) су се позивали на Монтескјеа и називали га славним, и преузели од њега идеје за поделу власти и развили је и институционализовали у америчком Уставу (1787).

Локове идеје о правима и слободама уврстили су у америчке декларације о правима – Џорџ Мејсон у „Декларацију права“ за Устав Вирџиније (јуна 1776), Томас Џеферсон у „Декларацију независности“, а Џејмс Медисон је, као што смо рекли у разматрању *Федералистичких списа*, а полазећи од Локових и Монтескјеових идеја, ове развио у систем узајамне контроле и равнотеже (checks and balance) три основне гране власти.

Седамнаести век је, дакле, време кад је у току педесетак година Енглеска проживела две револуције. Мора се додати – и једине у њеној историји (осим индустријских и технолошких револуција, наравно). Поука извучена из упоређивања тока и резултата две револуције, оставила је дубоког трага на све касније генерације, па и на либерале и социјалисте. Друга, тзв. Славна револуција без крви, припремљена је и изведена од стране тада организационо и идејно уобличаваних снага виговаца, тј. либерала. Идеје које су припремиле и уобличиле резултате ове револуције најбоље је изразио Џон Лок, али његова идеја ограничене владе била је у супротности с теоријом о неограниченој суверености парламента, која том револуцијом добија карактер правног и политичког постулата.

Друга енглеска револуција постигла је без крви оно што прва није успела иако њени вођи нису жалили ни крви ни зноја, а није им недостајало ни пројеката о идеалној заједници, ни жара појединаца и група да такве заједнице покушају остварити. Ова револуција је била прагматична. Тражило се само да највиша власт пређе на народне представнике са којима краљ саучествује у доношењу одлука, а он је био обавезан „Актом којим се проглашавају права и слободе појединаца“ (Бил о правима,

31 Због тога што је Монтескје заступао идеје британског конституционализма у којем је изражен један класни компромис, низ његових критичара га је сврставао међу конзервативне мислиоце. Родоначелник конзервативне идеологије Едмунд Берк је полазио од одбране истих идеја и установа у својој критици Француске револуције (Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, 1790; новије изд.: Chicago, Regnery, 1953; i Garden City, Anchor Books, 1973), где је тачно предвидео будући ток догађаја и „деформација“, укључујући сукобе и терор, те да ће се војска „привезати за првог славнијег ђенерала“. По нашем мишљењу, Берк је на основу карактера Пуританске револуције, одн. грађанског рата у Енглеској предвидео сличан ток у Француској. О односу мисли Монтескјеа и Берка, v. С.Р. Courtney, *Montesquieu and Burke*, Oxford, Basil Blackwell, 1963. У нас је обимнију студију „Берк“ написао Слободан Јовановић (*Из историје политичких доктрина*, књ. I, Београд, 1935, стр. 273–400).

1689) у којем је констатована и краљева обавеза да влада на основу и у складу са законом и утврђени неки односи између законодавне, извршне и судске власти.³²

У Енглеској, после Славне револуције (1688), Декларације права и Закона о правима (1689), нагодбе о ограничавању краљеве власти и Закона о редоследу наслеђивања престола (Act of Settlement, 1701) којим су из наследства престола искључени Стјуарти католици, били су утврђени важни уставно-правни и политички темељи система. Праунука Џемса I (шкотског Џемса VI), Софија од Хановера, пренела је наслеђивање енглеске круне на свога сина, Георга Луја од Хановера, који је као енглески краљ узео име Џорџ I (1714). Династија је по имену била „од Хановера“, а у Првом светском рату су немачко порекло заменили титулом „од Виндзора“. Наследник династије Џорџ III (1738–1820, краљ од 1760), постао је краљ у току Седмогодишњег рата с Француском, па се осилио и остварио контролу над Парламентом и владом корумпирајући посланике и министре и поништавајући мандате посланицима који су били непослушни.

Техника ауторитарног владања Џорџа III и његова политика довели су до сукоба с колонистима у Северној Америци и на крају до рата за независност од Енглеске и успостављања САД. Едмунд Берк је критиковао потезе краља Џорџа III због тога што је настојао да своју личну власт наметне преко послушног Парламента. У „Размишљањима о узроцима садашњих незадовољстава“ (1770) Берк је оптуживао и критиковао Џорџа III, да се служио корупцијом, потплаћивањем из приватне благајне купио велики број мандата и доделио посланичка места својим присталицама (које су звали „странка краљевих пријатеља“), као и куповањем гласова посланика које је народ изабрао (касније је краљ за своје трошкове тражио покриће из буџета). Краља је критиковао истичући да је јаку виговску странку сплеткама завадио и онда почео да се ослања на слабије конзервативце. Критички је указивао да је настао расцеп између народа и краља због дворске камариле која је власт користила за своје посебне интересе и корумпирала и фаворизовала своје и краљеве миљенике. Преко Парламента је Џорџа III поништавао важност мандата појединих посланика. Случај Џона Вилкиса постао је историјски: народ га је бирао у Парламент четири пута узастопце, а краљу послушни посланици сваки пут поново одбијали су да му дозволе да узме своје место у Парламенту. Берк је стао на страну Вилкиса и откри-

32 Уставно-правни развитак Енглеске изузетно је богат примерима из политичке и судске праксе (повеље, политички дуели, пресуде, образложења појединих пресуда или других одлука итд.) који представљају прекретнице и путоказе на путу освајања слободе, и цео тај развитак је дао печат формирању већине енглеских интелектуалаца. О једном важном аспекту овог развитка види веома информативну и концизно изложену историју англосаксонског конституционализма у студији: Лидија Басти *Политика у ираницама йрава* (Београд, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије и Институт за упоредно право, 1984).

вао све краљеве махинације – увек излажући своју критику у контексту одбране уставности против њеног нарушавања личном влашћу. Краљ је – каже Берк – одликовањима, новцем, положајима поткупио масу људи и у ствари учинио да све политичке личности буду њему послушне и од њега зависне.³³ Влада и краљ, да би скинули са себе одговорност, свако питање су износили пред послушни Парламент и тако себе ставили изнад закона. Берк је сматрао да је Парламент средство владавине једне олигархије. Краљ је такође забрањивао и прогонио штампу која је извештавала о раду Парламента, за министре је узимао људе без икаквих личних квалитета, ниједној влади није дозвољавао да дуже остане на власти, избегавао је да формира хомогене владе, већ је настојао да владе унутар себе буду несложне, а односи међу њеним члановима неискрени. Харолд Ласки (1893–1950), значајан енглески теоретичар и фабијевски социјалиста са већом левичарском оријентацијом средином 1930, професор лондонске ЛСЕ, гост на великом броју престижних америчких универзитета Харварду, Јелу, Мек Гилу и др.), пред крај живота председник Фабијанског друштва (основаног 1884), пише да је Берк створио идеологију против личне власти и критиковао краљево одступање од принципа Револуције 1688, јер је краљ рушио устав тиме што је себи потчињавао тело које је поред осталог имало и улогу да краља ограничава. Описана техника владања није била карактеристична само за Џорџа III, него за ауторитарне власти, како онда и раније, тако и данас.

Идеологија либерализма развијена на категорији слободе подстакла је и Америчку и Француску револуцију. Слобода је била велика тема и проблем за решавање у обе ове револуције. Утицајни британски филозоф Берtrand Расл (Russell, 1872–1970) сматрао је да тек америчком револуцијом демократија почиње постајати важна политичка сила, а да је власт готово свих великих држава била аристократска све до Америчке и Француске револуције.³⁴ Додуше, елементе антиколонијалне и демократске револуције можемо наћи већ у Холандској револуцији која се одиграла у XVI веку. Али тек је Америчка револуција два века касније могла да се инспирише мисаоним тековинама које су у то време донели просветитељство и либерално поимање политичког живота, улоге јавне власти и њеног односа према грађанину, који тек револуцијама с краја XVIII века почиње постајати политички субјект и активни чинилац политичког система. Слично је и француски политиколог Морис Диверже (Duverger, 1917), инострани члан САНУ, истакао да је крајем XVIII века либерална идеологија за кратко време подстакла две револуционарне експлозије – у Америци и у Француској.³⁵

33 Берк је 1769. изложио „Запажања о садашњем стању нације“ („Observations on the Present State of the Nation“). То је полемика са тадашњим председником владе Гренвилом (George Grenville) око случаја Вилкеса и закона о таксама.

34 Б. Расл, *Историја западне филозофије*, Београд, Космос, 1962, стр. 475 и 737.

35 Maurice Duverger, *Janus: deux faces de l'Occident*, Paris, Fayard, 1972.

Имануел Кант (1720–1804) је као човек слободарских гледишта и моралиста, али и као истраживач-научник, велику пажњу посвећивао човековој слободи и аутономији. То је повезивао са стваралаштвом, постизањем просвећености и са моралном одговорношћу. Сматрао је да уређење у свакој држави треба да буде републиканско, и да је слобода први принцип који се односи на све чланове једног друштва.³⁶ С посебном пажњом је разматрао повезаност слободе и морала. Био је савременик обе револуције из последње трећине XVIII века и изложио је важне либералне политичке идеје тога доба. Писао је и о два облика слободе. Његове идеје су биле правда и правичност, категорички императив, морални темељи правних система, слобода, морална аутономија, републикански политички облик, конституционализам, подела власти на три гране.³⁷ Али њега је разочарао ток Француске револуције и критиковао је више Русоових идеја. Процес конституционализације, тј. уставно уобличавање циљева Америчке револуције, највећим и најважнијим делом смо изложили у тексту о *Федералистичким сјисима*. О садржини декларација о правима и слободама у два револуцијама такође је дато у вези с декларацијама ових револуција. Овде то помињемо зато што је и Кант узимао у обзир токове и резултате тих револуција у погледу политичких облика и начела, а искуства револуција ће подстаћи Констану, Куланжу, Токвила, Мила да из различитих углова разматрају облике слободе.

Кант је истицао да се морални закони који би требало да важе за свако умно биће, морају извести из опште, генеричке природе људског бића. Даље наводи да свако умно биће има способност да дела према принципима, или вољи, што значи да има практички ум, из којег произилази заповест ума и то се односи на свакога. Ум треба да одређује вољу, а воља има способност да одлучује о избору. Кант је са човековим понашањем повезивао проблем негативне и позитивне слободе. Човекова слобода се састоји од две узајамно повезане компоненте: једно је независност од природног (нагонског) у човеку (то је негативно одређење слободе, кад човек негира, тј. одбија да се понаша према нагонима); а други аспект слободе је човекова могућност да своје понашања

36 Имануел Кант, *Ум и слобода*, Списи из филозофије историје, права и државе, у избору и ред. Данила Басте, Београд, Идеје, 1974, стр. 142.

37 Упореди: И. Кант, „Метафизичка начела науке о праву“, „Пролегомена за сваку будућу метафизику...“, Две расправе, *Kritika praktičkog uma* [1788], Београд, Култура, 1979, превео Данило Баста, а предговор написао Вуко Павићевић, „Кантова етика категоричког императива“. (Постоје и ранија загребачка издања: Загреб, Култура, 1956. и Напријед, 1974). Љубомир Тадић је у свом раду *Филозофија у свом времену* (Београд, Филип Вишњић, 1998), дао огледе који су важни и за политичке теорије и овде обрађене теме: „Ум и слобода“, „Јавна и приватна употреба ума у Кантовој практичној филозофији“, „Појам и актуелност практичне филозофије“ и „Филозофско мишљење и политичко деловање“. Данило Баста је приредио и уредио међународни зборник радова, *Актуелност и будућност Кантове филозофије*, ради обележавања двестогодишњице Кантове смрти (Београд, Гутенбергова галаксија, 2004).

одређује сопственим умним принципима (то је позитивно одређење слободе). „Слобода човека је у суштини аутономија (самозаконитост), подређивање себе као природног бића закону који смо сами себи прописали као умна бића... а неслобода се састоји у хетерономији [тј. споља наметнутим правилима].“³⁸ Кант наставља да из повезаности слободе избора и моралне одговорности, закључује се и да је човекова дужност да чини добро. Са таквих полазишта (и претпоставки) Кант изводи тзв. категорички императив, који има два начела (заповести ума човеку) и две опције у решавању моралних проблема, на пример у примени права и у политици. Два начела категоричког императива су дата код Канта на више места, различитим изразима, али у суштини исто: (1) поступај према максими да правило твојег индивидуалног понашања може да се узме као општи закон (а сви други императиви су технички); и (2) ради тако да свако људско биће узимаш као сврху, а не као средство.³⁹

У раду о питању шта је просвећеност, Кант одговара да човек мора „имати храбрости да се служи својим разумом“ (*Sapere aude!*)⁴⁰ Узроци непросвећености су лењост и кукавичлук људи. На крају *Критике практичног ума* закључује: „Што се размишљање чешће и постојаније њима бави, две ствари испуњавају душу увек новим и све већим дивљењем и страхопоштовањем: *звездано небо изнад мене и морални закон у мени.*“⁴¹

У прилогу „О несагласности између морала и политике у погледу вечног мира“ Кант у друкчијем контексту наводи садржину категоричког императива⁴² али и разматра проблеме који се односе на несагласност морала и политике, као и морала и права. Правника Кант упозорава да су његов симбол права теразије, али да уз то још иде и мач правде, а да се правник обично служи овим последњим стављајући и њега на један тас теразија, па наставља: „Јурист, који по свом моралу није истовремено и филозоф, у највећем је искушењу да тако и поступи, јер његова је дужност само да примењује постојеће законе, а не да испита треба ли законе усавршити... Тако раде прави јуристи (они од заната, а не из законодавства), када зађу у област политике. Јер, како њихов посао није да сами мудрују о законодавству, него да спроводе постојећа

38 Види: „Кантова етика категоричког императива“, предговор Вука Павићевића за Кант, *Критика практичног ума*, Београд, БИГЗ, 1979, превео Данило Н. Баста.

39 Упореди: Immanuel Kant, *Dvije rasprave*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1953, стр. 183 и 192; и наведени Павићевићев предговор за Критику практичног ума, стр. 11–12 („Појам категоричког и хипотетичког императива“) и 18–20 („Друга формулација категоричког императива“) из којих се закључује (стр. 21) и наглашава Кантов став да је слобода услов морала.

40 „Одговор на питање: Шта је просвећеност?“, у Имануел Кант, *Ум и слобода*, стр. 41–48.

Ову синтагму *Sapere aude* први је употребио римски песник Хорације, а данас је мото за више универзитета и истраживачких агенција.

41 Кант, *Критика практичног ума*, стр. 174.

42 Кант, *Ум и слобода*, стр. 161.

наређења земаљског права, то им увек мора изгледати најбоље оно законско уређење које управо постоји или, када ово буде замењено с највишег места, оно следеће, и тако је све у свом одговарајућем механичком реду.⁴³ Кант још приговара правницима да они ранг свога факултета, који је стварно нижи (у поређењу с филозофским) схватају као да је виши због тога што је уз њега власт. Али приговара и филозофима, због тога што се филозофији замерало да је слушкиња теологије, иако се из те тврдње, каже Кант, не види да ли је она лучоноша или скутоноша.

У наведеном „прилогу“ уз Вечни мир Кант веома оштро критикује понашање државника и држава, јер ради јачања властодржачке или државне моћи, изазивају унутрашње и међудржавне поделе, заваде и сукобе. Држе се правила „подели па владај“ и зато своје доглавнике једне с другима посвађају, а то практикују и у односима између држава. На нивоу дефиниција, одређивањем значења појмова „морал“ и „политика“ може се направити конструкција по којој те две ствари морају бити у сагласности. Али у пракси није тако. „Политика каже: ‘Будите мудри као змије’; морал томе додаје: ‘и невини као голубови’. Ако обоје не може да постоји заједно, у истој заповести“ – наставља Кант – „онда заиста постоји сукоб с моралом. Иако изрека ‘Поштење је најбоља политика’ садржи теорију којој пракса, нажалост, врло често противречи, ипак је исто тако теоријска изрека ‘поштење је боље од сваке политике’, бескрајно узвишена над сваким приговором; штавише, она је неопходан предслов политике.“⁴⁴

О пореклу и карактеру идеја о две врсте слободе, које је и Рузвелт разликовао, навели смо оно што је Кант разматрао и што је било повезано са искуством две револуције у последњој четвртини XVIII века. Касније ћемо се укратко осврнути на касније анализе тог разликовања код француских писаца и енглеских теоретичара.

Немачки аутори су у XIX веку били преокупирани проблемом разједињености Немачке. Тражили су теоријске основе конституисања ауторитета који би извршио њено уједињење (као што је Макијавели желео у Италији). Државу су гледали као лице (особу) чија воља ствара право и зато је појам легалитета којим су се служили могао бити лишен моралног садржаја и није могао дозволити да се било који чин појединца оправда уколико није био у складу с државним законима. Енглеска политичка мисао ишла је сасвим другим током одбијајући да држави прида метафизичка својства и радије је говорила о влади, мислећи при томе увек с једне стране на друштвену агенцију која има да служи извесним циљевима који се могу оправдати неком скалом хуманистичких вредности, а с друге стране под владом се подразумевала група изабраних лица којима је поверена (trust) једна функција са ограниченим

43 *Исто*, стр. 155.

44 *Исто*, стр. 156.

овлашћењима и мало је коме падало на ум да им призна улогу арбитра у моралним, научним и другим стварима као што би то следбеници Хобса и Хегела захтевали. Зато је англосаксонска теорија XIX в. више преокупирана проблемом демократије најчешће претпостављајући да то увек позитивно подразумева и проблем слободе и проблем једнакости (Лорд Актон је, на пример, ове две вредности видео и у односу узајамног искључивања).

Двојица Француза, један теоретичар политике и економије, а други историчар, први либерал, а други конзервативац, оцењивали су античке и модерне прилике и идеје о слободама и демократији. То су Бенжамин Констан (Constant de Rebecque, 1767–1830), а касније Фистел де Куланж (Fustel de Coulanges, 1830–1889). Они су третирали проблем слободе у вези с карактером слободе код старих и модерних народа, а Алексис де Токвил (de Tocqueville, 1805–1859) у Америци повезано с једнакошћу, слободама и с демократијом. У својим радовима су указали на неке проблеме око слободе и једнакости и како се те две категорије односе према демократији. Две врсте слобода зависе од тога да ли се државна власт у то подручје не меша (каснији појам негативне слободе), или је законима обавезна да нешто од животног значаја учини за оне који то сами не могу (позитивна слобода, а ту улогу испуњава и социјална држава, односно држава благостања, а о томе су морали да воде рачуна и египатски фараони што се повезује са Јосифовим тумачењем фараону сна, а такву су обавезу имали у најстаријим временима и кинески цареви, које су убијали кад би наступиле велике суше или поплаве, које су тумачене да богови нису наклоњени царевима за чије се владавине дешавају те природне катастрофе).

Француски теоретичар либерализма, Констан, био је врло противречан и превртљив у политици и у животу,⁴⁵ након рестаурације монархије у Француској објавио је начела либералне политике.⁴⁶ Концентрао се на разматрање проблема слободе и афирмисање те категорије, као и на истицање разлика у слободама између класичних и модерних народа. Две врсте слобода – тзв. позитивне и негативне – разматрао је у својим радовима. Констан као либерал, а де Куланж као конзервативац показују велики раскорак између у XVIII веку распрострањених представа о античкој демократији и историјске стварности у погледу слободе појединца у античким и у модерним државама. Указујући на разлике између античке и модерне слободе, Констан је наглашавао да

45 Види Коста Кумануди, „Бенжамен Констан“, јавно предавање одржао и објавио 1911; поново је објављено у јубиларном броју *Архива за јавне и друштвене науке* (1906–2006), бр. 1–2, 2006, стр. 497–515.

46 Benjamin Constant, *De la liberté des anciens comparée a celle des modernes*, Paris, 1819; и *Cours de politique constitutionnelle*, Paris, 1861] упоређује природу слободе код старих и модерних политичких заједница. Види и В [енијамин] Констан, *Начела политичке* (1815) и *О минисјарској одговорности* (1814) Београд, Краљевско-српска државна штампарија, 1883.

је основна разлика у антици значила слободу учествовања у државној власти, а модерна слобода тражи ослобођеност од државне власти.⁴⁷ Констатује и да је у античко доба грађанин био део власти, док је модерна власт све удаљенија и отуђенија од грађанина.⁴⁸ Они који су у старо време сматрани за „слободне“, по модерним критеријумима и на основу више чињеница о њиховом статусу се не би могли говорити да су били слободни.

Куланж у *Анџичкој држави*,⁴⁹ кратким ставом саопштава читаоцу да је „Атински слободни грађанин роб државе“ и тиме оспорава некадашње схватање грађанске слободе у оно време. Поглавље XVIII има карактеристичан наслов: „Свемоћ државе. Старим народима била је непозната индивидуална слобода“.⁵⁰

У XIX веку биле су у Србији утицајне либералне идеје. Дошле су до изражаја већ у Сретењском уставу (1835). Тај Устав је био прожет Монтескјеовим либералним идејама укључујући и идеју о подели власти, која је одговарала намери уставописца да се ограничи књажев апсолутизам. Такав устав, којег је Милош потписао, није му био по вољи, али ни тадашњим утицајним силама, па су Турска, Аустрија и Русија биле против њега и тражиле су да се стави ван снаге, што је и спроведено, а књаз је то једва дочекао. Неколико година касније под кнезом Александром Карађорђевићем објављени су најзначајнији делови Духа закона.⁵¹

У првој половини XIX века неки аналитичари демократије дају упозорења, често мотивисана страхом од изразито егалитаристичких последица радикалне демократије. То је долазило до изражаја нарочито за време прављења Устава САД, али и за време власти генерала Ендрју Џексона кад је био председник САД (1829–1837). Тада је Токвил у *Демократији у Америци* (т. I, 1835; т. II, 1840)⁵² упозоравао на могуће после-

47 *Cours de politique constitutionnelle*, Paris, 1861; позива се на сличне идеје у горе наведеном раду у којем упоређује природу слободе код старих и модерних политичких заједница.

48 Упореди: Љубомир Тадић, *Наука о њолици*, стр. 18 и 41, где се на Констаново дело [*Cours de politique constitutionnelle*, Paris, 1861] позива као на извор у којем упоређује природу слободе код старих и модерних политичких заједница.

49 Фистел де Куланж, *Анџичка држава*, Београд, Просвета, 1956; разматра проблеме античке демократије. Треће српско издање: Фистел де Куланж, *Анџичка држава*, Београд, Плато, 1998; предговор „О Анџичкој држави Фистела де Куланжа“ написао је Радомир Д. Лукић. (Прво је издање изашло 1895, под насловом *Држава Сјапрој века*.)

50 Фистел де Куланж, *Анџичка држава*, књ. III, поглавље XVIII, стр. 178 и текст следи.

51 Пет књига из Монтескјеовог *Духа закона* објављено је у шест делова од 1843–47, а објављивање је прекинуто у средини 5. књиге. Види *Збирка разну њолезну ѡредметија*, Београд, Кн’гопечатња Књажества Србског.

52 Француско издање (т. I, 1835. и II, 1840) је привукло више пажње у Европи него у САД. Од два скраћена америчка издања потоње је било објављено четири деценије пре најпотпунијег из 1945 – *Democracy in America* (I–II, New York, Alfred A. Knopf, Random House, 1945) – са Токвиловим обимним додацима, који су раније били ис-

дице једнакости које могу угрозити индивидуалне слободе, а могу донети и „тиранију већине“: „Права суштина демократије (је) у апсолутном суверенитету већине; у демократској држави нема ништа што би могло да се противстави већини.“ Токвил је пропустио да истакне да је демократска теорија већ указала на извесне елементе којима се већина ограничава, међу којима су конституционализам, владавина права уместо владавине пуге већине, корпус права и слобода грађана у која ни једна власт па ни демократска не би требало да задира, права мањина, плурализам (економски, политички, верски, идеолошки и др.) и процедуралне гаранције, па и одговарајућа либерална политичка култура.⁵³ Двадесетак година касније Токвил је објавио друго своје значајно дело, *Стари режим и револуција* (у Француској), у којем уводи термин „демократски деспотизам“ и објашњава шта под тим мисли.⁵⁴

пуштани. За Токвилова живота је на француском било објављено 14 издања. Може се претпоставити да је идеја демократије постала популарнија током Другог светског рата јер је била политички програм Савезника против фашистичких сила Осовине.

- 53 Многе књиге либералне или критичке садржине објављене су у Србији у претпрошлом и прошлом столећу, па и *Демократија у Америци*: Алексис Токвил, *Демократија у Америци*, Београд, Државна штампарија, I (1872) и II (1874); с француског превео Настас Петровић. Министарство просвете Србије је Н. Петровићу, правнику, професору Енциклопедије права на Великој школи, члану Српског ученог друштва, поверило да изради Француско-српски речник, јер су два мања претходна речника других писаца српске речи дали на предвуковском језику. Прво издање Петровићевог речника излазило је у три тома (I, 1875; II, 1883; III, 1888). Завод за уџбенике је 2003. године објавио фототипско једнотомно издање које је објавила Државна штампарија (Београд) 1898. И у оно време је на Речник било критичких примедби, а у Предговору најновијем издању указано је на многе застареле српске речи и више других недостатака. Међутим, овај Речник се сматра за почетак српске лексикографске делатности. Већина дела либералне оријентације поново су објављивана у Србији тек након протекла читавог столећа. Издавачко предузеће „Бразда“ из Београда покушало је да 1945. објави Токвилову *Демократију у Америци*, али је из идеолошких и политичких разлога то било спречено. Издавачко предузеће Филип Вишњић (Београд) објавило је 1989. ново издање Милова рада *О слободи*; и Монтескјеово дело *О духу закона*, I–II, Београд, Филип Вишњић, 1989 (превео и приложио опремио Аљоша Мимица; предговор „Монтескјеов Дух закона“ написали Аљоша Мимица и Вељко Вујачић). Ново српско издање Токвилове *Демократије у Америци* је објављено у преводу Живојина Живојиновића (Карловци – Титоград, Изд. књијарница Зорана Стојановића и ЦИД, 1990; друго издање, Сремски Карловци, Књ. З. Стојановића, 2002, 662 стр.). Избор из радова Бенжамена Констанана, *Принципи политичке и друшћинске*, приредио је Драгољуб Мићуновић, а објавио Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000. Један значајан Констананов рад (Benjamin Constant, *De la liberté des anciens comparée a celle des modernes*, Paris, 1819) *О слободи старих у поређењу са слободом модерних народа*, објавила је *Republika*, Београд, 2002, бр. 262.

- 54 Изд. књијарница Зорана Стојановића је објавила и Токвилев *Стари режим и револуција*, 1994. После искустава са тоталитаризмом у XX веку, Ј. Талмон је писао о коренима тоталитарне демократије (J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London, 1952). Тој појави је тражио корене и у неким демократским теоријама из прошлости (једна идеја демократије којом су се руководили Јакобинци, а то су биле идеје Ж. Ж. Русоа, дала је погубне последице са насиљем и тоталитаристичким облицима).

Токвилова *Демократија у Америци* је привукла пажњу и велике похвале, па и Џона Стјуарта Мила, који се након упознавања са садржином првог тома распитивао код својих француских пријатеља ко је тај човек који тако пише и шта он представља у Француској. Кад је сазнао обратио се Токвилу и после отприлике месеца дана Токвил и Мил су се срели у Енглеској и постали пријатељи. Наставили су одржавање веза и трајну сарадњу.

Радови надахнути идејом слободе једног броја мислилаца либералне оријентације, као и разумних мислилаца који су политичке појаве трезвено тумачили, али и неких који се по значају својих идеја морају узети у обзир (као Русо) па и кад из таквих концепција могу проистећи ауторитарне или тоталитаристичке последице (јакобинци, бољшевици и др.). То се нарочито дешава кад се ове потоње идеје прихвате као идеологије. Слобода је током историје⁵⁵ највише била угрожавана од појединаца и мањих група, њихове тираније, деспотизма, диктатура, али је више либерала сматрало да слобода може бити угрожена и од демократије, односно од већине. Тако је анализирана и критикована „тиранија већине“, категорија којој су велику пажњу, поред осталих, поклањали још Аристотел у *Полицији*, Медисон у *Федералистичким сјисима*, Токвил у делу *Демократија у Америци* којем се наметнуло питање да ли је могућа слобода у демократији.

Амерички уставотворци и писци *Федералистичких сјиса* нису имали симпатија за демократију, него за републикански облик владе, а и Мил је следећи идеје Токвила разматрао разлике између праве и погрешне демократије, а да би квалификовао ону која би могла заслужити подршку, писао је о рационалној демократији. Између Медисона и Токвила постоји значајна разлика у погледу схватања о тиранији. Док Медисон третира проблем тираније политичке већине углавном као политички проблем у оквиру државних институција, Токвил тај проблем види као друштвени проблем, као тиранију друштвене већине односно као тиранију друштва над појединцем. Он је као покретачко начело америчке демократије видео „једнакост услова“ за које је сматрао да су спојиви и са слободом и са неслободом. Из ових рано запажених трендова развила се идеја „масовног друштва“ и медиокритетство под притиском тзв. јавног мњења. Назирање оваквих трендова је оно што је подстакло и Џона Стјуарта Мила (Mill, 1806–1873) да даље размишља о овим питањима. Подстакла га је и Токвилова *Демократија у Америци*. Мил је покушао да одговоре да у огледима *О слободи* (1859) и *Размишљања о извршној влади* (1861).⁵⁶

55 Види: Војислав Становић, „Развитак идеја о слободама и правима човека и грађанина“, у Прилози демографским и економским наукама, САНУ, 1994, стр. 311–332.

56 Милов оглед *О слободи* објављен је на српском већ 1868, девет година после енглеског издања, а превео га је (и касније за једно издање предговор написао) кнежевић Петар I Карађорђевић То је утицало на неке идеје и покрете пресађиване и развијане на нашем тлу.

Велики политички мислиоци, поред познатих опасности по слободу коју су угрожавали свемоћни појединци и мањине, опасности виде и у немоћи појединца у односу на свемоћну већину у савременом демократском поретку, а исто тако и у односу на свемоћ централизоване и бирократизоване државе. Демократија, дакле, може да угрози индивидуалну слободу уколико она није тако институционализована да обезбеди владавину права и уколико јој права и слободе човека нису основна полазна и обезбеђена вредност.⁵⁷

У другој половини XIX века ту проблематику третира са других стајалишта Џон С. Мил. Он је постао један од најпознатијих и најуниверзалнијих мислалаца тога доба, који се огледао у различитим областима од логике, филозофије, естетике, етике, политичке економије, политичке филозофије и политичке теорије, и најистакнутији теоретичар који је својим радовима модернизовао учење либерализма. Дао је врло значајне и оригиналне расправе у свим поменутих областима, а испољавао је и наклоност и симпатије према радничкој класи, подржавајући организовање радника као средство да се промени њихов статус, тј. друштвени положај нижих слојева. Милова достигнућа су и плод велике подршке утицајних људи и образовања које је стекао. Отац Џона С. Мила, Џејмс Стјуарт Мил (1773–1836), шкотски историчар, економиста, филозоф, политички теоретичар, био је пријатељ и сарадник Јеремија Бентама (Bentham, 1742–1832) у покретању више друштвених акција у оквиру радикалног филозофског покрета, па су заједно покренули и часопис *Westminster Review*. Бентам је био утицајни утилитариста и реформиста, који је фаворизовао друштвено начело „највеће могуће среће за највећи могући број“ (ту идеју је преузео од Хелвециуса) и иницирао парламентарне, изборне, и шире друштвене и правне реформе које су стављале у изглед побољшавање положаја радничке класе (благостање, welfare је био један од циљева његових реформи).⁵⁸ Бентамово дело *Фрајменџи о влади* објављено 1776, убраја се у три-четири значајна догађаја те године: „Декларација независности САД“; објављивање *Бојатисџива народа* шкотског филозофа и економисте Адама Смита (Smith, 1723–1790); поменутог Бентамовог дела и *Здравој разуму Томаса Пејна* (Paine, 1737–1809). Неки професори политичких теорија на најугледнијим америчким универзитетима сматрају 1776-у за почетну годину у историји политичких идеологија. Бентам је био кум на крштењу и учитељ, васпитач Џона С. Мила, који је у петог-шестој години владао класичним језицима (грчким и латинским), а у четрнаестој години је писао чланке из економије које је објављивала *Westminster*

57 Види: Bertrand Russell, *Authority and the Individual*, Unwin Books, London, 1974.

58 Неколико година после Бентамове смрти, његове идеје и начела је хвалио Фридрих Енгелс у свом раду *Положај радничке класе у Енглеској* (написану на основу његових проучавања, од новембра 1844. до марта 1845. и аутентичних извора). Енгелс је у Енглеској имао своја предузећа.

Reviewu која је постигла велики углед и утицај.⁵⁹ Мил је подржавао низ Токвилових идеја и сам је изражавао страх од „тираније већине“ (израз је позајмио од Токвила, мада је овај проблем веома стар и о њему је још у старој Грчкој расправљао Аристотел, а Медисон у време прављења Устава САД). Мил је био преокупиран и проблемом како остварити демократију која неће довести до владавине медиокритета, већ обезбедити изузетно место знању и одређеним успостављеним интересима. Његово највеће страховање било је од нивелирајућих ефеката радикалне демократије и од тираније јавног мњења које намеће конформизам и прети слободи мишљења. За мултинационалне државе Мил је сматрао да је у њима тешко доћи до консензуса и да су шансе за успешну представничку владу готово никакве.⁶⁰ Сматрао је да одлука коју доноси већина не мора бити најмудрија и, с друге стране, да таква одлука може повредити интересе (или осећања, идентитет) мањине. Да би се ово ублажило или избегло, он је предлагао пропорционално представништво и плурализам гласова, тј. да неке категорије становништва имају више него један глас.⁶¹ Либерали као Џон Стјуарт Мил сматрали су и да би пре него што би успоставила демократију, Енглеска морала увести низ ограничења која би се односила на власт.

Док су либерали XVII и XVIII века заштићивали појединца од апсолутне и арбитрарне власти, Џ. С. Мил је у XIX сматрао да се границе морају поставити не само свакој власти него и утицају друштва или јавног мњења, ради обезбеђивања права појединца да своје мишљење заступа наспрам или насупротив свим другим мишљењима било појединаца или власти. Другим речима Мил казује да ни појединци ни већи број њих немају право да другом, зрелом лицу, прописују шта треба да ради са својим животом, јер свако сам дела за своје добро. Међутим, данас се на такво схватање може ставити више приговора, јер стручњаци

59 *Westminster Review* су основали Џемс Стјуарт Мил и Јеремија Бентам (1824), као гласило радикалних филозофа и предлагача парламентарних, изборних и правних реформи у Енглеској, па је часопис окупио велики број угледних сарадника (међу којима су били: песник лорд Бајрон, историчар Томас Карлајл, песник Алфред Тенисон овенчан ловоровим венцем што је била највећа награда у Енглеској, велики научник – биолог, Џ. Хаксли, који је дао први похвалан приказ Дарвиновог *Порекла врста* и први у том приказу употребио термин „дарвинизам“; за часопис је радила Мери Ан Еванс, познатија као писац више романа под псеудонимом Џорџ Елиот; у овом часопису је о женском питању објавила рад Марксова кћерка Елеонора). Часопис је престао да излази 1914.

60 Џон Стјуарт Мил, *О представничкој влади* [1861], Београд, Државна штампарија, 1876; превео Владимир Јовановић. В. и J. S. Mill, *Razmatranja o predstavničkoj vladi, u Izabrani politički spisi*, sv. II, Zagreb, Fakultet političkih nauka i Informator, 1989.

61 Плурализам гласова може имати врло негативних последица. Кад су бољшевици после узимања власти добили слабу подршку на изборима за уставотворну скупштину децембра 1917 (већину на изборима су добили есери), бољшевици су, да би себи обезбедили „класну (а не грађанску) већину“, увели систем по којем је један градски (раднички) глас вредео колико десет сеоских (сељака и других бирача у руралним подручјима).

разних врста (лекари, инжењери, биолози, хемичари, саобраћајци и др.) имају право да упозоре свакога на опасности које могу нанети штету по здравље, живот или имовину појединца, а да тих опасности тај појединац није свестан.

Додуше, Мил је узимао у обзир и повезивао индивидуалну слободу са рационалним понашањем, грађанским образовањем и учешћем у демократским процесима, чиме појединац доприноси очувању и функционисању либерално-демократског система представничке владе. Ову идеју Мил излаже и у огледу *О слободи* и у *Представничкој влади*.

Милове концепције слободе спадају међу најразвијеније у политичкој теорији. Као добар познавалац енглеске односно британске (јер он је пореклом Шкотланђанин) традиције и успона англосаксонског конституционализма којем је индивидуална слобода била оса око које се окреће политички свет, па затим познавалац из прве руке целог утилитаристичког наслеђа којем су велики прилог дали његов отац Џемс и Бентам, и на крају добар познавалац Хегела (који упућује на парадоксалан закључак да је слобода могућа само у апсолутној држави), Мил заговара концепцију слободе која полази од индивидуе и брани њену аутономију у односу на власт односно друштвене ауторитете.

У практичној примени слободе Мил је сматрао да је важно противити се мешању државе чак и кад не повређује слободе, а то може бити у три случаја: кад појединац може нешто боље урадити него влада; у случају кад појединац не може баш најбоље нешто урадити као што би то урадио чиновник владе, али да је ипак боље да то чини појединац, а не владин службеник; и трећи, најважнији случај за ограничавање мешања владе јесте да је велико зло ако се неко овлашћење непотребно ставља у надлежност владе.⁶²

Али и код Мила постоје два основа по којима би држава односно друштво могли оправдано, дакле легитимно, интервенисати. Први је случај самоодбрана друштва у име које се друштво може умешати и ограничити слободу акције, а други основ, односно случај у којем власт може законито интервенисати у односу на било кога члана друштва против његове воље јесте да тога члана спречи да наноси штету другоме. Дакле, кад се ради о радњама појединца онда друштво односно влада има, према Милу, основа да интервенише у одређеним случајевима. Али кад се ради о слободи мишљења и изражавања мишљења, онда је Мил далеко радикалнији. Чак ако би читаво човечанство мање један човек мислило једно, а тај појединац друкчије или супротно, онда друштво не би имало никаквог права да ућутка тог појединца више него што би он имао право да ућутка читаво друштво. Мил наводи низ историјских примера у којима су појединци били у праву, а мишљења која су била владајућа да су била нетачна. Свако сузбијање слободе мишљења подразумева да је онај ко то чини непогрешив односно да има „кључ исти-

62 Види: J. S. Mill, *On Liberty*, *ibid.*, pp. 164–165.

не“, а то је за Мила неодржива претпоставка. Таква претпоставка и сами чин сузбијања онемогућују појединцу да проверава различите ставове без чега и они ставови који су у једном моменту истинити временом постају „уместо живе истине, мртва догма“. Мил своју расправу посвећује слободи мишљења, деловања и удруживања, те развоју личности као основи благостања и границама власти друштва над појединцем. Свега две године пошто је Мил објавио своју расправу *О слободи* (1859, исте године кад је Дарвин објавио своје *Порекло врста* и Марк *Прилој критйици йолийичке економије*), дошао је критички одговор Хајнриха фон Трајчкеа (Heinrich von Treitschke), Хегеловог следбеника и једног од утемељивача идеологије немачког национализма. Основни је Трајчкеов приговор упућен Милу да овај државу види само као средство, а грађане као циљ, те да из тога логично следи да се тражи слобода у односу на државу, а не слобода у оквиру државе, како је то схватао Хегел.

Мил је повезивао слободу с правом на индивидуалност и са моралношћу. Сматрао је да „само неговање индивидуалности ствара или може да створи добро развијена људска бића“. Он је ради што ширих слобода индивидуе разматрао како се друштвени утицај на слободе мора ограничавати.⁶³ Претпоставка за масовно формирање људи у личности није само ширење знања и образовања, него и стицање политичког субјективитета који се огледа у статусу *грађанина* и образаца понашања које захтева партиципативна и толерантна демократска политичка култура. Велику препреку ка формирању слободних личности и успостављању система грађанских и политичких права и слобода представљају ауторитарни политички системи и њима својствене политичке културе и образци понашања. Без услова за образовање снажних личности које ће се одликовати тежњом ка интелектуалним тражењима и моралном аутономијом, не може ни једно друштво напредовати. Пре или касније суочиће се са оном кризом на какву је Мил упозоравао, да ће ауторитарне владе, које сузбијају слободу мишљења и претварају своје поданике у духовне кепеце како би их инструментализовале ради циљева које те владе имају на уму. Чак и кад су ти циљеви прожети добрим намерама, довешће до

63 *О слободи* и *О йредстајавничкој влади* [1861], били су прожети модернизованим либерализмом, а преведени су на српски свега неколико година након што су објављени у Енглеској. Рад Џон Стјуарта Мил *О слободи* [1859], Беч, Штампарија Јерменског манастира, 1868; превео Петар А. Карађорђевић (у Београду, Свесловенска књижарница, 1912; Детроит, Штампарија Истина, 1921; посрбио и Предговор написао Петар А. Карађорђевић. Најновије издање: Džon Stjuart Mil, *О слободи*, Beograd, Filip Višnjić, 1988. Милов рад *О йредстајавничкој влади*, објављен је у Београду, Државна штампарија, 1876; превео Владимир Јовановић. В.и John Stuart Mill, *On Liberty*, in John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty, and Representative Government*, London–New York, J.M.Dent and E.P. Dutton, 1947. Види: Илија Вујаčić, *Politička teorija*, Beograd, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, 2002, посебо „Портрети либералних мислилаца“ међу којима је и Џон Стјуарт Мил (стр. 225–231), а знатно потпунији и развијенији приступ политичкој теорији Џона Мила је у зборнику: Dragan D. Lakićević, Božo Stojanović, Ilija Vujačić, *Teoretičari liberalizma*, Službeni glasnik, 2008, посебно Илија Вујаčić, „Џон Стјуарт Мил“ (стр. 147–172).

тога да се с таквим поданицима не могу постићи никакве велике ствари, па ће криза дотичнога друштва постати неизбежна и видљива.⁶⁴

Мил је сматрао да друштво нема право да присили индивидуе да се одрекну своје индивидуалности, и да друштво које не поштује слободу индивидуе није слободно друштво. Био је свестан потребе одређене контроле од стране друштва и одговарајуће равнотеже између независности индивидуе и друштвене контроле. Као и да постоји граница за легитимно мешање колективног мишљења у област независности појединца, кад тај нарушава туђи интегритет. Постојање владајуће класе доводи до тога да велики део моралних начела одређене заједнице потиче из интереса те класе и из осећања класне супериорности, те не може бити основа универзалног морала. Мил се противио и тиранији традиције и обичаја, јер слобода избора чини живо биће људским. Тако, дакле, право на индивидуалност и слободу избора чини основу моралности, јер се морално поступање не постиже споља наметнутим захтевима, већ усвајањем и поштовањем моралних начела, која постану унутрашња савест и део структуре личности која има аутономну вољу. Ова схватања су слична Кантовим.

Демократију као идеју, покрет и као систем вредности, најдалековидији либерали као Џ. С. Мил, следећи у томе Токвила, видели су као чинилац егалитаризма, уједначавања, са низом позитивних и негативних последица. Од Токвила је Мил преузео и идеје о „тиранији већине“, односно о могућности да демократија угрози статус и могућност изражавања интелектуалне елите. Ипак, Мил је наглашено тежио да теорије класичног либерализма прилагоди новим стањима и научним резултатима који су се акумулирали до средине XIX века, а исто тако да да теоријски одговор на нове друштвене потребе грађанског друштва. Ово прилагођавање, које се може назвати ревизија либералне економске теорије коју је већ у *Принципима политичке економије* дао Мил⁶⁵,

64 John Stuart Mill, *On Liberty*, in John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty, and Representative Government*, London–New York, J.M.Dent and E.P. Dutton, 1947, p.170.

65 Упореди: John Stuart Mill, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy* (1848, т. I–II). Поред осталих дела као што су *Утилитаризам* („Култура“, Београд, 1960), *О слободи* (Београд, 1912; Загреб, 1918), *О њредставничкој влади* (Београд, 1876), у своје време једно од најутицајнијих било је управо Милово обимно дело *Принципи политичке економије*, којим је, по каснијим и либералним и фабијанским оценама, направио мост између класичног и модернизованог либерализма, између либерализма и еволутивног социјализма. У критици тзв. предодређености фонда рада, који и К. Маркс критикује у *Капиталу* (т. I, стр. 538–539 изд. Београд, 1947), Мил је истицао да од организованости радничке класе зависи колики ће бити њен удео у националном дохотку и да то није предодређено никаквим гвозденим економским законитостима. Из тога је даље изводио закључак о нужности друштвених реформи у корист радничке класе, државне интервенције у читавом низу случајева које третира као бројне изузетке од правила *laissez-faire* (књ. V, гл. XI, од 7–16). Расправљајући о основама и границама принципа лесе-фера он прави разлику између ауторитативне и неауторитативне интервенције али, све у свему, он пружа теоријске темеље на којима је четврт века касније почело

а та струја је настављена преко њених еминентних представника као што су били, Алфред Маршал и Џон М. Кејнс међу којима постоји и посебан однос личне повезаности и утицаја. Мил је остајао у оквирима у којима је егалитаризам прихватан као вредност, па је и тиме, као и отварањем могућности да држава интервенише ради остваривања одређених друштвених циљева, извршио велики утицај на касније либерале, нарочито економисте као што су били Алфред Маршал (Marshall) и његов студент Џ. М. Кејнс (Keynes). Мил је знатно допринео томе да су крајем XIX в. у Британији поједине групе либерала и социјалиста биле међусобно сродне или испреплетене, делећи сличне погледе и припадајући понекад истим организацијама. Указаћемо и да је Милов утицај на социјалне либерале у Енглеској и либералне социјалисте (фабијанце) имао даље ширење и утицај на Франклина Рузвелта. чији је рукопис о држави благостања објављен више година након његове смрти, а због идеје којима се Рузвелт руководио критикован је да уводи у САД тзв. пузећи социјализам (види у наставку)

Мил је констатовао да не може уживати слободу онај ко за то нема неопходне претпоставке и услове, који се тичу запослења, средстава за живот и одржавање здравља, породице и др. Ради решавања ових и сличних проблема већ је Мил основано допуњавао класични либерализам као политичку идеологију. У сложеним, мултикултурним, вишеетничким, подељеним друштвима морају се тражити решења која одступају од начела либералне демократије и то да се и низу случајева мора одступати од принципа „50% плус 1“ (како је констатовао Лок) и од начела „један човек један глас“ који се друкчије примењује и остварује у пропорционалном изборном систему. Неколико заступника консоцијалне демократије (Роберт Дал, Арент Лајпхарт, Даниел Елазар и др.).

Кроз историју Енглеске, упорна и систематска борба против неограничене власти и напори да се она ограничи, може се пратити током неколико стотина година. Велика повеља из 1215, изазивала је све до данас пажњу на елементе теорије природног права, третирана је као први уставни акт, што подразумева извор права „највишег“ ранга. И данас се „Повеља“ третира као почетак енглеске уставности (коју чини око 300 разних повеља, закона и других аката).⁶⁶ Међу писцима радова у Ен-

да се изграђује тзв. фабричко законодавство и то баш по тачкама које је Мил посебно анализирао (заштита деце и омладине, дужина трајања радног дана, мере социјалног збрињавања и др.). Посвећујући целу главу једне књиге (књ. IV, гл. VII) „вероватној будућности радних класа“ он пише да благостање, односно добробит (wellbeing) радничке класе у великој мери зависи од менталне култивације класе, износећи у исто време процену да постоји друштвена тенденција развика у правцу напуштања односа најамног рада.

66 Sir Ivor Jennings (1903–1965), *Magna Carta and Its Influence In the World Today*, London, 1965; аутор је обимних и ауторитативних студија о енглеском уставу и уставном праву (али и за земље Комонвелта): *Британски устав* (*The British Constitution*, 5th Edition, 1966); *Уставно право Британске империје* (1938), касније као *Уставно право Комонвелта* (1957); *Закон и устав* (*The Law and the Constitution*,

глеској, који су посвећени анализи и историјату енглеског права, и нарочито енглеског уставног права, спадају у први ред два писца из друге половине XIX века. То су Валтер Беџот (Bagehot, 1826–1877) и Алберт Дајси (Albert Venn Dicey, 1835–1922).

Валтер Беџот је студирао математику, стекао магистратуру и 1848. у време револуција у Европи, положио заклетву и био уврштен у једну специјалну јединицу која је требало да спречи очекиване демонстрације „чартиста“ (који су се борили за право гласа). Командант трупа које су морале спречити ширење револуције на Енглеску био је остарели војвода Велингтон, победник на Ватерлоу. У Енглеској није дошло до немира. Беџот је постао послован човек, менаџер у једној банци и у очевој компанији, новинар, главни уредник *Економиста*, писао о књижевницима и о економским темама, али кад је своје дело *Енглески устав* објавио 1867, оцењивано је као најбоља икада написана студија о историји и институцијама (функционисању парламента, монархији, влади) енглеског устава (фактички британског). Узимао је у обзир улогу енглеских обичаја у функционисању уставног система, али и парламентарне и изборне реформе из 1867 (и претходне). Упоредно је описивао и критички анализирао америчку демократију и уставни систем САД (председнички систем) указујући на карактер и последице грађанског рата у тој земљи. То је рад који се и данас користи за студирање енглеске уставности. Његов рад *Физика и историја* (1872) садржи критичку анализу институција, традиције и обичаја с једне, и иновација у политичком и уставном систему, с друге стране.⁶⁷

Алберт В. Дајси је био врхунски правник конституционалиста у Енглеској. Године 1882. изабран је за професора права на Оксфорду, и 1885. је објавио *Увод у проучавање уставног права*⁶⁸ на основу предавања и

5th Edition, 1959); више радова и издања о кључним установама (са више репринта): о парламенту (*Parliament*, 1939; 2nd ed., Cambridge University Press, 1957, xii, 548) и влади (*Cabinet Government*, 3rd ed., Cambridge University Press, 1959, x, 570 and index 17 pp.); а рано је наговештавао западноевропски федерализам (*A Federation for Western Europe*, 1940).

67 Walter Bagehot, *The English Constitution*, 1867; *Physics and Politics*, 1872. Беџоту је заслужено признато да је у социолошким радовима био на висини тада најугледнијих теоретичара у тој области. Британско удружење за политичке студије наградило га је за најбоље студије из области политичког система и јавне управе.

68 Albert Venn Dicey, *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 1885. Касније је са Оксфорда и прешао на Лондонску школу за економију и политичке науке, на којој је 1896. објавио свој рад *Сукоб закона (Conflict of Laws)*. Та чувена школа (the London School of Economics and Political Science) је основана 1895, а основали су је чланови Фабијанског друштва, Сидни и Беатриса Веб (Webb) и Џорџ Бернард Шо (Shaw). Сидни Веб и Џ. Б. Шо су били утемељивачи Фабијанског друштва (4. јануара 1884) и фабијанског социјализма објављивањем зборника теоријских радова *Fabian Essays in Socialism* (1888). Многа су позната имена из науке и литературе (Вилијем Морис, Џорџ Елиот, Хенри Џорџ и др.) била везана за настојања да се побољша положај нижих друштвених слојева и промене, односно отклоне, најдрастичније неправде у друштвеној расподели. Крајем XIX века међу реформистичким филантро-

семинара. Обухватио је упоредно уставне системе и правна решења – Енглеске, САД, Француске, Швајцарске, Белгије и других система. Анализирао је карактер институција и разлике и противречности између земаља. Ишао је у далеку историју енглеског права и конвенција које су ушле у уставно право. Нагласак је ставио на теорију и институције које испуњавају улогу владавине права, али је наводио и раскорак и противречности између тих начела (закона) и понашања оних који су доносили одлуке и поступали као функционери политичких и (знатно мање) правних тела која су доносила одлуке. Корене начела владавине права у енглеској историји налазио је у XVII веку, а у антици код Аристотела којег наводи (али то навођење историје је непотпуно, иначе би морао навести и Платонове *Законе*, а у Енглеској историји начела која су уведена у XIII веку). Но, новију историју конституционализма у наведеним земљама изврсно је изложио, анализирао и оценио.⁶⁹ За енглески систем је постулирао основна начела и карактеристике установа: 1) суверенитет Парламента, 2) владавина права, 3) закони и конвенције који чине уставно право, и 4) нове уставне идеје о којима се онда расправљало. Сматрао је да слободе које уживају британски грађани треба да захвале суверенитету Парламента и непристрасности и независности судова и улози „општег права“ (common law) које су судови примењивали а у њихов рад се влада није могла мешати. И Беџот и Дајси давали су синтезу уставног права узимајући у обзир врло различите изворе, укључујући и важне (уставне) обичаје. Током енглеске историје су стално постојале противречности између владавине права и политичке воље носилаца власти, а по дефиницији је противречност између владавине права и суверенитета Парламента, као и између владавине права и владавине народа.

Заступањем идеје тзв. позитивних слобода, како их је Мил схватио, увео је нове идеје у теорију либерализма, па се та теорија третира као модернизовани либерализам.⁷⁰ Под утицајем Милових идеја које су утицале на Сиднија Веба (Webb, 1859–1947) и Џорџа Бернарда Шоа

пима, исправке у расподели аргументовале су се етичким разлозима. То су основни разлози (неправедност расподеле) од којих полазе и британски фабијанци.

69 Дајси је у анализи континенталних уставних решења констатовао да је садржина тачке 39. *Magna carta*-е (1215), преузета и унесена у чл. 7. Устава Белгије из 1831 (за који је кориштено неколико француских устава од 1791. до 1830). Наслов члана 7 каже да је индивидуална слобода гарантована, а цео текст члана гласи: „Ниједан слободан човек неће бити убијен или затворен, или лишен својих права или имовине, или стављен ван закона или прогнан, или на било који начин лишен свог положаја, нити ћемо ми против њега употребити силу или упутити друге да то учине, осим на основу законите пресуде њему једнаких или права земље.“ (У данашњем Белгијском уставу из 1993. извршене су последње иновације, а индивидуалне слободе су гарантоване чланом 12, чији је садржај сличан ранијем, али је модернизован и прилагођен данашњим схватањима).

70 George H. Sabine, *A History of Political Theories* [1937], London, George G. Harrap, 1960, 771 pp. (писац је био професор на Корнелу, а ово проширено десето издање, у много чему је најбоља историја политичких теорија).

(Shaw, 1856–1950), утемељиваче Фабијанског друштва и фабијанског социјализма, чији су чланови усвајали иновације либерализма и тако је синтетизован социјални либерализам и либерални социјализам који је у Енглеској био либерални (фабијански) социјализам, а заједнички највећи домет две струје је држава благостања.

На прекретници између два века, један од истакнутих либерала, сер Виљем Харкорт (Harcourt), рекао је: „Сада смо сви социјалисти“, а један од оснивача Лондонског универзитета био је и један од оснивача групе „либералних колективиста“ и зато не изненађује да је најпре био лорд канцелар у либералној влади (1906) а касније члан лабуристичке владе (1924). Бернард Шо, један од утемељивача фабијанског социјализма био је 1890-их година у извршном органу једног либералног удружења, спроводећи замисао Сиднија Веба да на тај начин шире свој утицај. Роберт Канингам (Cunningham) био је у почетку један од радикалних либерала, па се придружио исто тако радикалној Социјалдемократској федерацији која је била чланица Друге интернационале. Он је почетком XX века написао један од раних памфлета у којем се тражи национализација железница.

Један од важних узрока опадања либерализма још уочи Првог светског рата Харолд Ласки је видео у томе што је ова доктрина и партија која ју је заступала пропустила да схвати значај синдиката и што је у име својих принципа инсистирала да и у индустријским односима мора радник као појединац да се сучели с послодавцем као појединцем. „Либерализам је – пише Ласки – остао поглед средње класе, који задивљује излагањем основних принципа, али неспособан да принцип прилагоди ситуацији с којом они који су га подржавали углавном нису били упознати.“⁷¹ Либерализам је са својим захтевима за слободама био атрактивнији за средње слојеве и интелектуалце, док је нова партија која је на британској политичкој сцени истискала либерале, а била је то Лабуристичка партија, привлачила радничку класу и ниже слојеве својим стављањем акцента на захтев за већом једнакошћу. То је нарочито дошло до изражаја крајем Првог светског рата кад је Лабуристичка партија за једно кратко време подржала идеје радничке контроле и гилд-социјалистичког подруштвљавања производње уз самоуправљање у индустрији. И тада је у свој статут унела врло прегнантно срочени циљ – подруштвљавање средстава за производњу и увођење праведнијег система расподеле. Било је то време кад се проблем друштвене реконструкције и реорганизације постављао с разних страна, па су плуралистичке концепције добијале подстицај с више извора и биле изложене у више варијанти.

Ево како још један ауторитет са Лондонске школе за економију и политичке науке, Харолд Ласки, као политиколог и економист, оцењује понашање нововековних, па и властодржаца у XX веку, који имају не-

71 Harold J. Laski, *Liberty in the Modern State*, p. 185.

ограничену власт. Његова *Полиитичка граматика* је на српском објављена у Београду, 1925, са предговором Слободана Јовановића. Друга његова књига, *Слобода у модерној држави*, преведена је на српски и објављена пола века касније.⁷² Из овог новијег рада, а за нашу тему значајног, навешћемо ставове Ласкија о томе како неограничена власт, па макар то била и власт већине, а то може бити и тиранија већине о којој смо горе писали у вези с политичким теоријама (па и оним обрађеним у *Федералистичким сјисима*) па ни људи ни грађани не могу бити слободни. Ласки пише како неограничена власт током историје квари оне који такву власт држе. Ова идеја се, иначе, приписује Лорду Ектону, али додаћемо да је ту мисао изнео још Платон. Неограничену власт Ласки третира као непријатеља слободе. То се показује и по историји и природи те појаве, по схватању озбиљних теоретичара и *via facti* што покажу последице које природа те појаве испоји.

У традицији неповерења према носиоцима власти обзиром на њену природу, Ласки пише: „Ако у једној држави постоји скупина људи која располаже неограниченом политичком влашћу, они над којима она влада не могу бити слободни. Јер, један од доказаних резултата истраживања историје јесте поука да власт без контроле увек квари оне који такву власт поседују. Они су увек у искушењу да своје каноне доброг наметну другима, па, на крају, уображавају да благостање заједнице зависи од настављања њихове владавине. Слобода увек зависи од ограничавања политичке моћи и никада се не постиже уколико управљачи једне државе не могу, када је потребно, да буду позвани на полагање рачуна. Због тога је Перикле упорно истицао да је тајна слободе у храбрости.“⁷³ „Моћ као таква – каже Ласки на другом месту – ако није под контролом, увек је природни непријатељ слободе. Она спречава деловање оних капацитета које једино одсуство ограничења може ослободити за акцију.“⁷⁴

Друга страна последица неограничене власти, пре или касније подстакне и развија у различитим облицима отпор таквој власти (од скривене непослушности до отвореног бунта). „Отпор сваком прекорачењу власти основна је ствар за слободу, јер код моћника постоји навика да непрестано, само ако може, шири границе својих овлашћења“ – каже Ласки⁷⁵. И наставља: „Неће никада бити слободе у држави у којој постоји сувише велика концентрација власти у једном центру.“⁷⁶

72 Harold J. Laski, *The Grammar of Politics*, London, Allen & Unwin, 1925; преведено на српски: *Политичка граматика*, I–II, Београд, 1934–1935; превео Драгомир Иконић; предговор „Плурализам“ написао Слободан Јовановић. Друга књига је Harold J. Laski, *Liberty in the Modern State* [1930], London, George Allen & Unwin, 1954, са којег је урађен и српски превод: Harold Laski, *Sloboda u modernoj državi*, Beograd, Radnička štampa, 1985; уводну студију написао Војислав Становчић, „Pluralističko shvatanje društva i slobode“, str. 5–137.

73 Harold J. Laski, *Liberty in the Modern State*, 1954, p.49.

74 Ibid., p. 51.

75 Ibid., p. 80–81.

76 Ibid., p. 85.

Трећи чинилац испољавања претеране моћи и личне власти повезан је са људском природом што је одавно констатовано ставовима који и чињеницама политичког живота (па и неких других облика и појава силецијства, страсти да се располаже другима и да се они понижавају и газе) то је откривено у најстаријим зачецима антропологије и касније у истраживањима и анализама социјалне психологије и психијатрије, а безброј примера је обрађен и у књижевности, као код Достојевског, Кафке, Канетија које помињемо као примере описивања и анализе односа моћника и беспомоћних, односа масе и моћи.⁷⁷ Ево како Ласки износи овај проблем људске природе у политици:

„Ако власт држи само неколицина, срећа ће исто тако бити сведена на неколицину,⁷⁸ каже Ласки и позива се на још једну стару идеју политичке филозофије, а то је да је по правилу властољубље црта људске природе: „Људи уживају у вршењу власти; ниједна страст не залази дубље у људске импулсе. Спремност да се призна могућност различитости, храброст да се увиди да нечија лична истина није мерило потпуне истине, то су најређе људске особине. Због тога су заступници слободе увек мањина у сваком друштву... Слобода, зато, не може а да не буде храброст да се одупремо захтевима власти у некој фази која се сматра одлучујућом; а због тога слобода је неизбежно доктрина могуће анархије.“⁷⁹

Једну визију уређења света после Другог светског рата имали су председник Рузвелт и премијер Черчил, који су у Атлантској повељи (14. августа 1941) као декларацији о општим начелима спољне политике САД и Велике Британије, сагласили око основних идеја. Истакли смо да је Рузвелт у обраћању Конгресу 1941, изложио идеје које су ушле и у Атлантску повељу. Рузвелтовим потписивањем Закона о зајму и најму САД су престале бити неутрална сила. Поред класичних либералних начела (право народа да изабере облик владавине; смањење ограничења трговини и приступу сировинама; слобода мора, односно пловидбе, и сл.) *Ајланијска повеља* је садржала и суштинску допуну тих принципа Рузвелтовим идејама о економским и социјалним правима.

У Енглеској су неке од тих идеја већ раније, а нарочито између два светска рата заступане, па су у том духу и размишљали, писали и тако припремали економско-социјални пројекат, који је укључивао економска права и благостање. Виљем Робсон, већ после Првог светског рата познати фабијанац, може полагати право на то да је проблеме благостања и расподеле богатства у складу с одређеним моралним принципима, сасвим у складу с фабијанском доктрином, изложио у свом раду *Однос бојатства и блајоствања* (1925).⁸⁰

77 Види, на пример, *Зли дуси* и *Приче из њогземља* Достојевског, *Маса и моћ* Елијаса Канетија, *Кафкин Процес* и др.

78 Harold J. Laski, *Liberty in the Modern State*, 1954, p.210.

79 Ibid., p.211.

80 В. Робсон се позива на једног другог фабијанца, Грахама Валаса, који је рекао „да може бити два типа индустријске организације друштва која ће бити подједнако ефикасна у произвођењу богатства, а да ипак живот у једном буде срећан, а у дру-

Лорд Виљем Бевриџ (Beveridge, 1879 –1963), економиста, професор на Оксфорду, бавио се проблемом незапослености и социјалним осигурањем (објавио *Unemployment: A Problem of Industry*, 1909) и заступао шире друштвене реформе, а по наговору фабијанаца (нарочито Беатрисе Веб) прихватио је да буде директор Лондонске школе за економију и политичке науке (1919–1937). Он је као директор LSE имао значајну улогу. Веома високо је ценио Сиднија Веба као утемељивача те школе. Објавио је рад *Планирање њод социјализмом* (1936)⁸¹, а неки су га наговарали да преоријентише LSE да не трпи утицај социјалиста. Он је био либерал, а не социјалиста. Прешао је на Универзитетски колеџ у Оксфорду (то је најстарији и по броју студената највећи колеџ).

После *Атлантске њовеље* и на основу ње основаних Уједињених нација (јануара 1942) и формиране моћног антифашистичког савеза неколико великих сила и више малих (углавном окупираних) држава, у Енглеској се почело размишљати и радити на програму опоравка и развијања након Другог светског рата. У том програму су дошле до изражаја идеје социјалних либерала и либералних социјалиста, па је један од најзначајнијих британских просоцијалистичких пројеката за време Другог светског рата, био пројекат о пуној запослености и „држави благостања“. На том програму се лорд Бевриџ (Beveridge) нарочито показао кад је 1942. у вези с ратним и узимањем у обзир послератних прилика, поднео влади извештај о социјалном осигурању и повезаним службама (познат као Бевериџов извештај, *Social Insurance and Allied Services*). Бевриџ је у духу ових реформи објавио рад *Пуна запосленост у слободном друштву* (1944) и друге радове после Другог светског рата.⁸²

гоме несрећан“. (William A. Robson, *The Relation of Wealth to Welfare*, New York, 1925, pp. 165). На LSE је Робсон био од 1926. до смрти 1980. Као секретар Фабијанског друштва, Робсон је 1943. објавио књигу *Social Security (Социјално осигурање)*. Види и: W. A. Robson, *The Welfare State*, London 1957; уп. такође од истог аутора „L'Etat Social“ у зборнику радова Правног факултета Слободног универзитета у Брислу, 1955. Робсон је у свом раду *Држава блајосћања* писао да се ради о материјалном и духовном благостању огромног броја људи, жена и деце. Робсон је 1960–61 био директор Лондонске школе за економске и политичке науке у време кад сам ја био на последипломским студијама у Енглеској (на Универзитету у Лестеру). За проф. Робсона ми је др. Најдан Пашић, главни уредник *Наше стварности*, дао писмо којим ме препоручује, јер сам радио у редакцији *Наше стварности*. (Робсон је излазио у сусрет Пашићу кад је спремао докторат на тему *Јавне корпорације у Великој Британији*, а објавила „Култура“, Београд, 1957). Не знам шта је писало у писму, али ме је Робсон представио проф. Карлу Поперу, који је предавао методологију и обојица су прихватили да долазим и слушам Поперова предавања. Додуше, Попер ми је рекао да све што он предаје могу научити у Београду од проф. Михаила Ђурића. Ипак сам долазио у Лондон на његова предавања. А проф. Робсон ме је сместио у велики кабинет поред његовог, а то је био кабинет Мајкла Оукшота, за којег сам знао да се бави политичким теоријама што је мени било драго, али је он вероватно имао сабатикал, јер ми је речено да је у Африци и тако сам слободно користио његов радни кабинет, а проф. Оукшота нисам никада срео, али сам читао његове објављене радове.

81 Lord Beveridge, *Planning Under Socialism*, 1936.

82 Lord Beveridge, *Full Employment in a Free Society* (1944), Не сме да се потцењује утицај на Бевериџов извештај једног могућег и вероватног извора инспирације. То је

Развијању концепција о држави благостања (welfare state) коју је Лабуристичка партија прихватила и пришла остваривању кад је 1945. победила на изборима, претходиле су и теорије о економији благостања и о држави благостања. Концепцију о „држави благостања“ у данас уобичајеној формулацији (држава благостања – Welfare State) први је употребио Виљем Темпле (Temple) надбискуп од Кантарберија, који је, пре него што је то постао, био један од истакнутијих чланова Фабијанског друштва.⁸³ Он је управо концепт државе благостања супротставио концепту „државе моћи“ (*Power State*) када је ова, тридесетих година, била у успону.⁸⁴

Рузвелтов *New Deal* се узимао не само као пример практичне државне политике у којој је отеловљено оно што се сматра за карактеристику државе благостања него поједини писци сматрају да представља и филозофију „демократске државе благостања“⁸⁵ садржане у Рузвелтовој другој инаугуралној адреси од 20. јануара 1937, тј. кад је по други

документ који је сачинио Национални извршни комитет Лабуристичке партије, а прихватила га лабуристичка годишња конференција маја 1940. године – „Labour’s Home Policy“ (уз *Report of the Thirty-Ninth Annual Conference of the Labour Party*). У овом документу се декларишу ставови не само о спречавању незапослености путем јавних радова и других мера, затим мера у здравству, образовању, стамбеној политици, него се тражи и друштвено планирање, фер расподела националног дохотка и како гласи један поднаслов овог програмског документа – „нови економски поредак“ и у перспективи „ново друштво“. Пошто је Бевериџева комисија била по саставу вишепартијска, тј. тело коалиционе владе, било је природно да представници лабуриста утичу да комисија узме у разматрање и унесе у закључке њихове предлоге. Упореди: W. H. Beveridge, *Full Employment in a Free Society* – A. Report, London 1944; чему је следио и ауторов резиме и коментар налаза комисије. Лорд Бевриџ је после Другог светског рата објавио: *Pillars of Security* (1948), *Power and Influence* (1953), и *A Defence of Free Learning* (1959).

- 83 Види: V. Maurice Bruce, *The Coming of the Welfare State*, London 1961, str. ix. Упореди са друкчијом оријентацијом: Barbara Wooton, „Is There a Welfare State?“ *Political Science Quarterly*, vol. LXXVIII, No. 2, 1963. Она критички пише о „држави благостања“, па у предавању на Колумбији универзитету (30. априла 1962) истиче релативност питања да ли негде постоји „држава благостања“ и говори о њеним малим успесима на искорењивању сиромаштва, иако су иницирани одређени процеси уједначавања и прихода и постигнути значајни успеси у смањивању незапослености.
- 84 Порекло термина *Welfare State* неки датирају на прекретници XIX у XX век и приписују Херберту Кролију, уреднику *Нове републике* (*New Republic*). У САД је термин добио pejоративно значење и они који се залажу за законско регулисање проблема за које се обично сматра да их решава „држава благостања“ не употребљавају овај израз. Противници таквог законодавства и концепта „државе благостања“ употребљавају га као синоним за „пузајући социјализам“ (*creeping socialism*) тј. за оно што сматрају да представља заобилазно увођење елемената социјализма у амерички начин живота. Од стране противника *Нев-Деал*-а оријентација председника Рузвелта је такође називана „пузајући социјализам“ (исто тако и Труманов *Fair Deal*, па чак и неке мере Ајзенхауерове администрације), на што је један писац приметио да се, када су у питању ове мере, не ради о „пузајућем социјализму“ него о „галопирајућем капитализму“ (в. William Safire, *The New Language of Politics*, New York 1972). Види и преглед разних теорија у Војислав Становчић, *Izvori teorija o 'državi blagostanja'*. [Pogovor knjizi] Silvester Zavadski, *Država blagostanja*, Beograd, 1975; str. 251–285.
- 85 V. „Franklin D. Roosevelt on the Democratic Welfare State“ у Albert R. Chandler (ed.), *The Clash of Political Ideals*, треће издање, New York 1957. Овај текст је унет у друго

пут увођен у председничку дужност. Из те адресе карактеристични су уводни ставови у којима се у датој ситуацији мир и социјална сигурност сматрају као битни за „право на тражење среће“ (*the pursuit of happiness*) које је познати принцип из Деферсонове „Декларације независности“ на који се Рузвелт више пута позива у адреси. Даље су карактеристични ставови поруке: „Ми смо одбили да проблеме нашег заједничког благостања (*welfare*) препустимо да их решавају ветрови случаја или хурикани рушења... Пре век и по, они (наши преци) су успоставили савезну владу у циљу унапређења општег благостања и обезбеђења благодети слободе“.⁸⁶ Рузвелт је на истом месту упозорио да он види једну трећину слабо стамбено смештену, слабо одевену, слабо нахрањену, што представља изазов демократији оне десетине милиона грађана (САД) који су у том моменту лишени највећег дела онога што се може сматрати за животну потребу чак и према најнижим стандардима. Дакле, нагласак је на благостању нације, држава се третира као инструмент за остварење тог циља. Па је у том смислу, на посредан начин, и то једна карика у ланцу рађања концепције.

У ствари, „економика благостања“ („*Welfare Economics*“) као термин улази у широку употребу пре „државе благостања“, иако ни један ни други нису ушли ни у познату Селигманову *Енциклопедију друштвених наука*, ни у *Бриџанску енциклопедију* (изд. из 1960), као ни у многа друга слична издања. Тзв. економика благостања јавила се после Првог светског рата као настојање да се конституише нова грана економске науке која би се бавила истраживањем узрока раскорака између стварних и потенцијално могућих економских резултата у датом друштву и анализом начина да се економски ресурси ставе у службу благостања. Настанак овог термина везује се за рад А. Пигуа *Економика блајосићања*.⁸⁷ Међутим, сам Пигу је пишући о „општем благостању“ елементе благостања схватао као да су то „стања свести (*states of consciousness*) и можда њихови односи“.⁸⁸ У праву су они економисти који сматрају да се проблемима благостања бавила класична политичка економија. И као, и у низу других питања, сви путеви воде до Адама Смита.⁸⁹ Он је као ос-

издање из 1949, дакле кад је израз стекао широку употребу, а у прво издање из 1940. није био укључен.

86 *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt*, 1937, New York, 1941; ова чувена адреса доживела је велики број разних издања.

87 A. C. Pigou, *The Economics of Welfare*, London, 1920 (4. изд., 1939). Ф. Ферер (F. A. Ferer, „Price Economics versus Welfare Economics“, *The American Economic Review*, No. 10, 1920) истиче да је ова оријентација супротна дотадашњој тенденцији конкурентске привреде. Овај аутор се позива на класике економске мисли, А. Смита и Р. Малтуса, као зачетнике економске теорије благостања. У ствари, концепт неконкурентске привреде, која би била у служби благостања, дат је и код Торстена Веблена, нарочито у делу *Engineers and the Price System*, као и читав низ предвиђања (и мера) која су се обистинила и нашла примену у New Deal-у.

88 Pigou, *The Economics of Welfare*, 1939, p. 10.

89 Међу француским филозофима и физиократима крајем XVIII века зачеле су се многе идеје које је, по мишљењу неких писаца, Адам Смит само анализирао и сис-

новни циљ својих истраживања и уопште политичке економије поста- вио проблем – „како обогатити и народ и суверена?“. У свом чувеном делу *Истраживање природе и узрока бојатства народа*,⁹⁰ супротста- вљајући се меркантилистичким схватањима он полази од псеудовред- ности новца и племенитих метала сматрајући да су „производи рада једини прави извор и мера богатства“ а подела рада, широко тржиште, повољан однос између производних и непроизводних (државних расхо- да), довољно незапоседнутог земљишта и други фактори од утицаја на богатство и благостање народа.

У вези са односом државе и људских слобода, посебно проблема негативне и позитивне слободе, више теоретичара у XX веку узимају у обзир две претпостављене ситуације: једну карактерише *не мешање* др- жаве у грађанске слободе, па њихово уживање остаје грађанима у гра- ницама закона (негативне слободе), а друга ситуација је кад грађани без помоћи државе не могу уживати права и слободе, па се захтева државна интервенција ради постизања позитивних слобода, тј. ради постизања нечега или ослобађања од нечега. Међутим, имајући у виду разне ста- вове, Исаија Берлин прецизније утврђује оба појма слободе. „Обично се каже – пише Берлин – да је човек слободан у оној мери у којој нико не омета његову активност. Политичка слобода у том смислу јесте просто подручје у којем он може да делује неометано од других. Уколико ме други спречавају да радим оно што би иначе могао да радим, утолико нисам слободан; а ако су то подручје други људи умањили испод из- весног минимума, могу да кажем да живим под принудом, или, да сам, може бити, поробљен... Принуда подразумева наметне сметње које ми други људи праве у подручју у којем, би иначе могао да делама. О недос- татку политичке слободе или неспутаности може се говорити само онда када ме неки други људи спречавају да постигнем циљ. Неспособност да се постигне циљ није недостатак политичке слободе.“⁹¹ Уз то додаје

тематично изложио. У неким Хелвецијусовим идејама се може наћи клица идеја о „држави благостања“. Максиму „највећа срећа за највећи могући број“ је узимао као критериј шта је добро, а као што смо горе рекли тим начелом је извршио ве- лики утицај на Бентама, а свако тражење етичко-филозофских основа државе бла- гостања укључује Бентама као претечу.

90 Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* (1776). Postoje dva srpsko- hrvatska izdanja prevoda dr-a Marijana Hanžekovića – „Kultura“, Zagreb, 1952, t. I–II, i „Kultura“, Beograd, 1970, t. I–III.

91 Исаија Берлин, „Два схватања слободе“ (стр. стр. 200–259), у *Четири огледа о сло- боди*, 204–205. (Isaiah Berlin *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford, 1969). Ту се Берлин позива на Хелвецијусов исказ: „Слободан је онај човек који није у оковима, нити у тамници, кога не муче страхом од казне као каквог роба... немогућност да се лети као орао или плива као кит не значи недостатак слобо- де.“ (Исто, стр. 205). Четири Берлинова огледа су уједињени темом слободе. Али први оглед је написан 1949. за амерички часопис *Foreign Affairs*, а даје преглед по- литичких идеја у XX веку; други излаже критици идеју или идеологију о веома важном проблему, историјској неминовности (какову је заступао и марксизам и ко- мунистичке идеологије, али и теолошка учења), а с тачке гледишта науке не може

и да се описано стање може изразити терминима какви су „економска слобода“ и „економску ропство“.

Појам позитивне слободе, Берлин одређује ставом да „Позитивно значење речи „слобода“ проистиче из жеље појединца да буде свој сопствени господар. Желим да мој живот и моје одлуке зависе од мене, а не од ових или оних спољашњих сила. Желим да будем оруђе своје, а не туђе воље... Желим да будем неко, а не нико; делатно биће, које одлучује, а не спроводи туђе одлуке.“ Поред значења додатих уз слободу, који су наведени, може се уз квалификовање слободе додати и да се под позитивном слободом може сматрати кад људи активно раде како би учествовали у политичком животу и у власти, а проблем је да ли би се као негативна слобода могла оценити ситуација ако власт пасивно прихвата активност људи да се ангажују у власти. О тзв. позитивним слободама се може више говорити у вези са схватањима каква су изложили и уложили напор да их примене и Џон С. Мил и Франклин Рузвелт.

Нови век европске историје донео је коперникански обрт у третирању човека у односу на друштво и државу, стављањем јединке у центар пажње хуманистичке и либерално-демократске политичко-филозофске и правне мисли. Нису томе линеарно доприносили сви историјски чиниоци који су деловали током потоњег миленија европске историје. Велика заслуга припада модерној филозофији човека са бројним школама и правцима, затим науци заснованој на експериментима и емпиријским истраживањима, а томе је неизмерно допринела и ослободилачка и демократска мисао и постепено изграђивање демократских политичких и правних установа које су се рађале у борби против готово истовременог успона апсолутистичке државе до размера једног вештачког бића, чудовишта – Левијатана као симбола апсолутизма и ауторитарнизма.

Рузвелтове слободе „од“ имале су социјални и спасилачки смисао и циљ. Није важно с ким је Рузвелт такве идеје разматрао, и чије су га идеје или људске ситуације током Велике кризе (1930-их) надањивале, а нарочито те две „слободе од“ како их је Рузвелт конципирао и на њима инсистирао, биле су део онога што су социјални либерали и либерални социјалисти заступали 1930-их година. Рузвелтове идеје и рукописи укључени су у текст „Franklin D. Roosevelt on the Democratic Welfare State“ објављен 1949, неколико година после његове смрти. И Рузвелтова инаугурална адреса Конгресу САД од 20. јануара 1937, кад је по други пут увођен у председничку дужност, садржи поруке о демократској држави благостања. Угледни британски фабијански социјалисти су у више прилика са првом дамом САД, Елеонором Рузвелт, разговарали о социјалним и хуманистичким пројектима којима су били заокупљени, а мора се претпоставити да је у подршку идејама свога супруга наводила идеје фабијанаца. Она је и у државничким пословима помагала

се предвидети будућност друштвених промена. А трећи оглед разматра идеје Џона Стјуарта Мила.

своме супругу, а после његове смрти наставила са великом активношћу у хуманистичким акцијама. Рузвелт је своје нове идеје уградио и у говор Конгресу и у договор с Черчилом, шта треба обезбедити народима широм света, да поред слободе мишљења и веровања, народ треба задовољити и ослобађањем од немаштине и страха (од рата највише, али и од беде). Тридесетих година, кад је Рузвелт као део „Њу дила“ (New Deal) уводио социјалне мере ради смањивања последица кризе и незапослености, критиковали су га да уводи „пузећи социјализам“ (creeping socialism). Рузвелт је у време Њу дила тражио, подстицао и спроводио мере које су имале значајне и по становништво повољне социјалне и економске резултате.

ДЕКЛАРАЦИЈЕ О ПРАВИМА И СЛОБОДАМА У АМЕРИЧКОЈ И ФРАНЦУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

Укупна историја идеја и борби за слободу и демократију одвијала се тако да је до велике прекретнице у теоријском и политичко-правном смислу дошло крајем XVIII века, у вези са декларацијама права и слобода које су прокламовале Америчка и Француска револуција. Али конституционализација идеала тих и других револуција долазила је споро и била је само делимично успешна, углавном у Америци, а до остваривања декларисаних циљева долазило је тек касније и постепено (у Француској је тај процес текао око стотину година). Али те идеје и примери су одиграли велику улогу и у XIX и XX веку. Нажалост, у XX веку су се дешавали *сукоби* какви по размерама и броју *жртва* нису били познати у читавој историји, а дошло је и до успостављања тоталитарних система који су остали познати по систематичности и бруталности у гушењу људских права и слобода, уз истовремену идеолошку *индоктринацију* и *манипулацију масама*.

Декларације о правима и слободама које су прокламовале Америчка и Француска револуција у другој половини XVIII века спадају без сумње у достигнућа од најкрупнијег значаја за модерну цивилизацију и посебно за њено право. Изворне инспирације револуционара у обе земље су биле врло сличне, а ипак начини уставног уобличавања или *конституционализације*, гарантовања и остваривања њихових идеја веома различити. *Декларације права* и *устави* имали су судбине које су се међусобно разликовале колико и токови и карактер ових двеју револуција. Како каже Берtrand Расл, овим револуцијама *демократија* по први пут постаје важна политичка сила, „јер је власт готово свих великих држава била *аристократска* све до Америчке и Француске револуције“¹. У њима су дошле до изражаја идеје које су се развијале током једног дужег периода и које су тежиле да човекова права и слободе учине темељом сваког *политичког система*, а да власт ставе у службу човекових права као циљ који се сматра за примарнији од *облика државне организације*.

Уместо логике „државног разлога“ (*raison d'état*), ове револуције и њихове програмске декларације оријентишу се према човековим правима. Та се права не третирају као подарена, *октроисана*, као дар власти којој је остављено на вољу да ли ће их поштовати, сужавати или

1 Видети: B. Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, nav. d., str. 475 i 737.

укидати, него се схватају као природна и неотуђива од човека, и истовремено као један од најважнијих чинилаца ограничавања власти.

Од ових револуција, права и слободе постају један од критерија за оцену и класификацију политичких режима. То значи да се владе почињу просуђивати према томе колико су у функцији заштите човекових права. Оваква улога права и слобода све је више истицана у XX веку због рђавих искустава са ауторитарним и тоталитарним системима и режимима.

Либерализам је политичка идеологија која је у XVIII веку као основу устава понудила један у људској историји нови концепт човекових права. Та идеологија је већ у XVIII веку у врх политичких вредности ставила човекову *слободу*, док је, на пример, у исто то време и касније, *социјализам* стављао *једнакост*, а *конзервативизам* је стављао у први ред *поредак*, *ауторитет*, *стабилност* и *традицију*. Како констатује француски политиколог Морис Диверже (Duverger), за кратко време крајем XVIII века, либерална идеологија је подстакла две револуционарне експлозије – у Америци и у Француској². У току ове две револуције су не само формулисане релативно целовите декларације које однос власти и грађанина мере критеријумом људских права, него су учињени и покушаји конституционализације ових права. У две земље је у различитој мери и на различите начине покушана и институционализација политичког друштва која би учинила грађанина активним субјектом у политичким процесима у којима та права тек и добијају пуни смисао. Маркс је писао да су Северноамериканци и Французи „проналазачи људских права“. Он каже да су то делимично *политичка права*, тј. права која се остварују у заједници с другима и да је управо то суделовање у политичкој заједници, у држави, оно што чини њихову садржину.³ Овоме би свакако требало додати да су прави проналазачи и одгајивачи човекових слобода и права били Енглези. Њихови потомци су их прокламовали у Северној Америци и утицали на Французе да исто учине петнаестак година касније.

Четири су велике групе идеја (теорија) које су међусобно испреплетане, а којима се надахњују и чију круну у виду *уставно-правних* и политичких аката представљају поменуте декларације о правима.

На првом месту то су идеје о *природним правима* (у смислу субјективних права која човеку припадају већ рођењем) у вези с којима су формулисане и конструкције о *природном закону* (али у смислу објективно важећег природног закона којег људи само сазнају проучавајући природу). Претпоставка за овакве идеје су биле веома старе и налазимо их у античким временима, још пре Платона, али и код њега. Њихова је суштина да су космички поредак, поредак полиса, и суштина чове-

2 Maurice Duverger, *Janus, Dva lica Zapada*, Zagreb, 1980, str. 40.

3 Karl Marx, „Prilog jevrejskom pitanju“, u: Karl Marx – Friedrich Engels, *Rani radovi*, Zagreb, 1967.

ка одређени истим законитостима. Платон није са бројним грчким мислиоцима делио међу овим потоњим распрострањено гледишта да нема дихотомије између *физиса* и *номоса*, већ да према законима природним и људи морају извести законе за своје заједнице. Али из ових поставки су извођене и теорије *грушиивеної ујовора* које су третирале човека као активног субјекта политичке заједнице, који има *јраво на оийор* и побуну уколико власти крше претпостављени основни друштвени споразум. *Право владања* и *йолийичка облиација* у теоријском смислу се третирају као двострани однос уговорног типа између владе и грађана. Тај однос условљава *йолийичку обавезу* грађана тиме да се и влада придржава одређених обавеза, испуњава одређене дужности и поштује и штити права грађана која су прокламована као природна и неотуђива. У оквиру ових теорија се зачала и идеја *народної суверенијетета*, која је најпре дошла до практичног изражаја и значаја у *Холандској револуцији* пред крај XVI века. Ова идеја је преко дела Јохана *Алтиузија* (Althusius, 1557 или 1563–1638), Жан-Жак Русоа и других утицала на неке актере Америчке револуције. Подстакла је идеје сличне онима које су заступали Томас *Пејн* (Paine, 1737–1809) и Џејмс Вилсон (Wilson, 1742–1798). Та идеја народног суверенитета, посредством Русоова учења, веома дубоко је прожела различите струје у Француској револуцији. Довољно је истаћи да се опат *Сјејес* (Sieyess, 1748–1836) у своме чувеном памфлету *Шта је ипрећи сјалеж?* директно инспирише Русоовом идејом народног суверенитета у поимању права и уопште карактера *јредсјавника* трећег сталежа. На другој страни лепезе револуционарних снага, Максимилијан *Робесијер* (Robespierre, 1758–1794) с патосом истиче да су он и *јакобинци* ученици бесмртнога Жан-Жака и надахњује се не само теоријом народног суверенитета и опште воље, него и идејом *врховної бића* као култа нове *револуционарне релиије*.

Друга веома значајна група идеја које су утицале на ове две револуције везана је за теорије *бријанскої консјијуционализма*, чија је почетна основа било схватање о *урођеним јравима* Енглеза (*Rights of Englishmen*). На тим правима је, као што смо рекли, инсистирао још Џон *Форџескју* (Fortescue, 1385/6–1476) у XV веку. За обезбеђење човекових права и слобода, британски конституционализам је истицао принципе тзв. *оийијеї јрава* (*Common Law*), значај ваљаног *јосјуйка јримене јрава* (*due process of law*) и извесно уравнотежавање снага између власти и грађана кроз постепено прихватање да поред владе делује и *лејална ојозиција*. Око овога се водила дуга борба краља и племства, затим краља и парламента, да би политичка *улоја сјранака* од 1679. године била институционализована (мада је и касније долазило до политичких притисака и до поступака којима су краљ и његове присталице ограничавали или ускраћивали странкама и грађанима њихова права и слобода). Развијање идеје о *владавини јрава* (*Rule of Law*) уместо владавине било које личности, чини један од темеља британског конституциона-

лизма. Велики број актера Америчке револуције били су добри познаваоци британског права и они су за колонисте тражили иста права која су уживали Енглези у својој отаџбини. У интерпретацији америчких колониста, и повезано са теоријама природног права, то су права која припадају сваком човеку. Док је, нпр. Џејмс Медисон студирао на Колеџу Њу Џерсија (данашњи Принстон), једна од тема задатих за писмени рад била је *Omnes homines, Iure naturae, liberi sunt* („Сви су људи, по природном праву, слободни“). Британски конституционализам је у Француској извршио велики утицај на Монтескјеа. Он је за неколико делова рада *О духу закона* (1748), а нарочито за чувену књигу XI, названу *закони слободе*, био инспириран британским системом.⁴ Може се ипак рећи да је Монтескје већи утицај извршио на Америчку него на Француску револуцију. Велики утицај на *америчке уставоотворце* (тзв. очеве утемељиваче, *Founding Fathers*) извршио је својом теоријом о *јодели власћи* и идејом *федерализма*. Монтескјеове теорије су биле утицајне у почетку Француске револуције кад су превладавале замисли умереног конституционализма, у фази тзв. *јравне револуције*. Касније су догађаји узели такав ток да је свако залагање за *умереност* постало основ за јавно сумњичење оних који би се усудили да апелују на разум и препоручују умереност. То је било погубно за исход Револуције и за конституционализације револуционарних идеја.

Трећи извор представља *јросвејиийшељство* које је почело у Енглеској, уздигло се до врхунца у Француској у другој половини XVIII века, значи управо уочи Револуције, и имало своје специфичне представнике међу утицајним политичарима у Америци, као што су били Бенџамин Франклин (1706–1790), Томас *Џеферсон* (Jefferson, 1743–1826) и др. Та струја мисли се ослањала на *разум (ratio)* и следствено томе на резултате *науке*, уместо било каквог празноверја или веровања у било шта што наука није могла својим методама открити као истинито. Зато су већина просветитеља били веома критични према свакој *релијији*, а нарочито према *црквама*. У кругу просветитеља, филозофа (*les philosophes*, којима су припадали и Монтескје и Русо) зачала се још једна идеја која је постала важан елемент тадашњих либералних гледања, а дубоког трага је оставила на друштвену мисао све до данас. То је *идеја јројреса*, који су формулисали најпре *Турјо* (Ann-Robert-Jacques Turgot, 1727–1781) у једном предавању из 1750,⁵ а затим *Кондорсе* (Condorset, 1743–1794) у раду који је писао за време Револуције (1794). Он се тада скривао испред јакобинског терора, јер је припадајући жирондинцима у њихово име деловао и као председник *Конвенција* и *Уставне комисије* и припремао нацрт устава 1793. После девет месеци скривања, Кондорсе је ухађен и исту ноћ је на необјашњен начин завршио живот у затворској ћелији, а његово дело, дубоко прожето наивним оптимизмом и *ујојиз-*

4 Monteskje, *O duhu zakona*, I, knj. XI i XII.

5 Turgot, *Discours sur les progres successifs de l'esprit humain*, 1750.

мом, остало је да надахњује будуће револуционаре вером да сама историја иде њима на руку, јер је сматрао да је њихова делатност потпуно у складу са *историјским законитостима*.⁶ Жирондинци су име добили по томе што их је већина пореклом била из департмана Жиронде. По политичким схватањима и циљевима били су умерени републиканци, заговорници децентрализације и *федерализма*, и имали су значајан утицај у време док је Револуција имала мирнији ток, односно док их *јакобинци* нису збацили с власти и непосредно после тога гиљотинирали 31. октобра 1793. Овој групи је припадао и врло утицајни новинар, Верњо, који је остао упамћен да је први фигуративно упоредио револуцију и бога Сатурна, наговестивши да „револуција једе своју децу“. Јакобинци су завели да се заступање идеје *федерализма* кажњава смрћу.

Четврти извор је био *индивидуализам* који је почео да се развија још у периоду *Ренесансе*, а дошао је до изражаја у време Пуританске револуције (и код Хобса и Лока) кад је дошло до изражаја низ схватања која су касније тумачена као израз гледишта и интереса иза којих је стајао *јосесивни индивидуализам*. Индивидуализам је бесумње једна од карактеристика *либерализма* као учења и *идеологије*.

Џон Лок је родоначелник модерне теорије демократије, и утемељивач политичке теорије либерализма. Али је уобличавању идеологије либерализма у Енглеској, Француској и Америци допринело и неколико економиста либералне оријентације, а међу најзначајнијима су били Адам Смит (Smith, 1723–1790) и неки француски *физиократи* међу које је спадао и Тирго, као и његов претходник Венсан де Гурне (Gournau, 1712–1759), којем се приписује чувена девиза либерализма *лесе фер – лесе њасе* (Laisser faire – laisser passer). У наведеним земљама су околности, прилично невезане за ту идеологију, створиле повољне услове за њен утицај и донекле за испробавање.

Годину 1776. неки писци узимају за нулту годину у историји политичких идеологија. Те године је донета *Декларација независности САД*, документ у којем кулминира утицај либералне идеологије. Али, на самом почетку те године појавио се памфлет *Здрави разум* Томаса Пејна, придошлице из Енглеске, љутог на све што је у њој доживео, а највише на њен друштвени и политички систем.⁷ Исте године је и Адам Смит објавио своје *Испраживање о природи и узроцима бојатства народа*,⁸ а Цереми Бенџам (Bentham, 1748–1832) *Фрајментје о влади*. Све су те књиге за ондашње време биле таквог карактера да би их неки *цензор старије друштва* без размишљања ставио на *индекс*.

6 Marquis de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humaine*, 1794.

7 В.: Томас Пејн, *Права човека*, Београд, 1987; и Томас Пейн, *Права њовјекa и други списи*, Загреб, 1987; овде је међу друге списе укључен и „Здрави разум“.

8 Adam Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* (1776), I–III. Београд, Кultura, 1970, ишло је за тим да покаже псеудовредност новца и племенитих метала, јер су „производи рада једини прави извор и мера богатства“.

Први документ у серији декларација права крајем XVIII века у Америци и у Француској, који непосредно утиче на читав низ декларација и устава, заправо је *Декларацији љрава Вирџиније* (позната и као *Вирџинијска декларација о љравима*) од 12. јуна 1776, као и Устав Вирџиније на чији почетак је она стављена. Њихов аутор је Џорџ Мејсн (Mason, 1725–1792), један од истакнутих револуционара 1776, који се залагао за независност. Касније је био члан *Уставиојворне скупштинине* (1787), али је одбио да потпише нови амерички Устав сматрајући да тај Устав угрожава демократију у државама чланицама. Према *Декларацији љрава Вирџиније* састављени су делом и *Декларација независности* и првих десет *амандмана* на Устав САД (*Bill of Rights*, 1791). Устав Вирџиније био је узор за друге, а *Декларација љрава Вирџиније* је заједно са *Декларацијом независности* утицала и на француску *Декларацију љрава човека и љрађанина*, 1789.

Декларација о љравима Вирџиније или *Bill of Rights* садрже концепцију о правима као полазишту и темељу сваке владе. Члан 1. ове *Декларације* прокламује основна права: *љраво на живој, слободу*, својину *љраво на љражење среће* и постизање *безбедности*. Та су права дата у формулацији коју лако препознајемо и у *Декларацији независности*“ и у француској *Декларацији* из 1789. Члан 2. Вирџинијске декларације проглашава да „сва власт почива у народу и, доследно томе, из њега произлази; да су сви чиновници његови пуномоћници и слуге и одговорни му у свако доба“. Затим долази одредба која исказује идеју да је *влада* у *функцији човекових љрава*: „Влада јесте или треба да буде успостављена ради заједничке користи и сигурности народа, нације или заједнице; од свих различитих начина и облика владе најбоља је она која је способна да у највећем степену произведе срећу и безбедност и која је најефикасније обезбеђена од *ојасности лошеј уљрављања*; а када нађе да је нека влада неадекватна или противна овим циљевима, *већина* заједнице има несумњиво, неотуђиво и непоништиво *љраво да владу реформише, љромени или укине* на такав начин за који ће бити процењено да највише доприноси јавном оздрављењу.“ Затим се каже да нико није овлаштен на искључиве или посебне користи или *љривилеије* од заједнице. Овом „Декларацијом“ се прокламују *слободни избори*, прецизира се низ права која се данас подводе под *habeas corpus*. Укратко, ради се о документу од пионирског значаја и очигледног утицаја на документе који су пожњели много већу славу него овај којим су се инспирисали.

Декларација независности САД од 4. јула 1776. садржи *основна љрава људи* и *ојштиа начела власности*, тј. принципе на којима се сматрало да би требало да почивају владе. Ту стоји да су „сви људи створени једнаки; да их је Творац обдарио извесним неотуђивим правима; да су међу овима *живој, слобода* и *љражење среће*; да су ради обезбеђење ових права владе образоване међу људима и да ове своја овлаштења изводе из *љрисијанка* оних над којима се влада; да у било које време када неки

облик владавине постане препрека за остваривање ових циљева народ има право да га измени или, укине и да успостави нову владу, заснивајући њен основ на таквим принципима и организујући њену власт у таквом облику како му изгледа да је најбоље за постизање своје слободе и среће.“ Затим се још додаје и то да „када нека влада дугим низом злоуилошребом и узурпација покаже своју намеру да људе подведе под апсолутни деспотизам, онда је право и дужност људи да збаци такву владу и побрину се за нове чуваре своје будуће сигурности.“

У наведеном почетном пасусу, „Декларације независности“ садржана је револуционарна политичка идеологија или револуционарна политичка теорија и тај део је тако и оцењиван. Ово је један од најславнијих докумената, не само тога доба. Речи које тако револуционарно звуче и у вирџинијској и у филаделфијској декларацији, заправо су успешно и ситуацији примерено парафразирани и допуњени ставови Џона Лока из његове *Друге расправе о влади*.⁹ За писца *Декларације независности САД* – сматра се Томас Џеферсон, иако су касније, кад је докуменат постао славан, још неки чланови комитета који ју је састављао претендовали на удео у ауторству.¹⁰ Џеферсон је имао непосредног удела и у преношењу идеја америчких декларација и револуционара на француске, јер је уочи и на почетку Француске револуције био амбасадор САД у Француској.

Ако је Америчка револуција за своју инспирацију дуговала Европи, она је тај свој дуг обилато вратила каснијим утицајем њених идеја и установа на европске. Не пише тек тако један данашњи енглески аутор, да је „Француска револуција резултат претходних кретања међу којима најважније место заузима Америчка револуција“.¹¹ Признавање идејног дуга француских револуционара америчким, симболично је изражено једним гестом. Кад је срушена *Бастилја*, кључ ове омрзнуте тврђаветамнице, маркиз Лафајет је предао Томасу Пејну да га однесе на поклон Џорџу Вашингтону. У писму Вашингтону од 1. маја 1790, Пејн је писао: „Ево првих плодова америчких принципа накалемљених на Европу... Амерички принципи отворили су Бастилју.“

Амерички уставни су за неке европске мислиоце били пример остварења владавине права и *писане уставне*, какав није карактерисао *британски конституционализам* (осим неуспешног покушаја под Кромвелом), а затим и федерализма. За неке конзервативце (као што су били де Жозеф де Местр (Maistre, 1753–1821) и Луј де Бонал (Bonald, 1754–1840) то су били изрази вештачких новаторија и покушаји прављења државе којој је недостајала *традиција*, коју су идеолози конзервативизма сматрали да је неопходна ради одржања политичке заједнице. (Хегел је у

9 John Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd, 1978; knjiga II, види нарочито тачке (параграфе) 135, 210, 225 и 230.

10 Једна од најзначајнијих студија о овом историјском документу је Carl Becker, *The Declaration of Independence, A Study in the History of Ideas* (1922), новије издање: New York, 1958.

11 C. Nortcote Parkinson, *The Evolution of Political Thought*, London, друго издање 1959.

време настајања његове *Филозофије историје*, значи током 1820-их, тврдио да САД нису држава.)

Значајан идеолог Америчке револуције и представник *радикалне демократске* оријентације, Томас Пејн, баш у тренутку кад му је изгледало да у Америци почиње превладавати конзервативизам, септембра 1789. нашао се у Француској. Позната је његова публицистичка ангажованост ради одбране револуционарних *принципа њерава човека* од конзервативних напада међу којима је најпознатији онај Едмунда Берка (Burke, 1729–1797) у његовим *Размишљањима о револуцији у Француској*.¹²

Маркиз де Кондорсе је писао да је „обичан здрави разум научио становнике британских колонија да и Енглези који су рођени на другој страни Атлантског океана имају иста онаква права као и они који су рођени на гриничком меридијану“, да је *амерички устав* заснован на *природним њравима* и да је „Америчка револуција целу Европу, од Неве до Гвадалкивира, упознала са *њравима човека*“. Кондорсе је међутим сматрао да су принципи Француске револуције „чистији, тачнији и дубљи него они којима су се руководили Американци“.

Догађајима који чине Француску револуцију, као што су сазивање *Скујшћине сјалежа*, њено претварање у *Националну*, па затим *Уставовојворну скујшћину* (касније у *Конвенци*), рушење *Басиље*, укидање *феудалних њривилеија*, доношење декларације о правима, припремање и доношење устава, укидање *монархије* и проглашење *рејублике* и затим разноврсне диктатуре и догађаји који следе наредних година и деценија – дају се различита социјална, политичка и идеолошка значења зависно од теоријских и идеолошких погледа, и томе прилагођеног категоријалног апарата који се примени.

Најзначајнији и најпознатији чин и документ Француске револуције ипак је *Декларација њерава човека и њрађанина* (*Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) од 26. августа 1789. Утицаји идеја Монтескјеа, Русоа и других Европљана на овај документ преплићу се са утицајем америчких декларација права и заједно дају печат једном делу њене садржине.¹³ Тај се утицај може приметити већ у првом члану где се прокламује да се људи рађају и живе слободни и једнаки у правима. У трећем члану присутне су Русоове идеје, редиговане у стилу расправа у Националној уставотворној скупштини, али и у Вирџинијској декларацији – да је *нација* суштински извор сваког суверенитета и да не може ниједан појединац нити тело вршити било какву власт која изричито не произлази из нације. Формулације у шестом члану, да је *закон израз*

12 Видети: Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, [1790]; на српском: Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, Beograd, 2001; превела Љиљана Николић; поговор „Edmund Berk i ideologija konzervativizma“ (str.307–397) написао Војислав Становчић.

13 Видети: Vojislav Stanovčić, „Montesquieu, Rousseau i Francuska revolucija“, u Eugen Pusić (ur.), *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, Zagreb, JAZU – Globus, 1991, str. 35–67.

ојшће воље, препознатљиво је русоовска. А у члану 16, инсистирање да нема устава она земља у којој нису гарантована права грађана и у којој није извршена *ходела власћи* – по садржини открива да се њени коре-ни налазе у Монтескјеу и Локу. Али и ту има и посредовања тога утицаја преко америчког искуства и уставних институција, нарочито „Била о правима“ (*Bill of Rights*), Устава Вирџиније од јуна 1776, што се може лако утврдити упоређивањем текстова, као и утицаја америчког Устава и *Федералистичких списа* мада је ово дело на француски преведено тек 1792, а тада је први пут и откривено да су његови аутори Хамилтон, *Медисон* и *Џеј*.¹⁴

Неколико чланова француске „Декларације“, од петог до дванаестог, у којима се говори о слободама и гаранцијама (*habeas corpus*), показује утицај декларација које су ишле уз или испред устава америчких државица. На тај део су утицали и Италијан Чезаре *Бекарија* (Beccaria, 1738–1794), који се био прочуо реформаторским пројектима у погледу *кривичној* и казненог права на принципу *nullum crimen*; Енглеz Виљем *Блекстон* (Blackstone, 1723–1780), који својим *Commentaries of the Law of England*, у четири тома објављена између 1765 и 1769, и у Америци и у Европи шири поштовање за идеју *законитости* и *ирејитоставку невиности* у кривичном поступку.

Схватање о *иреподи закона* које налазимо у француској „Декларацији“ сусрећемо и у расправама којима се припрема устав од 1791. Ту је дошло до изражаја залагање за *ирајности закона*, тј. односа који се законом, односно уставом регулишу, као и за идеју слободе у оквиру закона. *Народ* је схватан и проглашен као *субјект суверенитета* и *извор власћи* чије вршење ни један део народа или појединац не би смели приграбити (оваква формула стоји и у *Билу о правима* Вирџиније). Сви су *мајситрајти* третирани тако да су *одговорни народу*. Идеје о *ходели власћи* нашле су такође место у уставу од 1791. *Судство* је посебно издвојено и наглашена је његова *независност* од законодавне и извршне власти, односно *краља*. Без обзира што је рађен као изузетно *тврдо* или *круто устав*, тј. устав који се тешко мења, овај из 1791. није дуго трајао. Изузетно сложена *процедура мењања устава* није помогла да се Француска *револуција конституционализује*, тј. да неки њени принципи, циљеви и вредности буду претворени у трајне и радне правне и политичке *установе*, као што је то био случај са *Америчком револуцијом*. У Француској се септембра 1792. прокламује да су *личности* и *имовина* *ход заштитом нације*. То се, дакле, ради управо у тренутку кад ни *личности* ни *имовина* више ништа не значе и никакву *ситурности* нити *заштити* не уживају пред истом влашћу која њихову заштиту прокламује.¹⁵ То

14 Видети: Aleksandar Hamilton, Džems Medison, Džon Džeј, *Federalistički spisi* [1787–88], Beograd, Radnička štampa, 1981; као и уводну студију за српски превод: Vojislav Stanovčić, „O karakteru i političkim idejama *Federalističkih spisa*“, str. 5–189.

15 Видети: Maurice Duverger, *Constitutions et documents politiques*, Paris, 1957.

се понавља и касније, тако да садржина наредних француских устава не може да нам ништа каже о правима и слободама грађана у стварности, тј. у *свакодневном животу*. (Овакво стање у Француској почиње да се суштински мења тек у последњој четвртини XIX века, а права прокламована 1789. тек у другој половини XX века постају део стварности.) Овај раскорак – *животи и уставне одредбе*, укључујући и декларације о правима – посебно је карактеристичан за често хваљену тзв. *Монтањарску декларацију љрава* од 1793.

Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen из 1793 (монтањарска) садржи сва *основна љрава* из „Декларације“ 1789, прецизира их и предвиђа још многа друга, нарочито *економска и социјална љрава*. Сва су та права као таква била веома прихватљива и подстицајна за каснији развитак *социјалних љокрећа*. Али остала су као пуко обећање. У преамбули *Монтањарске декларације* од 1793. унето је да „Француски народ“ доноси „Декларацију“ „у присуству *Врховној бића*“. О *јараншовању својине* каже се знатно више него у „Декларацији“ из 1789. Унето је пуно елемената *економско-социјалне садржине*: „Циљ друштва је *ојшће блајостјање*. *Влада* је установљена да би човеку обезбедила уживање његових природних и *незастјаривих љрава*“ (чл. 1). „...*Друштво* је дужно да издржава *јрађане који су у невољи*“ (чл. 21). Има и фраза као „Закон је слободан и свечан израз *ојшће воље*“ (чл. 4). У ову „Декларацију“ је унет и онај велики принцип који може бити *ејшчки основ* укупног људског понашања, принцип који није само хришћански, него и Конфуцијево „*злајно љравило*“ и темељ *Будиној учења*, а који је у познатој *библијској формулацији* дат курзивом у члану 6. „Декларације“: *Не чини друјоме оно шјшо не желиш да шјеби друји учине*. Итд. Доста је елемената којима се инспирише Фихте и други, па затим *социјалистички љокрећи* у XIX веку. Ту су присутне Русоове идеје из *Друшћивеној ујовора* укључујући и оне да „*насиље јројшв друшћивене заједнице* постоји кад је макар само један од њених чланова потлачен“ (чл. 34, понавља речи из *Друшћивеној ујовора*) и „*кад влада јовреди љрава народа, усјанак* је за народ и за сваки *део народа најсвешћије од свих љрава и најнеојходнија од свих дужносћи*“ (чл. 35). И за овај садржајни документ важи оно што смо већ рекли о *неусјеху консћијуционализације* и о *раскораку декларација и јраксе*.

Устав од 24. јуна 1793. (тзв. *Монтањарски устав*, чија је примена била „одложена“ до августа), као и ранија Монтањарска декларација из исте године, номинално су проширили права и слободе у односу на она из Декларације од 1789. Проширење се нарочито односило на социјална и економска права и слободе, окићене са много фраза и парола из религијских и световних учења и декларација. Али, сва та обећана права и слободе нису практично дошли до изражаја. А Устав од 22. августа 1795, а то значи после термидорског удара 1794 (кад су срушени и погубљени истакнути јакобинци), задржава слична права и слободе као и

монџањарска декларација и такође говори да је закон израз оишџе воље (чл. 6) итд., а уводи и поглавље о дужносџима. И то је устав, као и претходни, устав само по имену или, како се каже, на џаиуру.

Најважнији плод Француске револуције и њена позитивна друштвена садржина, јесте допринос постављању питања људских љрава. То другим речима значи да је *Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* из 1789, документ трајног значаја који представља и кулминацију донета ове Револуције. У време кад су декларације у Француској доношене показало се да је једна ствар саставити и објавити, односно изгласати неку декларацију или устав од стране једне револуционарне скупштине, а сасвим је друга ствар љровесџи идеје даџе декларације/усџава у џолиџички сисџем и џолиџички живоџи.

Америчким и француским револуционарима припада велика заслуга да су питање људских права универсализовали и учинили та права привлачним и потенцијално примењивим и на друге политичке заједнице. Ове револуције утичу да се џолиџички сисџеми или режими почињу оцењивати према односу човека и власџи, као демокрайски или десџоџски (ауџориџарни), а данас се ти односи представљају као поларитет ауџориџаризам – либерализам. Утицај демократских идеја, са застојима и назадовањима ипак се већ три века шири. То захваљујући пре свега демокрайским револуцијама које су подизали љрађани (Холандска и две енглеске револуције, а нарочито Америчка и Француска револуција крајем XVIII века, од којих, како рече Расл, демокрайџија почиње постајати велика политичка сила). Ове револуције су своје усџанове темељиле на идеји о љравима човека и љрађанина. Потврдиле су да су људска права аутентична само ако је њима посредно ограничен и одређен карактер, надлежност, структура (*constitutio*), а у крајњој линији посредством избора и персонални елеменат џолиџичких (државних) усџанова. Ако се људска права сматрају као џодарена од нових режима или ствар добре воље џолиџичких вођа, односно властодржаца, онда су та права окџроисана.

Америчка и Француска револуција (бар на почетку) имале су људска љрава за своје полазиште и циљ. Та љрава постепено постају џолиџичка инсџиџуџија, или на изванан начин надусџанова пошто се према њима оцењује карактер усџавних и џолиџичких усџанова, које такође уводе ове револуције (међу најважнијима одџоворну и оџраничену љредсџавничку реџубликанску владу, владавину љрава, одобравање и строгу конџролу државних финансија, поделу власти, судску конџролу љџрава, независно судсџиво, у Америци федерализам и др.).

Поред демокрайских револуција, ширењу духа људских љрава допринео је и развитак образовања и научно-џехнолошки најредак, појава радничкој и национално-ослободилачких џокреџа и различита учења која су ослобођење човека или ослобођење рада узимала за свој циљ.

Од памтивека се знало за праксу да неки краљеви повуку оно што су поданицима некада подарили у виду права и слобода, и да поново уведу тиранију. Кад су право и закон постали раширенија појава, онда су новим законима *героизирани* стари и њима пружена обећања. Техника и да закон *одузима оно што усав даје*, или оно што је неки претходни закон или устав дао, односно оно што је народ већ освојио као своје право, практикована је од времена кад су владари, односно властодршци, били стављени у положај да законом или неким актом друкчијег назива морају неко право обећати или гарантовати. Као што је то учинио енглески краљ Чарлс I кад је дао, али није поштовао, *Петитицију о правима* (1628). Овакве *технике владања*, односно *манипулисања*, добро илуструју и примери које смо навели, колико је тешко било превазићи систем личне власти у Србији XIX века и како је Милош Обреновић 1858, да би поново постао кнез Србије, обећао да ће поштовати „конституцију“, а врло брзо потом изјавио да је неће поштовати. Ово се не тиче само уставних ограничења власти, него још и више права и слобода, поготову политичких слобода као чинилаца ограничавања или контроле понашања носилаца власти. Слобода штампе и слобода говора, као и слобода окупљања и политичког организовања нарочито су биле под ударом властодржаца, а технике су некада биле врло рафиниране. На пример, кад је у Енглеској укинута систем *ирейходних дозвола за штампање* и тиме први пут уведена *изв. слобода штампе* (1695), убрзо је другом одлуком уведена *такса* од једног пенија по страници која је практично онемогућила издавање новина. У Француској су за време Револуције доношене уставне одредбе које су прокламовале да се држава заснива на *самоуправљању народа*. Критички расположени духови су приметили да се следећим одредбама тог истог устава, као и законима, то право само ограничава. А ако би се оно о самоуправљању народа узело озбиљно, онда већина других закона не би требало ни да се доноси, јер они *ограничавају право 'реулисањем' самоуправљања народа*. Слични су примери ограничавања *слободе штампе, ширајка, окуљања* и др. Тако, на пример, устав обично свечано и кратко прокламује – *Штампа је слободна*. А онда долази закон који ту слободу тако „изрегулише“ да од ње мало шта остане.

Још у време доношења првог модерног устава, који с малим изменама још и данас важи (амерички устав из 1787, ступио на снагу 1789, има само 27 амандмана), поставило се питање, које је све до данас актуелно – који је најбољи начин да устав обезбеди човекова права и слободе? Једни су били за то да *усав јоброји права и слободе* у посебној декларацији о правима или у своме делу који би се звао „Бил о правима“ (Bill of Rights), односно „декларација о правима“, и сматрали су да је одсуство таквих одредби велики недостатак сваког устава. Други су сматрали да *набрајање може штељивије човековим правима и слободама*. Бојали су се (1) *правних констируција*, да она права која нису побројана

нису ни гарантована, и (2) да се *побрајањем права* у ствари отвара могућност да *власт интервенише у области гарантованих права*, а она увек интервенише сужавајући права. Зато су противници набрајања права сматрали да *устав треба да уведе систем у којем власт никада неће моћи постати аисултирна* и да је то најбоља гаранција за људска права и слободе. Међу овим принципима организације имали су у виду пре свега *поделу власти*, односно систем *контроле и равнотеже* између гра-на власти (checks and balance), *изборни систем*, временско *ограничење трајања мандата*, успостављање *контроле представничког тела* над јавним финансијама, *независност судства*, прокламовање да ће се судити по принципима енглеског „*оштрије права*“ или сличних процедуралних принципа, *економски и социјални либерализам*, одређен положај и смањен утицај војске и милиције и сл.

У погледу *технике гарантовања људских права и слобода*, необична је и данас ретка она која је примењена код *амандмана на амерички устав*. Тај поступак у извесним случајевима може бити користан. *Гаранцију права и слобода* америчка амандманска техника не пружа набрајањем права, него *забраном да власт доноси законе у одређеним областима*. Тако, на пример, Амандман I на Устав САД прописује да „Конгрес не може доносити никакав закон о установљавању државне религије, као ни закон који забрањује слободно исповедање вере; ни закон који ограничава слободу говора или штампе или право народа на мирне зборове и на упућивање петиције влади за исправљање неправди“. То је у ствари „*негативно*“ *гарнтовање права и слобода* тиме што је, кад се ради о људским правима и слободама, *интервенција власти протививушавна*. Овај метод није за занемаривање с обзиром на распрострањену праксу да се „*регулисањем*“ извесних права законом, она сужавају или негирају. У целом свету се запажа да *устав даје извесна права, која могу да се сузе, услове, одузму*, учине неупотребљивим или неостваривим одредбама које о њима и *модалитетима коришћења* садрже закони који наводно само *разрађују*, а у ствари *дероирају устав*.¹⁶

16 Видети: Војислав Становчић, „Декларације о правима и слободама у америчкој и француској револуцији“, *Анали Правној факултету у Београду*, 1989, XXXVII, 6; str. 691–706.

АТЛАНТСКА ПОВЕЉА

Атлантска повеља¹ је плод сусрета (припреманог и одржаног у великој тајности) америчког председника Франклина Рузвелта (Roosevelt) и британског премијера Винстона Черчила (Churchill) у заливу Пласенша на Њуфаундленду (New Foundland, Канада), али и плод претходних, током дужег периода конципираних вредности и циљева, не само америчке и британске политике него и теоријских и цивилизацијских достигнућа у ослобађању човека од сваке врсте ропства, диктатуре и тираније. То је произлазило из дуже европске и америчке историје и традиције о којој смо опширније говорили. Године 1941. САД нису биле у ратном стању, још је трајала њихова формална неутралност и традиција „изолационизма“, па су разговори њиховог председника изван САД са председником владе једне зараћене земље, били деликатан, али важан подухват обе стране. У САД су тада већ предузете значајне и одлучне мере за њихову безбедност, а у великој мери и јавно су подржавале Велику Британију, која је један краћи период ратне 1941. године била не само у великој опасности, него и једина држава која је ратовала с нацистичком Немачком. После напада нацистичке Немачке и њених савезника на СССР, САД су се одлучиле да помажу совјетску одбрану, као и више других земаља које су биле угрожене или окупиране од диктаторских и тиранских-фашистичких сила Осовине.

Америчка оријентација на нужност интензивних припрема за одбрану, али и за подржавање отпора тиранији широм света, дошла је до јасног изражаја у традиционалној адреси председника Конгресу о стању Уније, коју је Рузвелт поднео 6. јануара 1941. године. Неколико моме-ната и концепција које су изложене већ тада, нашле су израза и у тзв. *Ајлланџској повељи*. Та непосредна предисторија била је веома важна, јер је у председничковој „Адреси“ дошла до изражаја и идеја о значају и карактеру демократије, док се у *Ајлланџској повељи* о томе говори кроз концепцију „самоуправљања (self-government) народа“.

Традиционална „Адреса“, какву о „стању нације“ саопштавају амерички председници, увек се сматра за важну, али она коју је председник Рузвелт одржао 6. јануара 1941. године, прозвана је историјском. У њој је Рузвелт указао да је ситуација за САД таква какве у погледу безбедности није било у ранијој америчкој историји, па је уз „одлучност у от-

1 Текст *Ајлланџске повеље* објављен је на српском у публикацији *Уједињене нације*, збирка докумената 1945–1945, Београд, 1947. У неким касније објављиваним зборницима изостављани су поједини делови. У години 2011. пада седамдесетогодишњица *Ајлланџске повеље*.

пору ради наше деце“ и „деце наше деце“, нагласио – „бићемо против изолационизма“ – и изложио читав низ ставова који су указивали на интензивирање припрема за рат. У погледу америчког јединства изразио је чврсто уверење да ће народ и држава да се супротставе силама које би хтеле да их изолују кинеским зидом. Важно је нагласити да је тада истакао четири слободе и демократију, које би требало обезбедити читавом свету. Видећемо како је тај програм унесен у *Ајланинску повељу*, али смо указали и колико је дуга традиција одбране и развијање слобода као једне од основних људских вредности.

Рузвелт је у „Адреси“ излагао појединости и аргументе у прилог свог предлога програма који САД морају остварити. Позивајући се на све ратове, од оних после Француске револуције, угрожавања САД Наполеоновим ратовима и неким мање значајним опасностима, запазио је и да је онда наступило 99 година (1815–1914) у којима, осим изузетака, нико није угрожавао САД, нити претендовао на доминацију светом. „Ни кад је избио Светски рат 1914, он није угрожавао америчку будућност... Не треба да преувеличавамо несавршености Версајског мира. Али ни да свирамо о неуспесима демократија да учине нешто за реконструкцију [после Првог светског рата]... Чак и у почетку кад је рат [Други светски рат] избио, народу у Америци је изгледало да то представља само малу претњу нашој америчкој будућности. Али, како је време протицало потоњих година, народ је почео да увиђа како демократске нације падају, а то се тиче и наше сопствене демократије. Морамо се сећати мира из 1919, који је био мање неправедан него ова врста пацификације каква је почела још пре Минхена и која се спроводи под `новим поретком` тираније, која тражи да се данас прошири на све континенте. Амерички народ се без двоумљења окренуо против тираније.“

„Ја претпостављам – рекао је Рузвелт – да сваки реалиста зна, да је демократски начин живота (the democratic way of life) у садашњем моменту директно нападнут у сваком делу света – нападнут или оружјем или тајним ширењем отровне пропаганде од оних који хоће да разоре јединство и распале неслогу међу народима који су још у миру.“

„Током шеснаест дугих месеци [тј. од почетка Другог светског рата, 1. септ 1939] то нападање је уништило читав образац демократског живота у застрашеном броју независних држава, великих и малих. А нападачи су још на маршу, претећи другим државама, великим и малим... Зато ја, као ваш председник, испуњавајући моју дужност, пружам Конгресу обавештења о стању Уније. Ја налазим да је, на несрећу, нужно извести да су будућност и сигурност наше земље и наше демократије увелико увучени у догађаје далеко изван наших граница.“

„У временима каква су ова, незрело је и неистинито за било кога да сматра како би неприпремљена Америка скрштених руку

могла подржати цео свет... Ниједан Американац реалист, не може од диктатора очекивати мир, међународну великодушност или повратак истинској независности држава, а ни светско разоружање, нити слободу изражавања (freedom of expression), слободу вере (freedom of religion) – нити, чак, добро привређивање. Такав мир не би донео никакву сигурност за нас или наше суседе. Они који би одустали од суштинске слободе, како би купили малко привремене сигурности, ти не заслужују ни слободу ни сигурност.“

„Као народ, можемо бити поносни да смо мека срца (soft-hearted), али не можемо себи дозволити да будемо малоумни (soft-headed). Ми морамо увек бити забринуте због оних који се користе месинганим звечкама и цимбалима уз које проповедају један `изам` [наводно пацифизам] и смиривање. Морамо бити опрезни према малим групама себичних људи који би да поткрешу крила америчком орлу, како би перјем обложили своје властито гнездо.“

„Потреба тренутка је да наше акције и наша политика буду посвећени у првом реду, готово искључиво – да се суочимо са страном опасношћу. Јер, сви наши домаћи проблеми су сада ствар од велике хитности. Баш као што је наша национална политика у унутрашњим стварима заснована на смерном поштовању права и достојанства свих наших сународника унутар наших капија, тако је наша политика у спољним пословима била заснована на правима и достојанству свих нација, великих и малих. А морална правда мора и хоће на крају победити.“

„Наша политика је [рекао је Рузвелт и онда набраја]: импресивно изражавање јавне воље у погледу националне одбране; наша чврста опредељеност да демократска ствар (cause) превлада, а ми ојачамо одбрану и сигурност наше нације; трајни мир не може бити купљен по цену слободе других људи; у скорашњим изборима није било разлика између две велике партије, ниједно питање није било предмет борбе две партије када запрети очигледна опасност; непосредна потреба је енергично припремање за ратну производњу (о томе су сагласни и водећи људи привреде и синдиката); војска и морнарица су оствариле велики напредак током протеклих година, а производња се убрзава сваким даном (оно што је за данас добро, за сутра је недовољно); нико од нас неће бити задовољан док задатак не буде остварен; заостајемо иза планова у довршавању авиона, али смо одмакли напред у изградњи бојних бродова; нове околности стално повећавају наше потребе у погледу безбедности; тражим од Конгреса овлашћења и средства за довољну производњу муниције.“

„Рецимо демократијама: Ми Американци смо животно заинтересовани за вашу одбрану и слободу. У испуњавању овог завета нећемо бити заплашени претњама диктатура да ће оне сматрати као кршење међународног права или као акт рата нашу помоћ демократијама које се усуђују да се одупиру агресији.“

„Нација налази велико задовољство и велику снагу у стварима које су урађене да би народ постао свестан и својих изазова у очувању демократског живота у Америци.“

„Основне ствари (побрајамо их) јесу настављање да се мисли о социјалним и економским проблемима, основама здраве и јаке демократије, једнаким могућностима за младе и остале; запослење за оне који могу да раде; сигурност за оне којима је потребна; очување грађанских слобода за све; уживање плодова научног прогреса и константног пораста животног стандарда.“

Председник Рузвелт је при крају своје адресе изложио велике циљеве и програм за онда дату садашњост и за будућност, а то су биле „четири суштинске људске слободе: (1) слобода говора и изражавања (freedom of speech and expression) широм целог света; (2) слобода вероисповести и поштовања свога Бога на свој начин; (3) слобода од немаштине и беде (freedom from want) која значи економско разумевање које ће свакој нацији обезбедити здрав и миран живот за њене становнике у целом свету; и (4) слобода од страха (freedom from fear).“ Ово потоња слобода је описана да ће се постићи кад се широм света смањи наоружавање до степена у којем ни једна нација неће бити способна да почини агресију према суседу, било где у свету.

„Није то визија далеког миленијума – каже Рузвелт, него стање које се може достићи у време наше генерације... Нашу подршку дајемо онима који се боре да постигну наведене циљеве.“

У духу горње адресе Конгресу, и Американцима, и пријатељима, и потлаченима у свету, па и диктатурама и тиранијама, донесен је и Закон о зајму и најму (Lend-Lease, Public Law 77–11, потписан од председника Рузвелта 11. марта 1941). Тај Закон се третирао као акт унапређивања одбране САД, али тим Законом је фактички престала и неутралност САД у Другом светском рату. То је био основ програма којим САД снабдевају Уједињено краљевство, Совјетски Савез, Кину, Француску и друге савезничке земље, са великом количином ратног материјала. То је мали и непосредни део историје који је претходио *Ајлланџској њовељи*. Председник Рузвелт је систематично предузимао мере које су одступале од политике изолационизма и неутралности, а у Адреси о стању нације, коју је саопштио Конгресу 6. јануара 1941, налази се и низ идеја које ће бити уграђене и у *Ајлланџску њовељу*.

Од четири слободе које је председник Рузвелт изложио 6. јануара 1941, две слободе су биле слободе „of“ (које се граматички изражавају у генитиву), а теоријски и филозофски, то су оне које су биле део либералне политичке идеологије, политичке теорије и филозофије (а биле су утврђене и амандманима на Устав САД, 1791). Али Рузвелт је додао две уз које на енглеском стоји предлог „from“, тј. „од“, конкретно: слободе од глади, од немаштине, од беде и од страха. Тиме је био изложен

један програмски циљ за будућност, инспирисан дугом историјом људских напора да живе у слободи и са људским правима која им према учењу политичке теорије либерализма припадају од рођења. Ту теорију је, како смо укратко приказали, систематично изложио Џон Лок. На основу те теорије је остварена Америчка, а започела и Француска револуција. Али и идеје те теорије су имале подстицаје у претходним учењима и догађањима.

Наведене слободе су плод дуге традиције европских земаља и енглеских и европских насеобина у Северној Америци да се систематично залажу и боре за слободе и индивидуална права, упорно инсистирајући на унапређивању система владавине закона, који је с времена на време нарушаван и распадао се, па је поново поправљан и унапређиван, а истакнуте личности током историје, не само обе поменуте земље, него и бројне друге, биле су предане успостављању начела и установа конституционализма.

Значајни документ који је познат као *Ајланијска њовеља*, резултат је сагласности Рузвелта и Черчила. Они су се састали 9. августа 1941. године, неколико сати након што је премијер допутовао и отишао у протоколарну посету председнику Рузвелту на америчком тешком крсташу „Аугуста“, којим је Рузвелт допутовао. То је иначе био нови сусрет двојице државника после 23 године. На овом сусрету су одмах почели начелне разговоре о циљу њиховог сусрета. Рузвелт је на почетку рекао Черчилу да би добро урадили кад би саставили једну заједничку декларацију и у њој изложили широка начела која би усмеравала њихову политику у истом правцу. Черчил је саставио предлог и предао га Рузвелту већ сутрадан (10. августа) чим су се састали на британском бојном броду „Принц од Велса“, којим је допутовао Черчил.² Појединости су пажљиво утврђивали, а Черчил је у верзији од 12. августа унео црвеним мастилом допуне нацрта који је третиран као „поверљив документ“.³

2 „Августа“ је била активна у многобројним операцијама на свим ратиштима, а после Другог светског рата довезла је председника Трумана на Потсдамску конференцију и вратила га у САД, кад је конференција завршена. „Принц од Велса“ је после повратка у Енглеску упућен у Медитеран, а потом на Далеки исток, где су очекиване војне операције, а истог дана кад су јапански авиони напали Перл Харбор, са аеродрома на копну напали су и енглеску флоту близу Сингапура, па су „Принц од Велса“ и још један британски бојни брод (*Repulse*) потопљени 10. децембра 1941, четири месеца након што је „Принц од Велса“ био у мисији да Черчила одвезе у Канаду.

3 Факсимил оригиналног нацрта *Ајланијске њовеље* са исправкама В. Черчила црвеним мастилом, дат је у његовим мемоарима, *Друји свейски рај*, III, књ. II, стр. 409, издање Београд, Просвета, s.a. У Јалти је 4–11. фебруара 1945. одржана Кримска конференција шефова влада три земље – Рузвелта, Черчила и Стаљина. Током неформалних разговора у мањим групама, поводом Стаљинове похвале ту присутне групе британских војника и интересовање за друге британске прилике, навело је председника Рузвелта да поведе разговор о британском уставу. Рекао је како енглески премијер Черчил стално говори шта устав допушта, а шта не допушта, док у ствари нема никаквог устава, али и да је неписани устав бољи од писаног. Затим је Рузвелт

Овај документ је кратак (све је стало на једној страници), али садржи велика начела и смер деловања две најјаче западне силе, које су начела из овог документа, укључујући и демократију, узеле као платформу држава антифашистичке коалиције на којој су и извојевале победу у Другом светском рату.

Осам начела је дато у врло сажетом облику:

- 1) њихове земље не теже за увећавањем, у територијалном нити неком другом смислу;
- 2) они не желе никакве територијалне промене које нису у сагласности са слободно израженом вољом народâ којих се ове промене тичу;
- 3) они поштују право свих народа да себи изаберу онај облик владавине у коме желе да живе; и желе да се остваре и врате суверена власт и самоуправа онима којима су ова власт и самоуправа били насилно ускраћени;
- 4) уз дужно поштовање према својим већ постојећим обавезама, они ће се трудити да свим државама, великим и малим, победницима и побеђенима, олакшају приступ, под једнаким условима за све, трговини и сировинама у свету, потребним ради економског напретка;
- 5) они желе да се оствари најпотпунија економска сарадња међу свим народима, како би сви имали побољшане стандарде рада, економски напредак и социјалну сигурност;
- 6) после коначног уништења тираније нацизма, они се надају да ће се успоставити мир који ће свим народима омогућити средства за живот у сигурности, у оквиру њихових могућности, и омогућити да сваки човек у свакој земљи може да живи без страха и оскудице;
- 7) овакав мир треба да омогући свим људима да путују преко свих мора и океана без препрека;
- 8) они верују да сви народи у свету, из духовних и разлога које намеће стварност, морају да се одрекну употребе силе.

Пошто се никакав будући мир не може одржати уколико би народи употребљавали копнену, ваздушну или поморску силу ради претње, или могуће претње, агресијом ван својих граница, они верују да је разоружање оваквих народа од суштинске важности, уколико је потребан

наставио: „То је као *Ајланијска повеља*: тај докуменат не постоји, а цео свет зна за њега.“ У наставку разговора, пише Черчил, „председник Рузвелт је међу својим хартијама нашао један примерак [*Атлантске повеље*] на којем су била оба потписа, али сам се зачудио кад сам видео да је Рузвелт потписао и себе и мене“. Види: Черчилови мемоари: *Дрући свейски рай*, VI, књ. II, стр. 353, Београд, Просвета, s.a. Одржавање састанка држано је у тајности после завршетка, како се не би угрозила безбедност оба државника приликом њихова повратка.

опсежан и трајан систем опште безбедности. Они ће, у том смислу, помоћи и охрабрити све друге употребљиве мере које ће мирољубивим народима олакшати тешко бреме наоружања.

У „Преамбули“ *Повеље* два државника полажу заједничке наде за бољу будућност света, а *Повеља* није третирана као уговор између две државе, него као сагласност о заједничким принципима и заједници циљева националних политика обе државе. С обзиром на вредност начела која су прокламована *Ајланијском повељом*, она је превазишла оквире декларације две силе, САД и Велике Британије, и постала је основа окупљања демократских сила антифашистичке коалиције.

Након повратка Черчила у Лондон, после сусрета са Рузвелтом у заливу Пласенша на Њуфаундленду (Канада), он је у септембру 1941. окупио представнике десет држава и представио им, а они прихватили начела *Ајланијске повеље* и приступили им изјавама њихових влада: Белгије, Грчке, Чехословачке, Националног комитета ослобођења Француске, Луксембурга, Холандије, Норвешке, Пољске, СССР-а и Југославије. Наредни велики корак је учињен Вашингтонском декларацијом од 1. јануара 1942. године, на којој владе 26 држава прихватају да њихове државе улазе у организацију држава названу Уједињене нације, а обавезале су се и да до победе наставе борбу против сила *Осовине*. *Ајланијска повеља* је имала значајну улогу у стварању Уједињених нација.

Концепт о четири слободе постао је део мисије и напора које је госпођа Рузвелт предузимала и која је успела да овај концепт подстакне и нађе му места у *Универзалној декларацији људских њрава* коју је усвојила Генерална скупштина 10. децембра 1948, са четири слободе које су у тој Декларацији добиле место. Пратеће речи које исказују презир према људским правима и слободама итд... дате су у *Универзалној декларацији* (1948), али то су речи које су наведене на почетку француске *Декларације њрава и слобода човека и њрађанина* (1789).

Професор емеритус са Јејла, Роберт Дал (Dahl), бавио се углавном проблемима и теоријама демократије и добио је два пута „Награду Вудроу Вилсон“. Он је сматрао да пре 1950. године демократска теорија није била фокус интересовања политичке науке ни у једној земљи и да синтагма „демократска теорија“ није ни постојала.⁴ Дал у књизи *Колико је демократски амерички Устави*⁵ наводи седам аргумената да би се показало колико нису демократска решења у том уставу.

Степен тачности претходне, на први поглед сумњиве тврдње можемо илустровати још једним примером. Мајкл Оукшот, професор политичких доктрина на чувеној Лондонској школи за економске и поли-

4 V. Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, CID, 1999, sa studijskim predgovorom Vučine Vasovića „Dalova poliarhično-demokratska gramatika“; i Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?*, Podgorica, CID, 1999; predgovor „Sartorijeva demokratska teorija“ napisao Vučina Vasović.

5 Robertt A. Dahl, *How Democratic is the American Constitution?* (2001).

тичке науке⁶, објавио је 1939. године хрестоматију (зборник) изабраних текстова на тему *Социјалне и политичке доктрине савремене Европе*.⁷ Оукшот је у предговору истакао да није могао наћи одговарајуће текстове о демократији па се ослонио на краће одломке из радова Лока и Џ. С. Мила. Тај зборник је тада и после Другог светског рата имао значајан утицај, јер је приказао основне изворе различитих учења која уочи Другог светског рата у Европи не само постоје него се сукобљавају, па се тај Рат од Атлантске повеље (1941) почиње све више третирати као сукоб демократије и фашизма. У уводу за зборник Оукшот о представничкој демократији каже да ће се многи питати зашто је део о демократији уопште укључио, јер ће се учење о демократији међу оним другим учењима, која се од њега суштински разликују, осећати као наивна будала међу лоповима. Он ту констатује и да не зна ни за једно дело у којем би на систематичан начин било изложено учење о демократији као облику владе. У вези са овим морамо напоменути да је оно што је он назвао представничком демократијом, у ствари, и у Енглеској претходног века називано представничком владом као што нам то јасно показује оглед о том предмету који је написао Џон Стјуарт Мил. Међутим, и у врло кратком списку књига о датом облику, какав је Оукшот навео после сваког дела Зборника, има и шест радова о демократији, међу којима два о њеним битним својствима, а једно у њену одбрану. Ови радови су написани током деценије која претходи објављивању Оукшотовог Зборника, тј. у време кад је већ јасно да су ауторитарни и тоталитарни режими запретили Европи и читавом свету и кад је постало јасно да се демократија, са свим термилолошким и концепцијским споровима о њеном карактеру, одсуством јаснијих концепција о њеном институционализовању и са свом неконзистентношћу учења, показује као најмање лош од свих политичких облика, уколико испуни неке основне услове, међу којима су владавина права, која умним правилима ограничава политичку вољу и самовољу, и рационални конституционализам са поделом власти, независним судством (укључујући уставно) и гаранцијама људских права и слобода. И према томе, либерална демократија је ваљана алтернатива ауторитаризмима и тоталитаризмима.

6 Лондоинска школа за економију и политичке науке (LSE), о којој смо горе написали како је основана, и ко ју је основао, а по многим резултатима је постала чувена. Шеснаест бивших и садашњих професора и дипломираних студената ове Школе добило је Нобелове награде за економију – јер такве постоје, а за политичке науке не постоје, али је знатан број политиколога, нарочито у САД, за своје претежно политичко-теоријске радове добио Нобелову награду за економију (Херберт Сајмон, Џејмс Бјуканан, Гунар Мирдал, Фридрих фон Хајек, и најновији добитник Елионор Остром, професор политичких теорија на Индијана Универзитету у Блумингтону, Индијана).

7 Michael Oakshott, *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe*, Cambridge, at the University Press, 1939, pp. XV and 3. Године 1939. поред Оукшотове хрестоматије, који је објавио Кембриџ, и Оксфордски универзитет је објавио хрестоматију *Модерне политичке доктрине*: Alfred Zimmern (ed.), *Modern Political Doctrines*, Oxford, Clarendon Press, 1939.

Доста тога је у идејама зачето пре него што је Америка и откривена. Та историја је давно почела и била прожета дуго укореењиваним системом вредности, који је деловао као један од великих подстицаја и двојници државника (Рузвелту и Черчилу) да у том духу направе платформу спречавања фашистичких сила да остваре своје планове доминирања светом. Тако је *Ајланијска повеља* синтеза дуге историје и традиције, а сажет, разуман и обећавајући програм антифашистичких савезника у Другом светском рату. Проблем је колико се потомци Рузвелта и Черчила придржавају вредности, начела и завета својих предака, који су утемељили и Уједињене нације, а њихови сарадници и следбеници и *Универзалну декларацију њрава човека*.

II ТЕМЕЉНЕ СТУДИЈЕ
О ПОЛИТИЧКИМ ИДЕОЛОГИЈАМА

ФЕДЕРАЛИСТ (THE FEDERALIST)

Федералистички списи (Federalist Papers) или *Федералист* (*The Federalist*) написани су 1787/88. у време оштрих полемика и политичких сукоба око предлога Устава САД, чија је судбина зависила од тога да ли ће бити ратификован од две трећине држава (било их је укупно тринаест, а за прихватање Устава захтевало се да га прихвате скупштине девет држава). Управљачке елите у некима од тринаест државица Конфедерације биле су од почетка против успостављања јаке владе и заједничке државе. Стварање новог облика државе и владе било је део плана круга значајних мислилаца и политичких активиста који су знали колико тешкоћа морају савладати да би обезбедили будућност САД, а историја тога подухвата показује колико и како су тактички поступали да би се превазишле погубне мане Конфедерације. Расположење за прихватање предлога Устава било је различито, али је у већим и моћнијим државама, као што су биле Вирџинија и Њујорк, исход одлучивања био неизвесан. А од подршке је зависила будућност америчког подухвата да се успостави систем који би Конфедерацију САД реформисао у савезну државу са ефикасном уставном владом републиканског облика. Путем дугих и тешких расправа од маја до септембра 1787. састављан је нацрт Устава САД решавањем низа великих проблема о којима ће бити речи у наставку. Кад је предлог Устава САД завршен, малтене трећина делегата, која је учествовала у његовом прављењу, није га потписала (од 55 делегата, предлог је потписало само 39). Разлози за непотписивање били су и у партикуларним интересима какве су делегати и њихови бирачи заступали, али и у томе што у предлогу Устава није било одредби о правима и слободама грађана.

Важни мотиви за писање и објављивање огледа који чине *Федералистичке списе* били су да бираче у државама и њихове изабране представнике убеди у добре стране предлога Устава и да тако за њега придобију неопходну подршку. Посебно је обраћање народу и бирачима државе Њујорк имало за циљ да се они придобију, јер је у тој држави антифедералистичка струја била веома јака.

Федералистички списи се у коначном издању састоје од 85 огледа који дају изврсну анализу уставно-правних, историјских, политичко-теоријских, економских и антрополошких елемената на основу којих су оправдавали и популарисали предлог Устава САД (1787) и нове облике државе и владе републиканског и федералног система. Наглашавали

су да тај Устав ограничава сваку власт, узајамну контролу и равнотежу (checks and balances) грана власти, анализирајући све облике употребујући их и са историјским, као и са схватањима великих мислилаца на чије су се идеје освртали. Сви огледи су потписани са псеудонимом „Публиус“, а врло мали број личности (међу којима и Џорџ Вашингтон) је знао ко стоји низа тог потписа. Још у току објављивања ови огледи су оцењени као значајно дело политичке теорије.

У *Федералистичким сјисима* је изнесена и анализа узрока опасности од сукоба између држава Конфедерације, као и тираније (већине или мањине), ако предложена уставна решења не буду прихваћена. У неколико огледа је истакнуто да „људи нису анђели“ и да се у грађењу и функционисању политичког система мора рачунати и на људску природу, те да се институцијама успоставља заштита од личне власти и политичких амбиција. Да би се мотиви и значајни донети анализа које су у овим огледима дате, важно је указати и на неке важне стране историјских и политичких кретања која су претходила доношењу Устава, али и његовој допуни „Билом о правима“ („Bill of Rights“), под којим се подразумева првих десет амандмана на Устав. Али важне су и неке промене у погледу надлежности појединих установа и прагматичких решења, а једна од најзначајнијих је кад је Врховни суд успео да стекне овлашћења да одлучује о сагласности закона са Уставом САД. На искуству овог америчког институционалног решења пренета је после Првог светског рата у Европу идеја на којој се развило уставно судство. Од 85 огледа из *Федералиста* даћемо четири и указаћемо на неке важне идеје које они садрже, али и на више веома и за све политичке системе значајних идеја и концепција које ово дело садржи.

Кратка предисторија збивања пре и у оквиру Конфедерације показала је не само инсистирање појединих вођа на људским слободама, што је изражено и у декларацијама уз уставе појединих држава, него и на независности и суверености држава од стране оних који су фаворизовали интересе појединих држава. То је доводило до великих проблема и опасности које су произилазиле из конфедералне структуре власти, коју су умни људи настојали да поправе, ревидирају и реформишу. Наиме, у време проглашења независности (4. јула 1776) и борбе током наредних година да се она извојује, Континентални конгрес представника тринаест држава (бивших енглеских колонија у Северној Америци) прихватио је „Одредбе о конфедерацији“ („The Articles of Confederation“). То је био споразум о трајном савезу или „квази устав“ који је предложен свакој од тринаест држава да га ратификују. Ратификација је ишла споро. Нацрт је био сачињен 1777, а ратификован је од држава чланица и ступио на снагу тек 1781. „Одредбама о конфедерацији“ државе-чланице су третиране као суверене, а извесна овлашћења су пренеле на Конгрес, којем је поверена извесна законодавна и извршна власт. Биле су утврђене надлежности Конфедерације: спољна политика, одбрана, ко-

вање новца, тражење од држава-чланица финансијских доприноса или позајмице за потребе Конфедерације и др. Грађани једне државе имали су привилегију да стекну држављанство друге кад се на њеној територији населе. Свака држава је у Конгресу имала представнике, али само један глас. Није била предвиђена установа председника САД, нити врховног суда.

Далековиди, образовани и утицајни политички актери критиковали су концепт конфедерације још пре него што су „Одредбе о конфедерацији“ и ступиле на снагу. Овим критичарима је живот Конфедерације све више давао за право. Испољене су многобројне мане Конфедерације: избијале су побуне; испољиле су се претензије појединих држава на територије других, претила је опасност од сукоба држава-чланица; поједине државе су штампале свој новац, инфлација је достигала огромне размере па су папирне новчанице упоређиване с храстовим лишћем; стране државе су потцењивале Конфедерацију и одбијале су да јој дају зајмове које су њени представници тражили; државе које су имале луке наметале су другим члановима Конфедерације високе дажбине за увоз или извоз робе; државе-чланице су представљале препреке јединственом привредном подручју и тржишту. То су многи видели као велику ману и препреку за привреду и трговину, као и за коришћење економских потенцијала великог простора Северне Америке.

У другој половини 1780-их година све се више утицајних америчких политичара залагало за што брже „поправљање недостатака Конфедерације“ (Вашингтон, Франклин, Дикинсон, Ли, Џеферсон, Медисон, Адамс и други). Ова група мислилаца и политичара сматрала је да задржавање суверености у рукама тринаест држава-чланица, негативно утиче на углед и утицај САД у иностранству (један од најутицајнијих аутора и вођа из периода припрема за независност, Џон Адамс, кад је постао амбасадор САД, па код енглеског министра спољних послова молио зајам за државу коју представља, министар му је одговорио да би уговор о зајму морали да потпишу тринаест представника тих држава, а не један). Да би се обезбедило јединство привредног простора и несметан промет, сматрало се да је неопходно та питања ставити у надлежност федералне владе. Издавање новца од стране држава-чланица створило је финансијски хаос, изазвало инфлацију, неповерење у новац (Џеферсон је папирни новац упоређивао с храстовим лишћем). Спољна трговина била је готово обустављена, а тиме и производња за извоз. Незадовољства су доводила до оружаних побуна од којих је најпознатија избила у Масачусетсу¹. Они су, међутим, морали да савладају

1 Формирање Конфедерације, њеног устава и карактеристике процеса њеног превазилажења, као и рађања нове нације, обрађени су у књигама: Merrill Jensen, *The Articles of Confederation: An Interpretation of the Social-Constitutional History of the American Revolution, 1774–1781*, Madison, University of Wisconsin Press, 1940; i Merrill Jensen, *The New Nation: A History of the United States During the Confederation*, економске интерпретације устава којим се служио Чарлс Биард (о чему ће бити речи

велике отпоре управљачких елита држава-чланица. Део управљача у државицама прихватио је економске реформе ради коришћења потенцијала заједничког привредног простора, али се супротстављао политичким и уставним променама које би суштински промениле статус држава-чланица као равноправних и суверених. Друге политичке личности из држава-чланица Конфедерације и Конгреса, имале су циљ и трудиле су се да постепено остваре радикалније економске, политичке и уставно-правне промене. Било је недовољно припремљених конференције представника држава, као при покушају одржавања скупштине у Анаполису. Али, више истакнутих политичких активиста на функцијама успели су издејствовати да Континентални конгрес позове државе да пошаљу своје делегате у Филадельфију ради допуна „Одредби о Конфедерацији“. Позиву се одазвало 12 држава (све осим Род Ајланда), које су послале 55 представника међу којима су око половине били правници, а осморица су били потписници „Декларације независности“ што им је давало значајан ауторитет. Они који су допринели успостављању друкчијег система касније су ушли у круг „очева утемељивача“ (Founding Fathers) САД.

Дана 25. маја 1787, почела је с радом Филадельфјска конвенција. Њен назив је био неутралан, како никога не би одбио, али њен задатак је био да размотри проблеме који се јављају у оквиру „Одредби о Конфедерацији“ и да се изврши њихова ревизија. Више учесника имало је веће и дугорочније планове реформи. Међу таквима су били и Џејмс Медисон и Александар Хамилтон (за које је тек у трећој години Француске револуције у Паризу објављено да су њих двојица поред Џона Џеја, писци огледа у *Федералистичким списима*). У току рада Конвенције неки су је третирали као Велику конвенцију (Grand Convention at Philadelphia), а постепено се почело говорити о Федералној конвенцији и о Уставној конвенцији (Constitutional Convention).

На сазивање Конвенције, њен почетак и ток значајно су утицали истакнути представници Вирџиније. Из те државе је био Џорџ Вашингтон (George Washington), врховни командант снага Континенталне армије које су се бориле против Енглеза. Он је изабран да председава филадельфјској Конвенцији и ту функцију је врло успешно обављао током целог њеног трајања (његов ранији углед је растао, а под новим Уставом биран је за првог и наредног председника САД, а одбио је да прихвати трећи мандат и тиме је успоставио правило које је поштовано све до Франклина Рузвелта, а у Устав САД је амандманом 22 из 1951. ограничен број мандата председника). Међу врло активним и значајним актерима у сазивању Конвенције био је Едмунд Рандолф (рођак Томаса Џеферсона), у току рата за независност помоћник врховног команданта Континенталне армије (Џорџа Вашингтона), а поред низа функција у време

касније). Корисну збирку најважнијих докумената из периода стварања САД представља: Charles C. Tansill, (ed.), *Documents Illustrative of the Formation of the United States of America*, Washington, Government Printing Office, 1927.

Филаделфијске скупштине био је и гувернер Вирџиније. Та држава је у Конфедерацији била међу најугицајнијим, па је и њен гувернер имао истакнуту улогу у сазивању Конвенције и добио привилегију да се први обрати делегатима и отвори Конвенцију. Том приликом је поред осталог рекао: „Наша главна опасност произлази из демократских делова наших устава. Максима, коју ја сматрам за неизменљиву, јесте да она власт коју врши народ, прогута остале гране власти. Ни један од устава није пружио довољно брана против демократије. Слабашни сенат Вирџиније је фантом. Мериленд има снажнији сенат, али су последњи поремећаји у тој држави открили да он није довољно снажан. Бране успостављене уставима у Њујорку и Масачусетсу, још су јаче препреке демократији али и оне изгледају недовољне“.

У наставку је Рандолф говорио против увоза робова; поднео је План Вирџиније о структури органа власти САД са два тела Конгреса, као и да се број представника у оба тела бира пропорционално броју становника сваке државе; залагао се за три управљача из различитих делова државе и за врховни (национални) суд.

У атмосфери каква је владала у ово време и коју је карактерисало љубоморно чување независности и једнакости држава, мале државе су иступиле са предлогом који је требало да парира „Плану Вирџиније“. Овакав контра-предлог је познат као „План Њу Џерси“, а поднео га је делегат те државе Виљем Петерсон (William Paterson). Тај план је прихватио да Конгрес добије овлашћења да регулише питања трговине, да се формира јака национална влада, којој се обезбеђују одговарајућа финансијска средства, као и да се успостави федерални суд. Али права суштина плана се огледала у предлогу да се задржи једнакост држава, која би се изражавала и у томе што би у једнодомном федералном законодавном телу свака држава имала једнако представништво и један глас. Овим би Савез задржао карактер конфедерације.

„План Њу Џерсија“ поднет је 15. јуна. Александар Хамилтон није био задовољан ни са планом Вирџиније, а камоли са планом Њу Џерсија, па му је вероватно изгледало да ствари на Конвенцији све више иду од рђавог ка још горем. У том контексту треба схватити његов четири сата дуго говор 18. јуна, који је започео неслагањем са оба плана. Тзв. Хамилтонов план у 11 тачака био је такав да би се држава устројена према њему тешко могла назвати федералном. Његова концепција је била унитаристичка, а истовремено је игнорисала тада присутне захтеве за демократијом. Предвидео је вишестепену изборе. Двodomно федерално законодавно тело могло би да доноси законе било које врсте без икаквих ограничења. Ово тело би бирало Централну извршну власт – „генералну владу“. Ова влада би именовала гувернере или „председнике“ појединих држава и на ове „делегира“ толика овлашћења да би они имали право вета на законе које доносе законодавна тела државица. Највише му је сметала сувереност државица и сматрао је да се никакво побољшање

Конфедерације не може постићи све док та сувереност постоји. Његова схватања су била у духу континентализма, какав је он заступао, а то је за њега значило – јака јединствена централизована власт, којој би биле потпуно подређене владе појединачних држава. Многе од ових идеја нису биле прихваћене, а пронађена су боља решења, али су неке од његових основних идеја налазиле израза и у његовим каснијим огледима у *Федералистичким сјисима* и чланцима и писмима објављеним са другим псеудонимима.

Такозвани „Велики компромис“ или „План Конектиката“ био је решење којим се нашла средина између „Плана Вирџиније“ и „Плана Њу Џерсија“. Њега је предложио Роџер Шерман (Roger Sherman) из Конектиката и после расправа прихваћен је 16. јула 1787. Овај компромисни предлог је предвиђао дводомно законодавно тело у којем би први дом био заснован на пропорционалном (с обзиром на број становника, али и неке друге елементе), а други на једнаком представништву (свака држава у другом дому има исти број представника). Овим је великим државама било обезбеђено да бројним делегацијама у првом дому могу утицати на законодавне послове, а малим државама да у другом дому буду равноправне с великим и да не могу бити прегласане. Овим компромисом је дошло до прекретнице у раду Скупштине. Нису тиме била решена сва питања, али се већ сагледавао могући успешан завршетак рада Уставотворне скупштине.

Друго крупно питање с којим се суочила Уставотворна скупштина и око којег су мишљења била подељена било је колику дозу демократије уградити у устав, односно како обезбедити владу на широко поиманим републиканским начелима. За једне се питање постављало како остварити идеју народног суверенитета с којом се оперисало у току Револуције, а за друге како спречити „тиранију већине“ и наћи равнотежу између слободе личности и сигурности имовине. Увођење Сената било је крупна победа за мале државе, али и за конзервативне снаге – констатује С. К. Падовер. Ове снаге су у установи Сената и овлашћењима председника (нарочито у његовом праву вета) виделе залогу очувања имовинских права. „Творци устава, то је јасно, нису хтели да ризикују неприлике. Они су били опрезни у попустљивости према демократији, плашећи се да обични људи, од којих је већина била без образовања, не би имали довољно мудрости и знања да сами собом управљају интелигентно.“² Сенат је требало да буде балансни тег у механизму владавине.

2 Saul K. Padover, *The Living U. S. Constitution*, New York – London, 1968, p. 25. Он наводи и једну карактеристичну анегдоту о разговору између Вашингтона и Џеферсона. Кад се Џеферсон вратио из Француске, посетио је Вашингтона и критички га запитао зашто је у Уставотворној скупштини прихватио идеју сената. Вашингтон му је узвратио питањем због чега је малопре кафу сипао у тањир. „Да се расхлади“ – одговорио је Џеферсон. „Е, па и ми смо усули законодавство у сенатски тањир, да би га расхладили“ – рекао је Вашингтон.

Колико су се разликовале и размимоилазиле идеје и тежње из 1776. са онима из 1787. може добро илустровати један детаљ. Док се у „Декларацији независности“ узима као очигледна истина „да су сви људи створени једнаки“, у Уставу САД се не појављује израз „једнакост“.³ Мада је међу слободним људима у Америци постојао велики степен политичке и правне једнакости, који је сметао Токвилу, то не умањује тежину чињенице да је међу очевима утемељивачима, ова идеја већ изазивала страх од „уједначавајућих“ ефеката демократије. Тумачећи усвојена уставна решења интересима оних који су их припремили Чарлс Биард је понудио своје економско тумачење устава (1913), које је имало следбенике и знатан утицај у Америци, али је изазвало и аргументована опонирања.⁴ У Уставу САД није употребљена реч „federal“ ни као појам нити било каква изведеница из те речи, а неколико пута се помиње „Union“. Исто тако није употребљена у било којем облику реч „демократија“, „демократски“ и сл. Али јесте на два места употребљен термин „републиканска влада“ („Republican Government“) и на једном месту „Републикански облик власти“ („Republican Form of Government“). У *Федералистичким сјисима* термини који се односе на републикански облик власти детаљно су објашњени и истицани су као облик који се у уставни систем уводи уместо „демократије“, о чему ћемо у наставку детаљније навести „Публиусово“ гледање на разликовање републиканског облика од демократије. Филадельфиска скупштина се претворила у Уставотворну конвенцију (скупштину), која је завршена 17. септембра 1787. године потписивањем предлога Устава САД. Од 55 учесника Конвенције, 39 их је потписало предлог Устава. Два изузетно значајна члана вирџинијске делегације нису потписали предлог Устава САД. Гувернер Вирџиније, Рандолф, није потписао, јер је сматрао да људска права и слободе предлогом Устава нису обезбеђени. Он систем „контроле и равнотеже“ (checks and balance) није прихватао као одговарајућу заштиту слобода од органа вла-

3 Тек се у XIV амандману из 1868, дакле после грађанског рата, јавља израз „једнака законска заштита“. Томе је претходила Линколнова политичка агитација и борба која је тешке повезала идеју слободе и једнакости, две идеје чији је међусобни однос толико различито поиман да се по неким идентификују, а по другима искључују.

4 Види: Charles A. Beard, *Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, 1913. Биардово дело је изазвало читаву поплаву написа у којима се код очева утемељивача као мотиви деловања пре виде профани и конкретни интереси, него државничка далековидост. Кад се, међутим, Биардови закључци поставе наспрам истражених чињеница о ставовима и вероватним разлозима за такве ставове у Уставотворној скупштини, онда његови закључци могу да се оспоре. У новије време низ студија оспорава Биардово тумачење. Robert E. Brown, *Charles Beard and the Constitution: A Critical Analysis of „An Economic Interpretation of the Constitution“*, Princeton, 1956 – показује фактографску неоснованост Биардових закључака. Он ток збивања која су довела до Устава анализира и у раду *Middle-Class Democracy and Revolution in Massachusetts, 1691–1780*. До сличних закључака којима опонира Биарду долази и Едмунд С. Морган (у раду *The Birth of the Republic, 1763–1789*, Chicago, 1956), а такође и Форист МекДоналд (Forrest McDonald, *We the People: The Economic Origins of the Constitution*, Chicago, 1958).

сти, а противио се и умањеној самосталности држава, па је у октобру 1787. о томе објавио своја гледишта. Али, приликом ратификације он је пропагирао да се предлог Устава ратификује, тј. прихвати, па је и у Ратификационој скупштини Вирџиније гласао за предлог Устава. Један од разлога је био и то што је већ осам држава било ратификовало, па није хтео да Вирџинија испадне из оквира САД, јер је њеним прихватањем (као девете државе) Устав у ствари ступао на снагу и према његовим одредбама испуњен је услов да Устав буде прихваћен за све државе које су га ратификовале. Рандолф је средином 1790-их имао положај државног секретара (под председниковањем Вашингтона), али је морао поднети оставку, јер су енглеске снаге пресреле и прочитале једну поруку чувеног француског министра Жозефа Фушеа из које је закључено да је Рандолф говорио како у америчкој влади нема симпатија за Француску. Други члан вирџинијске делегације који није потписао предлог Устава САД био је Џорџ Мејсон (Mason). Он је пре проглашења независности САД према одлуци Скупштине Вирџиније написао „Декларацију о правима“, која је 7. јуна 1776. стављена на почетак тада прихваћеног Устава Вирџиније. Том приликом је та Скупштина одлучила и да се формира Комисија која је добила задатак и потом саставила „Декларацију независности САД“. Мејсон је био изузетно значајан у давању филозофских и уставно-правних темеља америчке борбе за независност и за уставна права и слободе, а није потписао предлог Устава и водио је опозицију против Устава. Он је у ствари, као заговорник укидања ропства, критиковао компромис који је постигнут током израде предлога Устава, а компромис је био да се не укине робовски систем. Поред Мејсона значајну је улогу имао и Ричард Хенри Ли (Lee), који је 7. јуна 1776. предложио да „Декларација права“ буде на почетку Устава Вирџиније, а први је у Континенталном конгресу предложио да се донесе „Декларација независности [САД]“ и његов предлог је био прихваћен. Ли није подржавао Устав САД, јер су и Мејсон и он подржавали начело из Устава Вирџиније да се [америчке] државе проглашавају за „слободне и независне“, али и због неслагања с компромисом да се настави увоз робова, а највише због тога што права и слободе грађана нису унети у Устав САД. Многи су схватили да ће Устав тешко бити прихваћен ако се не најави да ће у њега бити унесен „Бил о правима“ (Bill of Rights“), што је и обећано у време ратификације Устава и остварено 1791. у виду првих „десет амандмана“ на Устав САД. Мејсон и Ли су били врло активни у формулисању „Била о правима“ који се и састојао углавном од ставова узетих из „Декларације права“ Вирџиније за коју су наведена двојица били заслужни.

Међу Вирџинијцима у Филаделфијској Уставној конвенцији био је и један од најактивнијих делегата у Конвенцији, Џемс Медисон, стално присутан на седницама са којих је педантно бележио сва излагања, па су његове „Белешке“ постале један од важних извора о току рада Конвенције. Он је касније третиран као „отац устава“, а био је један од три писца *Федералистичких списа*, као и четврти по реду председник САД.

Он је био наклоњен демократији, али није подржавао онај облик какав је имала Атина, који нарочито није био погодан за велике државе, па је уместо демократије имао у виду и подржавао републиканизам о чему ће бити речи у даљем тексту.

Федералистички *сјиси* настали су према замисли и плану Александра Хамилтона, уз сарадњу Џона Џеја и Џемса Медисона, да се серијом написа упућених „Народу државе Њујорк“, а објављених у њујоршким листовима (с надом да ће их преузети и штампа у другим крајевима Америке) утиче на јавно мњење и на представнике појединих држава да ратификују текст Устава какав је предложила Уставотворна скупштина 1787. Сви есеји у *Федералистичким сјисима* потписани су псеудонимом – „ПУБЛИУС“.⁵ Први оглед написао је Хамилтон, потписао га са „Публиус“, појавио се у њујоршком листу *Independent Journal* 27. октобра 1787, са планом наредних прилога.⁶

Иза псеудонима „ПУБЛИУС“, крила су се три аутора, међусобно различитог темперамента, социјалног порекла, политичких опредељења и судбина.⁷ Они су били привремено уједињени у настојању да америч-

5 Псеудоним „ПУБЛИУС“ изабран је по узору на Публиуса Валериуса, који је био заслужан за збацивање последњег римског краља тиранина („Тарквинија Охолог“), и који је затим овај преврат довршио на тај начин што је успоставио стабилну и праведну републиканску владавину. Плутарх у својим *Упоредним живојојисима* истиче како је сваки Публиусов чин одрицања од власти и њених симбола, повећавао његов стварни утицај и добровољно покораване народа, који га је назвао „Пријатељ народа“ (Poplicola). Хамилтону је било познато у енглеском издању Плутархово дело које се иначе у Америци тога доба много читало и инспирисало многе друге познате Американце. У Хамилтоновим ратним бележницама из 1776. налазе се поједине изреке и значајнија места из биографија Демостена и Нуме из Плутархових *Живојиа ѿлеменијих Грка и Римљана*, а Хамилтонов син је казивао да је Плутарх био међу омиљеним писцима његовог оца још пре него је дошао у САД. Као политичким слоганом „Пријатељ народа“ служио се и Жан-Пол Мара у Француској револуцији кад је своје листу дао то име. Скривањем иза псеудонима „Публиус“ аутори *Федералистичких сјиса* су постизали извесне политичке предности, али они су у ствари наставили обичај веома раширен за време Америчке револуције – да политички актери своје погледе изнесе скривени иза псеудонима. Античка историја је не само пружила масу легендарних имена, него је и инспирисала њихове носиоце, па и Александра Хамилтона. Хамилтон је користио мноштво псеудонима. Они су у различитим ситуацијама требало не само да скриву аутора који стоји иза њих, него и да својом историјском симболиком и поруком јаче нагласе оно што је Хамилтон желео да каже. Један од првих псеудонима којим се послужио био је „Публиус“ (већ 1778). Овим псеудонимом потписао је и ауторе *Федералистиа*. Други псеудоними којима се служио, били су: „A Sincere Friend of America“ (Искрени пријатељ Америке), „An American“, „the Continentalist“, „Pericles“, „Civis“, „Fact“, „Observer“, „Phocian“, „Americus“, „Camillus“, „Horatius“, „Pacificus“, „No Jacobin“, „Lucius Grassus“, „Detector“, „Tully“, „Titus Manlius“, „Amicus“, „Mettellus“, „A Plain Honest Man“ („Једноставни поштени човек“). О смислу и моменту појединих Хамилтонових псеудонима, види: Douglas Adair, „A Note on Certain of Hamilton's Pseudonyms“, *The William and Mary Quarterly*, third series, XII, 1955, pp. 282–297.

6 В.: A. Hamilton, *Federalist* No 1, Београд, Radnička štampa, 1981, стр. 193–198.

7 Сами аутори су то откривали појединим истакнутим личностима. Хамилтон је писмом од 30. октобра 1787. обавестио Вашингтона о намери да се напише једна

ка Унија добије Устав, који би на унутрашњем плану обезбедио републикански политички систем таквог устројства да онемогући превелику концентрацију власти (према чему су људи тада били веома подозриви, али је Хамилтону и систем концентрације власти био прихватљивији него Медисону), са јачом улогом савезних органа, чиме би се обезбедило од опасности унутрашњих раздора и тиме створили услови за бржи, пунији и слободнији развитак друштва, и да се створи већа јединствена заједница удружених држава, која би према иностранству била довољно моћна и обезбеђена од уплитања са стране.

Иако се често у САД и изван њих изражава мишљење да Американци као практичан народ нису склони теоријским разматрањима, обично се додаје да *Федералистички списи* чине изузетак, као готово једино теоријско дело које је дала америчка политичка мисао.

Џорџ Вашингтон је трајну вредност *Федералиста* проценио чим се дело појавило. Написао је 1788. писмо Хамилтону у којем, поред осталог, каже: „Кад ишчезну пролазне околности и пригодне представе које прате ову кризу, тај ће рад заслуживати пажњу потомства, јер су у њему отворено и компетентно размотрени принципи слободе и проблеми владавине – који ће увек интересовати човечанство све док људи буду удружени у грађанско друштво“.⁸ Томас Џеферсон (Jefferson) је у писму Медисону од 18. новембра 1788. писао да је то „најбољи коментар о принципима владавине који је икада написан.“ Три деценије касније Џеферсон је уврстио *Федералист* у невелику листу књига која се препоручује свим студентима Универзитета Вирџиније, чије је оснивање Џеферсон сматрао за једно од својих највећих дела. О *Федералистичким списима* су се касније најпохвалније изразили и Алексис де Токвил, Џон Стјуарт Мил и бројни други компетентни и угледни мислиоци. Токвил у *Демократији у Америци* (1835), напомињући да ће чешће цитирати *Федералист*, објашњава да, када је амерички Устав био у фази предлога и када се народ о њему изјашњавао и исход зависио од народног при-

серија есеја у одбрану Устава. Уз писмо је приложио и један есеј, који је описао као „први број“ у серији написа. И Медисон је Вашингтона обавестио (писмом од 18. новембра 1787) о планираној серији написа у одбрану Устава, а новинари извесних листова су готово од самог почетка приближно погодили ко су аутори. Кад се сазнало ко су аутори, тиме није откривено ко је од њих колико и шта написао. Политичка размимоилажења Хамилтона и Медисона учинила су за обојицу политички неопортуним да откривају шта је који од њих написао. Ни до данас није сасвим разрешена историјска загонетка шта је који аутор написао у *Федералисту* У нашем раду „Политичка теорија *Федералистичких списа*“ (1981) детаљно излажемо истраживање ауторства појединих огледа Хамилтона и Медисона, па и коришћењем модерних техника утврђивања ауторства текста, то није успело. Спорно је само неколико огледа, које разни издавачи приписују једном или другом од аутора.

8 Писмо Џорџа Вашингтона Александру Хамилтону од 28. августа 1788. У то време (1789) један анти-федералиста (William Maclay) је разматрао да ли да *Федералист* купи или не, па је одлучио да га покуша набавити бесплатно, јер – „тај рад није вредан да се купи, иако је извесно да је одиграо улогу у прихватању Устава „ (Види: Clinton Rossiter, *Alexander Hamilton and the Constitution*, p. 55).

хватања, три човека, који су већ били стекли део оне славе коју отуда уживају – Џон Џеј, Хамилтон и Медисон – договорили су се да заједнички нацији објасне предности мера које су предложене. Они су написали серију написа у штампи, *Федералисти*, који је „одлична књига с којом треба да се упознају државници сваке земље иако се она посебно односи на Америку.“⁹ Џон Стјуарт Мил (John S. Mill) је у *Представничкој влади* (1867) једно поглавље посветио федералној представничкој влади. Сматрајући да је конфедерација по правилу неодржива и узимајући Швајцарску као изузетак (који се одржао само стога што је федерална влада толико слаба да се и не осећа), он каже да је у Америци такав експеримент пропао већ првих година постојања и по његовом мишљењу на срећу довољно рано, јер су били у животу они који су америчку републику основали и који су располагали изузетним знањем па су могли и да је изведу кроз овај прелазни период. „Федералист, збирка прилога које су написали тројица између ових еминентних људи да би објаснили и одбранили нови федерални устав док је још чекао да ли ће га народ прихватити, чак је и сада најпоучнија расправа коју имамо у федералној влади“.¹⁰ У Енглеској су иначе још почетком XIX века назвали *Федералисти* „библијом федерализма“, упоређујући то дело с Монтескјеовим и чак Аристотеловим сматрајући га непревазиђеним по снази, једноставности и јасноћи излагања.¹¹ Лорд Брајс је *Федералисти* сматрао класичним коментаром америчког устава. Прво енглеско издање *Федералиста* изашло је тек 1901. и у предговору за то издање приређивач (Goldwin Smith) га хвали због његове филозофске ширине и дубоког понирања у природу политичког, које ово дело чини класичним.

Многи тадашњи политичари и читаоци, схватили су да иза „Публиуса“ стоји више писаца чије су се идеје разликовале. Тако је констатовано да је „Публиус“ „расцепљена личност“.¹² Француска јавност је пре америчке сазнала ко су тројица аутора *Федералиста*, и то приликом објављивања француског издања, 1792. Три писца су не само стекли популарност, него су добили почасно француско држављанство, а *Федералисти* је након првог добио и друго француско издање, јер у Француској се планирало да се уведе федерализам. Међутим, кад су монтањари дошли на власт, заступање идеје федерализма кажњавано је смртном казном.

9 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, I, New York, Vintage Books, Alfred A. Knopf and Random House, 1945, I, p. 119.

10 John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, London: J. M. Dent and Sons, New York: E. P. Dutton and Co, 1947, p. 369.

11 Blackwood's Magazine, 1825.

12 Види: D. Adair, „The Authorship of the Disputed Federalist Papers“, *The William and Mary Quarterly*, 1944, p. 243. На истом месту (p. 242) Адаир употребљава израз „расцепљена личност“ да би показао како „Публиус“ час говори као Вирџинијац, а час као Њујорчанин. Види и Alpheus T. Mason, „The Federalist – A Split Personality“, *American Historical Review*, v. LVII, 1952.

Вероватно су *Федералистички сјиси* допринели да и држава Њујорк ратификује предлог Устава (26. јула 1788) са врло малом већином (30:27). Њујорк је био једанаеста држава која ратификује Устав. Мада је у Њујорку и после ратификације било планова и завера да се издвоји из САД, прихватање Устава од Вирџиније и Њујорка обезбеђивало је будућност систему који је уведен Уставом (ступио на снагу 1789).

У књижици *Амерички федерализам* Слободан Јовановић пише: „Речено је да су после старих Грка и Римљана људи учинили свега два изналаска у области политичке вештине: један је представничка влада, а други федерализам. Оба су изналаска производ англосаксонског духа. Представничка влада први пут је с успехом примењена од Енглеза, а федерализам од њихових насеобина у Северној Америци“. Амерички федерализам, пише даље Јовановић, увео је категорију савезне државе, док су и пре америчког федерализма постојали савези или заједнице држава. Као врло значајну карактеристику америчког уставног система сматра то што су творци устава од 1787. први дошли на помисао да изнад свих органа власти ставе један писани акт као највишу правну вредност и што се средиште државног живота није више налазило у властодршцима – било у једном човеку или у једном ужем или ширем већу, – Сенату или Скупштини, – него се средиште државног живота налазило у правним правилима, па је тако створен и временом јачан култ устава. У Енглеској је законодавној власти дана премоћ над извршном и тиме спречено гажење закона од стране извршне власти, у САД је и самој законодавној власти постављена граница помоћу устава који ова није била власна да мења као обичне законе.¹³

Идеја владавине права много је старија него амерички политички и правни систем, који су се ослањали на британску историју и традицију. Она води до Хенрија де Бректона (1235), који је идеју преузео од Цицерона, а овај се студирајући у Атини ослањао на Платона и Аристотела, па тако ова идеја потиче из античких и мојсијевских извора. Она је нашла подршку и међу „очевима утемељивачима“ и постала темељ овог система.

У тексту ћемо укратко изложити ставове „Публиуса“ о неколико најважнијих теоријских питања која су они разматрали, а која су била изазвана и датом ситуацијом. Велику пажњу су посветили и историји и искуствима са федерализмом, која су детаљно проучили и схватили да у политичкој пракси долазе до новог политичког облика – модерног федерализма у оквиру којег се успоставља савезна држава на принципу подељеног суверенитета. Томе је посвећено више огледа у *Федералистичким сјисима*.

Критичари су замерали да Устав у ствари није дао федерално решење, него да је плод завере усмерене на успостављање јединствене централне националне владе, а то је за критичаре значило успостављање

13 В.: Слободан Јовановић, *Амерички федерализам*, Београд, 1939, стр. 5, 34, 36–37.

деспотизма који би државе чланице свео на провинције. Све док није донето првих десет амандмана на Устав (ступили су на снагу 1791) одсуство „декларације о правима“ узимано је као један од највећих недостатака Устава. Функција председника изгледала им је сувише моћна и зато су га упоређивали с положајем монарха не либећи се да га у време ратификационих скупштина упореде и идентификују са ранијом улогом Џорџа III. Ни присталице радикалне демократије нису прихватиле Устав иако је он у неким питањима давао већу улогу народу него државама чланицама. Овим радикалима је изгледало да систем омогућава богатијима да управљају земљом и да притискују и тлаче сиромашне.

Основни смисао и карактер *Федералиста* може се схватити само у контексту ситуације у којој је настао и циљевима које је требало да постигне. Једна од карактеристика америчке антиколонијалне Револуције, несумњиво је успех њених покретача и вођа да у каснијим фазама резултате Револуције уобличи у уставна документа трајног карактера; да, дакле, Америчку револуцију конституционализују. То је оно што, на пример, није пошло за руком вођама Француске револуције упркос низу уставних пројеката који су подношени и устава који су доношени током 1790–их година.

Сва тројица писаца *Федералистичких списа* су десетак година пре приступања састављању устава увиђали велике мане Конфедерације. Хамилтон је већ 1778. и 1780. у својим писмима другим политичарима са пуно конкретних детаља изложио целовиту визију енергичне континенталне владе. Ово су неки оценили као израз „политичке филозофије националиста“, а други су то третирали као малу „расправу о влади“. Хамилтон је последњег дана рада Уставотворне скупштине, 17. септембра 1787, заједно са Бенџамином Франклином настојао убедити делегате да потпишу Устав. На исто их је примером подстицао и Џорџ Вашингтон, који је први ставио свој потпис.

И други коаутор *Федералистичких списа*, Џон Џеј, неколико година пре настанка ових списа изнео је идеје у светлу којих лакше разумевамо и његове прилоге *Федералисту*. Он је у писму Говернору Морису, још 24. септембра 1783, писао: „Савршено сам убеђен да не смео губити ни тренутка кад се ради о подизању и одржавању националног духа у Америци.... Једном речи, све што води унији и уставној чврстости владе треба да буде неговано, подржавано и штићено, а у све савете и мере које су томе супротне, треба сумњати као у најмању руку неполитичка гледишта и циљеве“. Као секретар за спољне послове Конфедерације, Џеј, пише 27. јуна 1786. Џорџу Вашингтону: „Наша ситуација изгледа да води у неку кризу, у неку револуцију... Месец дана касније, у свом одговору Џеју од 1. августа 1786, Вашингтон дели исту забринутост унутрашњом ситуацијом. Џеј није био делегат у Уставотворној скупштини, али се придружио кампањи за одбрану нацрта новог Устава због анти-федералистичке кампање која је претила да Устав буде одбачен.

Џејмс Медисон, који је такође своје перо ставио у службу идеја иза којих је касније стајао „Публиус“, дуже времена је деловао у смеру који је касније нашао израза у новом Уставу и у *Федералистју*. Крајем 1784. Медисон је писао своме земљаку и тада председнику Конгреса, Ричарду Хенри Лију, да сматра као максимум да је унија држава (САД) битна за њихову безбедност пред спољним опасностима и унутрашњим свађама, а да се у трајност и ефикасност постојећег система не може веровати.

Поменућемо нека од најважнијих питања која су разматрана на Уставотворној скупштини, да би се стекла потпунија представа о неким проблемима и идејама које претходе настанку *Федералистја*. Расправе су током целог трајања заседања Скупштине било врло оштре, јер се радило о сукобу не само различитих него и дијаметрално супротних концепција, али су ове расправе биле и у великој мери теоријске по својој природи.

Први проблем тицао се односа између великих и малих држава унутар САД и рђавог стања у оквирима Конфедерације. У име Вирџиније као велике државе, која је иницирала сазивање Уставотворне скупштине, њен гувернер, Рандолф, изложио је тзв. План Вирџиније или „план великих држава“. Сматра се да је стварни аутор плана био Џејмс Медисон. Основне карактеристике „Плана Вирџиније“ биле су: 1) мора се успоставити влада која ће пружити сигурност против спољне и унутрашњих опасности; 2) набројани недостаци Конфедерације показују да тај облик не може одговорити датим потребама; 3) због лабавости владе прети велика опасност анархије; 4) решења морају бити заснована на републиканским принципима, Рандолф је поднео још петнаест конкретних предлога о уставним решењима појединих питања, међу којима су највише расправа изазвали предлози о карактеру и начину бирања дводомног националног законодавног тела, а није предвиђао увођење поделе власти, па његови предлози нису били прихваћени.

Едмунд Рандолф, формално инаугуришући предлог Вирџиније, отворио је и други проблем кад је истакао велику опасност од демократије, а није остао усамљен. Страх од демократије био је прилично раширен међу онима који су подржавали одржавање Уставотворне скупштине. Исти Рандолф је у толикој мери веровао у потребу самоуправе и обезбеђења слобода против сувише јаке централне власти, да је на завршетку рада Уставотворне скупштине одбио да потпише докуменат чије је формулисање сам инаугурисао. Међу невеликим бројем делегата који су заузимали продемократске ставове спадали су Џорџ Мејсн, Џејмс Вилсон (James Wilson), Бенџамин Франклин, делимично Џејмс Медисон (уз зазирање од непосредне и фаворизовање представничке демократије), а било је још присталица демократије. Хамилтон, на пример, који је заузимао конзервативне ставове, био је неконзистентан, јер је у расправи у Уставотворној скупштини 21. јуна 1787, отворено оптужио демократију за ексцесе који се дешавају, па заговарао концентрацију власти у рука-

ма централне владе, а истовремено сматрао да се влада мора ослањати непосредно на народ, а не на владе држава, те да онај дом законодавне власти који бира народ, мора имати што ширу демократску основу, јер је „непосредно бирање од стране народа битно за демократска права заједнице“. Он је због тога предлагао (8. септембра, већ пред завршавање рада Уставотворне скупштине) да се повећа број народних представника, као и да конвенције које би расправљале о ратификацији новог Устава треба да бира народ непосредно, а не законодавна тела.

Противречности налазимо и код представника струје која је заговарала права држава. Они се позивају на демократска права једне заједнице, кад се ради о одбрани држава у односу на савезну државу, али кад се ради о учешћу народа у власти дате државе онда изналазе аргументе да оспоре могућност и целисходност таквог учешћа и потенцирају слабости демократије.

На тадашња схватања у Америци о демократији, утицало је и то што се под демократијом подразумевала непосредна демократија и под утицајем Монтеस्कјеа и Русоа сматрало се да је могућа само у малим заједницама. Амерички државници и теоретичари (у земљи с великим пространством и становништвом за које су у перспективи са сигурношћу предвиђали повећавање), схватили су као свој историјски задатак да примене републикански (што је за њих значило и представнички) и федералистички политички облик. Такође важан чинилац који је утицао на резерве према демократији били су ексцеси који су се дешавали током побуне у Масачусетсу, а које су они оквалификовали као „ексцесе демократије“.

Са демократијом је била повезана и оштра дебата каква се водила 7. августа о праву гласа и условима које грађанин треба испунити да би то право уживао. Оправдавање сужавања права гласа, са аргументима карактеристичним за аристократску и конзервативну теорију, дао је Џон Дикинсон. Он је био истакнути актер свих догађаја од почетка 1760-их, мада је у свим догађајима заузимао умерену оријентацију симболизовану и његовим псеудонимом – „Фабиус“. У Уставотворној скупштини је рекао да су „слободни поседници најбољи чувари слободе“ и да је ограничавање права гласа на њих „необходна одбрана против опасног утицаја оног мноштва без имовине и без принципа, којим ће наша земља као и све остале, временом обилovati“.

На овакав изазов опет одговара Џ. Мејсн: „Сви ми јако осећамо заостатке старих предрасуда и сувише посматрамо ствари кроз британске категорије. Фреехолдер је квалификација у Енглеској и одатле имагинација да је то права ствар... [Међутим, наставља он:] Права ствар је да сваки човек који пружа доказа о повезаности са заједницом и трајан заједнички интерес с друштвом, треба да суделује у свим правима и привилегијама“. То се односи и на све оне који имају друге облике својине и друге облике тесне повезаности за заједницу, као што је случај с

родитељима који имају више деце и који су и те како заинтересовани за срећу заједнице.

Бенџамин Франклин, делегат Пенсилваније, чије име треба додати уз велика имена подржавалаца демократије, осетио је дужност да устане у одбрану права гласа и права народа на учешће у влади.

У питањима демократије и њеног карактера, обима и пожељности у Америци су се сукобљавали и аграрно-рурални интереси и погледи, с једне стране, са индустријско-трговачким, с друге стране. Први су имали визију живота у малим заједницама и фаворизовали су демократију, други су своју визију будућности везивали за економски напредак и сматрали су стабилну и велику политичку заједницу предусловом за тај напредак.

Треће питање око којег су испољена оштра размимоилажења, тицало се организације федералне власти. Оно је било тесно повезано и са односом федерације и држава чланица и са различитим и противречним схватањима демократије, која су дошла до изражаја. Роџер Шерман, који је предложио „Велики компромис“ с различитом изборном основом и улогом Представничког дома и Сената, у дискусији 31. маја у Уставотворној скупштини супротставио се избору законодавне власти САД од стране народа. „Народ непосредно – рекао је он – требало би да има штогод је могуће мање удела у стварима владе. Народу недостају информације и перманентно је подложен завођењу“.

Истакнутији заступници демократских идеја у Уставотворној скупштини, већ од раније познати актери у револуцији, као Мејсон, Вилсон и Медисон, износећи своје идеје о организацији федерације у ствари су излагали и своје схватање демократије. Мејсон је сматрао да је Представнички дом тело у којем долази до изражаја демократски принцип организације владе, па да то тело треба народ непосредно да бира. Он се даље залагао да у том телу треба да буду заступљене не само различите територијалне јединице, него и различите групе и интереси. Признајући да је можда било претеривања с демократијом, он је изразио бојазан да не дође до претеривања у супротном правцу. Његов је став да треба посветити пажњу правима свих класа становништва и зато је изразио забринутост због равнодушности виших класа према разлозима хуманости. Џејмс Вилсон се залагао да најбројнији дом представништва проистекне непосредно из народа. Он је говорио о федералној пирамиди коју жели видети подигнуту прилично високо, али жели и да јој да што је могуће ширу основу.

Карактер Сената, дужина трајања мандата сенатора, начин њиховог бирања и слична питања била су предмет расправа, а нарочито дебате о извршној власти, њеном карактеру, саставу, начину избора, могућности корупције у вези с функцијама извршне власти – нису биле ништа мање бурне од расправа о праву гласа. Простор нам не дозвољава да улазимо

у детаље расправа о појединим важним питањима. Оне су трајале пуна четири месеца. Ми смо навели само неке појединости, које могу допуни-ти представу о атмосфери каква је владала у Уставотворној скупштини.

Опозиција предложеном Уставу били су „антифедералисти“, мада су они тврдили да су они прави федералисти, а да су њихови противници, који себе називају „федералисти“, у ствари су унитаристи, који хоће јаку централну владу, која ће укинути суверенитет држава-чланица Савеза. Делегати државе Њујорк у Уставотворној скупштини, Јејтс и Ленсинг, сматрали су за обавезу да гувернера државе, тј. Клинтона, писмено обавесте о разлозима због којих нису потписали Устав. Оно што су они написали у извештају исто је као оно што је садржано у „Катоновим“ писмима. Све се сводило на то да су делегати узурпирали овлашћења већа од оних која су им поверена,

Антифедералистичкој кампањи морали су федералисти парирати кампањом у прилог Устава, односно његове ратификације. Ни једно дело из целе кампање није имало такав утицај, теоријски ниво и трајну вредност као што су то имали *Федералистички сјиси*. Они су оцењени не само као најбољи коментар устава него и као „најбољи коментар о принципима владавине који је икада написан“, како је то писао Џеферсон убрзо после појављивања ових есеја.

Сва три аутора *Федералиста* дала су и на многим подручјима јавног живота велике доприносе својој земљи њиховим изузетним способностима и комбинованим знањем и вештином, што је најзначајнија црта великих државника. Животи аутора, који су се крили иза псеудонима „Публиус“, откривају људе који су све своје умне и физичке снаге посветили служећи јавном интересу како су га они поимали. Њихови животни путеви објашњавају нам много што шта из садржаја *Федералистичких сјиса*. Образовање и знање које се стицало тада је деловало као значајан фактор јединства мишљења, што објашњава како су људи различитог социјалног порекла као Медисон, Џеј и Хамилтон могли наћи заједнички језик. Али у биографије тројке писаца, које су већ у то време назвали „подељеном личношћу“, а касније их анализирали на основу чињеница и ставова, не можемо улазити. Већ смо навели неке изворе који говоре о тројству аутора *Федералистичких сјиса*. Рећи ћемо оно што је важније, а ради се о основним идејама и начелима на којима аутори *Федералиста* не само да изграђују своју подршку Уставу, него излажу и једну политичку теорију сложеног друштва, или, како пише Винцент Остром, политичку теорију једне сложене републике.¹⁴ Ми своје ставове темељимо на анализама из 1970-их.

14 Vincent Ostrom, *The Political Theory of a Compound Republic*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1987 (popravlјeno izdanje); objavljeno na hrvatskom: *Politička teorija složene republike*, Zagreb, 1989; preveo i uvodnu studiju „Američke teorije federalizma“ napisao Branko Smerdel.

Иако је Хамилтон (1755 или 1757 – 1804) потекао из крајњег сиромаштва и породичне беде, запажен је због његове интелигенције па су му људи помогли да стекне највише образовање. Био је најамбициознији и најконтроверзнији од аутора *Федералиста*. Најмање је слављени од америчких политичких мислилаца и државника, али од друге половине XIX века и нарочито између два светска рата и касније, расло је интересовање за Хамилтонове идеје и његову делатност, јер су догађаји показали његову далековидност у многим питањима организације државе. Неки су Хамилтона називали највећим америчким „административним генијем“. Веома је присутна тенденција његова преоцењивања, јер је време показало да је у контроверзи избора између лабаве конфедерације суверених државица и чвршћег савеза али са већом улогом централне владе у оквиру федерације, његово упорно залагање за другу алтернативу такође открило његову далековидност и политички реализам у финансијским, спољнополитичким, административним, уставним, политичким, економским питањима. Пораст интересовања за његове идеје нашао је израза у низу студија о његовом животу и делима.¹⁵

Хамилтон је оснивач (1784) и директор „Bank of New York“, а већ следеће године је суоснивач „Друштва за унапређење“ и ослобођење робова“. Наредне године је члан делегације Њујорка на Конференцији у Анаполису којој подноси нацрт резолуције којом се тражи нова уставна конвенција ради повећања власти федералне владе. Ту већ почиње Хамилтонова делатност, која је уродила Уставном конвенцијом 1787, нацртом Устава САД, *Федералистичким сјисима* и борбом за ратификацију. Хамилтон се истакао не само способношћу организатора, него пре свега концепцијама које је изложио и у великој мери остварио као министар финансија за време председниковања Џорџа Вашингтона. Био је утемељивач Националне банке и ковнице новца. Уз велики отпор и критике, успео је да среди проблеме као што су били дугови револуционарног рата, да уведе први систем федералних пореза, да осигура поверење јавности у државне финансије, да једној влади без пријатеља обезбеди новчане кредите ван граница земље.

Џон Џеј (1745–1829) је био најстарији међу писцима *Федералистичких сјиса*. Већ тада је уживао велики углед као успешан адвокат, дипломата и државник. Потекао је из добростојеће трговачке породице хуге-

15 Најдокументованију студију о Хамилтоновом животу и делу дао је Broadus Mitchell, *Alexander Hamilton*, New York, v. I, 1957, v. II, 1962. Прво издање сабраних дела А. Хамилтона појавило се већ 1810. Од студија које су релевантне за осветљавање Хамилтонове личности и улоге у јавном животу америчке републике навешћемо још две које су релевантне за питања која овде разматрамо: John C. Miller, *Alexander Hamilton*, New York, 1959; и Clinton Rossiter, *Alexander Hamilton and the Constitution*, већ наведено. Почетком XX века изашло је ново издање Хамилтонових *Дела*: Henry Cabot Lodge (ed.), *The Works of Alexander Hamilton*, („Constitutional Edition“), New York – London, 1904, у 12 томова. Поводом двестогодишњице Хамилтоновог рођења почело је досада најпотпуније издање *Papers of Alexander Hamilton*.

нотског порекла. Стекао је високо образовање. Углед је стекао активним учешћем у револуционарним догађајима од самог почетка и истакнутим успесима које је постизао као дипломата и државник¹⁶. Показао велику дипломатску вештину у закључењу мировног уговора са Великом Британијом, у Паризу 1783. Преговоре је водио заједно са Бенџамином Франклином и Џоном Адамсом, који је за Џеја рекао да је „Вашингтон преговора“ тј. да оно што је Вашингтон постигао војним успесима, Џеј учвршћује постизањем мира и међународним признањем САД. Неки писци сматрају да је у време писања *Федералистичких списа* по утицају долазио одмах после Вашингтона. Био је члан Континенталног конгреса од самог почетка, 1774, а касније и председник овог тела (1778—79). Својој родној држави, Њујорку, дао је значајан прилог као председник врховног суда те државе и аутор њеног устава из 1777. Овај устав је у великој мери служио као узор при изради Устава САД, 1787. После закључења мировног уговора Џеј је пет година био државни секретар за спољне послове (1784—89). У држави Њујорк није био изабран за делегата Уставне конвенције 1787, јер се истицао својим пронационалистичким погледима, тј. гледиштима која су фаворизовала потребу јаке федералне владе, а самим тим доводила у слабију позицију поједине државице. Чим је профедералистичка струја победила, у току успостављања власти према новом Уставу, Џеј је постао председник Врховног суда САД. Два мандатна (1795—1801) био је гувернер државе Њујорк. Заједно са Хамилтоном био је активан у Друштву за ослобођење Црнаца и учинио је веома много да Њујорк законски забрани увођење ропства. У ствари, сва три писца *Федералистичких списа* осећала су постојање ропства као трагичну чињеницу, коју је немогуће довести у склад с принципима прокламованим у револуцији. Џеј је као председник Врховног суда САД Устав тако интерпретирао да је тиме повећана власт федерације, а смањивана власт држава-чланица.

Џејмс Медисон (1745—1836) је знатно надживео остале ауторе *Федералистичких списа* и остао је најдуже политички активан.¹⁷ Он је потекао из угледне јужњачке породице која је припадала протестантској епископалној цркви и имала у Вирџинији плантаже са много робова, те се сматрала за „америчку аристократију“. Као најстарији син, Џејмс је, по праву примогенитуре, могао очекивати наслеђивање очеве имања и улогу управљача породичног имања. Али, средина у којој је живео истицала се демократским схватањима и то је на њега утицало. Студирао

16 Једна од биографија Џона Џеја поклања пажњу његовим државничким потезима и посебно раду на уставу државе Њујорк: Frank Monaghan, *John Jay*, New York, 1935.

17 Најбољу биографију Џејмса Медисона дао је Irving Brant, *Madison*, Indianapolis — New York, Bobbs Merrill, 1941—1953, у 4 тома. Интересантним детаљима, извученим највише из Медисонове преписке богата је књига *James Madison, A Biography in His Own Words*, ed. by Merrill D. Peterson, Newsweek, New York, 1947. Новије издање Медисонових дела објављено је у *Writings of James Madison* (ed. by Gaillard Hunt), New York — London, 1910, у 9 томова.

је на College of New Jersey, данашњем Принстон Универзитету, који је завршио 1771. године и наставио последипломске студије. Једна од тема за писмену расправу на латинском, била је 1770: „Omnes homines, iure naturae, liberi sunt“ („Сви су људи, по природном праву, слободни“). Тема је несумњиво одабрана тако да је одговарала духу времена у којем су се управо аргументи из корпуса природног користили да се докаже право становника колонија у односу на метрополу. Друга тема, исте године, била је на енглеском: „Различити верски сталежи у било којој држави, уколико уживају слободу, служе тој држави као судија нарави и обичаја“. То утолико пре што је њујоршки King's College, Alma mater Џеја и Хамилтона, основала епископална црква у којој је Медисонова породица имала велики утицај (из те породице је био први епископални бискуп Вирџиније).

Прва политичка искуства Медисон је стекао за време револуције као делегат у Конвенцији државе Вирџиније, која је израђивала нови државни устав. Као члан Државног савета (створеног по угледу на британски Крунски савет), Медисон је био и секретар гувернера Патрика Хенрија (Patrick Henry), политичара који је играо велику улогу у револуцији. Касније је Медисон делегат у Континенталном конгресу и један од оних који су се од почетка залагали за јачање националне владе, тј. централне федералне владе. Тада је написао један краћи рад – „недостаци политичког система Сједињених Држава“. Упоредо је изучавао недостатке и искуства из живота историјских савеза и конфедерација и спремао скицу најнеопходнијих измена. Овај његов рад омогућио му је да допринесе формулисању онога што је познато као „Вирџинијски план“, тј. предлог који је делегација Вирџиније изнела на почетку заседања ове конвенције. Заједно са Џемсом Вилсоном (James Wilson) из Пенсилваније био је редактор коначног текста предлога Устава.

Медисоново познавање историјске прошлости, дела Полибија, Плутарха, Демостена, Монтескјеа и др., које је изучавао на студијама и читао у богатој очевој библиотеци, омогућавало му је да теоријске ставове заснује на обимној историјској грађи, и да, без обзира на брзину којом су писани и пригоду ради које су настали, ови есеји садрже теоријска разматрања од трајне вредности. Редовно је присуствовао седницама Уставотворне скупштине и бележио излагања свих делегата и токове седница. Захваљујући томе, настало је нешто што би се могло назвати „записник“ Уставотворне скупштине. Медисон је с пуно основа назван „оцем Устава“.

После ратификације Устава, Медисон је био изабран у Представнички дом (1789–1797). Он је у Конгресу постао водећа личност опозиције мерама које је предлагао Хамилтон као први секретар за финансије. Дакле, чим се почело са остваривањем Устава, дошло је до разлика у приступу реализацији и тумачењу Устава. Медисон се придружио другом значајном политичару из Вирџиније, Џеферсону, који је у Вашинг-

тоновом кабинету постао државни секретар, тј. министар спољних послова. И Џеферсон и Медисон сматрали су да Хамилтон својим мерама нарушава Устав, а исто тако обојица су била мишљења да уставно треба обезбедити човекова права и права држава чланица.

Медисон је био министар спољних послова за време председниковања Т. Џеферсона (1801–1809), током којег периода су купили целу Луизијану од Француске (1803. године) за 15 милиона долара. У овој, касније, толико цитираној и хваљеној државно-корисној куповини, сам Џеферсон се колебао да ли је била уставна и да ли би требало о томе донети нови амандман. Одлучио се да устав протумачи тако да је куповина уставна, што је и Сенат ратификовао.

После Џеферсона, Медисон је биран за четвртог председника САД кроз два мандатна периода (1809–1817). После истека његовог другог председничког мандата, следио је пример Џорџа Вашингтона да се не кандидује за трећи мандат. Наредне две деценије посветио се литератури и пољопривреди. Заједно са Џеферсоном ангажовао се на оснивању Универзитета Вирџиније. На Џеферсоново тражење саставио је листу теолошких књига које би требало набавити за универзитетску библиотеку. Један од њихових последњих заједничких напора (Џеферсон је умро 1826) било је састављање програма из области политичке филозофије у који су као литературу унели Лока и Сиднија (Algernon Sidney, познати енглески републиканац) за политичку теорију и *Федералистичке сјисе* за уставно право.

У расправама и активностима око Уставотворне скупштине 1787, формулисања и ратификације Устава, дошло је до крупних теоријских и политичких размимоилажења у којима су се зачеле клице антагонистичких политичких струја и политичких партија. Антифедералистичка струја из времена борбе за ратификацију устава организовала се под вођством Томаса Џеферсона као Републиканска партија (не треба је идентификовати са данашњом Републиканском партијом која је основана тек 1854; у ствари данашња Демократска партија сматра са наследницом некадашњих Џеферсонових републиканаца односно Демократско-републиканске партије). Овој струји се у међувремену придружио ранији истакнути федералиста и коаутор *Федералистичких сјиса* – Џејмс Медисон.

На ова политичка раслојавања утицали су и спољно-политички моменти. Ослањање на помоћ Француске у рату са Енглеском, пријатељске везе с француским револуционарима и симпатије за Француску револуцију, створили су код значајног дела америчке публике осећање да у ратовима после француске револуције, САД треба да стану на страну Француске. Овакву оријентацију подржавали су Џеферсонови републиканци. С друге стране, Федералистичка партија, која се оформљавала око федералистичке струје из времена борбе за доношење новог Устава, под руководством Александра Хамилтона и Џона Адамса, постајала је

све критичкија према токовима француске револуције и на спољно-политичком плану нагињала подршци Енглеске у рату с Француском.

Џорџ Вашингтон је настојао да спречи унутрашње политичке поделе. У настајању политичких партија видео је велику опасност за будућност САД. Зато је сматрао да у влади морају наћи место представници различитих струја. Тако је за време његовог првог председничког мандата за потпредседника изабран Џон Адамс, финансија Хамилтон, обојица федералисти, а за државног секретара, из супротног тора, Томас Џеферсон¹⁸, по његовом повратку из Француске. И трећи писац *Федералистичких списа*, Џон Џеј, добио је у првој поставци власти на основама тек усвојеног Устава важно место председника Врховног суда.

Кад су у Европи почели ратови, пред Американце се наметало питање опредељења према учесницима односно према Енглеској и Француској. Џеферсон, као вишегодишњи дипломата у Паризу, у чијој су се кући окупљали француски револуционари и на које су посредством Џеферсона веома дубок утицај оставиле поједине америчке идеје из 1776, убедио је Вашингтона да призна нову француску владу и да прими њеног изасланика. Џеферсон је сматрао да се у дипломатији треба држати моралних начела и враћати дуг онима којима се дугује захвалност, па тако и Француској за њену подршку америчкој независности. Хамилтон је, с друге стране, поступао као реалиста и макијавелиста: истицао је различитост моралних начела кад се ради о односима између појединаца од оних која важе у односима између држава, те да је „самоодржање – прва дужност једне нације“. ¹⁹ Федералисти су заговарали оријентацију из које се родио амерички изолационизам. Хамилтон је заговарао мир и држање по страни од европских конфликта. Пред супротним очекивањима републиканаца и федералиста, после дугих разматрања у оквиру кабинета, Џ. Вашингтон је издао прокламацију (22. априла 1793) у којој изјављује строгу неутралност. И Џеферсон и Хамилтон били су против уласка САД у европски рат, али су републиканци оптуживали председника да прекорачује овлашћења извршне власти и одлучује о питањима рата и мира и назвали су његову прокламацију „краљевски едикт“, а федералисти су били такође разочарани што прокламација није одлучније срочена. Хамилтон је, даље, износио мишљење да је „страни утицај – тројански коњ за републику“ („Pacifcus“, Но 16). У таквој је атмосфери дошло до одлуке Вашингтона, иза које је стајао Хамилтон, да се започну преговори с Великом Британијом око регулисања питања која ранијим мировним уговором нису била решена или се решења нису поштовала.

18 Julijan P. Boyd, (ed.), *Papers of Thomas Jefferson*, (Princeton University Press, Princeton) у 17. тому поред осталог даје материјале које је Бојд сакупио и на основу којих закључује да је Александар Хамилтон као саветник председника Вашингтона покушавао да тајно успостави контролу над спољно-политичком активностима

19 „Pacifcus“ Но-3. Један из серије од 7 Хамилтонових написа, под овим псеудонимом.

Имало се пре свега у виду евакуисање Енглеза из извесних лука и тврђава и обезбеђење пловидбе америчких бродова. Џеферсон и републиканци су протестовали што се смрало да Хамилтон води преговоре, па је због тога преговоре повео Џеј (1794). Тзв. Џејов уговор био је веома непопуларан у Америци. И сам Хамилтон га је сматрао неуспелим, иако је неуспеху и сам допринео, јер су његове поверљиве изјаве енглеском посланику да се САД не намеравају удруживати са европским неутралним државама, послужиле Енглезима као основ да буду непопустљивији у преговорима с Џејом.

Почетком 1795, после низа успеха на финансијско-економском плану, Хамилтон је поднео оставку на положај министра финансија, упркос Вашингтоновој жељи да остане на том положају и наговарању низа пријатеља да положај не напушта. Он се поново вратио адвокатури. Вашингтон га је замолио да се ангажује у полемици око спољне политике. Хамилтон је то прихватио и написао прилоге потписане са „*Camillus*“ од којих је велики део објављен као посебна књига. Утицај је био велики, па је Џеферсон замолио Медисона да се лати пера и ангажује у полемици са „*Camillus*-ом“ иза кога су лако препознали Хамилтона.

Тако су два аутора *Федералистичких списа*, Медисон под псеудонимом „*Helvidius*“ и Хамилтон, као „*Camillus*“, ушла у међусобну полемику око мировног уговора који је носио Џејово име. Дубоко политичко размимоилажење Хамилтона и Медисона утицало је да они обострано чувају ауторство појединих есеја из *Федералистичких списа*. Овај обострани интерес да се у то време сачува у тајности ауторство, отежао је да се оно и касније са сигурношћу утврди.

Хамилтон је аутор нацрта за чувену Вашингтонову „Опроштајну адресу“ (1796).²⁰ У њој се упозорава на опасност од унутрашњих политичко-страначких раздора и заговара неутралност у сукобу европских сила.

Кад је после Вашингтона председниковање преузео Џон Адамс, односи су још били толико затегнути да је изгледало да ће доћи и до рата са Француском. Зато је Адамс наименовао Вашингтона за врховног команданта, а овај је опет тражио да се Хамилтон у чину генерала именује за генералног инспектора оружаних снага и другог по реду (иза Вашингтона) у командовању оружаним снагама. Ово је Адамс и учинио упркос веома лошем мишљењу, које је имао о Хамилтону. Довољно је рећи да је он Хамилтона назвао „копиласто дериште шкотског торбара“.

Убрзо после Хамилтоновог наименовања, Вашингтон је писао Адамсу (25. септембра 1798): „Неки га сматрају за амбициозног човека и због тога за опасног. Да је амбициозан, то сам одмах спреман да прихватим, али то је амбиција оне врсте која је за похвалу и која чини да један човек достигне врхунац у свему чега се прихвати“.

20 „Farewell Address“, 1796.

Адамс је успео и да отклони опасност рата са Француском (ка којем су тежили неки радикалнији федералисти) и да започне преговоре којима се ни Хамилтон није супротстављао (једино је предложио проширење делегације за преговоре, што је Сенат и прихватио). Адамс је успео и да преговори уроде једном повољном конвенцијом која је САД ослободила обавеза према Француској из уговора о пријатељству из 1778. Исте године (1801) Адамс је изгубио на изборима.

Мере које су федералисти предузимали да повећају власт федерације, а смање власт држава-чланица, као и друге њихове мере, изазвале су опозицију, и незадовољство. Довољно је подсетити на низ закона које су федералисти донели пред крај своје владавине (Закон о странцима, Закон о завери). Ови су закони били донети колико због претеће спољне опасности, толико и због могућности коју су ови закони пружали да се помоћу њих оптуже противници, који би вређали, односно критиковали Конгрес, председника и друге органе власти. Нису сви федералисти подржавали овакав курс. Хамилтон је поводом ових закона изразио бојазан и забринутост кад је рекао „Само да не уведемо тиранију“.

Ове затегнутости и дебате довеле су касније до тзв. теорије нулификације Џона Калхуна (John Calhoun) који је бранио ропство и право јужних држава на отцепљење ако им покушају сузити суверенитет. Уопште ове резолуције су поставиле низ питања која су се све до грађанског рата (1861–65) појављивала на линији односа централна власт одн. федерација – државе-чланице.

Изазван на двобој од Арона Бара (Aron Burr), њујоршког адвоката и сенатора, кога је Хамилтон сматрао за веома поквареног, амбициозног и опасног политичара, иако је био потпредседник САД уз Џеферсона као председника, Хамилтон је написао писма и опоруку у вези са двобојем. Пријатељу у Новој Енглеској, Теодору Сеџвику (Theodor Sedgwick), Хамилтон је писао 10. јула 1804. да за сада има само једну поруку и осећање: „Распарчавање наше империје било би чисто жртвовање великих позитивних предности, а да се ништа не добије заузврат, да се не постигне никакво олакшање у нашој болести, која је *демократија*, отров који ће се даљим поделама само више концентрисати у сваки поједини делић и према томе снажније деловати“. Његова је порука – спречити сецесију. Тада су и Хамилтон и многи други сматрали да Бар има намере да Њујорк и државе Нове Енглеске одвоји од САД. Хамилтон је написао и о своме начелном, верском и моралном противљењу двобојима и да неће пуцати у противника, а Хамилтон је тако говорио и своме секунданту уочи и пре дуела, али 11. јула 1804. је био смртно рањен и умро је сутрадан у кући једног свог пријатеља, а сахрањен је с војним почастима 14. јула.

Веома је важно за наше читаоце истаћи и основне политичко-теоријске идеје *Федералистичких списа*.

(1) Писци ових огледа су и својим деловањем, али и у другим радовима које су објављивали, али нарочито у *Федералистичким сјисима* – поред настојања да обезбеде ново федерално уставно уређење и да изложе циљеве којима тај систем тежи и принципе на којима се заснива, они су дали и теоријску расправу о основама федералне републиканске владе коју су третирали као „слободну владу“ („free government“). Изложили су теорију новог федерализма, тј. концепција савезне државе засноване на принципу подељеног суверенитета и федералне владе способне за остваривање општих интереса, а полазили су од недостатака конфедерализма. У погледу облика владе, код њих су се испрплетала две концепције: једна је о федерализму, а друга о републиканском политичком облику под чим су у ствари подразумевали облик представничке демократије у којем велики део становништва на извршан начин учествује у управљању.²¹ Прво, дакле, од два крупна питања која су предмет разматрања тичало се карактера сложене америчке државе – да ли ће она бити федерација или остати конфедерација

Они су дошли и доводе читаоца до закључака да шире политичке заједнице засноване на конфедералним основама где свака чланица задржава пуни суверенитет нису дугочне и да не обезбеђују ни спољну безбедност ни унутрашњи мир, те да у случају САД долази у питање само постојање савеза уколико се не промене принципи на којима ће се реорганизовати. Затим указују на предности и факторе који ће допринети очувању нове врсте владе, слобода и својине. У овоме су видели и светски значај америчког експеримента спајања федерализма и републиканизма који су узимали у смислу демократизма, тј. учешћа народа у власти.

По једној оцени, од шест циљева из преамбуле америчког Устава трима од њих, а то су потреба савршенијег савеза, обезбеђење унутрашњег мира и спољне безбедности, – посвећена је далеко већа пажња него другим трима – остварењу правде, благостања и слободе, о којима је расправа у *Федералисти*у фрагментарна и незадовољавајућа.²²

Уводни прилог Александра Хамилтона за *Федералистичке сјисе* износи разлоге објављивања серије написа и указује на очигледност недостатака постојећег система савезне владе, а истиче као да је америчком народу намењено да својим понашањем и примером пружи одговор на питање да ли су људска друштва способна или нису да успоставе добру владу путем разматрања и сопственим опредељивањем, или им је заувек суђено да њихово политичко устројство, зависи од случајности и насиља.²³ Хамилтон је с далековидношћу нагласио да ће нов и систем

21 Види текст Слободана Јовановића који смо горе навели

22 Види.: Gotfred Dietze, *The Federalist, A Classic on Federalism and Free Government*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1960, pp. 37–38; и Benjamin Fletcher Wright, „Editor’s Introduction“, *The Federalist by Alexander Hamilton, James Madison and John Jay*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1966, p. 15.

23 Види, A. Hamilton, *Federalist No 1*, потписан са „Публиус“, појавио се у њујоршком *Independent Journal* 27. октобра 1787-

омогућити трговачки и економски напредак, а Џон Џеј је као стручњак за питања међународних односа, наставио да образлаже, преимућства чвршег савеза над разједињеношћу. Џеј сматра да коликогод то било понижавајуће за људску природу, државе ће започети рат кад год им ситуација буде стављала у изглед да ће тиме нешто добити, а поводи и изговори ће се лако наћи, чак и онда кад то буде било супротно интересима народа. Исто тако, евентуално уздизање једне од више суседних државица створило би љубомору, завист, неповерење међу њима, па би прибегле и позивању у помоћ страних сила, које би и саме радиле на томе да један део земље окрену против другог.²⁴

Хамилтон у своја три наредна прилога настоји показати како би разједињена Америка неизбежно запала у ситуацију унутрашњих сукоба и непријатељстава због територијалних претензија на незаузета пространства, различитих економских и трговинских могућности и интереса, настојања страних сила да примене принцип „Завади па владај“.²⁵

И Медисон у својим прилозима наглашава значај спољне безбедности, иако се он пре свега бави карактером републиканског уређења за какво се залаже. Ништа неће одвратити спољну агресију тако сигурно као уједињеност, а стотине хиљада ветерана спремних да се боре не би спасли разједињену Америку.²⁶ Медисон је и у *Федералисту* Но 45 писао: Ако је Савез битан; за безбедност народа Америке због спољне опасности; ради његове безбедности од сукоба и ратова међу различитим државама; да би заштитио народ од насилних и тлачитељских клика које загорчавају благодети слободе; битан за срећу народа Америке – није ли неисправно приговарати влади, без које циљеви Савеза не могу да буду постигнути, да је таква влада у стању да умањи значај влада појединих држава? Зар је америчка револуција изведена, зар је америчка конфедерација створена, зар је драгоцену крв хиљада проливена, а тешко стечена имовина милиона расута, не зарад тога да би народ Америке уживао у миру, слободи и безбедности, већ да би владе појединих држава, да би поједини месни органи уживали у извесној количини власти, китили се знацима достојанства и својствима суверености?²⁷ Све ово за Медисона је било битно у разматрању облика владе и граница њене власти.

Анализу историјског искуства конфедерација у античкој Грчкој; у Немачкој и Швајцарској; у холандској и белгијској конфедерацији – написали су заједнички Медисон и Хамилтон. Они су сматрали да су и за Американце поучни случајеви Амфиктионског савеза, који је по устројству био сличан Конфедерацији САД, и Ахајског савеза да би схватили како унутрашњи раздори служе као повод за спољне интервенције и воде губљењу независности.²⁸

24 Види: Džon Džej, *Federalist*, No 2–5.

25 Hamilton, *Federalist*, No 6–9.

26 Medison, *Federalist*, No 41.

27 Medison, *Federalist*, No. 45.

28 Medison i Hamilton, *Federalist*, No 18.

Сви су писци *Федералистиа*, дакле, у својим појединачним прилозима полазили од тога да је непосредни и примарни циљ створити чврсту политичку заједницу федералног типа као услов да би се остварили многи други циљеви које је политичка мисао истицала као елементе који одређују циљ, сврху и карактер владе.

Медисон и Хамилтон наглашавају да поједине историјске примере анализирају да би истакли оно у њима што је поучно за дати тренутак развитка Америке и да би показали како федерације више теже анархији него јакој власти центра. Ову тезу „Публиус“ настоји да илуструје и примером историје немачких народа и њихове конфедерације, чију основну слабост види у томе што су чланице суверене и што су закони које доноси заједничко представничко тело (Diet) упућени сувереним телима, а не односе са непосредно на грађане. Искуство Пољске и Швајцарске „Публиусу“ такође указује да влада над локалним суверенима доводи до многих недаћа и чини ове заједнице неспособним и за самоуправу и за самоодбрану. Сви ови примери им показују како унутрашња тврђења воде позивању у помоћ страних сила, а понекада их само страх држи на окупу, како је то Хуго Гроциус говорио за своје земљаке указујући на мањкавости њиховог устава.²⁹

Писци *Федералистиа* су хтели да поуче своје земљаке како да се користе искуствима других без да плате цену коју су ови морали платити. Критикујући што противници Устава остају слепо одани идеји „државе у држави“ (*imperium in imperium*), Хамилтон сматра да је највећи недостатак Конфедерације што њени закони „обавезују државе као корпорације или колективне а не обавезују појединце од којих се ове државе састоје“.³⁰ Каже да идеја владе подразумева доношење закона, да људске страсти није могуће без присиле и друштвене групе понашају горе него појединци, јер их лако затрује дух странчарства, а држање до сопственог угледа мање долази до изражаја него код појединаца, па се тако дешава да државе и поједине групе чине свакакве непристојности и претеривања због којих би појединца обузимао стид.³¹

Хамилтон је залагање за јаку односно енергичну федералну владу, бранио предностима које је видео ако се таква власт успостави, па је настојао да своје земљаке увери у предности како их је сам замишљао.³² По Хамилтону, пред земљом се постављало питање избора између енергичне владе и анархије. Ово стално провејава у његовим прилозима и реч „анархија“ веома често се сусреће у њима.³³ Он наглашава да се устав и „не смеју уобличавати рачунајући само на тренутне потребе, него на узимању у обзир и тренутно постојећих и вероватних будућих потреба, на основу природних и проверених токова развоја људских послова.“³⁴

29 Види: Medison i Hamilton, *Federalist*, Но 19 и 20.

30 Hamilton, *Federalist*, No 15.

31 Исто.

32 Hamilton, *Federalist*, No 11.

33 Hamilton, *Federalist*, No. 26.

34 Hamilton, *Federalist*, No. 34.

Многи историјски и теоријски аргументи су коришћени, многи очигледни недостаци и мане које је америчка конфедерација показала у пракси, подвучени су да би се јавно мњење придобило за једну од великих промена које је уводио нови Устав. У том погледу сва три аутора *Федералиста* су се слагала да треба превазићи конфедерацију и успоставити федерацију. Међу ауторима је Хамилтон највише је пажње посветио и најоштрији био у критици конфедерализма, као и најрадикалнији у заговарању јаке федералне власти. Њему је била блиска идеја централистичке консолидоване националне владе. То се одразило, у запостављању права и слобода грађана, и у наглашавању и заговарању оних решења која би власт у односу на појединца и у односу на уже локалне и државне заједнице учинила ефикаснијом, а власт држава-чланица субординирала федералној влади. Без настојања федералиста, међу којима је Хамилтон био најборбенији и најдалековидији, врло вероватно би уместо САД било успостављено ко зна колико малих бана-република какве карактеришу Средњу Америку, а то би сасвим извесно водило политичкој несигурности и изостао би онај економски просперитет који је Америка доживела захваљујући поред осталог и успостављеном федералном систему који је обезбедио политичко и економско јединство великог простора.

Медисон је придавао огроман значај разликовању између демократије и републике. Он прву схвата као непосредну, а другу као представничку демократију. Због тога сматра да је прва ограничена на мале заједнице у којима сви грађани могу учествовати у власти, а друга да је погодна за велике државе. Јер, пише Медисон, представнички систем, који је измислила западна Европа представља механизам „чијим деловањем може да се усредсреди воља највећег политичког тела, а његова снага да се управи на предмет на који то опште добро захтева“. Медисон сматра да Америци припада заслуга што је ово западноевропско откриће (представнички систем) учинила основом немешовитих (за разлику од земаља које су представнички систем комбиновале рецимо с монархистичким као Енглеска) територијално пространих република (опет за разлику од малих европских државица као што су државице по Италији, Швајцарска итд. које су имале републикански облик, али на малом простору и без довољно снаге).³⁵

Медисон разматра основне особине и облике федералне републиканске владе и организације власти које су каснији писци истицали као амерички допринос теорији федерализма. То је идеја о савезној држави. Њу Медисон започиње проблемом поделе надлежности између заједничке владе и влада појединих државица. Ова теорија заједничкој тј. централној или савезној влади ограничава овлашћења на одређени број питања и тиме у ствари уводи категорију подељеног суверенитета и нови облик савезне државе у организацији федералне републике.³⁶

35 Medison, *Federalist*, No 14.

36 Medison, *Federalist*, No 14.

„Овлашћења која предложени Устав преноси савезној влади – каже Медисон – малобројна су и одређена. Она овлашћења која треба да остану владама држава бројна су и неодређена. Прва овлашћења односе се у главном на подручје спољне политике – на рат, мир, преговоре и спољну трговину; са овим овлашћењима је у највећој мери повезана власт опорезивања. Овлашћења која су задржана за државе обухватиће подручја која се обично тичу живота, слобода и својине народа, као и унутрашњег поретка, унапређења и благостања Савеза.³⁷ „Тако ће како каже Медисон, државице задржати „велики део активног суверенитета“. Медисонов став иза којег стоји његово убеђење односи се на пожељни однос између савезне владе и влада државица.³⁸ Да је Хамилтону било препустити да тај однос уреди према његовим схватањима, он би од државица био учинио подручне територијалне органе централне владе, иако је он порицао да је то његов став кад су му за време Уставотворне скупштине и после ње пребацивали да хоће да укине федерални систем и замени га националном централизованом влашћу. И овде је „Публиус“ подељена личност. Иако је самој федералној влади остављено да буде судија шта је то, како Устав прописује, нужно и целисходно, Хамилтон је сматрао да би прекорачење њених овлашћења представљало тиранску злоупотребу власти те да би народ предузео кораке ради отклањања последица.³⁹

(2) Друго важно питање којим су се бавила три писци *Федералистичких списа*, а највећу пажњу је том проблему посветио Медисон, тичала су се претпоставки о људској природи у политици.⁴⁰

„Публиусове“ анализе претпоставки и социјалног миљеа концентришу се на два проблема. Први се тиче људске природе у политици о чему сва три аутора дају низ опсервација од којих полазе у грађењу концепције о сврси и циљевима владе, а други проблем којем поклањају изузетну пажњу везан је за схватање области политичког као позорнице на којој играју различите групе и интереси чије противречности представљају основни извор странчарства, фракција и сукоба, о чему много расправљају Медисон и Хамилтон, нарочито први.

37 Medison, *Federalist*, No 45.

38 Упореди: Medison, *Federalist*, No 40–46.

39 Упореди: Hamilton, *Federalist*, No 33.

40 Бенџамин Рајт сматра да на прво место долази залагање за „савршени савез“, тј. федерацију која може обезбедити живот, слободу и својину, а да осим тога ниједно питање разматрано у *Федералисти*у нема онакво кључно место и није толико њиме све прожето колико је то теоријом о човеку коју су заступали његови аутори. Види: исто, str. 26 и след. „Публиусова“ теорија о човековој природи – рише Рајт – толико је битна за начин њиховог приступања политичком систему и за целокупну аргументацију којом бране предложени уставни поредак да би, кад би се та теорија променила то јест кад би се узеле другачије премисе о човековој природи и мотивима човековог понашања, читава њихова аргументација била би мањкава. (Види.: Benjamin F. Wright, „The Federalist on the Nature of Political Man“, *Ethics*, v. LIX, јануар 1949).

Испољавање човекове природе у политичким односима и у оквири-ма политичких установа, једно је од општих места у политичкој филозофији, а корени сежу у још даљу прошлост него што је Аристотелово учење да је човек политичка животиња (*zoon politikon*), али истиче да човек по својој природи тежи животу у заједници, да га одликује рационалност у тражењу и избору средстава, спремност на сарадњу са другима, нека врста беневољентности у различитим степенима. Политичка филозофија Алтузија, Лока, Русоа и других почива на оваквим хипотезама о човековој природи. Овакве теорије у демократији и аутономији човека виде пут за остваривање његове друштвене природе. Друга струја мисли је човек седиште ирационалних порива, егоизма, властољубља, тежње да доминира другима због чега нужно с другима долази у сукоб. Ако се у овој (другој) струји узима да је „човек човеку вук“, то се у одсуству државе води „рат свију против свих“, па је неопходна спољна сила, држава или црква или обадве да би човека привеле цивилизованом животу и поштовању правног и моралног поретка. Најчешће се као типичан представник ове струје узима Томас Хобс. Док је прво схватање полазиште либералне политичке филозофије, ово друго је полазиште конзервативне (у оквирима теолошке мисли било је заступника и једног и другог становишта).

Писци *Федералистичких списа* заузимали су једно средње становиште. Нису били склони идеализовању човекове природе и у том погледу били су у неким ставовима блиски хобсовским концепцијама, али су веровали и у неке човекове врлине и алтруистичке црте, и на основу таквих схватања веровали су у могућност изградње либерално-демократског политичког система за какав се инспирација могла наћи код Лока и Монтескјеа. „Публиус“ се и у извођењу закључака и импликација из хипотеза о човековој природи показује као „подељена личност“.

Многе резерве, сумњичавост и одбојност према демократији Хамилтон је заснивао на хобсовском гледању на природу човека. Желео је систем који би обезбедио „јавну снагу и индивидуалну сигурност“, али би ограничавао утицај народа на власт. Полазио је од тога да је читаво човечанство оптерећено пороцима и да се налази у власти сопствених страсти. За народ је сматрао да представља звер (као што је то било речено и у време реформације под утицајем Мартина Лутера) и да је сврха владе ограничавање асоцијалних и егоистичних страсти. У свом иступању пред Уставотворном скупштином 18. јуна 1787. рекао је: „Наша је велика грешка што сматрамо да је човечанство поштеније него што стварно јесте. Наше преовлађујуће страсти су амбиције и интереси; и увек ће бити дужност добре владе да се уздигне изнад тих страсти и искористи их с циљем да од њих направи оруђе јавних интереса... Све су заједнице подељене на мањину и већину. Прва група је богата и доброга је рода, другу чини маса народа. Речено је да је глас народа глас бога; и ма колико да је ова максима навођена и да се у њу верује, она у

ствари није тачна. Народ је бунтован и непостојан; он ретко просуђује и одлучује исправно. Зато дајте првој класи посебан и трајан удео у власти. Они ће обуздавати непостојаност друге класе, а пошто они не могу очекивати никакво побољшање од евентуалних промена они ће увек одржавати добру владу.“

Човекова природа је таква да Хамилтон већ у првом огледу (бр. 1, а потом и у његовом огледу бр. 6 *Федералистичкиа сјиса*) разматра како ће страст за влашћу лако одвући човека да своје сопствене интересе и прохтеве ставити испред државних интереса. „Међу највећим препрекама на које ће нови Устав наићи, издваја се очигледан интерес по једне групе људи у свим државама да буду против оних промена које могу угрозити њихову власт, материјалне погодности и углед које имају на основу положаја које заузимају у одговарајућим органима тих држава; а исто тако сметњу Уставу могу представљати и изопачене амбиције друге групе људи који се надају да ће постати моћнији благодаревши нередима у сопственој земљи, или уображавају да ће њихови изгледи за уздизање бити већи ако се цела земља подели у неколико посебних конфедерација, него ако остане здружена под једном владом.“⁴¹

Кликаштво, унутрашњи немири, сукоби између појединих држава, сматра Хамилтон, поред сукоба интереса имају узроке и у људској природи: „Само они који су се потпуно одали утопизму могу озбиљно посумњати да раздори у које би могле бити бачене ове државе – ако би биле потпуно разједињене или повезане у оквиру више посебних конфедерација – могу да доведу до учестаних и силовитих спорова међу њима. Одритати могућност избијања оваквих спорова због тога што наводно нема повода за њих, значи заборавити да су људи по природи властољубиви, осветољубиви и грабежљиви. Небројени су узроци непријатељства међу народима. Неки од ових узрока утичу скоро непрестано на све друштвене групе. Такви су узроци љубав према власти или жеља за првенством и доминацијом – неповерење према власти или жеља за једнакошћу и безбедношћу.“⁴² Хамилтон каже да нема ништа због чега се људи тако лако разиђу као у питањима сношења трошкова.⁴³ „Свагда је језик одавао непознавање правих побуда људског понашања и у кривом светлу је приказивао главне разлоге због којих је уопште успостављена грађанска власт. Зашто се власт уопште успоставља? Зато што није могуће без присиле потчинити људске страсти заповестима ума и правде. Да ли су друштвене групе искреније и мање користољубиве од појединаца? Сви пажљиви посматрачи људског понашања закључују супротно, а њихови закључци темеље се на очигледним разлозима. Држање до сопственог угледа мање долази до изражаја кад више људи треба да преузму на себе нечасност једног ружног поступка

41 Hamilton, *Federalist*, No. 1.

42 Hamilton, *Federalist*, No. 6.

43 Hamilton, *Federalist*, No. 7.

него кад он пада само на једног човека.⁴⁴ Ове анализе показују примену социјалне психологије, „психологије „гомила“ (како је неколико деценија касније излагао Гистав л’Бон). Те категорије је имао у виду Хамилтон, иако није увек користио одговарајуће термине, али је истицао да је лако корумпирати појединце који теже да задобију славу, власт или да се једноставно отарасе спољне контроле, а такви увек могу постасти и средство спољних непријатеља, због осећања рањеног поноса или распламсане мржње.⁴⁵ Он је исто тако свестан да материјална и финансијска зависност чини људе политички зависним, па кад пише о потреби независних судија, он поред сталности њихове службе сматра да је утврђени и сигурни приход битан услов њиховог независног положаја, јер иначе „*влашћу над човековим средствима за животи поистиње се и власт над његовом вољом.*“⁴⁶

Као што је сматрао да интересе треба довести у међусобни клинч, тако је Медисон сматрао и да „*властољубљу треба супротставити властољубље, интерес човека повезати са уставним правима.* Можда је то прекор људској природи да су такви изуми неопходни да би се контролисале злоупотребе владе. Али шта је сама влада него највећа од свих покуда људске природе? Да су људи анђели никаква им влада не би била потребна. Да анђели управљају људима, не би била неопходна ни спољашња ни унутрашња контрола над владом. Образујући владу у којој људи треба да управљају људима озбиљну тешкоћу причињава то што се влади мора омогућити да контролише оне над којима влада, а потом је обавезати и да саму себе контролише. Подређеност владе народу је, без сумње, основни вид контроле над владом, али искуство нас учи да су потребне и друге мере предострожности.”⁴⁷

Џон Џеј је у својим прилозима делио са осталим ауторима представе о човеку као по природи егоистичном, властољубивом и завидљивом бићу, које делује под „диктатом личних интереса“, али је с друге стране као и коаутори *Федералиста* наглашавао човекове врлине, интелигентност и поштење народа и његову способност да уочи недостатке једне владе (система конфедерације) и да покаже способност и спремност да је промени, иако ће код народа бити мало места за хладно и зрело истраживање и разматрање, а лако га је обманути и завести. У народу се пак налазе појединци, као што су они које је народ изабрао у Уставотворну скупштину, који се одликују „патриотизмом, врлинама и мудрошћу“ и који нису под дејством било каквих страсти осим љубави за домовину.⁴⁸

44 Hamilton, *Federalist*, No 15. Многи рђави поступци – пише он – имају узрок у властољубљу: „Моћ која је контролисана или сужена увек је ривал и непријатељ оној власти која је контролише или сужава“.

45 Hamilton, *Federalist*, No 16.

46 Hamilton, *Federalist*, No. 79.

47 Medison, (*Hamilton*), *Federalist*, No 51.

48 Džej, *Federalist*, No 2.

„Публиус“ без улепшавања слика човекову природу, али избегава да се определи за крајност да је човек по природи само рђав, јер би то искључивало могућност владе у којој народ учествује.⁴⁹ Зато и Хамилтон и Медисон стално успостављају равнотежу између ставова да је човек егоистичан, грабежљив, властољубив, и ставова да човек може деловати снажно подстицан врлинама и патриотизмом. Ипак, онима који су сматрали да је републикански дух мирољубивији од монархистичког, а да дух трговине иде за тим да омекша људе и угаси јаросна расположења, Хамилтон упућује питање које имплицира одговор: „Није ли несумњиво утврђено да пролазне страсти и тренутни интереси активније и строже управљају људским понашањем него општа односно дугорочна разматрања о политици, корисности или правди? Да ли су републике у стварности мање склоне ратовању од монархија? Зар и првима не управљају људи као другима? Зар мржње, пристрасност супарништва и жеље за неправедним стицањем не делују на нације као и на краљеве? Зар нису народне скупштине често подложне утицају беса, озлојеђености, зависти и похлепе и других неправилних и плаховитих склоности? Зар није већ добро познато да на одлуке скупштина неретко утиче неколико појединаца којима ове указују поверење, па је и сав рад скупштина обојен страстима и гледањима ових људи? Да ли је трговина досада учинила било шта сем што је променила циљеве ратовања? Зар није љубав према богатству исто тако преовлађујућа и снажна страст као што су то власт или слава? Зар није и до сада било исто толико много ратова из трговачких побуда, откад је трговина основица политичког система нација, као што је раније ратове изазивала лакомост за освајањем туђих територија или за доминирањем? Зар није трговачки дух у многим приликама подстицао глад и за територијама и за доминацијом? Нека искуство, најмање погрешив водич људског мишљења, одговори на ова питања.“⁵⁰

Медисон је изнео низ судова не само о појединцу који следи своје страсти и себично схваћене интересе, него је и о јавном мњењу дао ни мало похвалне оцене: „Ако је тачно да све владе почивају на мњењу, није ништа мање истинито да снага мњења сваког појединца и њен утицај на појединачно понашање веома зависе од његове представе о броју оних који деле исто мњење. Ум човеков као уосталом и човек сам – бојажљив

49 Проблемом природе политичког човека у *Федералистију* бавио се Бењамин Ф. Рајт (Wright, „The Federalist on the Nature of Political Man“, *Ethics*, vol. LIX, No. 2. јануара 1949). Основна питања политичког система која Рајт истиче у *Федералистију* су: нови федерализам, непосредна и представничка демократија, структура слободне владе и основни закон земље и судски надзор. Један стари проблем који је уочен и у време објављивања *Федералистија* произлазио је из чињенице да погледи тројице аутора нису били идентични и да је то избијало и из њихових есеја. Тако су они који су помније анализирали њихове текстове дошли до закључка да есеје пише

50 Hamilton, *Federalist*, No 6.

је и уздржан све док је препуштен сам себи, а стиче самопоуздање и чврстину с порастом броја оних с којима је удружен. Кад су примери који говоре у прилог једног мњења *древни и мнообројни*, онда је њихово дејство двоструко јаче. У народу састављеном од филозофа, разматрање као што је ово не би заслуживало пажњу. Али народ сачињен од филозофа је тако мало вероватан као и филозофски сој краљева за којим је тежио Платон. У сваком другом народу чак ни најразборитија влада неће сматрати да је на одмет ако јој иду у прилог предрасуде народа.⁵¹

Овај пасус о социјалној психологији и техници манипулисања допуњује „Публиусово“ и посебно Медисоново разматрање о проблему човекове природе у политици. Он о човековој природи изражава дубоки песимизам и сматра саму установу владе покудом човекове нима-ло ањеоске природе, а с друге стране се нада да ће многе републиканске установе функционисати захваљујући човековој врлини. „Као што постоји један степен извитоперености човечанства, који захтева одређени степен обазривости и неповерења, исто тако постоје и врлине људске природе, које захтевају одређени степен поштовања и поверења. Републикански облик владавине подразумева постојање ових врлина у далеко већем степену него било који други облик владе. Кад би слике које је исцртала политичка сумњичавост неких међу нама била веран одраз људског карактера, закључак би био да код људи нема довољно врлина потребних за самоуправљање и да ништа осим ланци деспотизма није у стању да људе спречи да један другога уништавају и прождиру.“⁵²

Роберт Дал је средином 1950-их проучавао Медисонове ставове у *Федералистичким сјисима* и уградио их у свој *Предговор демократској теорији*, и у језички модернијој верзији саопштио оно што произлази из укупног Медисоновог опуса, претпоставка на којој почива Медисонова теоријска концепција јесте да ће сваки појединац или група појединаца тиранисати остале уколико томе не постоје спољна ограничења односно контрола (check). Ова се контрола може састојати у наградама одн. казнама или њиховом очекивању кад их одређује неки други субјект осим датог појединца. У разради ове хипотезе долази се до следећих закључака: без спољних ограничења, мањина ће тиранисати већину, или у другој ситуацији, већина ће тиранисати мањину. Медисон се позивао на историјске примере, на психолошке хипотезе као аксиоме, који су по свом карактеру хобсовски и који људе виде као инструменте њихових жеља и страсти, а једна од таквих жеља је и жеља за влашћу над другима, која не само да пружа одређено непосредно задовољство, него је и од велике инструменталне важности у стицању других вредности односно стицању других циљева. Тако се верује да власт над другима доноси непосредну и посредну вредност онима који је имају и никакво друштвено васпитање или свест не могу бити довољно средство самоконтроле нити

51 Medison, *Federalist*, No 49.

52 Medison (Hamilton), *Federalist*, No 55.

ће спутати тежње за тиранијом код политичких лидера, појединаца, а кад се ради о друштвеним групама још мање се може очекивати од утицаја свести.⁵³

(3) Из претходне две концепције, може се логички конструисати трећа. Прва се односи на карактер политичких система и односа у којима се стално воде борбе, превладава властољубље и амбиције, па ако нема ограничења и ваљаних правила, која би се поштовала, онда се намећу тираније разних облика и нивоа; а друга је о људској природи која стоји иза појава до каквих долази у политичким односима о којима смо претходно говорили. Трећи скуп ставова заузима значајно место код „Публиуса“, а нарочито у Медисоновим прилозима који се односе на сукобе интереса у друштву и начине њихова регулација. Медисон се стално враћа проблему различитих и противречних интереса које политички систем мора регулисати и разрешавати. Хамилтон на више места, иако узгредно, пишући о односу мача и кесе, о материјалним и финансијским интересима који утичу на политичка опредељења и понашања, о човековој природи чије особине као властољубље и егоизам, утичу на поимање интереса, па тако политичари појединих државица, вођени амбицијама и партикуларним или личним интересима, пренебрегавају опште интересе. Исто тако „управљачи дотичних држава чланица, без обзира да ли имају уставно право или не, процењују целисходност федералних мера и у томе се руководе непосредним интересима или циљевима, „моменталним погодностима или непогодностима“, а не општим интересима. Многи партикуларни интереси по природи ствари, били су на путу Хамилтоновој замисли да националној влади обезбеди независна финансијска средства, која су по њему „витални принцип политичког тела“, па је и право опорезивања третирао као јединствено оружје којеј се влада не сме лишити у њеној функцији одбране и безбедности.⁵⁴

Медисон се у *Федералистичке сѝисе* укључио чувеним *Федералистом* Но 10, данас вероватно најпопуларнијим и највише навођеним од свих „Публиусових“ прилога. Није увек било тако. Током читавог XIX и у почетку XX века нико није обраћао пажњу на овај Медисонов прилог. Тек кад се у политичкој науци почело писати о интересним групама и групама за притисак као битној карактеристици политичког живота и пошто је Чарлс Биард дао своје тумачење порекла појединих идеја америчког Устава, појавила су се мишљења да Медисон у прилогу Но 10 антиципира Марксов економски детерминизам, а у сваком случају пажња која се поклања Медисоновим идејама и интересовање за њих расту. Основне идеје из *Федералиста* Но 10, Медисон је развио још априла 1787. у својим белешкама у току припреме за Уставотворну скупштину.⁵⁵ И у

53 Robert A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, (1956) The University of Chicago Press, 1965, pp. 6–19.

54 Hamilton, *Federalist*, No 1, 15, 30.

55 Као „Observations on the Vices of the Political System of the United States“ укључене су у *Medison, Writings* (ed. by Hunt), II. О овоме пише и Douglas Adair, „The Tenth

Темеље демократије укључујемо Федералистичке сџисе са Медисоновим првим огледом бр. 10, који је постао чувен, иако има свега десетак страница. Али, садржи неколико идеја које су временом привлачиле све већу пажњу. Ту је Медисон најпре изложио идеју о социјалним, економским и психолошким узроцима тзв. странчарства⁵⁶ односно кликаштва или фракционаштва, односно, новијим речником казано, интересних група које своје партикуларне интересе пристрасно заступају настојећи да за то искористе политичке институције. Преко анализе човекове природе која је релевантна за ову појаву, Медисон долази до проблема тзв. тираније већине, започињући и тему о разлици између демократије и републике. Тражећи републикански лек за странчарство односно кликаштво и партикуларне интересе као болест демократије, он улогу владе види у регулисању сукоба интереса у друштву.

Све у контексту своје бриге о опасности наметања партикуларног интереса помоћу политичких средстава која би требало да служе општем интересу, Медисон пише: „Од великог је значаја за једну републику не само да сачува друштво од тлачења од стране његових управљача, него и да заштити један део друштва од неправди другог дела. Код различитих класа друштва нужно постоје различити интереси. Ако би се већина ујединила око неког њој заједничког интереса, права мањина била би незаштићена. Постоје само два начина обезбеђења против овог зла: један се састоји у томе да се у заједници створи једна воља која не зависи од већине – то јест од самог друштва; други се састоји у томе да се у друштво укључи толико много разнородних грађана да неправедна удруживања у већину постану мало вероватна, а можда чак и сасвим неостварљива.

Нигде као у следећем ставу не изражава Медисон тако јасно своје уверење да се међу различитим и противречним интересима може успоставити благотворна равнотежа: „У исто време док сва власт у овој земљи произлази из друштва и од друштва зависи, друштво је поцепано у толико много делова, интереса и слојева да пристрасно удруживање у

Federalist Revisited“, *William and Mary Quarterly*, јануара 1951. О методу аргументовања код Медисона види Mark Ashin, „The Argument of Medison’s ‘Federalist’ No 10“, *Colege English*, октобра 1953. Неке основне идеје есеја Но 10, Медисон је изложио у Уставотворној скуштини, кад је рекао: „Такве су различите путање живота да ће у свим цивилизованим земљама, интереси чланова једне заједнице бити подељени. Биће дужника и поверилаца, фармера, трговаца и произвођача; и неједнаке расподеле својине; а одагле произлазе различити погледи и различити циљеви у односу на владу. То је заиста подлога аристократије; а ми је налазимо придодату свакој влади, и старој и модерној... Човек који поседује богатство, који лешкари на својој софи, или се возика у својој кочији, не може просуђивати о потребама и осећањима надничара...“

56 Странчарство (енгл. faction – странчарство, клика, секташтво, странка у странци, заинтересована страна; неслога, трвење, раздор, роварење, завера) Медисон схвата као „известан број грађана, без обзира да ли чине већи или мањи део целине, које уједињује и покреће нека заједничка побуда или страст, односно интерес, супротан правима других грађана или трајним и општим интересима друштва“.

већину веома мало угрожава права појединца или мањине. У слободној влади грађанска права морају се заштитити на исти начин на који се штите верска права. Та се заштита у првом случају састоји у постојању мноштва различитих интереса, а у другом случају постиже се мноштвом различитих секти. Степен заштите права у оба случаја зависиће од бројности интереса и секти; с друге стране може се претпоставити да ће број интереса и секти зависити од величине земље и броја становника.⁵⁷

Медисон је свој прилог посвећен интересима као узроку фракција и сукоба, закључио ставом да у довољно великој заједници мноштво противречних интереса доводи да они сами себе међусобно неутралишу, односно посебни интереси су релативно мање значајни па се теже намећу, и тако при постојању слободе њихова испољавања и изражавања, републикански облик (са своје две одлике а то су слобода и велика заједница) олакшава разрешавање сукоба интереса на начин који погодује општем интересу: „Проширите подручје и обухватите још већи број различитих странака и интереса; тада је и мање вероватно да ће се већина осетити побуђеном да повреди права грађана; или ако већина испољи такву јединствену побуду, биће много теже да сви припадници већине који тако осећају истовремено покажу и своју властиту снагу и дејствују у сагласности једни с другима.“⁵⁸

Према Медисону, у тражењу начина да се отклони зло странчарства (што ће рећи бујања партикуларних интереса и клика и њиховог настојања да добију потврду у политичким и правним решењима и мерама) може се ићи путем отклањања узрока или путем обуздавања последица. Чинило му се да постоје два начина да се укину узроци странчарства, али један за њега није био прихватљив, а други није био остварљив. Први начин отклањања странчарства био би у томе да се укине слобода, која је услов постојања странчарства, али би у овом случају лек био гори од саме болести. Други је начин да се учини да сви људи имају иста мишљења, исте страсти и исте интересе. Овај други начин је неизводљив због човекове природе којој Медисон придаје огроман значај:

„Све док је човеков разум подложен грешкама и човек слободан да се њиме служи, јављаће се и различита мишљења. Све док постоји повезаност између човековог разума и љубави човека према самој себи, његова мишљења и страсти ће узајамно утицати једни на друге, па ће на мишљења упливисати страсти. Разлике у способностима људи из којих извире и право својине, нису ништа мање несавладива препрека за једнообразност интереса. Заштита ових способности први је циљ владе. Разлике у обиму и врсти својине непосредна су последица заштите различитих и неједнаких

57 Medison, *Federalist*, No 51.

58 Medison, *Federalist*, No 10.

способности за стицање својине; подела друштва на различите интересе и странке опет је последица утицаја различитог обима и врсте својине на мишљења и погледе одређених сопственика.⁵⁹

Следствено овом, наставља Медисон, латентни узроци странчарства су усађени у људску природу, а у зависности од прилика у грађанском друштву разликује се и њихово дејство.

У неједнакој подели својине Медисон је видео најраспрострањенији узрок странчарства и сукоба различитих интереса, а у њиховом регулисању једну од главних функција законодавства и владе. „Најраспрострањенији и најтрајнији извор странчарства је у многоврсној и неједнакој подели својине. Они који имају и они који немају својину вазда су представљали различите интересе у људском друштву. То исто важи и за оне који су повериоци односно дужници...“⁶⁰

Медисон није гледао на класе као друштвене групе које се формирају и сукобљавају према објективним карактеристикама њихова положаја, него је сматрао да тек посредством различитих мишљења која одговарају њиховим положајима долази до свести о различитости интереса па тиме и до сукоба. Према његовом мишљењу ни законодавно тело ни влада неће моћи бити непристрасни у погледу општег интереса. „Узалуд се говори да ће просвећени државници бити у стању да помире ове супротстављене интересе тако да сви они буду корисни по опште добро. Неће увек кормило бити у рукама просвећених државника. Исто тако, ово помирење не може у многим случајевима да се постигне а да се не узму у обзир посредни и даљи обзири, који ће ретко бити јачи од интереса који може да има једна странка да не поштује права друге странке или добро целине.“ Он је правио разлику између две ситуације. Ако извесна мањина хоће да се наметне већини, чинило му се да републикански облик владе то не омогућава, јер ће такве намере већина осујетити својим гласањем. Медисон веома велику пажњу посвећује другој могућности, а то је да већина искористи облик народне владе ради тога „да опште добро и права других грађана принесе на жртву својој доминантној страсти и интересу“.⁶¹ Ове идеје добиле су касније већу тежину у светлу искустава револуције у Француској. Из свега је Медисон извукао закључак да не могу да се искорене узроци сукоба интереса у друштву већ могу једино да се обуздавају последице. Изложио је и идеју о равнотежи социјалних снага и интереса, чије мноштво отежава да се

59 Medison, *Federalist*, No 10.

60 Исто. Медисон увиђа недовољеност апстрактног принципа да правда треба да одржава равнотежу различитих интереса, па поставља низ конкретних питања релевантних за законодавца и онога ко формулише политику: „Да ли и у којој мери треба подстицати домаћу мануфактурну производњу ограничавањем увоза робе страних произвођача – ето питања на које ће различито одговорити сопственици земљишнихседа и мануфактура и вероватно је да то неће учинити обазирјући се само на правду и на орште добро“.

61 Medison, *Federalist*, No 10.

један једини партикуларни интерес наметне као доминантан, а затим он развија и теорију равнотежи и противтежи, односно узајамној контроли примењеној на организацију власти, (проблем који је дотицао и Хамилтон) у чему Медисон види значајно средство да три гране власти независно поступају, а сваку могу да контролишу и уравнотежују оне друге две гране. Ова идеја је добила и усавршени организациони облик поделе власти. Хамилтон касније износи нешто слично у вези с проблемом избора представника и опасношћу да они буду изабрани ради фаворизовања неког партикуларног интереса.⁶²

(4) Писци *Федералистичких списа* нису пред себе поставили задатак да дају општу политичко-филозофску расправу о основним циљевима, карактеру и сврси владе. Ова општа питања су много више расправљана у почетку Америчке револуције, у време доношења „Декларације независности“ и појединих уставних повеља и докумената бивших колонија удружених у САД.⁶³ Али, отварање овакве расправе у време ратификације Устава САД више би било ишло у прилог антифедералистима, који су веома инсистирали на питању права и слобода и од одсуства повеље о правима из америчког Устава правили велики поен за своју ствар. Спровођење неких од либералних демократских начела и визија владе изгледало је остварљивије уколико се остане при ужим односно мањим политичким заједницама, на чему су настојали антифедералисти. Федералистима није одговарало позивање на теорију о уговорном карактеру владе. Они су настојали доказати да је савезни Устав више него уговор који се може у свако доба отказати. Антифедералисти су управо хтели представити и ранији конфедерални (што је и био) и нови федерални аранжман као уговор. Зато, дакле, писци *Федералиста* циљеве владе разматрају у ужим оквирима које је давао сам Устав односно његова преамбула и који су се могли извести из општих идеја просветитељства. Одабирали су оне идеје које су им изгледале да логички не противрече циљу чвршћег политичког савеза и енергичније владе каквој су тежили.

Хамилтон је у претпоследњем огледу (Но 84), који је такође одабран за овај зборник (*Шемељи демократије*), настојао одбрани то што у Уставу није унесена никаква повеља о правима. Хамилтон је то бранио позивајући се на неке одредбе Устава (и упоређујући их са садржином устава државе Њујорк), а које заиста посредно гарантују извесна права и слободе. Он се позивао и на структуру система власти, тј. на увођење поделе власти, односно узајамне контроле и равнотеже између органа власти, као један важан гарант људских права и слобода. Међутим,

62 Hamilton, *Federalist*, No 60.

63 Политичка филозофија која је подстакла америчку антиколонијалну револуцију и прожимала „Декларацију независности“ и прве уставне повеље америчких колонија није дошла до изражаја у време рада на уставу, јер је први циљ био да се створи стабилан политички и правни поредак, као и да се задобије пристанак народа на текст устава. Да је Џеферсон учествовао у раду Уставотворне скупштине, он би сигурно ставио већи нагласак на питања о правима и слободама људи.

Медисон је био међу оним Вирџинијцима, са којима је и сарађивао на предлагању да се „Бил о правима [и слободама]“ унесе у Устав путем амандмана, па је то и свечано обећано, као нешто што ће бити учињено након усвајања Устава, па је и Медисон радио на формулисању тих предлога (амандмана), да се и тиме изађе у сусрет онима који су сматрали за велику ману што уставом нису изричито гарантована никаква људска права и слободе.

Идеја владе по пристанку, која је темељ истинске републиканске владе, ипак је присутна. Хамилтон је указивао на значај америчког експеримента за доказивање „да ли су људска друштва способна или нису да успоставе добру владу путем разматрања и опредељења или су заувек осуђени да им политички устави буду плод случајности и насиља“.⁶⁴

Тражећи систем који ће моћи да обезбеди републикански лек против странчарства, Медисон је направио разлику између демократског и републиканског облика владе, а у вези с организацијом владе дао је и своје критеријуме за оцену тираније. Из анализе природе странчарства и опасности да већина успостави своју тиранију, за шта јој је врло погодан облик народне владе, Медисон је закључио да демократија не дозвољава никакав сигуран лек против странчарства, тј. против тежње партикуларних интереса да се наметну као доминантни. При томе је демократију схватио као „друштво састављено од малог броја грађана који се само окупљају и непосредно управљају... У чистој демократији већину готово увек обележава заједничка страст или интерес; размена мисли и заједничко деловање произлазе из самог облика ове владе и ништа није у стању да спречи подстицаје да се жртвује слабија страна или незаштитени појединац. Зато су такве демократије одувек пружале призор нереда и препирки; оне су вазда биле неспојиве са безбедношћу појединаца и правима својине; по правилу кратковечне, оне су завршавале насилном смрћу. Теоретичари који су се залагали за овакав облик владе погрешно су сматрали да ако се људи потпуно изједначе у политичким правима потпуно ће се изједначити и њихова имања, мишљења и страсти.“⁶⁵

„Република, под којом подразумевамо представничку владу – наставаља Медисон – пружа друкчије изгледе и обећава лек за којим трагамо... Две велике разлике између демократије и републике су следеће: прво, власт у републици се преноси на мали број људи које су изабрали оста-

64 Hamilton, *Federalist* No 1. Хамилтон каже да „основа америчке империје мора почивати на солидној основи пристанка народа (the consent of the people)“ (Hamilton, *Federalist*, No 22). Али он исто тако сматра да „Једна влада, чији устав сматра да јој не може поверити сву власт коју један слободан народ треба да повери некој влади, била би неподобан и несигуран депозитар националних интереса“ (Hamilton, *Federalist*, No 23). Другим речима, на више места код Хамилтона се пробија идеја да народ, иако је извор власти, мора ту власт поверити и пошто је рекао своју реч у револуцији даљи развој иде логиком државног разлога.

65 Medison, *Federalist*, No 10.

ли грађани; друго, републику карактерише већи број грађана и већа територија на којој се она простире.“ Тако је по Медисону републиканска, тј. представничка влада најбољи облик, јер гледишта јавности пролазе и филтрирају се кроз једно изабрано тело „које својом мудрошћу најбоље препознаје праве интересе и филтрирају се кроз једно изабрано тело „које својом мудрошћу најбоље препознаје праве интересе земље, а због своје родољубивости и љубави према правди мало је вероватно да би могло овај интерес да подреди привременим или једностраним обзирима. Под оваквим условима може се десити да мишљење јавности, које изражавају представници народа, буде више у складу са општим добром него да је ово изнео сâм народ окупивши се у ту сврху. „ Као што је Хамилтон, позивајући се и на Монтескјеово гледиште о федералној републици као облику који дозвољава републикански облик на великој територији, истакао погодност федералне републике за САД, и Медисон је у овом облику видео низ предности, па и кад се ради о изборима: велике републике су погодније за „избор правих заштитника општег добра“, јер је у њима лакше „осујетити сплетке неколицине“, а исто тако између већег броја грађана „већа је могућност доброг избора“.⁶⁶

Спојити захтев за стабилношћу и јаком владом са дужном пажњом према слободи и републиканском облику власти, то је врло тежак задатак – пише Медисон. „Дух републиканске слободе изгледа да с једне стране тражи не само да сва власт произлази из народа, него и да они којима је та власт поверена зависе од народа временском ограниченошћу њихова мандата, а исто тако и да током тог кратког временског мандата власт не буде дата у руке неколицине него у мноштво руку.“⁶⁷

На месту које смо раније навели, где је поставио питање сврхе проливене крви у америчкој револуцији, Медисон се изјаснио и о свом схватању њених циљева. Циљеви нису били да би неколико политичара у свакој појединачној државици уживали у одређеној моћи и атрибутима суверенитета него да би „народ Америке уживао мир, слободу и сигурност“. Одмах затим Медисон наводи да је „јавно добро и стварно благостање великог дела друштва, највиши циљ који треба следити и да ни један облик владе нема никакве друге вредности сем ако може бити погодан за остварење овог циља“, који обухвата „јавну срећу“.⁶⁸

Ево шта Медисон о доброј влади каже на самом крају својих прилога: „Добра влада подразумева две ствари: прво, оданост циљевима ради којих се влада успоставља, а то је срећа народа; друго, знање које омогућује да се примене средства помоћу којих се тај циљ може постићи.“⁶⁹

66 Medison, *Federalist*, No 10. Хамилтон свој пледоаје за велику републику износи у Федералисту Но 9.

67 Medison, *Federalist*, No 37.

68 Medison, *Federalist*, No. 45.

69 Medison, *Federalist*, No. 62.

Можда је Хамилтону дошло згодно да цитира једног песника, па да утврди да „је истинска проба добре владе добро управљање“;⁷⁰ али је тиме овај „административни геније“ теоријску расправу о сврси влада и природи добре владе свео на приземне димензије чиновничко административне стране владе.

Разлика између Медисона и Хамилтона у погледу поимања циљева владе је велика иако се служе истим речима инспирисаним преамбулом Устава. Медисон је ближи схватањима демократске струје у америчкој револуцији. Он се на једном месту, где говори о циљу владе, позива и на природно право. На питање на којим се основама и с каквим разлозима може променити конфедерација која почива на свечаном и једногласном пристанку страна учесника, он каже – на основу великог принципа самоодржања, на основу ванвременог природног закона и природног бога који проглашава да су сигурност и срећа друштва циљеви којима теже све политичке институције и којима се све такве институције морају жртвовати.⁷¹ „Циљ владе је правда – пише Медисон. Правда је сврха грађанског друштва.“⁷² На једном другом месту је изнео мишљење да је основни циљ владе да обезбеди да различите способности дођу до изражаја у слободној утакмици.

Као што се види, уз разлике између Хамилтона и Медисона које смо поменули, „Публиусово схватање циљева владе креће се у границама либералне доктрине представничке демократије. „Публиусово“ схватање демократије је прожето противречностима. Оно је истовремено имплицитна, али оштра критика русоовске концепције демократије. Зазирање од демократије, нарочито од стране Хамилтона, испољено је и за време Уставотворне скупштине и у *Федералистичким сјисима*. Медисон је покушао да покаже неке опасности инхерентне демократији. И Хамилтон и Медисон обраћају се народу и позивају се на народ кад критикују понашање оних руководилаца у државама чланицама који су у установама државица обезбедили места која желе очувати заклањајући се иза суверености и независности дотичних државица. Исто тако се позивају на народ кад истичу да у демократији нема разлога за насилне промене или кад траже подршку за неку намеравану промену.

Медисон је у Уставотворној скупштини био заговорник оних идеја за које му се чинило да су важне за успостављање слободе владе (тако је на пример био за општенародне изборе једног дома законодавне власти): „Велика основа коју треба изградити била би стабилнија и трајнија

70 Hamilton, *Federalist*, No 68.

71 Medison, *Federalist*, No 43.

72 Medison (*Hamilton*), *Federalist*, No 51. „Прерано је да наши политичари претпоставе да смо заборавили да опште добро, стварно благостање мноштва представља највиши циљ којем треба стремити; и да ни један облик владе, ма какав био, нема никакву другу вредност изузев оне које произлази из постизања тога циља. „ (Medison, *Federalist*, No 45).

ако би се заснивала на чврстим темељима самог народа, него ако би почивала само на пуким стубовима легислатива појединих државица“.

Наглашавајући у Уставотворној скупштини (излагање од 26. јуна 1787) да „ми сада треба да одлучимо да ли ће републикански облик бити основа наше власти“ и залажући се да то буде тако, Медисон је тражио и противтежу: „Наша влада мора обезбедити трајне интересе земље против иновација... Земљовласници морају имати удела у влади да би подржали своје ваљане интересе и да би деловали као противтежа осталима. Они морају бити тако конституисани да заштите имућну мањину од већине. „ Медисон је сматрао да ће Сенат бити то тело које ће ово обезбедити и бити елеменат стабилизације система. Хамилтон је знатно већу наду полагао у установу председника као инокосног носиоца извршне власти, у којем су иначе конзервативне струје виделе брану против иновација које би могли уводити народни представници (председничково право вета на одлуке легислативе је једна од оваквих кочница, а истовремено део механизма теже и противтеже).

Хамилтон веома често употребљава израз „анархија“ да би означио претњу која се надвија или која се може назрети ако се наставе они процеси које су на Уставотворној скупштини назвали „експесима демократије“. „У једној демократији – пише Медисон – у којој мноштво народа лично обавља законодавне послове и непрестано је изложено властољубивим сплеткама њихових извршних магистрата, зато што није способно за нормално разматрање и усклађено деловање, може се са зебњом очекивати да ће се у некој повољној прилици, кад треба хитно деловати, појавити тиранија. Али у представничкој републици где су извршни магистрати прецизно ограничени, како у обиму тако и у погледу временског трајања њихове власти, где законодавну власт врши једна скупштина, која је претпостављеним утицајем који има на народ надахнута самопоуздањем у сопствену снагу, која је довољно бројна да осети све страсти које прожимају мноштво, а ипак није толико пребројна да би била неспособна да следи циљеве својих жеља средствима која препоручује разум – у таквом случају против предузимљивог властољубља ове гране власти народ треба да испоји сву своју сумњичавост и усредоточи сву предостројност.“⁷³

Док се у неким ситуацијама Медисон позива на демократску теорију и народ као крајњи извор и носиоца власти, он истовремено исказује дубоке резерве према сувише честом и олаком обраћању народу у ситуацијама кад институционализована власт не може да нађе излаз из конфликтних односа међу гранама власти. Одговарајући на критике антифедералиста да је Уставотворна скупштина прекорачила своја овлашћења кад је стварала нови Устав, Медисон сматра да је тај скуп морао изнаћи средства која би била адекватна постављеним циљевима и зада-

цима, па на крају подсећа на „Декларацију независности САД“ која говори о праву народа да укида или уноси измене у систем владе како му то изгледа најцелисходније ради постизања сигурности и среће.⁷⁴ Или, кад расправља проблем односа између овлашћења федералне владе и влада посебних државица, Медисон радо прибегава аргументу да су и једна и друга „само различити агенти и пуномоћници народа успостављени са различитим овлашћењима и у различите циљеве. Противници Устава сасвим су изгубили из вида народ и ове различите установе посматрају само као узајамне ривале и непријатеље које нико не контролише и не посматра у њиховој међусобној борби и настојањима да једни другима узурпирају власт... Ова господа морају бити подсећана да у крајњој линији сва власт припада само народу и да неће зависити од амбиција појединаца или адреса влада да ли ће и једна од њих повећати област своје надлежности.“⁷⁵

„Публиус“ је свестан чињенице и значаја масовног учешћа америчког народа у току револуције у стварању нове државне власти и у расправљању уставних облика њене организације.⁷⁶

(5) Медисон је указивао на још две опасности које прете републиканском облику (тј. посредној, представничкој демократији) Те опасности представљају олигархија „организоване мањине“ и „тиранија већине“. Републиканској владавини је дато највише места у *Федералисту*, али да би се истакле неке предности тога облика, као и опасности које му прете од могућих изопачавања, писци пишу и о другим облицима и неким њиховим карактеристикама. И данас привлаче пажњу и инспиришу политикологе њихове идеје о неким аспектима тираније и опасностима које од ње прете тзв. народним владама које се некада називају популистичке. Многа искуства из политичких процеса који су се одвијали после настанка ових списа, почевши од јакобинске диктатуре, директоријума и Наполеонових плебисцита до тзв. режима масовних покрета у наше време и савремених формулација о деловању „гвозденог закона олигархије“, повећала су интересовања и изазвала нова признања ауторима *Федералистичких списа*.

„Публиус“ посвећује пажњу тиранији као непожељном политичком облику који посматра у две варијанте. Прва је тиранија мањине: успостављање деспотске, тиранске власти или од стране појединаца који стекну велики утицај и посредством демагогије успоставе своју тиранију за шта су писци *Федералиста* стално пред очима имали примере из античке грчке и римске историје; или од стране добро организованих борбених и стратешки распоређених мањина. Друга варијанта је тира-

74 Medison, *Federalist*, No 40.

75 Medison, *Federalist*, No 46.

76 У вези с опасношћу потресања јавног мњења изношењем уставних питања на одлучивање целом народу, Медисон сматра да се не може период стварања првих америчких устава узети као доказ да је та пракса добра (Medison, *Federalist*, No 49).

нија већине и нарочито могућност тираније коју би завело законодавно тело за које су сматрали да је за то подобно. Треба напоменути да су овај последњи облик деформација демократије разматрали неколико година пре него што су француски јакобинци, следећи Русоову доктрину, успоставили диктатуру конвента под фирмом владавине народа.

Већ у уводном прилогу за *Федералистичке списе* Хамилтон упозорава да се често заборавља да је снажна влада битан услов обезбеђења слободе... те да „се иза варљиве маске преданости правима народа чешће прикрива властољубље него иза мање привлачне предности снажној и делотворној власти. Историја нас учи да прва појава далеко пре води ка завођењу деспотске власти него друга, и да је највећи број оних који су угушили слободу у републикама започињао своју каријеру понизно се удварајући народу – у почетку су демагози, а на крају постају тирани.“⁷⁷

Републикански облик је дакле, према „Публиусу“, изложен вишеструкој опасности тираније – тираније појединца, тираније неколицине (нарочито кад су организовани) и тираније већине. Или, како пише Медисон – „Слобода може бити угрожена злоупотребама слободе и злоупотребама власти.“⁷⁸ На једном месту, Медисон пише како нестабилност и сталне промене закона погодују авантуристичкој и предузетничкој мањини и дају јој предност над радном, а необавештеном масом народа. И, каже он, може се посматрати како свака нова промена доноси жетву онима који те промене будно прате и зарађују на труду и зноју својих суграђана. При таквом стању ствари може се рећи – каже Медисон – да су закони прављени у корист неколицине, а не мноштва.⁷⁹

Проблем владавине мањине и могућности да мањина завлада једном републиком истински је интересовао Медисона. Он је овом питању посветио значајну пажњу и дошао до неких закључака који антиципирају оно што је од почетка двадесетог века познато као „гвоздени закон олигархије“, и до врло актуелног питања може ли добро организована и дробена мањина наметнути своју власт друштву.

На први поглед може изгледати – пише Медисон – да није у складу с републиканском доктрином претпоставити ни могућност да већина нема право, нити да мањина може располагати силом потребном и довољном да изврши преврат владе, па да према томе интервенција федералне владе ради одржавања републиканског карактера поједине државице чланице није никада потреба и била би неумесна. „Ништа није варљивије – каже Медисон – него претпоставити да ће се у одмеравању снага победа рачунати према истим правилима као кад се пописује становништво или да ће о победи одлучивати исти критеријуми као на изборима.“⁸⁰

77 *Hamilton, Federalist, No 1.*

78 *Medison (Hamilton), Federalist, No 63.*

79 *Medison (Hamilton), Federalist, No 62.*

80 *Medison, Federalist, No 43.*

Такозвани гвоздени закон олигархије, како је формулисан у XX веку, каже да у свим организацијама, па и онима чији је основни циљ да унапреде демократију, унутрашња структура постаје олигархијска тј. једна мањина на врху претвори организацију у инструмент своје политике и средство обезбеђивања сопственог положаја.

Хамилтоновој констатацији о неподобности бројчано превеликог представничког тела да се у њему води суштинска расправа, Медисон додаје и подложност таквог тела манипулацијама и наметању мањине. „Реч је о томе – пише Медисон – да у свим законодавним скупштинама што је већи број оних који их сачињавају, то ће бити мањи број људи који у ствари управљају радом скупштина. На првом месту, што је бројнија ма која скупштина, ма какве личности је сачињавале, познато је да је већа превага страсти над разумом. На следећем месту, што је већи број чланова скупштине, више ће бити оних чија је обавештеност ограничена, а способности слабе. ... Искуство говори да, напротив, *пошто је обезбеђен довољан број људи ради безбедности, ради обавештавања о месним приликама, и придобијања подршке целога друштва*, сваким даљим повећавањем броја представника народ би деловао против сопствених намера. Изглед једне овакве владе био би више демократски, али би дух који је покреће био више олигархијски. Машинерија би била увећана, али оно што је покреће постало би малобројније и више заодевено у тајност.“⁸¹

На једном другом месту Медисон пише да не би било ништа погрешније од примене линеарне математике у погледу одређивања броја посланика у Представничком дому. Боље је, каже он, одговарајућа овлашћења поверити једном телу од шездесет–седамдесет лица него неком телу од шест–седам лица, али боље него и неком телу од шест–седам стотина лица: „Истина је, каже он, да у свим случајевима изгледа да један одређени број обезбеђује предности слободних размена мишљења, савета и дискусије и гаранција је против сувише олаквих груписања ради неприхватљивих циљева; као и да је ... сваки атински грађанин био Сократ, ипак би свака атинска скупштина била једна руља.“⁸²

81 Medison (*Hamilton*), *Federalist*, No 58.

82 Medison (*Hamilton*), *Federalist*, No 55. Овим проблемом Медисон се бавио и у *Federalist* No 57 у вези са избором народних представника разматра и могућност да се мањина наметне већини. О могућности да добро организована и борбена мањина потчини већину, Медисон каже како мањина грађана може постати она већина лица на тај начин што ће привући разне авантуристе који немају држављанства, па затим говори о једном слоју који би назвали лумпенпролетаријатом, а који су поједини писци означили као „гомилу“ о којој Медисон пише као о „несрећној врсти становништва каквог има доста у појединим државама и које је у мирним временима и за време регуларног деловања владе утонуло испод нивоа достојног човека, али које у бурним збивањима грађанских немира може да се уздигне и да обезбеди помоћ било којем делу с којим се удруже“. (Medison, *Federalist*, No 43).

Проблем тираније мањине јавља се у још једном облику. То је путем коришћења вета једне државице или више њих заједно ради задржавања одлука чије одуговлачење доноси штету онима који су за одлуку заинтересовани, а они који је задржавају не морају уопште бити заинтересовани или су себичним разлозима заинтересовани да се без обзира на општу штету нека одлука не донесе. Тако се дакле, овај проблем наметања воље не тиче само односа између појединаца и група, него се у виду мајоризације с једне стране или „ветирања“ с друге стране јавља у односима између држава чланица. Проблем мајоризације путем надгласавања, или из „Публиусовог“ угла гледано проблем тираније већине који није везан за односе између државица, заузима значајно место у *Федералистичким сјисима*. Овим се проблемом нарочито бавио Медисон.

Писци *Федералистичких сјиса* су сматрали да се ради спречавања тираније мора што више проширити свест о принципима републиканске владе како би они добили што јачу подршку народа оданог слободи, али не увек и упознатог са начином како је може извојевати односно одбрани.

Као што је приметио Роберт Дал, ни у Уставотворној скупштини ни у *Федералистичким сјисима* није се много говорило⁸³ о тиранији мањине, док се доста говорило о тиранији већине и то о тиранији која би могла доћи до изражаја преко представничког, тј. законодавног тела. Овде треба имати у виду да се међу „очевима утемељивачима“ страх од демократије, о којем смо већ говорили, изражавао и у подозрењу према представничком телу у којем би народ имао највише утицаја, па је и Сенату и председниковом вету и другим институцијама намењена улога „расхлађивања“ како је то Вашингтон објаснио Џеферсону.

(6) Писци *Федералиста* од свих институционалних решења смишљених да спрече тиранију, како мањине тако и већине, ни једном нису посветили онолико пажње колико облицима, које разматра теорија о узајамној контроли и равнотежи (*checks and balance*), што представља оригиналан допринос америчких федералиста класичној теорији поделе власти и у ствари теорији мешовите владе.

Медисонове прилози „подели власти“, на шта су га подстакле идеје Лока и Монтескјеа, а донекле и сукоби мноштва интереса, па је даље развијао идеју и подржава организовање грана власти на такав начин да ће свака грана имати право, средства и могућност да контролише друге гране власти, као и да се међу моћима којима располажу успостави узајамна контрола и равнотежа грана власти. Ово решење је за Медисона било и средство којим ће се моћи регулисати сукоб интереса у друштву. Сматрао је да је то задатак републиканског облика владавине и одговарајуће организације и расподеле моћи односно организације власти на принципима равнотеже и противтеже.

83 Robert A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago, 1965, p. 9.

За основни циљ својих истраживања Медисон проглашава задатак изналажења начина „да се заштити опште добро и лична права грађана од поменутих претњи странчарства и да се једновремено очува дух и облик народне владе (popular government)“... Мада [каже он] дејство вере и морала није неуспешно кад је реч о спречавању неправди и насиља појединаца, њихов благодворан утицај је све мањи што је већи број људи над којима делују, то јест у обрнутој је размери са неопходношћу за њиховим деловањем.⁸⁴ Био је свестан како у техници владања током историје велику улогу игра ослањање на сукобљене интересе и да то треба искористити ради стварања реалне основе за шире слободе у једној републици, па на томе градити и систем поделе власти односно њену организацију на принципу равнотеже и противтежа – нема никакве сумње. Управо у *Федералисти*у Но 51 који је посвећен систему контроле и равнотеже („теже и противтеже“) у организацији власти и међу различитим интересима, Медисон каже: „Ова вештина ослањања на противне и супарничке интересе у недостатку бољих подстицаја може се пратити у свим деловањима људи, приватним и јавним. Она је нарочито приметна у расподели власти између нижих органа где се трајни циљ састоји у томе да се неколико служби тако поделе и уреде да свака може да контролише другу – да приватни интерес сваког појединца може да бди над јавним правима. Ови мудри изуми нису ништа мање неопходни када је реч о подели највиших власти у држави.“⁸⁵

У америчком друштву још пре револуције, а нарочито током револуције и израде првих устава било је веома раширено схватање које се позивало на ауторитет Монтескјеа и, нешто мање Лока, да се, ради обезбеђења слобода, власт не сме поверити једном центру. Другим речима, подела власти сматрала се битном за онемогућавање тираније. Противници Устава приговарали су да се у америчком Уставу одступило од ове идеје славних политичких мислилаца. Писци *Федералистичких списа*, делили су основну бојазан осталих и поштовали исте заговорнике поделе власти, али су били мишљења да је амерички уставни и политички систем дошао до још ефикаснијих новина у систему ограничавања власти, које ће тиранију учинити још теже остваривом.

„Гомилање све власти законодавне, извршне и судске у истим рукама, без обзира да ли у рукама појединаца, више људи или мноштва, и без обзира да ли је носилац ове власти наследан, самоименован или изборан, може се с правом прогласити за саму дефиницију тираније.“⁸⁶

84 Medison, *Federalist*, No 10.

85 Medison, *Federalist*, No 51. И у *Федералисти*у Но 37 Медисон каже, како разноликост интереса може повољно утицати на управу кад је ова већ образована, али да треба бити свестан и супротних утицаја који се морају осетити током њеног образовања.

86 Medison, *Federalist*, No 47. Медисон се инспирисао Цеферсоновим *Белешкама о Вирџинији*, које се и цитирају у два прилога (Но 48 и Но 49), показује и следећи

Из овог угла посматрајући, Медисон је налазио да „оснивачи наше републике заслужују толико много признања због мудрости коју су показали да ни један задатак не може бити непријатнији него указивање на грешке у које су запали. Поштовање истине, међутим, обавезује нас да приметимо да они изгледа никада ни за тренутак нису скретали очи са опасности која слободи прети од нараслих и свеобухватних прерогатива неког наследног магистрата који би био подржан и ојачан једним наследним домом законодавне власти. Али изгледа да се они нису никада сетили опасности узурпације власти од стране законодавног тела, које сакупљајући сву власт у својим рукама, мора одвести истој тиранији као што је она изазвана узурпацијама извршне власти.“⁸⁷

Као што су писци *Федералиста* за кликаштво, странчарство, фракционаштво као „болести од којих најчешће пати републиканска влада“ тражили „републикански лек“ који не би угрозио народне слободе, тако су и против тираније како су је сами дефинисали и ради омогућавања слободне игре интереса у друштву, тражили решење у таквом међусобном односу основних носилаца власти да би међу њима била успостављена равнотежа и узајамна контрола и ограничавање. То је једно од питања где *Федералистичким списима* нема премца у теоријском утемељивању, објашњавању и одбрани система који се поједностављено и у ствари непрецизно назива системом поделе власти.

Бранећи републиканску владу од њених критичара који су указивали само на старе историјске примере, Хамилтон пише да је створен нови, бољи узор. Без ове иновације би иначе „просвећени пријатељи слободе морали да одустану од одбране овог облика владе. Наука о политици, међутим, као и многе друге науке, веома је узнапредовала. Дана је добро позната делотворност различитих политичких начела, која старим народима или уопште нису била позната или су пак била недовољно позната. Правилна расподела власти између више грана, увођење законодавних тежа и противтежа, установа суда и судије који остају на свом положају све док се добро владају, представљање народа у законодавном телу преко представника које је сам изабрао – све су ово сасвим нова открића у науци о политици или су углавном усавршена у новије доба.“⁸⁸

Џеферсонов став који је Медисон навео: „Сва власт владе, законодавна, извршна и судска проистиче из законодавног тела. Концентрација ових власти у исте руке јесте сама дефиниција деспотске владе. Ништа не би ублажило ствар ни када би ове три власти вршило више људи, а не један човек. Стотину седамдесет три деспота били би исто тако насилни као и један... Од малог је значаја што смо тих стотину седамдесет три деспота сами изабрали. Нисмо се ми борити за *деспотизам уз помоћ избора* (*elective despotism*), већ за владу која би била не само утемељена на начелима слободе, већ у којој би власти биле подељене и уравнотежене између неколико магистрата, тако да ни један не буде у стању да прекорачи законите границе, а да га са успехом не контролишу и ограничавају други магистрати.“

87 Madison, *Federalist*, No 48. Хамилтон је родвукао да је „једна ствар бити потчињен законима, а друга ствар зависити од законодавног тела“ (*Hamilton, Federalist, No 71*).

88 *Hamilton, Federalist, No 9*.

Медисон је у неколико прилога разматрао проблем поделе власти као гаранције слобода и права грађана, односе узајамне контроле између грана власти на основу њихових уставних овлашћења и система узајамне контроле, односно равнотеже и противтежа у организацији власти и међу различитим интересима.⁸⁹

„Да би се омогућило одвојено и посебно вршење различитих власти владе, што се у извесном смислу свугде сматра битним за очување слободе, очигледно је – пише Медисон – да свака грана треба да располаже сопственом вољом; у складу са овим свака грана власти треба да буде тако организована да њени припадници што мање утичу приликом постављања припадника других органа власти. Кад би се строго придржавао ових начела било би неопходно да сва постављења највиших магистрата извршне, законодавне и судске власти потичу од истог извора власти – народа, односно да се преносе каналима између којих нема никаквих веза... Важна заштита против постепеног гомилања различитих власти у истој грани састоји се у томе да се ономе ко управља дотичном граном дају одговарајућа уставна средства и непосредно се подстакне да се супротстави посезању за његовим правима од стране других власти.“⁹⁰

Медисон је свестан да се у пракси никада не може ваљано остварити подела власти у мери у којој је она потребна за слободну владу, сем ако су све гране толико међусобно повезане и испреpletене да се свакој власти омогућава уставни надзор над другим властима.⁹¹ Он реалистички схвата да се у овом погледу не треба поуздавати у „папирне запрекe“, тј. у речи одредби које су негде записане. Зато је код њега проблем поделе власти испреpletен са разматрањем различитих и сукобљених интереса, схватања, група чија равнотежа и егоистичка односно самољубива и властољубива брига и сумњичавост, има велику улогу у оној игри у којој како каже Медисон, треба „властољубљем ограничавати властољубље“, интересом интересе, а уставним правима једних уставна овлашћења других.

Ипак, постоји један проблем и једна установа на чију улогу „Публиус“ није гледао из угла деконцентрације власти, за какав се приступ иначе изјашњава, и који би одговарао тежњи да се власт расподелити на више носилаца. То је установа извршне власти, а проблем пред којим су се нашли амерички уставотворци био је како организовати егzekутиву. У складу са раширеним схватањима о којима смо говорили било је у Уставотворној скупштини и у ратификационим скупштинама предлога да се извршна власт повери једном колегијалном органу. Уставотворна скупштина је тек пред завршетак свога рада формулисала одредбе о

89 Medison, *Federalist*, No 47, 48 и 51.

90 Medison, *Federalist*, No 51.

91 Medison, *Federalist*, No 48.

председнику. Било је чак различитих предлога и како назвати ту функцију – председник, гувернер, генерални гувернер. Хамилтон је заговарао да носилац извршне власти добије назив гувернера. То је било у складу с његовим нагињањем решењу да се у руке носиоца извршне власти концентрише што већа власт. Било је од стране антифедералиста и радикалних демократа приговара да се функција америчког председника приближава функцији монарха⁹², а Хамилтон је оптуживан да је чак и заговарао увођење монарха, што је он одбацивао као инсинуацију.

У расправама и предлозима како бирати председника такође су долазили до изражаја различити погледи на ову функцију – колико јој власти поверити и од којег извора власти је учинити зависном. Било је предлога да председника бира народ непосредно, да га бира конгрес и на крају је прихваћено да га бирају изборници (електори), које је изабрао народ за ту улогу, а да Конгрес односно Представнички дом има улогу у избору ако су гласови изборника тако подељени да ни један кандидат није добио потребну већину. Хамилтон је сигурно делио мишљење са онима који су у јаким председнику видели гаранцију против премоћи и евентуалних радикалних новаторија које би могло уводити представничко тело. Зато Хамилтон и у *Федералистичким сјисима* једанаест прилога посвећује функцији извршне власти односно председнику. Један његов прилог је пледоаје у прилог инокосне извршне власти. Он ту износи предности и недостатке плуралности извршне власти.⁹³

Хамилтонове анализе историјских ситуација и система у којима су постојали неки елементи плуралности извршне власти несумњиво су поучни. Али, стоји и то да је ова идеја у противречности са основном „Публиусовом“ концепцијом контроле и противтеже, јер она није нашла примену унутар организације извршне власти, већ само у односу ове и других грана власти. С друге стране Хамилтонов аргумент – опет ослоњен на доста тачну опсервацију о људској природи – да се људи често нечему опиру само зато што нису имали удела у томе, говорио би више у прилог плуралности извршне власти. Но, било како, Хамилтонова разматрања могућности сукоба између магистрата извршне власти и опасности по државу ако дође до сукоба магистрата највише власти, имају као најјачи аргумент вековну политичку праксу и одраз су Хамилтоновог реализма којем није било својствено да чињенице прекраја тако како би се уклопиле у теорију, па ни у теорију о равнотежи и противтежама. За њега је ефикасност деловања било важније мерило него усклађеност са неком теоријом.

92 Алексис де Токвил је у *Демократији у Америци* детаљно упоређивао најважније прерогативе, са ограничењима односно неограниченостима америчког председника и француског краља, па каже да га је то „одвело закључку да је Француска са својим краљем ближа републици него Савез са својим председником монархији“ (Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, I, New York, 1945, p. 129).

93 Hamilton, *Federalist*, No 70. Хамилтон сматра да снагу извршној власти даје њено јединство, дужина мандата, примереност средстава за њено извршавање и одговарајућа овлашћења.

*

* *

Чини нам се да се највећи теоријски прилог писаца *Федералистичких списа* читује у две области. Прва је теорија новог федерализма са савезном државом као новом политичком и правном појавом коју поред осталог карактерише подељени суверенитет и схватање устава не само као инструмента власти него фактора ограничавања власти, чиме је оживотворена и добила нов подстрек стара идеја владавине права. На ово се доведује други велики допринос „Публиуса“, допринос који је углавном проистекао из Медисоновог пера, а који се састоји у теорији плурализма интереса и група и томе одговарајућој теорији равнотеже и противтежа у организацији власти, као социјалних услова и институционалних облика који омогућавају функционисање и одржавање слободне републиканске тј. представничко-демократске владе. У једној трећој области где се пружало широко поље за обраду једног од капиталних питања политичке филозофије – оног о циљевима владе и основама политичке облигације – „Публиус“ је, без икаквог истраживачког жара или филозофског заноса само спорадично дотакао тему, држећи се углавном циљева поменутих у преамбули Устава и само једног дела идеја које су у то време колале у Америци. Реалистичне опсервације о људској природи, дате са сликовитошћу и изражајношћу којом су се одликовали писци *Федералиста* и које због тога представљају места која се памте и често наводе, али не уносе никакву новину у политичкој теорији.

„Публиусовом“ излагању теорије новог федерализма и уопште америчким „очевима утемељивачима“ велику је помоћ пружала теорија Монтескјеа, а донекле и Русоа, јер много штошта се у Америци крајем XVIII века могло лакше оправдати ако се то могло поткрепити цитатима „славног Монтескјеа“ уз чије име је редовно додаван по неки изразито похвалан епитет. На њега су се, додуше, позивали и антифедералисти који су цитирали његово мишљење да је природно својство само малих држава да буду републике, а да повећавањем нужно иду ка деспотском облику, из чега је извлачен закључак да само уколико задрже за себе суверенитет, америчке државице могу очувати републикански облик. Федералисти су код Монтескјеа нашли аргументе да се републикански облик може успоставити и на великој територији, ако се прибегне федерализму.⁹⁴

Федерализам је откривен као средство обезбеђења унутрашњег мира и спољне безбедности више ужих заједница које се најчешће повезују захваљујући сродности порекла или интереса или осећања или једноставно ради лакшег остваривања заједничких циљева скупним деловањем, или ради отклањања постојећих или потенцијалних опасности или ради олакшавања коришћења природних богатстава једног ширег простора.

94 Монтескје пише да је природно својство малих држава да буду републике, оних средњих да буду једном монарху, а велике да буду под доминацијом једног деспота (*De L'Esprit des lois*, Liv. VII, ch. xx).

Од више могућности које пружа федерална организација друштвених заједница, у Америци XVIII века пажња је поклањана само једном ужем кругу проблема федерализма везаних за облик сложене државе као што су САД. Међутим, нема никакве сумње да је амерички федерализам утицао као подстицај и узор за све облике новијег федерализма, а нарочито често је понављан облик дводомног представничког тела са једним домом као представништвом федералних јединица. Овом утицају федералног модела веома су допринели писци и текст *Федералистичких списа*. Велики утицај америчког федерализма има се приписати и томе што је његова теорија отворила простор за плурализам група, интереса, регионалних различитости у оквирима федерализма, а то је искоришћено и у Америци и ван ње, па и у организацијама радничке класе. Други фактор утицаја јесте то што су институционални аранжмани срећно пронађени да обезбеде трајност и стабилност које су постигли таквим решењима као што је разумна подела надлежности између савезне владе и влада државица на основама које су федерализам чиниле ефикасним, увођењем система равнотеже и противтежа (*checks and balances*) у организацији власти, стављањем судства у положај независног фактора, па ова установа својственим јој начином рада са процедуралним гаранцијама и избегавањем брзоплетости обезбеђује постепено и споро, али перманентно прилагођавање система друштвеним потребама. У елементе америчког федерализма треба свакако убројати и јаку извршну власт (за коју се Хамилтон залагао више него друга два писца *Федералиста*) чија је надлежност ограничена на прецизно одређене области. Успостављена је равнотежа и између демократских елемената и улоге броја с једне стране и улоге држава и других политичких филтера међу којима је најзначајнија установа Сената. *Федералисти* није само коментар тога система него и трактат о владавини, у којем се анализира, критикује, образлаже, оправдава визија једне републиканске владе којој је федерализам не само елемент којим се обезбеђује заштита од опасности него и елемент унутрашње равнотеже којим се решава низ проблема.

У различитим ситуацијама које су карактерисале поједине периоде новије америчке историје – нагласак је стављан на различите аспекте *Федералиста*. Пре грађанског рата расправе су највише вођене о федеративним решењима која *Федералисти* заговара, при чему је било доста оних који су се супротстављали интерпретацијама федералиста. После грађанског рата, кад је питање федерализма или конфедерализма било решено силом, користе се они ставови који у чврстом савезу виде основ националне моћи.⁹⁵

У току другог светског рата дошло је у Америци до наглашеног обраћања прошлости ради тражења корена демократске мисли и инспи-

95 Бенџамин Рајт пише да су готово читавих пола века после грађанског рата Хамилтонови прилози о савезу и националној моћи сматрани за најважнији прилог. Медисонов прилози су привлачили мало пажње. Касније, нарочито после Биардове *Економске интерпретације Устава* (1913) најчешћи центар пажње постао је Медисонов прилог Но 10. В.: Benjamin Fletcher Wright, „Editor’s Introduction“, нав. издање *Federalist*, p. 12).

рације извора и услова слободне владе. То је било део борбе против тоталитарних фашистичких режима, али истовремено и преиспитивање и реafirмација извесних политичких идеала и принципа републиканских и федералних установа.

Један од најпознатијих данашњих америчких политиколога, професор Јелског универзитета, Роберт Дал, посветио се истраживању корена демократске теорије и услова успостављања и функционисања демократских установа и односа. Средином 1950-их приступ овим проблемима излаже у *Предговору демократској теорији*, анализом медисоновог концепта демократије како је изложен у *Федералистију*. Не само из велике пажње коју је посветио нарочито анализи Медисоновог *Федералиста* Но 10, него из садржаја основних концепата које је Дал касније развио у политиколошким истраживањима, као што је плуралистички концепт интереса и полиархија⁹⁶ као његова ознака система са широком дистрибуцијом моћи у правцу идеалног типа у пракси недостижне демократије – може се лако закључити да се Дал и инспирисао медисоновским концепцијама.

Колико су се и сами творци Устава и писци *Федералиста* налазили пред политичком непознаницом, показује и одсуство употребе речи „федерални“ у уставном тексту и колебање којим терминима изразити карактер нове владе код писаца *Федералистичких списа*. Наиме, нигде у Уставу САД се не говори о федерализму или федералној влади или федералним државама односно федералној администрацији или појединим њеним агенцијама, као што је то данас врло раширено да им и у званичном називу стоји реч „федерални“. Писци *Федералистичких списа* су тек у припреми њиховог издања у облику књиге употребили наслов „*The Federalist*“. Они се иначе колебају којим придевима оквалификовати нову владу и поједине органе САД па их наизменице називају „федерални“, „централни“, „национални“, „генерална“ влада, односно органи.

У погледу циљева републиканско-демократске владе писци *Федералистичких списа* нису дали допринос који би те циљеве поставио на новим основама у односу на оно што је већ либерална политичка филозофија била дала и што је у току америчке револуције, а нарочито у документима из 1776 („Вирџинијска декларација о правима“, Устав Вирџиније, „Декларација независности САД“, први устави државица) долазило до изражаја чак и више него у „Публиусовим“ расправама. Ипак, велики ауторитет *Федералистичких списа* као првог и можда најаутентичнијег тумачења Устава САД учинио је од ових текстова приручник не само оних који су се бавили, политичком теоријом и изучавањем политичких институција и процеса, него чак и судија врховног суда који су се и у наше време знали позивати на ауторитет *Федералистичких списа*.⁹⁷

96 В.: Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven, 1971.

97 Новијег је датума позивање на *Федералистичке списе* и став о „благостању као сврси владе“ којем је Врховни суд прибегао у доказивању уставности неких мера Рузвелтовог New Deal-a.

ЕДМУНД БЕРК И ИДЕОЛОГИЈА КОНЗЕРВАТИВИЗМА

„Обазриви људи ће, пре него што се изјасне, осмотри како се користи та моћ, а нарочито тако опасна ствар као што је нова моћ нових људи о чијим принципима, наравима и расположењу знају мало или нимало, и у ситуацији када они који су на изглед најбучнији на сцени, можда и нису прави покретачи догађаја.” (Едмунд Берк, *Размишљања о револуцији у Француској*, Део I, одељ. „Почетак писма”)

I Едмунд Берк: утемељивач конзервативизма као идеологије

Својим дело *Размишљања о револуцији у Француској*, објављеним 1. новембра 1790, још увек не сувише далеко од почетка догађаја који је био повод, Едмунд Берк је утемељио конзервативизам као једну од политичких идеологија. Више писаца истиче да се он може сматрати оцем свих конзервативаца.¹ Његово учење је, поред мисли Бенџамина Дизраелија, чија су схватања и политичко-филозофске идеје изложене углавном у романима, основа британског, али и важан део идеологије конзервативизма уопште. Берк је заправо призвао у помоћ и изложио низ идеја, од којих су многе веома старе и представљале су део традиционалног вредносног система претходних векова, али су му збивања у Француској, инспирисана једном другом филозофском струјом и идеологијом, тј. просветитељством и либерализмом,² пружила изазов да страхотама, какве је он наговештавао да ће произаћи из наводно умног покушаја стварања

1 Russel Kirk, *The Conservative Mind: From Burke to Santayana*, Chicago, Regnery, 1953; Clinton Rossiter, *Conservatism in America*, New York, Knopf, 1955. За сажет приказ идеологије конзервативизма, в. Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Београд, Рад, 1988 (прво издање), стр. 353–361; и наш прилог „Конзервативизам” у; Енциклопедији политичке културе, Београд, Савремена администрација, 1993, стр. 530–548. Недавно је у нас објављен и Роберт Низбет, *Конзервативизам: Сан и стварност*, Подгорица, ЦИД, 1999.

2 Ова идеологија (либерализам) је, како пише Морис Диверже, два пута у току неколико година постала основа експлозивних политичких пројеката (Maurice Duverger, *Janus: deux faces de l'Occident*, Paris, 1972, p. 29), односно инспирисала је Америчку и Француску револуцију, а тиме и цео један процес прамена политичких установа и увођења новина карактеристичних за модерна западно-европска друштва. „Од америчке револуције наовамо демократија у модемом смислу постаје важна поли-

„вештачких установа”, противстави традиционалне вредности „природног друштва”, чијим је начелима и структури посветио једно од својих најранијих дела (*A Vindication of Natural Society*, 1756).

Берк је остао познат по низу храбрих јавних наступа и краћих радова надахнутих виговским, тј. либералним опредељењима, али и, од самих почетака, по настојањима да се сачувају од нарушавања (од стране краља, Парламента, па и од народа) нека начела и установе специфичне британске уставности и политичког система у целини. Бранећи утврђена начела и установе, Берк је, нема сумње, узимао у обзир идеје слободе и једнакости, али је прву протумачио у оквирима поретка и ауторитета, без којих се по његовом мишљењу стварна слобода не може постићи, а идеју једнакости је подвргао оштрој критици.

Берк је као политичар, али и као мислилац који се противи свакој метафизици и апстрактним начелима која не би довољно водила рачуна о стварности, полазио од конкретних проблема. Затим је ишао ка уопштавању и извођењу закључака о могућим друштвеним последицама појединих идеја и догађаја. У његово учење је уткана и тежња да се спречи ширење утицаја револуционарних идеја из Америке и Француске на друге земље (нарочито на Енглеску и Немачку). Касније, радовима оних који су се приближили Берковим схватањима и повезали их са догађајима у Француској и Немачкој, конзервативна идеологија се проширила и постала сложенија, али и политички утицајнија на европском континенту.³ Њом се у неким земљама хтела оправдати конзервативна реакција и политика у периоду рестаурације и Свете алијансе. Она је пружала рационализацију и апологију *status quo*-а. Била је усмерена на сузбијање тежњи за променама, па и идеје прогреса у оном облику како су то схватили, најпре Ан Робер Жак Тирго (*Turgot*, 1727–1781) и Антоан Кондорсе (*marquis de Condorcet*, 1743–1794), идеолог револуције, који је пао као њена жртва, а смрт чекао пишући у славу револуције, која је наставила да једе своју децу. Идеју прогреса су касније прихватили многобројни револуционари, али су принципи на којима је та идеја почивала подвргавани критици, почев од конзервативизма XVIII века до позитивизма и многих научних дисциплина крајем XX века.

Негде је идеологија конзервативизма служила за оправдање „Метерниковог система” и сличних апсолутистичких система („Бахов апсолутизам”), за очување племићких и бирократских привилегија и за држање грађанске класе даље од утицаја на власт. Конзервативизам о коме је реч подржавала је католичка црква, а највећи број конзервативних

тичка сила”, пише Берtrand Расел (Берtrand Расел, *Историја западне филозофије*, Београд, Космос, 1962, стр. 475 и 737).

3 На какав су одјек Беркове идеје наишле код немачких конзервативаца, нарочито за време Рестаурације код Карла Лудвига фон Халера (*Haller*, 1768–1854) и Фридриха Јулиуса фон Стала (*Stahl*, 1802–1861), в. Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, Београд, СКЗ, 1972, нарочито „Увод”, глава пета „Од резигнације до романтике” и глава шеста „Ауторитарна држава и ’народни дух’ у праву”.

идеолога и био је везан низом идеја католичке цркве. Ову идеологију пратио је клерикализам. У Немачкој је конзервативизам био тесно повезан и са национализмом, односно једном варијантом путева и начина уједињавања распарчане државе. Немачка се 1806. састојала од око хиљаду државица.

У једном ширем смислу, конзервативизам је прастара појава и одређени стил и начин живота, схватање живота које се ослања на традиционализам и више је наклоњено уходаном реду, него тражењу излаза у „новотаријама”. Може се у готово свакој политичкој идеологији, па и у религијској доктрини, у свакој политичкој струји и свакој епохи, говорити о онима који су инертнији, рестриктивнији, ортодокснији, тј. сматрају себе за правоверне, који више полажу на догме и каноне, који се држе политичких, верских, идеолошких ауторитета – који су, дакле, конзервативно крило. Многи обрасци понашања, стереотипи и резоновања, па и пословице и поуке (обично упућене млађима) израз су те врсте конзервативизма, као што је много ауторитаризма у неким другим, исто тако конзервативизму блиским порукама.⁴ Тражи се понављање проверенога („Плети конач, где и отац”, „Хвали море, држ’ се краја”). Ралф Валдо Емерсон је изразио мишљење да је конзервативизам повезан са извесним менталним структурама. У великом броју случајева је повезан и са песимизмом и скепсом. Као најбољи и најпознатији пример изражавања ове врсте предања и упозорења могла би се узети старозаветна *Књига пророковедникова*, из које Берк позајмљује неколико најкарактеристичнијих места. Но на овом месту неће бити речи о томе, него о доприносу који је конзервативној политичкој доктрини или идеологији дао Едмунд Берк, енглески политичар и мислилац, чије је учење у великој мери повезано са његовим реаговањем на револуционарне догађаје у Француској 1789.

Његово излагање ове идеологије покушаћемо да објаснимо у контексту Берковог политичког деловања, прагматичног суочавања са искрслим ситуацијама и утицаја искустава која је извлачио из енглеске историје. И у контексту његовог уверења да карактер британске уставности, као што га је хвалио и „величанствени Монтескје”, уколико се поштује, обезбеђује равнотежу између слободе и поретка, па га треба сачувати. У тој речи „сачувати” је корен израза „конзервативизам” (конзервирати, обезбедити од кварења и пропадања). Енглески краљ Џорџ (George) III и Парламент под његовим утицајем нису поштовали начела уставне равнотеже успостављене Славном револуцијом и због

4 О неким важним цртама ауторитаризма в. Teodor Adorno et al., *The Authoritarian Personality*, New York, 1950; Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, Београд, СКЗ, 1972, нарочито глава прва „Просветитељство, ауторитет и суверенитет”; Љубомир Тадић, „О појму ауторитета”, у његовом раду *Ауторитет и оспоравање*, Београд, Филип Вишњић, 1987; Љубомир Тадић, *Поредак и слобода*, Београд, 1967; и наш рад „Ауторитет и ауторитаризам”, *Енциклопедија политичке културе*, Београд, Савремена администрација, 1993, стр. 74–109.

тога их Берк неустрашиво критикује у говорима и краћим списима који се одликују речитошћу и унесеном страшћу, што баш и није у складу са резонувањима конзервативаца. Није, дакле, Берк попустљив пред сваком влашћу, нити хоће да сачува сваки успостављени поредак, него само онај за који верује да обезбеђује одређене вредности које је потврдила традиција.

Берково свакако најзначајније дело, по којем је и остао највише познат, јесу *Размишљања о револуцији у Француској*. Она су написана у виду веома опширног писма које је упутио „младом господину из Париза”, чије име није смео открити, јер би то младога господина у Паризу коштало живота, а радило се о Виктору Дипону (Dupont), који је мало пре настанка дела посетио Лондон и упознао се са Берком, а касније превео *Размишљања* на француски. Из Беркове преписке види се да је једно краће писмо био написао октобра 1789, а ово опширно, тј. *Размишљања*, већ фебруара 1790. Али није га послао, јер је знао да би тиме своме пријатељу у Паризу могао нашкодити, чак угрожити његов живот.⁵ Иначе, уочи Француске револуције у Лондону је боравио и упознао се са Берком гроф Мирабо (Honor, Gabriel Victor Riqueti de Mirabeau), који је играо велику улогу на почетку Француске револуције.

Француска револуција је догађај који представља једну од прекретница или размеђа у европској историји. Берку је дала повод да изнесе своја гледишта на многе појаве и на улогу друштвених и политичких установа. Он је био непосредно подстакнут извесним реаговањима у Лондону на избијање Француске револуције. „Друштво за устав” (Constitutional Society), које је у Лондону било основано 1780, окупљало је многе виђене виговце и заступало виговска опредељења, инспирисало се списима Сиднија (Algernon Sidney, 1622–83) и Лока (John Locke, 1632–1704), а ширили су и разне памфлете о текућим збивањима у Енглеској и Европи, посебно у Француској, пошто је револуција већ почела.

Ширење Сиднијевих и Локових радова и идеја, имало је актуелни политички значај и јасну поруку. Она се односила на ситуацију у Енглеској, која је била под ауторитарном влашћу Џорџа III. Наиме, Сидни и Лок⁶ су уочи енглеске Славне револуције нападали Роберта Филмера због његове одбране краљеве апсолутне власти и порицања да се људи рађају слободни. Лок је био уставни монархиста, а Сидни, који се борио у војсци

5 Фебруара 1790. Берк је у једном говору у Парламенту изнео своје основне критике и прогнозе о току догађаја у Француској, па га је штампа пожуривала да своја размишљања што пре објави.

6 Уп. John Locke, *Две расправе у влади*, у преводу и са предговором Косте Чавошког, т. I-II, Београд, Идеје, 1978. У овом издању Локовој расправи претходи Patriarcha Роберта Филмера у којој се краљеви третирају као очеви свога народа, творци, тумачи и исправљачи општег права, последње судије у свим случајевима, извори од којих потиче слобода парламента итд. Лок је сматрао да се Филмерово учење може свести на две тврдње: да су све владавине апсолутне монархије и да се ниједан човек не рађа слободан.

Парламента против Чарлса I, био је убеђени републиканац, као што су били и Милтон и Харингтон. Касније је Сидни био и против Кромвелове диктатуре, а погубљење за време Реставрације 1683, због учешћа у завери чији је циљ био да збаци краља и на његово место доведу једног племића. У својим *Расправама о влади* (*Discourses Concerning Government*), написаним између 1680. и 1683, а објављеним тек 1698, Сидни заступа гледиште да Парламенту и народу припада власт бирања краља.

У лондонском „Друштву за устав” су се раније залагали за укидање ропства, за ослобођење Грка испод отоманске власти и Шпанаца од њихове домаће апсолутне власти. Чланови овог Друштва су поздравили Француску револуцију и водили у Лондону расправе и држали говоре о праву народа и Парламента да бирају краљеве. Баш ово је изазивало Берка да се таквој идеји супротстави подвргавајући критици целу политичку филозофију или идеологију из које произилазе такви закључци. А та идеологија је већ била на делу у Француској.

Још више је Берка узнемиравало деловање једног другог. „Револуционарног друштва” (*The Revolution Society*), које су основали углавном тзв. неконформисти тј. припадници тзв. Слободне цркве, које су англиканци сматрали за отпаднике. Они су, пак, ово Друштво основали у славу Револуције од 1688. и ради проповедања њених начела. Један од свештеника ове цркве, Др. Ричард Прајс (*Price*) је својим предавањем у Револуционарном друштву пружио непосредан повод Берку да се критички обруши на његове основне идеје. Једна од тих је била управо та да народ и парламент имају право да бирају краља (као што се то десило 1688. када је збачен Џејмс II, а доведен краљевски пар Виљем и Мери).

Ово Револуционарно друштво није било тајно или секташко, већ се радило о прилично утицајној групи људи, па је Берку било утолико важније да осуди идеје које су они ширили, али се није окомио на значајније личности из тога Друштва, него на једнога свештеника „отпадничке цркве”. Председник Револуционарног друштва је био један лорд (Чарлс Стенхоуп, *Earl Stanhope*), члан Краљевског друштва (*Royal Society*), тј. Британске академије наука, блиски рођак Виљема Пита (*Pitt*), либералног конзервативца, који је био председник владе (од 1783) и следио је начела Адама Смита (*Smith*, 1723–1790) све до Француске револуције. Тада је променио своју политику, јер су Енглези закључили да им прети могућа инвазија од стране Француске (1793. Француска је објавила рат Енглеској).⁷

Лорд Стенхоуп се школовао у Швајцарској, где је задојен љубављу према слободи, па је ово Револуционарно друштво упутило поздраве и честитке француским револуционарима. После објављивања Беркових

7 Томас Пејн, поред елоквентних одговора на Беркове критике Француске револуције, који чине његов рад *Права човека*, критички се осврће и на неке аспекте Питовог програма. (Више о томе в. Томас Пејн, *Права човека*, Београд, Филип Вишњић, 1987, и предговор Драгољуба Мићуновића, „Живот и дело Томаса Пејна”).

Размишљања о револуцији у Француској, Стенхоуп је написао полемички одговор Берку, који је пак тврдио да председник Револуционарног друштва чак и не зна све околности које су допринеле да се овакво удружење оснује.

Конзервативизам, као поглед на свет, скала вредности и стил живота, има дугу традицију и укорененост у друштвеним обрасцима и искуствима претходних генерација, векова и миленијума, па су се утемељивачи конзервативизма на ту традицију и позивали. Додуше, оно што је представљало тамну страну Француске револуције и сва њена претеривања, давало је одличне аргументе и појачавало потребу да се у веку идеологија уобличи и она којој је основна преокупација била да се очувају, конзервирају неке вредности и установе које су, с једне стране задовољавале интересе ранијих владајућих слојева у држави и цркви, а с друге, нарочито као реакција на индустријску револуцију, упозоравале на морално опадање и разарање онога што се сматрало као темељ бар тзв. старог друштва, а у шта пре свега спадају породица, црква, разна професионална и сталешка удружења, и држава. У тражењу одговора на питање шта је у Берковом делу толико привлачно да може обузимати мисао не само својих већ и наших савременика, Љубомир Тадић констатује да Берков снажан утицај у прошлости и садашњости произлази из чињенице да ни данас као ни у прошлости нису престале да делују конзервативне снаге и конзервативни мотиви и интереси у друштву.⁸

II Берков живот и дела

Едмунд Берк је најистакнутији теоретичар и у ствари зачетник конзервативизма као идеологије. Данас се сматра да је рођен на нову годину 1729, јер је то раније било спорно, па се наводило да је рођен 1729/30, а умро је 1797. И место рођења није тачно утврђено, па се претпоставља да се могао родити у долини Блеквотер (Blackwater Valley), али се обично наводи Даблин као место рођења. Његов отац Ричард Берк био је правник, адвокат, протестантске вере, а мајка Мери Нејдл (Nagle), католикиња, чија је сестра била оснивач једног реда часних сестара.⁹ Као шестогодишњи дечак је због лошег здравља био поверен ујаку, који је живео у једном малом месту (Ballyduff) изван Даблина. Тамо је Едмунд похађао школу. Његови биографи истичу да му је учитељ био квекер, а многи школски другови деца француских емиграната-хугенота, те да се у таквој средини од детињства учио верској толеранцији (о неким изразима његове верске нетрпељивости в. одељ. V). Априла 1744. примљен је на Колеџ св. Тројства (Trinity College) у Даблину. У избору предмета студија је доста лутао док се није задржао на поезији и историји, али се

8 Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, Београд, СКЗ, 1972, стр. 82–83. В. поглавље, 'Срећно водена предрасуда' против 'Метафизичких права човека'.

9 Stanley Ayling, *Edmund Burke: His Life and Opinions*, 1988.

на колеџу веома истакао. Дипломирао је јануара 1748. и основао неки дебатни клуб, као и лист *Реформатор* за који је и писао. Године 1750. почео је студирати право на Middle Temple, тј. на једној од четири школе у Лондону, које датирају још од пре XIV века и једине су имале право да спремају адвокате. И овде је знатно време посвећивао књижевности. Његов отац је желео да Едмунд буде адвокат, али син није желео да ради оно што је била жеља његова оца, па се с њим и посвађао, те се отиснуо на путовања по Енглеској и Француској. Године 1757. се оженио са Џејн Нагент (Nugent), кћерком Кристофера Нагента, истакнутог ирског лекара католичке вере. У браку су имали само једног сина, Ричарда, који је умро пре свога оца, а супруга је надживела Едмунда.

Током 1750-их година Берк је објавио два рада: *Одбрана природног друштва: Поглед на бегу и зла која настају из човечанства од свих врста вештачког друштва* (*A Vindication of Natural Society: A View of the Miseries and Evils Arising to Mankind from Every Species of Artificial Society*, 1756); и *Филозофско истраживање о пореклу идеја узвишеног и лепог* (*A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757). Одбрану природног друштва је објавио анонимно. У овом Берковом почетничком раду већ је провејавао дух значајног и контроверзног мислиоца. Тај рад, усмерен на критику помодног тренда религије „враћања природи”, био је успешна имитација Болингбрукова стила и неких од његових идеја, па су се чак шириле гласине да је то Болингбруково посмртно објављено дело. Наиме, тих година (1754) су објављена Болингбрукова сабрана дела. Берк је написао пародију на неке Болингбрукове идеје, нарочито оне које су лек за многе мане британског јавног живота виделе у враћању на традиционалне облике друштвеног живота и на начело аристократске владавине. При томе се Болингбрук позивао на неке предности тзв. природних религија у односу на оне које су резултат откривања. Берк је и са извесним верским жаром приступио овом питању и ишао је за тим да идући даље Болингбруковом логиком доведе до апсурдних консеквенци, па је и успео да поткопа уверљивост и основаност Болингбрукових идеја. Извесне Беркове поставке сагласне су с његовим виговским опредељењем. Његова критика је подсећала и на неке Русоове идеје из „Друге расправе”, тј. оне о пореклу и основама неједнакости међу људима, која је баш у то време била преведена на енглески.¹⁰ Берк указује на разлике између природног друштва и политичког друштва. До политичког друштва дошло је кварењем и деформацијама природног друштва. У природном друштву, радом се стварају производи који припадају ономе ко их је и израдио. Берк устаје против тврдње да је некадашње прадруштво било комунистичко. У политичком друштву успостављени су такви односи да онај ко нешто ствара, од тога најмање добија. Узрок преокрета јесу атеисти и политичари. „Влада је опсенарска вештина удруживања (конфедерације) неколицине ради ва-

10 Уп. А. С. Осборн, *Rousseau and Burke*, Oxford, Oxford University Press, 1940.

рања краља и поробљавања народа”. На овој тези могао је лако критиковати политику енглеског монарха и Парламента, кад виговци више нису били на власти. Уз све друго рђаво, историја политичког друштва јесте историја ратова. Берк износи и једну идеју карактеристичну за његову каснију конзервативну идеологију: „Ми дугујемо поштовање, које се подразумева, према свим установама наших предака”. И у својој *Скраћеној енглеској историји* показује једно наглашено уважавање историјске прошлости, које је карактеристичније за каснији конзервативизам, него за просветитељске идеје тога периода. Интересантно је да у *Одбрани* долази до изражаја једно (етичко) схватање које можемо наћи у источњачким филозофијама (и касније код Хегела у виду панлогизма) да постоји хармонија између човековог осећајног и духовног, на једној страни, и космичког поретка на другој страни; да су самоограничавање и самокритичко испитивање уграђени човеку, а из тога произилазе и морална осећања. У овом раду говори и о уметности, јер га је писао у исто време када и онај о узвишеном и лепом. Каже да све што дубље улазимо у лавиринт уметности, схватамо да смо све даље од оних циљева ради којих смо у ту област ушли. У *Одбрани* оштро критикује стање у Енглеској и та критика је посебно погађала конзервативце. У истом раду је касније могао наћи и извесне аргументе за политику виговаца.

Филозофско истраживање је привукло пажњу истакнутих европских мислилаца као што су били Дени Дидро (Diderot), Имануел Кант, Готхолд Лесинг (Lessing) и други (пишу чак и да је тај рад утицао на Лесинга и Канта). То је Берка већ чинило познатим и олакшавало му и политичку каријеру. Његов изврсни говорнички дар и списатељски стил, као и идеје које је износио, добијали су позивањем на историју и на ликове и ситуације из књижевности. Ово је доприносило сликовитости Беркових исказа, богатству алузија које на посредан начин исказују пишчеве оцене и интересантности поређења. Овде ћемо само приметити, што на другом месту дајемо опширније, да су његове говоре неки описали као разумљиве за читаоце, али сувише сложене и недовољно разумљиве за слушаоце. Но, основне оцене о говорничким и списатељским способностима несумњиво су тачне.

Пошто су већ Беркови рани радови привукли пажњу угледних британских и европских интелектуалаца, као и британских политичара, виговци су запазили његове говорничке и списатељске способности па су хтели да га ангажују на остварењу својих циљева. Кад је Берк почео да размишља о политичкој каријери, прихватио је место асистента једног свог политички активног вршњака (William Gerard Hamilton), који је 1761. постао Лорд-губернер Ирске и позвао је Берка да пође с њим у својству приватног секретара, што је Берк и прихватио. Према Берковим биографима,¹¹ за време боравка у Ирској у својству секретара Лорда-гу-

11 Прва Беркова биографија објављена је већ 1826 (James Prior). Једна студија из прошлог века поново је објављена: John Morley, *Edmund Burke: A Historical Study*

вернера, Берк се колебао да ли да покуша да у политику уђе као бранилац ствари Ираца или да пође од ширих и већих амбиција да постане енглески политичар. Да је ствар Ираца могла заинтриговати једну личност његовог порекла, породичних веза и погледа, лако је закључити из стања у каквом су се ирски католици тада налазили. На пример, по закону који су донели протестанти (англиканци), ирски католици нису могли похађати ни општеобразовне ни стручне школе. Нису, дакле, имали право професионалног образовања. Морали су плаћати посебне порезе (у ствари казне за то што су католици). Католички верски обреди били су забрањени. Сваки протестант даљег наследног реда имао је првенство над наследницима католицима далеко ближег наследног реда. Ова мера је била донета да се онемогући преношење имовине католика путем наслеђа, односно да сва њихова имовина што пре пређе у руке протестаната. Против оваквог стања Берк је започео да пише један трактат („Tract Relative to the Laws against Popery in Ireland”, 1764, око 70 страница, објављен тек после његове смрти).

Мада је постао патријарх конзервативизма, по номиналној политичкој припадности био је виговац, либерал, присталица економских погледа Адама Смита¹², свога пријатеља из колеџа и из „Клуба књижевника” током 1769-их година, па и присталица слободног тржишта, слободе мишљења (нарочито је то показао у случају Џона Вилкиса) и, бранилац права народа у колонијама (у Америци, Индији, а могла би се томе додати и Ирска, иако је на тај проблем Берк друкчије гледао, кад се већ определио да политичку каријеру стиче преко Парламента у Лондону и пријатељства са виговцима). Кад су почетком 1770-их под притиском Русије и Пруске заустављене либералне реформе у Пољској и затим извршена њена подела у којој је учествовала и Аустрија, Берк је био један од ретких политичара у Енглеској који је осудио тај чин и оценио га као дубоку промену која ремети равнотежу у Европи. Од својих првих радова Берк је показао склоност да одабира извесне врсте чиње-

(1867; ново издање: New York, Knopf, 1924 и 1979). Током времена су у многим биографијама и студијама обрађени различити аспекти његова живота, али много више, наравно, његове политичке мисли. Значајна су и два рада објављена између два светска рата: Robert H. Murray, *Edmund Burke: A Biography*, New York, Oxford University Press, 1931; и у нас: Слободан Јовановић, „Берк” (Сабрана дела, Београд, БИГЗ-СКЗ, 1990, т. 9; навођено према: Слободан Јовановић, „Берк”, *Из историје идеолошких доктрина*, књига прва, Београд, Геца Кон, 1935, стр. 275–400. Више Беркових биографија је објављено у другој половини XX века: Alice P. Miller, *Edmund Burke and His World*, 1979; C. V. Macpherson, *Burke*, Oxford, Oxford University Press, 1982; George Fasel, *Edmund Burke*, 1983.

12 Adam Smith, *Испраживање природе и узрока бојачства народа*, Београд, Култура, 1970, т. I-III. Већ раније је ово дело објавила и Култура у Загребу (1952). Ово дело је објављено 1776. и улази у онај мали број радова за које се сматра да су те године уобличио идеологију либерализма. Пре краја XVIII века, то је дело у Енглеској доживело 9 издања. Смит је умро исте године кад је Берк објавио *Размишљања о револуцији у Француској*.

ница које ће касније лежати у основи конзервативизма, а које је користио у изградњи и излагању своје концепције.

Године 1760, у време кад се млади Берк окреће политици, ступио је на престо краљ Џорџ III, трећи по реду из хановерске династије. Он је настојао да промени политику својих претходника и да ојача своју власт. Јула 1765. Берк је постао приватни секретар Лорда Рокингама, вође либерала, који је 1763. постао председник владе и помогао је Берку да уђе у Доњи дом. Децембра 1765, бирачи (што не значи грађани, већ квалификовани бирачи, који су чинили веома мали број пунолетних грађана) Вендовера (Wendover) изабрали су Берка за свога посланика.

Тако је Берк, залагањем првог министра, са 36 година постао посланик Доњег дома. Рокингам је опозвао закон о таксама и том приликом је Берк одржао свој први говор у Парламенту. Тај закон је био један од низа мера којима је енглески монарх револтирао становништво колонија у Северној Америци. Радило се о томе да је у претходном, Седмогодишњем рату са Француском Енглеска бранила северно-америчке колонисте (Французи су хтели да спрече њихов продор на „дивљи запад“). Енглеска је сматрала за оправдано да трошкове тога рата пребаци на колонисте. Измишљени су таксирани папири (нешто као данашњи формулари) који су били знатно скупљи од обичног папира, а свака молба, захтев, поднесак властима морао се поднети на таквом опорезиваном папиру. Колонисти су се бунили у име слободе трговине и по основу тога да нису представљени у енглеском Парламенту, па да овај нема ни право да их опорезује („Нема опорезивања без представништва“).

Када је успео да испозаваћа и исподељује либерале на које се дотада ослањао, Џорџ III је почео да се окреће конзервативцима не би ли од њих направио дворску партију. После три године (1766) Рокингам је поднео оставку владе, а уместо виговцима, који су састављали владу читавих пола века, краљ се окренуо торијевцима. Тада је Берку нуђено да напусти свога пријатеља и пружана му је прилика да можда постане и премијер, али је он одбио ту понуду. Џорџ III је за десетак година променио седам влада. Један од резултата његове владавине и политике била је побуна колониста у Северној Америци, њихово проглашење независности од Енглеске и победа у рату који је уследио. Виговци су наредних 16 година остали у опозицији и постали огорчени критичари краљеве и владине политике. (Рокингам је поново постао премијер 1782).

Берк се у Парламенту истакао својим говорима, који се сматрају за врхунски пример говорништва на енглеском језику. Предмети његових одбрана и симпатија били су колонисти у Северној Америци, али је исто тако бранио и „индијска права” на основу „природних права човечанства”, а нападао и водио процесе против британских функционера који су починили акте бруталног насиља над народом Индије.

У „Размишљањима о узроцима садашњих незадовољстава” (1770) Берк је веома оштро оптуживао краља Џорџа III. Садржина тога изла-

гања и више других Беркових критика¹³ уперена је на технику владања која није била карактеристична само за Џорџа III, него за све ауторитарне власти, како онда и раније, тако и данас. Берк пише о расцепу између народа и краља због дворске камариле која власт користи за своје посебне интересе и примењује корупцију и фаворизовање својих и краљевих миљеника. Критиковао је краљеве потезе којима је тежио да своју личну власт наметне управо преко Парламента, и то тако што је јаку виговску странку сплеткама испосвађао и онда почео да се ослања на иначе слабије конзервативце. Затим, служио се корупцијом, потплаћивањем. Чак је новцем из своје приватне благајне купио велики број мандата и доделио посланичка места својим присталицама. За трошак око тога касније је тражио покриће из буџета. Куповао је и гласове посланика које је народ изабрао, забрањивао и прогонио штампу која је извештавала о раду Парламента, преко Парламента поништавао важност мандата појединих посланика који нису хтели да се покоре.

У овом смислу случај Џона Вилкиса постао је историјски. Њега је народ бирао четири пута узастопце, а краљу послушни посланици сваки пут поново одбијали да му дозволе да заузме своје место у Парламенту. Берк је одлучно стао на страну Вилкиса и немилосрдно откривао све краљеве махинације – увек излажући своју критику у контексту одбране уставности против њеног нарушавања личном влашћу. Краљ је – каже Берк – одликовањима, новцем, положајима поткупио масу људи и у ствари учинио да све политичке личности буду њему послушне и од њега зависне. Берк даље критикује то што су влада и краљ, да би скинули са себе одговорност, свако питање износили пред послушни Парламент и тако себе ставили изнад закона, јер су свему чему су хтели могли дати форму закона. Харолд Ласки истиче да је за Берка веома важно то што је створио идеологију против личне власти, јер су критику појединих појава давали и други. У основи ове идеологије је упозорење да се одступа од принципа Револуције из 1688, јер краљ руши устав тиме што себи потчињава тело које је успостављено да њега ограничава.

Берк је такође критиковао краља зато што за министре узима људе без икаквих личних квалитета, што ниједној влади није дозвољавао да дуже остане на власти, што је избегавао да формира хомогене владе, већ је, напротив, настојао да владе унутар себе буду несложне, а односи међу члановима неискрени, и што су у свакој влади били нарочито заступљени тзв. краљеви пријатељи, који су постајали посебна странка (и називали су их „странка краљевих пријатеља”). Берк критикује и то што је у оквиру кабинета постојала ужа група, која је доносила одлуке и фактички их легализовала преко кабинета. Због свега тога, констатовао је Берк, Парламент представља средство владавине једне олигархије. Да

13 Берк је 1769. изложио „Запажања о садашњем стању нације” („Observations on the Present State of the Nation”). То је полемика са тадашњим председником владе Гренвилем (George Grenville) око случаја Вилкиса и закона о таксама.

би краљ био што истакнутији, влада је морала бити што слабија. А то је онда, у крајњој линији, за последицу имало све чешће позивање војске да интервенише и спречи избијање народног незадовољства.

Као одјек на његове говоре, скупштина становника колоније (убрзо државе) Њујорк изабрала је 1771. Берка за свога опуномоћеника у Лондону. Две године касније (1773) Берк је изгубио посланичко место у Вендоверу, али је помоћу извесних довитљивих комбинација постао посланик Малтона. Но, од тога је одустао како би се на изборима 1774. кандидовао за посланичко место Бристола. Те године је у Парламенту одржао говор о опорезивању Америке, а затим и исто тако врло значајан „Говор бирачима Бристола” (3. новембра 1774).

Берк није ласкао својим бирачима. Обраћајући се бирачима Бристола изнео је како он сматра да представник-посланик „не може бити делегат оних који га бирају”; да као посланик дугује стављање интереса бирача испред својих, али да му дужност забрањује да ласка маси и прихвата њена мишљења у стварима у којима је упућенији од ње. „Парламент није конгрес амбасадора различитих и непријатељских интереса, које сваки посланик мора подржавати и бранити против других агената и адвоката, већ је парламент скупштина једног народа, која све разматра имајући у виду само један интерес, а то је интерес целине. Посланика не смеју водити ни локални циљеви ни локалне предрасуде, већ само опште добро, које произилази из општих разлога целине. Да, ви заиста бирате посланика. Али, кад га изаберете, он онда није посланик Бристола него посланик парламента ... Ваш посланик вам дугује не само труд који улаже, него и његово расуђивање; и он вас издаје а не служи вам, ако своје расуђивање жртвује вашем мњењу.”¹⁴ Посланик, дакле, задржава право и слободу процењивања и опредељује се према општем интересу, а не према интересу неког локалитета или парти куларном интересу. На оваквом програму, Берк је добио подршку бирача и био је изабран. Године 1780. дошао је пред бираче Бристола да им се пред нове изборе поново обрати у Гилдхолу (Guildhall, 6. септембра 1780). Изложио им је да ће се он (у име општих интереса и начела) залагати за укидање ограничења у трговини са Ирском и за укидање закона против католика. На програму таквог ангажовања изгубио је посланичко место у Бристолу. Отишао је и преко пријатељских и партијских веза био изабран у својој старој изборној јединици (Малтон), чији је посланик био све до 1794, кад је отишао у пензију.

Врло је познат и Берков говор „О помирењу с колонијама” („On Conciliation with the American Colonies”, 1775). У ствари, је имао два говора на исту тему. У расправама о сукобима у северноамеричким колонијама истакао се умереношћу и далековидошћу. Овде ћемо навести само нека места, која показују његова схватања о карактеру устава, државних веза и неопходности узајамног попуштања да би се проблеми решили:

14 Е. Берк, „Говор бирачима Бристола”, 3. новембра 1774.

„Ја износим, са великим неповерењем у своје властите способности, са потпуним одбацавањем сваке сопствене спекулације, али са дубоким поштовањем мудрости наших предака, који су нам оставили у наслеђе тако срећан облик устава и тако цветајућу империју и, што је хиљаду пута вредније, право благо максима и начела који су обликовали прво и прибавили нам друго.” ... „Све владе, у ствари свака људска добробит и уживање, свака врлина и сваки мудри чин, засновани су на компромису и размени, на дај и узми, ми препуштамо нека права да би могли уживати нека друга”.

У другом говору о помирењу истиче разлику између нечега што нам налаже нека позитивно-правна и административна заповест и онога што нам налаже разум, општа правна начела, па каже: „Није ствар у томе шта ми правник каже да могу да радим, него шта ми човечанство, разум и правда кажу да треба да урадим.”¹⁵ Треба додати да је 1788, док је још трајао рат између Енглеске и САД, Берк без резерви иступио у прилог прихватања независности САД.

У току расправа и осуде (1788) Ворена Хејстингса (Hastings), гувернера Индије, под оптужбом о корупцији, Берк је у току поступка одржао неколико говора. Мада се не ради о компликованом случају злоупотреба, Берк је, уз претходно познавање стања у Индији, и овде одржао толико запажен говор да га неки оцењују као „мајсторство говорничке вештине”. Треба знати да Хејстингс није био користољубив, већ је сматран као морално честит човек. Али једна од кључних Беркових теза била је да британски гувернер Индије и сви његови чиновници имају дужност да раде за добробит народа којим управљају, а да су се они одрешили о ту дужност и због тога су криви. Хејстингс је ослобођен одговорности, али је морао поднети оставку.

Својим идејама и политичком активношћу Берк је изграђивао репутацију која је међу виговцима доведена у питање кад је изложио своја реаговања на Француску револуцију. То реаговање представља његово најпознатије дело, *Рефлексије о револуцији у Француској*, које читалац има у рукама на нашем језику. Рад је први пут објављен 1. новембра 1790, што није безначајно знати, пошто су се тих дана догађаји у Француској одвијали веома убрзано. Ово дело се узима као камен темељац конзервативне идеологије.¹⁶ Због овог дела су га виговци напали да

15 E. Burke, „Conciliation with America”, Second Speech, 22. марта 1775. Говоре и расправе в. у Ross Hoffhan and Paul Levack (eds.), *Burke's Politics: Selected Writings and Speeches of Edmund Burke on Reform, Revolution, and War*, New York, Knopf, 1949.

16 Расел Кирк оцењује *Размишљања о револуцији у Француској* као најбриљантније дело енглеске политичке филозофије, што је, по нашем мишљењу, највише резултат сагласности између идеја које оба писца заступају. У ствари, поред Беркове биографије (Russel Kirk, *Edmund Burke: A Genius Reconsidered*, New York, Arlington House, 1967) и Кирково дело *Конзервативни дух* (Russel Kirk, *Conservative Mind*) је највећим делом посвећено Берку, као извору конзервативног духа.

је изневерио све своје идеје, да је прешао на позиције које су потпуно супротне свему ономе за шта се готово три деценије залагао. И тадашњи вођа либерала, Фокс (Fox), разишао се са Берком у оцени збивања у Француској, а касније и у оцени устава из 1791. Берк је и одговорио на ове критике. То је изложио у *Ајелу нових вијоваца сџарима* и још неким краћим радовима из тог времена.¹⁷

Оно у чему се Берк још пре Француске револуције битно разликовао од виговаца, либерала, било је схватање каква је реформа Енглеској потребна. Либерали су захтевали проширење бирачког права и контроле бирача над Парламентом и ограничавање краљевих материјалних средстава, којима је корумпирао посланике и јавне функционере. Док је прихватао ограничавање краљевих финансијских извора, Берк је био против политичке реформе. Осећао је да демократизација политичког система носи претњу земљишном поседу и владавини аристократије или како је он говорио – „природне аристократије” тј. аристократије по способности. Сматрао је да је за поштење посланика важније да буду економски независни од краља, него да буду политички зависни од бирача. Исто тако, да бирачко тело има право да очекује од посланика да своје интересе жртвује општим интересима, али не може од њега тражити и да своје (компетентније) мишљење жртвује мишљењу бирача.

Берк је заједно с либералима критиковао меркантилисте, критиковао краља и Парламент кад су виговци били у опозицији, разложно заступао политику помирења с колонијама у Америци, бранио народе Индије и Ирске од злоупотреба владе и администрације, веома се ангажовао у случају Вилкиса, играо истакнуту улогу у Парламенту, и био један од претендента да буде вођа либерала. Ово му никада није успело и увек се морао задовољити да буде „духовни вођа” и „идеолог”, а никада стварни политички вођа. Можда је његово ирско и полу-католичко порекло утицало да не постане вођа либерала, јер су га многи сматрали за потајног симпатизера католика. Томе да никад не постане политички вођа вероватно су доприносиле и његове личне особине: био је раздражљив, неспособан да се контролише, тврдоглав, свађалица. Више пута је својим идејама или поступцима на себе навлачио бес, па му је чак и пред крај живота пензију јавно оспоравао један лорд, којем је Берк јавно одговорио. Али, либерали (виговци) су га сматрали духовним вођом све до промене у његовим ставовима због догађања у Француској. А Енглези га сматрају једним од својих највећих политичких умова.

Многима је изгледало, и тешко падало, да је нападом на начела Француске револуције Берк дошао у раскорак, а по многим и изне-

17 Више његових краћих радова и одабраних места, в. у: Ross Hoffman and Paul Levack (eds.), *Burke's Politics: Selected Writings and Speeches of Edmund Burke on Reform, Revolution, and War*, New York, Knopf, 1949.

верио све оно за шта се тако храбро и уз велике ризике залагао током претходних деценија свога политичког деловања. Своје погледе, као непосредно реаговање на Француску револуцију, изложио је већ 1790. у *Размишљањима о револуцији у Француској*. Био је то велики и дубоки преокрет у његовој дотадашњој политичкој оријентацији и гледањима. Он је 1791, у јавном писму једном члану француске Националне скупштине, даље развио своје већ раније изнете погледе на догађаје у Француској. Наредне године је Томас Пејн књигом одговорио на Беркова *Размишљања*.¹⁸

У Берковој биографији нарочито је упечатљива његова упорност, смелост и инвентивност у борби против настојања Џорџа III да поврати апсолутну власт некадашњих енглеских монарха, као и далековидост при заговарању умеренијег приступа побуњеним колонистима у Америци. У ствари, из крутости политике Џорџа III и његове владе, односно кругова који су га подржавали, Британци су, иако са закашњењем, извукли још једно искуство: да је влада водила флексибилнију политику, да је била више либерална, а мање ауторитарна, аквизитивна и репресивна, вероватно се могао избећи оружани сукоб са становницима северноамеричких колонија. Поука је била да се попустљивошћу некада може постићи више него силом, и да задртост у догматском инсистирању на неким доктринарним категоријама може у животу да се преокрене у тешке поразе. Берк је на време схватио околности и деловао је као да је унапред знао ову поруку пропуштеног тренутка, коју су Енглези скупо платили. Овде је, на известан начин, деловао у име либералних начела (толеранције и попустљивости), али и у духу конзервативизма који води рачуна о ситуацији и противи се наглим променама политике.

За Берка карактеристично излагање схватања поводом конкретних догађаја, било је сасвим у складу са конзервативном цртом прагматизма да избегава да се бави апстрактним начелима и схемама, већ да проблеме који се јављају покушава да реши у складу са уходаном традицијом, искуствима и основним установама које су обликоване током низа векова политичке историје, укључујући нарочито искуства две енглеске револуције из XVII века. Оне Берку служе као политички оријентир: једна као страшило чије би понављање требало избећи, а друга као пример за углед чије основне тековине треба бранити и сачувати. Управо ово и јесте, по нашем мишљењу, Берково основно опредељење и мотивација у свим радовима. Он се најчешће и позива на негативне и позитивне примере које су ове две револуције пружале. Зато ћемо показати у чему су њихове специфичности које су највише утицале на Берка, а и на многе друге британске мислиоце.

18 В. Томас Пејн, *Права човека*, са предговором Драгољуба Мићуновића, „Живот и дело Томаса Пејна”, Београд, Филип Вишњић, 1987.

III Британски пут освајања права и слобода и искуство две револуције

О једној од основних политичких вредности и политичких циљева, а то је освајање права и слобода уз истовремено ограничавање апсолутне и ауторитарне власти,¹⁹ које је битан услов да би права и слободе били стварни, Беркова гледишта, па и његово политичко ангажовање, били су прожети низом противречности. С једне стране, Берк је храбро бранио народе Индије, Ирске и колонисте у Северној Америци од злоупотреба британске администрације, разоткривао је и јавно жигосао поступке и манипулације енглеског краља Џорџа III. Овај монарх је од самог ступања на престо (1760) настојао да врати, тј. узурпира низ прерогатива монарха које су Славном револуцијом биле ограничене. Све је то, наравно, ишло на штету права и слобода грађана, која је иста та Револуција прокламовала. Берк је такве краљеве покушаје критиковао у духу виговске политичке оријентације, тј. либералне политике и њене идеологије, јер је и сам припадао најистакнутијем кругу виговаца. С друге стране, кад је проценио да револуција у Француској представља опасност која се наднела над Енглеском и Европом, Берк је у правима човека и грађанина, која је та Револуција прокламовала, видео опасност по извесне традиционалне установе укључујући монархију и аристократију. Изрекао је низ оштрих оцена не само против онога што се дешавало у Француској, него и против извршених или наговештених демократских трендова и идеја као што су оне о народном суверенитету, једнакости, одговорности крунисаних глава, могућности и потреби преуређења политичких усанова, замени сталешког представништва новом Националном скупштином у Француској или проширивањем права гласа у Британији и низа других сличних идеја и промена. Додуше, својом критиком вештачког увођења новитета, независно од обичаја и традиције, исконструисаних усанова и схематизованих начела, код чега се не води рачуна о стварности, традицији, обичајима, Берк је погодио управо оно што се у годинама после изласка његове књиге почело дешавати у Француској и што је његовом делу давало ореол једног тачног пророчанства.

За многе противречности у Берковом делу, као и за предвиђања која су се обистинила, постоје извесна објашњења, уколико се Беркове идеје тумаче у контексту искустава из енглеске историје, нарочито из две енглеске револуције, које су се одиграле у XVII веку. Ако се следи историјат прве енглеске тзв. Пуританске револуције, која је имала низ мотива, циљева, друштвених и политичких покрета и група сличних онима који су се јавили и у Француској, онда је лако закључити да му је историја те револуције у Енглеској послужила као кристална кугла или огледало у којем је сагледавао оно што је вероватно и у збивањима у

19 В. Војислав Становчић, „Плуралистичко схватање друштва и слободе”, предговор за: Харолд Ласки, *Слобода у модерној држави*, Београд, Радничка штампа, 1985, стр. 7–137.

Француској. Гледано ретроспективно, данас се може лако констатовати да су се радикалне револуције као масовни покрети одвијале по извесном обрасцу, па је искуство претходних олакшавало да се схвати шта се може десити у оним каснијим.²⁰ Но, до оваквих уопштавања је дошло знатно касније. А Француска револуција је служила као социолошки образац револуције уопште.

- 20 Такви су покушаји учињени, на пример, у радовима као што су: Crane Brinton, *The Anatomy of evolution*, (1938, поправљено и проширено издање: New York, 1965), рад који иде за тим да упореди енглеску, америчку, француску и руску револуцију и да у њиховом карактеру и развоју утврди извесне црте или фазе. Међу овима је највише пажње привлачила концепција „термидора“ као фазе, црте или преокрета у току револуција. Он је 1938. тврдио да ће у неко будуће време и руска револуција доћи до свога термидора и реакције на оно што се дешавало. Бринтонов рад у новијој верзији садржи и обимну библиографију радова који доприносе „социолошки револуције“ (в. стр. 272–296). Троцки је победу стаљинизма видео као совјетски термидор, чија је суштина „победа бирократије над масама“ (в. Лав Троцки, „Совјетски термидор“ (1936), *Издана револуција*, књ. II, изд., Ријека, Отокар Кершовани, 1973). Троцки је већ у „Угушеној револуцији“ (1931), поводом *Освајача* (1928) Андреа Малпроа (Malraux), писао о „оригиналној бирократији револуције, која се издиже изнад побуњеног народа и води властиту револуционарну политику“ (в. Лав Троцки, *Перманентна револуција*, Ријека, Отокар Кершовани, 1972). Код Троцкога је веома присутна идеја о „квазиреволуционарима“ који као нова бирократија владају народом. Кад је 1948. избио сукоб између стаљинизма и титоизма, међу истакнутим југословенским публицистима и теоретичарима новог правца водила се расправа да ли је бирократија класа или каста, и закључивали су да је каста (јер у то време, према марксистичкој теорији, бирократија није могла бити класа). Милован Ђилас је пар година касније тврдио обрнуто – радило се о новој класи. Неки су писци и совјетолози на Западу појаву „нове класе“ узимали као показатељ тог тренда ка термидору (за шта је Троцки могао дати подстицај да се размишља у том правцу), а тек је 1989-а отворила пут сагледавању правог карактера те револуције кроз њене последице. Наравно, да ће се и карактер епилога, који је уследио, открити тек кроз последице. За иначе недовољно познату историју концепције о новој владајућој класи у социјализму (Махајски, Бернхам и др.), интересантно је да Карл Попер, бар у каснијим издањима свог рада *Одворено друштво и његови непријатељи* сасвим јасно говори о тој Новој класи. Видећемо да је Берк према последицама енглеских револуција оцењивао догађаје у Француској. Рад синтетичког карактера у третирању „револуције“ је и: Hannah Arendt, *On Revolution* (1963, Penguin Books, 1965); ова књига такође садржи краћу одабрану библиографију. Упоређивање француске, руске и кинеске револуције даје Theda Skocpol (*States & Social Revolutions* (1979), шесто издање: Cambridge University Press, 1984). И овај рад садржи библиографију одабране литературе распоређене тако да код све три револуције покаже однос „старог режима и револуције“, затим радове који осветљавају теоријску и историјску позадину схваћену у врло широком смислу (стр. 351–390). Један аутор је покушао показати како је карактеристика свих револуција у Европи од 1640. (дакле од почетка прве енглеске револуције) до 1917, тј. две руске револуције, да постају све радикалније (Martin Malia, „The Escalation of European Revolution: 1640, 1789, 1848, 1917“). Овакво поређење је вршено и у анализи (коју је дао Барингтон Мур, делимично у категоријама марксистичке теорије) улоге разних друштвених класа, нарочито племства и сељаштва у описивању револуционарног порекла капиталистичке демократије и узимања Енглеске као земље у којој је насиље допринело градуализму (в. Барингтон Мур, *Друштвени корени диктатуре и демократије*, *Власићелин и сељак у стварању модерног света*, Београд, Филип Вишњић, 2000).

Берк је своје визије непосредне будућности Француске заснивао на познавању и пристрасном тумачењу британске прошлости. А био је међу најранијим критичарима француског пројекта заснованог на, како је говорио, апстрактним начелима ума, који се показује мањкав због несхватања да политички идеали не могу да се остваре уколико за њихово остварење нема неких неопходних друштвених претпоставки, тј. ако се не води рачуна о већ постојећој стварности. Навешћемо неке појединости из времена Пуританске револуције, које су карактерисале не само ту, него увек у новим облицима и готово све касније покушаје радикалних насилних промена. А затим, укратко, како су они захтеви ради којих је обилато, а узалудно текла крв у првој револуцији, неколико деценија касније остварени мирним средствима и постали темељ енглеске уставности. Није случајно да је на многобројним местима у *Размишљањима о револуцији у Француској*, Берк управо критиковао актере из тога периода и оне за које му се чинило да век и по касније пропагирају исте или аналогне идеје.

Нови век европске историје донео је коперникански обрт у третирању човека у односу на друштво и државу, стављањем јединке у центар пажње хуманистичке и демократске политичко-филозофске и правне мисли. Нису томе линеарно доприносили сви историјски чиниоци који су деловали током потоњег миленија европске историје, па ни онај век у Енглеској између Славне и Француске револуције.

Велика заслуга за иницирање новог приступа човековим слободама и правима припада модерној филозофији човека са бројним школама и правцима, а затим науци заснованој на експериментима и емпирији. Ова два елемента развија енглески емпиризам, а ту оријентацију и, делимично, импликације прихвата и конзервативизам, уколико то не доводи у питање неке његове премисе (као што је неке касније довео у питање, а неке друге подстакао дарвинизам). Успону идеја о човековим слободама неизмерно је допринела и ослободилачка (еманципаторска) и демократска мисао и постепено изграђивање демократских политичких и правних установа које су се рађале у борби против готово истовременог успона апсолутистичке државе до размера једног вештачког бића-чудовишта – Левијатана.

Ренесанса није била само препород на бази идејног наслеђа античког хуманизма, нити је означавала само почетак нових научних погледа на свет, друштво и човека који се уздиже на престо у односу на оно што га окружује. Она је у политичком смислу и период у којем се зачињу веома дивергентни процеси формирања ширих територијално-политичких и економских целина – националних држава. У том процесу, с једне стране, владари хоће да учине човека све мање приметним подаником националне државне заједнице. А с друге стране, баш ту почиње човеков мукотрпни и делимично плодни напор да се избори за своју моралну и друштвену аутономију и право учешћа у контроли политичке власти.

Тежња за формирањем националних држава путем централизације управљања неким ширим простором често је принуђивала владаре да траже компромисе с племићима или пак да с народом праве савезе против самовољних феудалаца. Централизацију и јачање своје моћи владари не постижу само јачањем војске, мада је њиховој премоћи над локалним феудалцима веома много допринела нова ратна техника, све већи војни арсенали, радионице војне опреме и бродова. Они то постижу и тиме што подижу градове, граде флоте, оснивају судове и доносе прописе који важе на великим просторствима на којима прикупљају и дажбине, одузимају имања једнима и додељују их другима, уводе администрацију у поступку пред којом све више бледи лична обојеност краљевих или чиновникових поступака и мера, а у државним пословима краљевску свиту све више замењује бирократија.²¹ Човек постепено излази на агору да учествује, расправља и обликује установе, тамо где су прилике биле повољне. А у исто време, на другим местима, тамо где је новим левијатанским структурама моћи био принуђен, као рани хришћани у катакомбама, мора да копа тунеле у којима може развијати неке облике стваралаштва, економску и техничку предузимљивост и моралну аутономију, која у низу земаља после Реформације постаје и аутономија у односу на црквену организацију. Али, један од заиста великих енглеских мислилаца из периода Пуританске револуције, на кога ћемо се касније осврнути, сматра да човек нема право, да не сме у моралним стварима аутономно расуђивати друкчије од онога што налаже држава.

У овом процесу, власт је подаривала народу само оно што је морала, односно што је народ сам изборио силом или претњом да ће његове сабље проговорити – како су енглески племићи 1215. запретили краљу Јовану Без Земље да би од њега искамчили Велику повељу слободе (*Magna Charta Libertatum*), камен темељац на којем се развијају касније слободе и права енглеских грађана. То је први славни документ којим се феудална воља енглеских краљева подводи под утврђена правила, односно право. Тај чин и документ је надахњивао генерације и имао велику улогу у историји борби за слободу.

Но, дуга је и трновита била борба Енглеза да остваре садржину онага начела о „правима Енглеза” (*rights of Englishmen*), које је у XV веку формулисао Џон Фортескју као врховни судија Енглеске (*Fortescue, De laudibus legum Angliae*). Та права је требало да уз принцип народног пристанка буду фактор ограничавања владарске власти и мерило енглеским судовима. Народ се борио против краљевске власти ради очувања старих и извојевања нових права. Та борба се водила с променљивом срећом у „више етапа”. Водила се и на плану доктринарних концепција и на плану практичне политике, речју и мачем, али водила се континуирано. У Енглеској се знатан део племства и народа сврстао иза Парламента, односно Доњег дома, а против краља.

21 Ове процесе је уочио и описао Макс Вебер (в. *Привреда и друштво*, т. I-II, Београд, Просвета, 1976).

Као што идеја слободе има дубоке корене и дугу историју, тако је има и идеја једнакости, која се као једна од нити провлачи кроз целокупну историју друштвене мисли и политичког друштва. Борба за једнакост прожима и историју енглеског друштва. Но, у целини гледано, у тој историји је примарнија и видљивија била, више је трага оставила, борба за политичке слободе, него борба за једнакост.²² С повременим изузецима, и ако не укључимо политичке радикале и верске секте, тражење једнакости је најчешће значило тражење равноправности, тј. правне једнакости која би налазила израз у принципу да је закон једнак за све. У самој идеји о урођеним правима Енглеза била је имплицитна и идеја о правној, односно статусној једнакости. Овакве захтеве поставља и Берк, који се супротставља не само економској и социјалној једнакости (које критикује већ у *Одбрани природној друштва*), већ и идеји једнаких политичких права.

Крајем столећа у којем је објављена *Ујоуија*, а њен аутор погубљен, Ричард Хукер (Hooker) је у *Законима хришћанске заједнице* (*Laws of Ecclesiastical Polity*, 1594) покушао оправдати апсолутизам династије Тјудора (којој су припадали Хенри VIII и Елизабета I). Чак је то покушао помоћу теорија народног суверенитета и друштвеног уговора, које су обично коришћене против монархија, а нарочито против апсолутних и тиранских. Две поменуте теорије су обновљене баш у XVI веку с циљем да се помоћу њих образложи захтев за ограничавање краљевог апсолутизма. Хукерова теза је гласила да ако су људи једном пренели суверенитет на краља, они су му вечно обавезни на потпуну покорност. Хукер је бранио англиканску цркву и од католика и од пуританаца. Од сличних хипотеза је полазио и Берк два века касније у вези с Француском револуцијом, мада су његови циљеви били стварање реалних услова и за слободу и напредак.

Тзв. монархомашке теорије о ограничавању владарске власти нашле су у теорији друштвеног уговора и народног суверенитета ослонац за поставку да краљева власт произлази из народа, да су народ и краљ у узајамној обавези и да тиранско понашање краља ослобађа народ обавезе послушности и чак даје народу право, не само да збаци таквог владара, него и да га убије (право тираницида). Овакве теорије распрострањене су у Француској после вартоломејске ноћи (1572), а једно од првих дела ове врсте у којем је обновљена теорија друштвеног уговора био је анонимни спис *Vindiciae contra tyrannos* (1579).

22 Један од првих енглеских трактата о једнакости (иако не потпуно) била је *Ујоуија* о комунистичкој заједници коју је 1516. објавио сер Томас Мор, у католичком календару свети Томас Мор. Он је под утицајем Платона и ранохришћанских учења закључио да се само на основу заједничке својине могу савладати зла која прате човека. У земљи неправди, коју Мор критикује, лако је препознати ондашњу Енглеску, у којој „овце поједоше људе”, а протеранима са села прете казне тзв. крвавог законодавства. Мор, који је извргао критици овакву праксу, супротстављао се и укупној политици Хенрија VIII, чији је канцелар био, а нарочито је био против Хенријеве политике одвајања англиканске цркве од утицаја и контроле Рима. Због тога је Мор осуђен и погубљен.

Монархомашке идеје брзо су прихватили у Шкотској. Џорџ Бјукенан (Buchanan, 1506–1582), који је био васпитач малолетног краља Џејмса VI, усмерио је своја разматрања *О краљевској власти код Шкотланђана* (*De iure regni apud Scotos*, 1578)²³ против краљевског апсолутизма, на основу схватања, веома раширеног у Шкотској, да краљева власт проистиче из народа. Џејмс VI није послушао свога учитеља, већ је због јаким родбинских веза с француским католицима прихватио супротне теорије које су ови проповедали.

Још пре него је постао енглески краљ, Џејмс I (у Шкотској Џејмс VI) је написао *Истински закон слободних монархија* (*The True Law of Free Monarchies*, 1598) у којем прибегава теорији о божанском пореклу краљеве власти. Он природу краљеве власти упоређује с очинском влашћу у породици и сматра да она почиње деловати од часа краљеве заклетве народу. Опасност од анархије он приказује као већу него опасност од тираније. Као аргумент за своје циљеве користи и то да, ако је некада и било друштвеног уговора, једној страни не може бити дато право да просуђује да ли је друга страна прекршила уговор. Сматрао је да је државна, англиканска црква, нужна за сигурност владарске власти („Ако нема епископа нема ни краља”). Као што су протестанти користили идеје народног суверенитета, друштвеног уговора и тираницида, тако су и шпански језуити користили исте категорије да би таквом теоријом подржали поданике-католике против њихових краљева уколико се ови руководе протестантским идејама. Један од шпанских језуита, политички мислилац Франциско Суарез (1548–1617), који је прилично објективно и повољно оцењивао тадашњи политички систем Енглеске, пружио је енглеским и шкотским католицима теоријску основу да се одупру Џејмсу I, кад је овај променио веру и партију. Овај краљ је најпре, као Џејмс VI, био на страни шкотских католика и своје мајке Марије Стјуарт, „краљице Шкота”. Кад му се указала прилика да преко своје тетке Елизабете I стигне на енглески престо, приклонио се Елизабети, и прихватио је политичко суђење и смрт своје мајке. Син Марије Стјуарт је на крају постао енглески краљ Џејмс I. Организовао је да се на енглески преведе Библија, а превод је усклађен са доктрином англиканске цркве.

У оправдавању апсолутизма Џејмсу I је помогао и његов канцелар, познати филозоф, утемељивач експерименталних наука, политички писац и правник Френсис Бекон (Bacon, 1561–1626). Он је положај краљеве власти бранио потребом развијања права на основу разума и природног права, без обзира на садржај тзв. „општег права” (*common law*). Због Беконових генијалних доприноса у области науке и филозофије француски енциклопедисти су њему посветили своју чувену *Енциклопедију*. Но, Бекон је својим поступцима потомцима оставио рђаву слику о себи,

23 Новије издање: George Buchanan, *The Right of the Kingdom in Scotland*, Amsterdam – New York, De Capo, 1969.

јер га нису красиле моралне врлине које би могле стати у ред с његовим научним доприносима.²⁴

Син Џејмса I, краљ Чарлс I, којег ће Пуританска револуција послати на губилиште – па ће он тако претходити Лују XVI и Николају II – био је већ првих година свога владања суочен са захтевом да потпише Петицију о правима (1628), која би оснажила принципе Велике повеље о слободама. Његова потреба за финансијским средствима принуђивала га је да сазове Парламент који би му та средства изгласао, а одбојност према Парламенту и зазирање од таквог тела упућивали су га да Парламент распусти. Уосталом, израз „слободне монархије” у наслову дела његовог оца значио је монархије слободне од парламента као посредника.

Сукоб краља и Парламента, који је почео 1642, довео је не само до тога да је краљ остао без главе, него је укинута и монархија, па је Енглеска постала република односно „заједница”, *res publica*, тј. Комонвелт (*Commonwealth*).

У Пуританској, као и у већини других револуција, настало је мноштво докумената и мање или више радикалних списа у којима су се тражиле нове слободе, промене, једнакост, народни суверенитет, рушење старог, стварање нових установа. Једна од радикалнијих струја међу индентистима који су водили револуцију били су „левелери”, тј. „једначари”, чији је вођа био Џон Лилбурн (*Lilburne*, 1614–1657). Назив „једначари” наденули су им противници да би им подметнули како они наводно траже економску једнакост, која би одвела анархији. Они ово нису прихватили, а залагали су се само за једнако политичко представништво.

У великим дебатама које су се у Кромвеловој армији водиле поводом предлога писаног устава, један од њихових представника је рекао: „Ја не чујем ништа што би ме убедило зашто било који човек који је рођен у Енглеској не би имао свој глас у бирању већника ... Ја не налазим ништа у божјим законима према чему би племић бирао двадесет већника, добростојећи центлмен два, а сиромас ни једнога; такве ствари не налазим ни у природним законима, нити у међународном праву.”²⁵

Једна од основних идеја левелера била је она о пристанку (*consent*) као основу народне владе и човекове слободе. Берк ће се у *Размишљањима* окомити на оваква тумачења, која су актуелизована избијањем Француске револуције. Он почиње *Размишљања* оштрим критичким примедбама на предавање, које је у Револуционарном клубу у Лондону, одушевљавајући се Француском револуцијом, одржао свештеник неконформистичке цркве др Ричард Прајс (*Price*), иначе – на основу рада из области рачуна вероватноће – члан Краљевског друштва, прија-

24 В. Т. Б. Маколи, „Лорд Бекон” у *Есеји*, Београд, Култура, 1960.

25 Цит. код А. S. P. Woodhouse (ed.), *Puritanism and Liberty; Being the Army Debates (1647–9) from the Clarke Manuscripts*, Chicago, University of Chicago Press, 1951, p. 53. Речи је изговорио пуковник Реинбороу (*Rainborough*) један од левелера, који учествује у армијским расправама с Кромвелом и његовим зетом Ајретоном (*Ireton*).

тељ Бенцамина Френклина и Дејвида Хјума (Hume, 1711–1776). Прајс је подржавао Америчку и Француску револуцију и позивао се на извесне акте енглеске револуције (из 1688), налазећи да је њима енглески народ изборио своје право да себи бира краља. Године 1778. је амерички Конгрес позвао Прајса да им да савете око успостављања јавних финансија, у којој области је он такође уважаван као стручњак. У критици др Прајса, Берк показује колико му је стало не само да оспори неке тврдње предавача, него и да закључи да се Прајс заправо заноси идејама из тзв. Пуританске револуције и да се понаша као један радикални свештеник онога времена, Хју Питерс (Peters). Питерс је, наиме, одржао говор приликом погубљења Чарлса I, што га је, кад је дошло до рестаурације монархије, коштало живота (осуђен је да буде обешен, задављен и рашчечен). Монархисти су се тада светили својим непријатељима, па су бесосветне искалили и над мртвим Кромвелом: његове посмртне остатке су извадили из гроба и јавно обесили на вешалима.

Идејом о пристанку као основу власти, левелери у току Пуританске револуције антиципирају оно што нам је познато као влада по пристанку код Џона Лока, чији је отац био официр у Кромвеловој армији. Предлог устава, скраћено названог „Споразум народа”,²⁶ изражавао је левелерске погледе и наишао је на отпор других струја у Кромвеловој армији. Тај устав је на крају у првобитној верзији објавио Лилбурн у својој раду са карактеристичним насловом *Основи слободе* (1648).²⁷ Према нацрту устава који су саставили једначари (левелери), једнодомни парламент, односно представничка скупштина, изабрана на две године на основу пропорционалног система, представља људе, а не имовину, корпорације или интересе. Иако има превласт у односу на извршну власт, овај парламент има само делегирану власт, јер власт у начелу припада самом народу. Власт је ограничена и она нипошто не може одузети неко од основних права људи, која су левелери третирали као урођена права (native rights) сваког човека. Одатле човеков пристанак, непосредно или посредством бирања представника, чини основ конституисања власти.

Та основна права, која су пропагирали левелери, антиципирају она која ће заступати Лок, Декларација независности САД и француска Декларација права човека и грађанина. То су право на живот, слободу, сигурност, имовину („право на тражење среће” у америчкој Декларацији). Ово је корпус права која чине основу „англосаксонских слобода” и из њих се изводе друга права и гаранције, као што су принцип да ниједно дело није кажњиво ако није претходно као такво било предвиђено у закону (nullum crimen), што је такође било предвиђено у „Споразуму, или „habeas corpus” право које се у Енглеској од рудиментарних зачетака још у XIII веку развијало током неколико векова и уобличено у закон 1679.

26 Пун наслов никада прихваћеног предлога устава био је „An Agreement of the People for a Firm and Present Peace upon Grounds of Common Rights”; в.: Samuel Rawson Gardiner (ed.). *Constitutional Documents of the Puritan Revolution*, Oxford, Clarendon Press, треће рев. изд. 1906.

27 John Lilburne, *Foundations of Freedom*, 1648.

Једна друга група радикалних следбеника идеје једнакости у Пуританској револуцији били су дигери, тј. копачи. Они су били изданак левелера, иако их ови нису признавали. То је била мала група која је желела да мирољубиво заједнички обрађује земљу и тако ствара средства за живот. „Једначари” су били далеко од сваке помисли о комунистичкој једнакости, па су у једној од више верзија „Споразума” то и изразили, предвиђајући кажњивост покушаја успостављања комунизма. Али, друге струје су биле против „копача”, па су их суседи узнемиравали и војска на крају растерала, хапсећи њиховог вођу Џерарда Винстенлија (Gerrard Winstenly, 1609–1676). Говорећи језиком старозаветних пророка, а излажући пантеистичке мисли, Винстенли је ствар сиромашних најдоследније бранио и несумњиво постао један од најрадикалнијих мислилаца XVII века. По њему је велики творац, Разум, учинио земљу заједничким благом звери и људи, па сваки крупни земљовласник отеловљује нарушавање заповести „Не укради”. За њега је сами Исус вођа левелера, а сиромашни ће наследити земљу. Његово дело *Закон слободе* представља једну комунистичку утопију у којој је укинута приватна својина, најамни рад, новац, а уведено опште образовање, општа изборност за све јавне функције са једногодишњим мандатом, обавезно недељно окупљање ради учења уместо црквених молитви и казна за свакога ко би изјавио да је неки комад земље његова својина.²⁸

Савременици и активни делаоци у време Пуританске револуције били су, поред низа у то време значајних личности, и велики песник Џон Милтон (1608–1674), затим претеча многих политичких идеја и решења Џејмс Харингтон (1611–1677), Лорд Болингбрук (Bolingbroke) и један од незаобилазних мислилаца у модерној теорији државе, Томас Хобс (Hobbes, 1588–1679). Њихова најважнија дела, поред неколико поменутих и великог броја других, које простор не дозвољава ни да поменемо, настала су или угледала светло дана у свега неколико година током којих Пуританска револуција доживљава свој успон и климакс.

Џон Милтон, песник ремек-дела *Изгубљени рај*, био је ватрени републиканац, посебно одан политичким слободама и пре свега слободи мишљења и изражавања. Један од својих првих радова објавио је а да га није, у складу с важећим законом, поднео цензури. Његова *Ареопагитика*²⁹ написана је 1644. у форми обраћања Парламенту да опозове непопуларни закон о цензури. Иако закон није опозван, дело је постало толико популарно да је утицало да се закон престане примењивати. Милтонов основни разлог залагања за слободу је уверење да ће „у слободном и отвореном сусрету” истина победити у коштацу са неистином. Ово је у ствари подразумевало дијалог оних који заступају различита мишљења,

28 Gerrard Winstenly, *The Law of Freedom* (1652). V. Gerrard Winstenly, *Works*, ed. by George H. Sabine, Ithaca, Cornell University Press, 1941.

29 В. Џон Милтон, *Ареопагитика и други списи о грађанским слободама*, Београд, Филип Вишњић, 1990.

јер он заговара да се „ветрови свих доктрина ослободе да се разиграју на земљи”. „Ко убије човека”, пише Милтон, „убија разумно биће, слику божју; али ко уништи добру књигу, убија сами разум”.

Милтонови политички списи нису достигли ниво његових литерарних дела, по којима га Енглези стављају одмах до Шекспира. У неким је бранио право на краљеубиство и право на револуцију. Ово је изводио из тезе да власт припада народу. Међутим, ове последње идеје није довољно развио нити је заступао идеју народног суверенитета. Један рад је написао по поруџбини Државног савета (Кромвеловог) како би умањио популарност неких критика које су замерале смакнуте краља. Овај Милтонов рад је испао површан, као и већина дела, чак и великих уметника, кад се пишу по политичкој поруџбини. Уз то, у њему је дошао до изражаја извештај презир према народу, што је у време после Реформације био чест случај. А опет је у одбрану народа написао једно дело с републиканских позиција: *Одбрана енглеског народа* I и II (1650. и 1651).³⁰ Овде опада његов ентузијазам према Кромвелу и долазе до изражаја бојазни да се спрема нова аутократија. Стога он напада сваку владавину људи, али не даје, како би се очекивало, предлог за владавину закона, него се његова републиканска алтернатива састоји у владавини мудре мањине.

Кромвелова амбиција да Комонвелту Енглеске да писани устав крахирала је због једне његове друге амбиције и страсти – да буде неограничени господар. Његово политичко деловање и прокламовани циљеви обавезивали су га да прогласи републиканско уређење, успостави изабрани парламент као највише законодавно тело и да донесе устав. Тај устав је донет и познат је као „Инструмент владања”. Али, Кромвел је упркос парламенту и уставу хтео да буде носилац неограничене власти уз ослањање на армију и престиж у јавности. Откако је победио у тзв. другом грађанском рату (који је 1647. отпочео међу онима који су победили краља), дао да се погуби краљ и извршио чистку парламента избацивши презвитеријанску већину (1648), он је *de facto* постао неограничен владар. Узео је за себе функцију и титулу лорда-протектора, па је парламенте распуштао по својој вољи, чим би њихов састав или деловање указивали да може задирати у његова овлашћења и амбиције.

У нади да би био умеренији ако би био проглашен за краља, посланици су му то понудили. Мислили су да би се тако и на њега односила сва она ограничења, која је енглеска политичка теорија већ била истакла и ради којих се водила толика политичка борба, а од којих ми помињемо само мали део.

Требало би узети у обзир и сву ону дугу борбу коју су правници водили још од XII и XIII в. и коју је сер Едвард Коук (Coke) водио с таквом речитошћу и храброшћу са Џејмсом I и Чарлсом I, остављајући дела која су инспирисала политичке актере и правнике и у време Пуританске

30 John Milton, *Defensio populi anglicani*, 1651.

револуције. Уосталом, Коук је написао нацрт *Петипиције о љравима* (1628) коју је краљ Чарлс I био принуђен да потпише, а која је, поред Велике повеље (Magna Charta), чинила основе дотадашњих уставних права грађана и ограничења владара. Све ово је утицало да се добар део аргумената, који су се раније износили против краља, сада може односити на Кромвела као апсолутног шефа републике.

Колико су снажне извесне тенденције и пориви кад се ради о приграбљивању власти, показује и пример да један републиканац какав је био Кромвел не може да одоли монархистичким искушењима у републиканском облику. То се, уосталом, показало и на крају Кромвелове владавине, кад је свога нимало способнога сина успео да прогласи за свога наследника. Овај је после две године прихватио чин рестаурације као најбољи за Енглеску. Интересантно је да поводом једног панегирика посвећеног Кромвелу (да „док се он уздиже, уздиже се и држава, ничим ремећена док је он мења”) Берк оправдава песника који је похвалу написао „једном од великих рђавих људи”. Овде треба имати у виду да је Кромвел ојачао Енглеску низом мера своје политике (нарочито тзв. навигационим актом, којим је превоз робе за Енглеску резервисан за британске бродове; победом над Холандијом у рату који је овај акт изазвао; подређивањем Ирске и Шкотске, чији је „протектор” такође био, као што је био и Лорд-протектор саме Енглеској.

У току Пуританске револуције испоњене су две негативне црте које су пратиле и касније револуције. Прва, у каснијим фазама револуције дошло је до међусобних обрачуна између оних који су у првим фазама ишли заједно. Друга, збачен је један, монархистички апсолутизам, а убрзо је био замењен другим, републиканским. Међутим, за савременике и учеснике је била много гора она карактеристика која се тицала свакодневнице, положаја људи у свакодневном животу. Владала је изразита несигурност живота, слободе и имовине и неизвесност о томе каквим понашањем човек може да се сачува.

Ова револуција није била само политички, него је имала и елементе верског сукоба у којем су завађене стране показивале необичну загриженост за своју ствар и нетрпељивост према онима који друкчије мисле или уопште према „другима”. Није много помогло ни то што су левелери и неки други заговарали идеју толеранције. Разноврсне снаге су се докопале оружја и то је свакоме давало неког основа да мисли да је у праву и да не попушта. Ситуацију је карактерисала анархија, несигурност, конфузија, непоштовање било каквих правила или права, деловање група које би модерним речником могли назвати верским терористима, а од којих се човек могао спасити само ако би случајно погодио како да се представи. Таква је ситуација могла инспирисати Томаса Хобса да употреби оне старе формуле да је човек човеку вук и да напише како у природном стању, тј. стању без државе, влада општи рат свију против свих.

Хобсово главно политичко дело, *Левијатан*,³¹ које је постало метафора за означавање државе као вештачког чудовишта које прожди-ре индивидуе, објављено је у Лондону 1651. Припремано је у време кад је несигурност била најкарактеристичнија црта политичке ситуације. Иако је Хобс, као васпитач престолонаследника, у почетку сукоба краља и парламента заједно с краљевом породицом напустио Енглеску, због својих погледа је у емиграцији дошао у сукоб с краљевом средином. Могло би се рећи да су његове основне идеје добро долазиле Кромвелу, јер су посредно саветовале грађанима да слушају ону власт која је најјача, а то је 1651. била Кромвелова.

Из Левијатана произлази да је одржавање мира међу људима најважнија функција владе и државе. Да би ту функцију могла испунити, власт мора бити апсолутна. Иако Хобс користи конструкцију друштвеног уговора, он је један од ретких писаца који ово чини да би оправдао апсолутизам власти (као Ричард Хукер пре њега и лорд Болингбрук касније). Према Хобсу, друштвеним уговором су се људи узајамно одрекли свих својих природних права и пренели их на једног суверена. То може бити једно лице или група лица. Док су у природном стању људи имали апсолутна права – свакога на све – њихов живот је био несигуран, кратак и прљав. Успостављањем владе, људи стичу мир. Сва мишљења и интереси појединаца дозвољени су само уколико то одговара интересима државе. Тим интересима исто тако треба да служи и црква, односно религија. Право настаје тек успостављањем овакве власти, а садржина права су државне наредбе.

Подела власти је неспојива са Хобсовим схватањем њене природе и, нарочито, суверенитета. Тако он, полазећи од одређених претпоставки о човековој природи, претпоставки које су биле дијаметрално супротне од оних од којих су полазили либерали, долази до конструисања државе – Левијатана. То је смртни бог, чију болест може изазвати слободно изражавање мишљења или било који изазов неограниченој власти, а грађански рат представља његову смрт.

За многе ставове из *Левијатана* Хобс је могао наћи подстицај не само у изучавању историје и у идејама које су биле раширене у XVI и XVII веку, него и у актуелним збивањима која је могао пратити и о којима је уосталом касније написао и посебно дело, *Бехемот*, узимајући опет назив једног библијског чудовишта за наслов историје „дугог парламента”, односно дела о енглеском грађанском рату, тј. Пуританској револуцији. Раширено осећање страха од анархије, забринутост због неизвесности шта чека Енглеску, упркос значајним успесима у појединим подручјима и обезбеђивању низа предности путем тзв. навигационог акта, утицало је на многе савременике. Такво осећање било је захватило и Џона Лока у време завршавања његових магистарских студија, а

31 В. Томас Хобс, *Левијатан, или мајтерија, облик и власти државе црквене и грађанске*, Београд, Култура, 1960; у редакцији и са предговором Михаила Ђурића.

дошло је до изражаја у неким његовим писмима пријатељима још пре него што је постао либерал и заговорник верске толеранције.

Погледи и ставови. Џејмса Харингтона такође су били под великим утицајем догађаја из револуције. Он је био човек широког образовања и добро је познавао европске прилике. Потicao је из угледне и утицајне породице. Као млад, пропутовао је низ европских земаља проучавајући њихове политичке установе и показивао је извесну наклоност према републиканским, с каквима се упознао у Венецији, због чега се сумњало да је подобан за краљеву службу. Ипак је ту службу добио и задржао је све до краљевог заробљавања. Онда је отпуштен под сумњом да би могао помоћи краљу да побегне. За њега се може рећи да се није непосредно политички ангажовао ни на страни краља ни на страни републиканаца, али су према његовој личности и идејама били сумњичави и нетрпељиви и једни и други. Једва је издејствовао да се за Кромвелове владавине објави његово дело *Заједница Оцеана*,³² а после рестаурације био је ухапшен. Његово дело је једна утопија која, као и Морова сто и четрдесет година раније, има у виду Енглеску. Али, неке идеје и решења која он предлаже касније су извршили утицај – врло извесно на Лока, сасвим сигурно на америчке „очеве-утемељиваче”.

Не само да је Комонвелт Оцеана (Commonwealth of Oceana) асоцирао на тадашњи званични назив Енглеске – Commonwealth of England – него су и поједини савременици били препознати међу становницима и државницима Оцеане. Олпхаус Мегалетор био је сам Кромвел, Левијатан је очигледно био Хобс, Морфеј (Morpheus) је представљао Џејмса I, Пантеон је био слика Вестминстер хола, тј. седишта енглеске владе.

Два су крупна питања владавине којима се Харингтон бавио. Прво се тиче односа економске моћи и политичке власти, а друго најбољег начина организације власти. За Харингтона, политичку власт имају они који су економски моћни. И то у принципу, јер политичка власт, односно политичка моћ почива на економској и проистиче из ње. Крупна померања у својинским односима, односно у економској моћи, морају довести до померања, односно промене носилаца политичке власти. Тако је Харингтон предвидео да ће постепени губитак економске моћи племства у корист обичних грађана резултирати губитком власти првих у корист других. Он је ипак основни извор моћи видео у својини над земљом, јер ни прилике нишу дозвољавале да се закључи оно што се касније испојило, а то је да власници индустрије постају она економска моћ која ће стећи и политичку власт.

По питању организације владе, Харингтон је најпознатији по томе што се сматра за претечу теорије о тежи и равнотежи (checks and balance) у организацији власти. Ради се о организацији у којој једна градна власти спречава и зауставља другу, како ни једна не би постала нео-

32 James Harrington, *The Commonwealth of Oceana*, 1656.

граничена и свемоћна. У овом погледу он је претеча Лока, Монтеѕкјеа и америчких уставотвораца, а и Болингбрук се на такву идеју позивао да би ограничио владу коју су састављали либерали.

Харингтон је заправо био заговорник мешовите владе. За овакву идеју могао се инспирисати извесним античким писцима (Аристотел, Полибије), али и уређењем извесних италијанских република и читањем Макијавелија. Демократски елемент је код Харингтона заступљен у скупштини, у чијем бирању би учествовали сви грађани, без обзира на величину имовине (али слуге и најамни радници нису третирани као грађани). Функција скупштине би се највише састојала у праву вета, док би се многа питања решавала свенародним гласањем. У демократске инструменте спада и ротација на функцијама, опште образовање, спречавање претеране концентрације власништва и земље (тако да нико не би имао годишњи приход изнад 2.000 фунти). Аристократски елемент би био заступљен у сенату, а извршну власт вршили би магистрати (дакле слично као код Полибија). О судској власти не говори се посебно опширно (баш као ни код Полибија раније, нити код Лока мало касније).

Оцеана је у ствари била нуђење устава за Енглеску, с надом да би ово дело Кромвел могао прихватити као његову основу. Неке идеје подразумевају прераспodelу земље, како би је што већи број грађана поседовао, а биле су присутне код извесних струја у Пуританској револуцији. Устав, у принципу, према Харингтону, треба да обезбеди да сви делови државе раде на остваривању општих народних интереса. Један од услова за то јесте да држава буде утемељена на начелу институционализоване власти, међу чије принципе спада и то да буде „царство закона а не људи” („an empire of laws, and not of man”).³³ Стабилност је велика друштвена вредност, а њена претпоставка је подела власти и својине. Јавне функције требало би да буду доступне свима под једнаким условима.

Енглези су из Пуританске револуције извукли поуку за касније да у сваку власт треба у принципу сумњати, јер свака тежи да постане неограничена. То не зависи много од тога о каквим се људима ради, па је стога важније власт институционално и социјално-политичким аранжманима онемогућити да оствари ону тенденцију која јој је природно својствена. Ова историјска поука је тако рећи алфа и омега енглеског политичког образовања.³⁴ Решење су тражили не само у успостављању

33 Ово је важна идеја за коју инспирација долази још од античких филозофа, а коју је у Енглеској заступао већ Бректон у XIII веку („Non sub homine, sed sub Deo et lege” – Henry de Bracton).

34 Много касније, у XIX веку, постале су често цитиране речи Лорда Ектонa, којима казује да „свака власт квари, а апсолутна власт квари апсолутно” (Lord Acton, „A Letter to Mandell Creighton”, према Lord Acton, *Essays on Religion, Politics, and Morality*, ed. by J. Rufus Fears, Indianapolis, 1988). У истој традицији неповерења према носиоцима власти с обзиром на њену природу, иако полазећи с других теоријских и идеолошко-политичких стајалишта, писао је у XX веку Харолд Ласки: „...Ако у једној држави постоји скупина људи која располаже неограниченом политичком

једног реда правних норми које би биле доношене по специјалном поступку и биле изнад обичних закона (оно што данас зовемо уставно право), него су предлагали и институционалне аранжмане који би власт ограничавали (некада сталешке скупштине, а касније парламенти, подела власти, инсистирање на независности судства). Код неких налазимо концепције ограничене владе које произилазе из теорије о природи владе уопште (код Џона Лока, власт, тј. влада, ограничена је основним човековим „природним” правима и владавином закона који су донети од изабраних представника у складу са широко прихваћеним правилима, а не арбитрарним одлукама, и које примењују овлашћене и компетентне судије). Идејом ових права, односно њихове заштите, одређује се карактер владе и границе њене интервенције. Из тог учења је касније изведена модерна теорија права човека. На овим и сличним начелима Лока и других почиње обликовање идеологије либерализма. Едмунд Берк се после почетка Француске револуције супротстављао и основним начелима и институционализацији политичког система на тим начелима.

Друга енглеска, тзв. Славна револуција имала је сасвим друкчији ток и у њој је остварен највећи део онога што се првом револуцијом желело постићи и за шта је поднето много жртава, али су изостали очекивани резултати. У периоду између две револуције Енглеска је искусила и репресивни режим рестаурације. Тада је режим репресалија погодио Хобса, Милтона, Харингтона, а мало касније отерао у прогонство Лока и друге. Били су донети злогласни Кларендонови закони, прописи који су кажњавали следбенике свих верских обреда осим устоличене цркве. Један од тих, апсурдни „закон о пет миља” (1665), забрањивао је да се

влашћу, они над којима она влада не могу бити слободни. Јер, један од доказаних резултата истраживања историје јесте поука да власт без контроле увек квари оне који такву власт поседују. Они су увек у искушењу да своје каноне доброг наметну другима, па, на крају, уображавају да благостање заједнице зависи од настављања њихове владавине. Слобода увек зависи од ограничавања политичке моћи и никада се не постиже уколико управљачи једне државе не могу, када је потребно, да буду позвани на полагање рачуна. Због тога је Перикле упорно истицао да је тајна слободе у храбрости.” „Моћ као таква”, каже Ласки на другом месту, „ако није под контролом, увек је природни непријатељ слободе. Она спречава деловање оних капацитета које једино одсуство ограничења може ослободити за акцију ... Отпор сваком прекорачењу власти основна је ствар за слободу, јер код моћника постоји навика да непрестано, само ако може, шири границе својих овлашћења”. „Неће никада бити слободе у држави у којој постоји сувише велика концентрација власти у једном центру ... Ако власт држи само неколицина, срећа ће исто тако бити сведена на неколицину.” Ласки се позива на још једну стару идеју политичке филозофије, идеју властољубивости као црте људске природе: „Људи уживају у вршењу власти; ниједна страст не залази дубље у људске импулсе. Спремност да се призна могућност различитости, храброст да се увиди да нечија лична истина није мерило потпуне истине, то су најређе људске особине. Због тога су заступници слободе увек мањина у сваком друштву ... Слобода зато не може а да не буде храброст да се одупремо захтевима власти у некој фази која се сматра одлучујућом, а због тога је слобода неизбежно доктрина могуће анархије.” (Harold J. Laski, *Liberty in the Modern State*, 1954, pp. 49, 51, 80–81, 85, 210–211).

на пет миља граду или насељу приближе учитељи и свештеници, осим оних који дају изјаву да ни у које време неће радити на промени облика државне или црквене владе. Пред свој крај, овај режим је ипак био принуђен да донесе Habeas Corpus Act (1679).

Седамнаести век је дакле време кад је, у току педесетак година, Енглеска проживела две револуције. Мора се додати – и једине у њеној историји (осим индустријских и технолошких револуција, наравно). Славна револуција без крви припремљена је и изведена од стране тада организационо и идејно уобличаваних снага виговаца, тј. либерала. Идеје које су припремиле и уобличиле резултате ове револуције најбоље је изразио Џон Лок, иако је његова идеја ограничене владе у битној супротности с теоријом о неограниченој суверености Парламента, која том Револуцијом добија карактер правног и политичког постулата. Ова револуција је без крви постигла оно што прва није успела иако њени вођи нису жалили ни крви ни зноја, а није им недостајало ни пројеката о идеалној заједници, ни жара појединаца и група да такве заједнице покушају остварити. То је била прагматична револуција. Тражило се само да највиша власт пређе на народне представнике са којима краљ саучествује у доношењу одлука. А од краља је издејствован Акт којим се проглашавају права и слободе појединаца (*Бил о њравима*, 1689), у којем је констатована и краљева обавеза да влада на основу и у складу са законом и утврђени неки односи између законодавне, извршне и судске власти.

Лок се може третирати родоначелником модерне теорије демократије и утемељивачем либералних начела владе по пристанку оних којима влада. У та начела пре свега спада оно да су делатност и надлежност владе ограничени сврхом ради које се влада успоставља, а то је заштита човековог живота, тела, слободе и имовине као човекових природних права која му свако разумно биће мора признати уколико хоће да избегне сукоб, односно да живи у заједници. Према Локу, сви људи у принципу имају исти друштвени статус и сви учествују у политичком животу заједнице, било непосредно било преко својих представника. Против владе која нема подршку оних којима влада, народ има право на револуцију.³⁵ Лок је такође изложио радну теорију својине. Човек има право на оне предмете природе у које је уложио свој рад, односно део свога живота. Али, предмете природе човек сме акумулирати само до количине која је неопходна за живот њега и чланова његове породице, јер ако би акумулирао преко те границе могао би угрозити друге којима су исти предмети потребни, односно неопходни. Ово човеково природно право да природу присваја само ради задовољавања неопходних потреба давало је многим енглеским социјалистима додатне разлоге да мисао

35 Лок пише да је „једини прави лек за силу без овлашћења ... да јој се супротстави сила”. Он такву употребу силе сматра легитимном, пошто актом узурпације власт сама себе ставља у ратно стање с народом. V. John Locke, *Две расправе о влади*, Београд, 1978, књ. II, 155.

родоначелника теорије демократије третирају као битан део оне традиције која је ширењем концепција и захтева у погледу човекових права и слобода спајала демократију и социјализам на доктринарном и на практичном политичком плану. Постоји једна роба, сматрао је Лок, која се може акумулирати у неограниченим количинама, а да се тиме не угрозе шансе других људи да дођу до природних добара. Та роба је новац.

Локова политичка филозофија, као израз индивидуализма који је био у успону, тражила је својеврсну равнотежу личних права и обавеза према другима. Ово је нашло израза и у схватању да одлуке већине (под чим је подразумевао педесет посто плус један) обавезују. Но, друштво је једна ствар, а влада друга. По Хобсу, без владе се не би могло говорити о друштву, влада је *conditio sine qua non* друштва. На принципима који су највише инспирисани Локовим учењем започеле су пред крај XVIII века револуције у Америци и Француској.³⁶

Лок прави разлику између друштва и владе, који настају одвојеним и различитим врстама уговора. Влада је само једна од друштвених агенција, којој су чланови друштва наменили специфичну улогу. Влада је, према Локу, ограничена у погледу својих надлежности, јер постоји област у којој она не би требало да интервенише по сопственој процени, већ једино на тражење неког субјекта чија права она мора да заштити. Затим, одговорна је онима којима управља, а легитимном је чине њихово учешће и пристанак. Законодавна власт је у суштини делегирана, јер основна власт бирања, односно поверавања законодавне власти увек припада народу, тј. људима који чине једну политичку заједницу. Лок је први формулисао принципе либералне демократије и у ствари је претеча лесе-фер политике.³⁷

Поред већ поменуте поуке о опасности од револуционарне диктатуре, Пуританска и Славна револуција оставиле су још једну. Та велика и значајна поука је била да количина проливане крви није гаранција да ће се уживати жељене слободе, као што ни радикализам заговорника идеалних решења није гаранција да ће се жељене промене остварити. Поу-

36 В. наше радове: „Политичке идеје америчке револуције”. *Два века савремене уставности*, Београд, САНУ, 1990, стр. 57–77 и 610–615; „Атлантска револуција”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1989, LXXV, 3, стр. 243–264; „Декларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији”, *Анали Правној факултету у Београду*, 1989, XXXVII, 6; стр. 691–706; „Америчка и Француска револуција”, *Француска револуција и савременост*, Београд, Институт за европске студије, 1990, стр. 95–110.

37 Порекло девизе *laissez-faire* приписује се француском индустријалцу Лежандру (Legendre). Он је присуствовао састанку који је уочи Француске револуције организовала влада ове земље да би чула шта она са своје стране може учинити да дође до унапређења индустрије и трговине. Лежандр је гледишта и захтеве бројних истомишљеника формулисао веома сажето, речима које су постале девиза либерализма: „*Laissez-nous faire*” („Пустите нас да радимо”). Он је у ствари изразио мишљење пословних људи да влада, својим мешањем у привредне токове, актима и делатностима успорава развитак радиности.

ке извучене из упоређивања тока и резултата две политичке револуције оставиле су дубоког трага на све касније генерације у Британији – на конзервативце, либерале и социјалисте. Сасвим извесно је да је Едмунд Берк размишљао о револуцији у Француској под утицајем искустава енглеских револуција.

Док је Берк имао разумевања за ствар колониста у Северној Америци, као и храбрости да јавно стане на њихову страну и успротиви се низу мера краља Џорџа III и енглеске владе, чим је почела револуција у Француској, догађаје у тој земљи је проценио тако да је сматрао како мора стати у одбрану извесних енглеских установа, нарочито оних извојеваних у Славној револуцији из 1688, како се талас из Француске не би прелио и на Британска острва. Основни разлог, пак, мора бити у томе што је Америчка револуција по своме карактеру имала доста сличности са Славном револуцијом, а Француска је, мада је са Америчком имала низ заједничких надахнућа и циљева, од почетка показивала да ће бити врло радикална. Берк је врло рано дошао до закључка да, без обзира на циљеве револуције и намере револуционара, радикализам у остваривању плана по правилу може учинити потхват веома крвавим и отежати или онемогућити успостављање стабилних правних и политичких установа које би обезбедиле баш оне циљеве које су и француски револуционари истицали – слободу, напредак и срећу, за које је Берк сматрао да се не могу постићи у оним оквирима које су револуционари нудили.

За веома похвалну оцену британског политичког система упостављеног Славном револуцијом Берк се ослањао на један неспорни ауторитет, који уз то, није био Британац. Био је то Шарл Монтескје (Charles-Louis de Secondat Montesquieu, 1689–1755). чувени писац више дела, од којих се Берк нарочито позива на *Дух закона* (*De l'esprit des lois*, 1748).³⁸ Монтескје је боравио у Енглеској, једном је у њој нашао спас од прогона којем је био изложен у Француској и у овом његовом великом делу једно од можда најчешће навођених места је оно о енглеском уређењу и енглеским слободама. Берк се на Монтескјеа позива већ у *Историји Енглеске*, где Монтескјеа назива највећим генијем који је просветлио ово доба. У *Ајелу нових вијоваца сџарима* се позива на Монтескјеа као беспрекорног сведока да би још једном нагласио своје сопствено полазно уверење, у име којег критикује и енглеске (међу којима је био и Ричард Прајс) и француске револуционаре. Један од највећих ауторитета за енглеску политичку мисао XVIII века, Лесли Степхен, описује колико се на ставове Монтескјеа ослањао Берк кад је свој сјајни интелект свом снагом користио ради истицања духа британског устава, који је Берку био предмет идолатрије читавог његовог живота.³⁹ Међутим, стручња-

38 В. Монтескје, *О духу закона*, I-II, Београд, Филип Вишњић, 1989; са предговором Аљоше Мимице. (О енглеском уређењу, в. нарочито 1.1, књ. XI, гл. 6.) В. и С. Р. Courtenay, *Montesquieu and Burke*, Oxford, Oxford University Press, 1963.

39 Leslie Stephen, *History of English Thought in the Eighteenth Century* (1902), vol. II, New York, Harcourt, Brace & World, 1962.

цима је познато да је Монтескје с добрим објективним разлозима хвалио енглеске слободе, али да његов опис енглеског политичког система није тачан, а о разлозима постоје различите хипотезе.⁴⁰

Из тих полазних претпоставки развијена је идеологија конзервативизма (очувања). Но у Британији је, још пре Берка, неколико других мислилаца, скептика конзервативне оријентације, оставило значајан траг, који је и Берку олакшавао да схвати значај друштвених конвенција које произилазе и почивају на стабилним друштвеним односима. Берков колега са студија и пријатељ, Адам Смит, дао је значајан допринос формирању либерализма. Том кругу је у то време и Берк припадао.

То је време кад се млади Берк одаје политици, а краљ Џорџ III ступа на престо и настоји да промени политику својих претходника. У почетку се ослањао на виговце, као и његова два претходника, а онда се окренуо торијевцима. Тада су виговци постали огорчени критичари његове политике. Разлози за то су више у ономе што је он хтео и какву је политику водио, него то што се окренуо торијевцима. Разлози су у следећем.

После Славне револуције, Парламент је спречавао било какве покушаје евентуалног угрожавања слобода од стране краља. Хановерска династија је дошла на енглески престо 1714. године. Прва два краља, Џорџ I и Џорџ II, држали су се оних споразума који су између краљевског пара, Виљема и Мери, и Парламента постигнути у Славној револуцији 1688. Ти споразуми су значили да парламент практично влада, а да краљ има врло ограничену улогу.

Као и сам краљ Виљем, и прва два краља хановерске лозе једва да су знали енглески језик. Џорџ I се са председником владе, Лордом Волполом (Walpole), споразумевао на латинском, који ни један ни други нису добро знали. Тако су прва два хановеријанца власт препуштала министрима и Парламенту (који је ту улогу задобио 1688), а премијере су узимали из реда виговаца. Од 1714. до 1760. виговци су формирали владу, а торијевци били у опозицији.

Џорџ III је настојао да промени улогу монарха и његов однос са Парламентом. Он је рођен у Енглеској и био је упознат са енглеским приликама. Чим је дошао на престо (1760), хтео је да ојача власт и улогу

40 Монтескје је имао прилику да изучава достигнућа Славне револуције (1688) и њима се одушевљавао. Раширено је мишљење да је Монтескје погрешно разумео енглески систем као систем поделе власти. Радомир Лукић истиче како је погрешно замерати Монтескјеу да није „тачно” описао енглески систем, јер он то није ни хтео. (В. Радомир Д. Лукић, „Монтескјеова политичка теорија”, *Архив за њравне и друштивене науке*, 1955, 1–2, стр. 128.) Монтескје је изричито изнео да ако би извршна власт била поверена једном броју људи узетих из законодавног тела, не би више било слободе, а енглески систем је управо такав. Монтескје је описивао један замишљени систем и био је ближи идејама Џона Лока него енглеског система. Идеје које је заступао имале су за циљ да доведу до сличних друштвених и политичких прамена у Француској. В. опширније: Војислав Становчић, „Montesquieu, Rousseau и Француска револуција”, у Еуген Пусић (ред.), *Француска револуција – људска њрава и њолићичка демократија након двјестјо година*, Загреб, ЈАЗУ – Глобус, 1991, стр. 35–67.

краља у складу са својим представама о владавини, а те представе су оцењиване као просвећени деспотизам. За овог краља су говорили да је рођен као Енглец, али да му је усађено немачко гледање на државу. Слободан Јовановић каже да се у Џорџу III с немачким бирократом удружио енглески странчар.⁴¹

Разним сплеткама и манипулацијама (о којима је Берк критички писао) Џорџ III је поткопао Парламент и његове чланове поткупљивањем привукао на своју страну. Тако су се и краљ и Парламент ускоро нашли у ситуацији да се одупиру слободама, да настоје да их сузе, да крше законе. У његовим плановима су му добро дошле и књиге и савезници покојног Лорда Болингбрука (Bolingbroke, 1678–1751).⁴²

Болингбрук је био упоран и борбен човек, који је своју велику енергију трошио на организовање конзервативне партије у време Џорџа I. Али, њега су владајући виговци осудили као симпатизера Стјуарта, па је морао да побегне у Француску одакле се вратио тек пошто је био помилован. То је у ствари био реваншизам Лорда Волпола, вође виговаца, којег су торијевци, док су они били на власти, под претходним краљем, исто тако били осудили и отерали у изгнанство. Болингбрук је један од оних британских конзервативаца (једно време био је вођа конзервативаца) који претходе Берку у изношењу извесних идеја које се уклапају у конзервативну идеологију, али није био неки врстан теоретичар, већ пре она врста људи која један број идеја, за које су се определили, настоје спровести у живот. Већ 1714. прочуо се у Дому лордова, по борбеним и речитим говорима којима је тражио да се верским отпадницима забрани да било кога подучавају или буду управници школа.

Болингбрукови радови су добро дошли Џорџу III кад је одлучио да се ослони на торијевце. Наиме, прва Болингбрукова књига је уперена против политичких партија (*A Dissertation on Parties*, 1734). Партије је он видео као чинилац који цепа национално политичко ткиво и доводи до раздора. (Ово су и идеје већине следбеника националистичке идеологије, која се развила у XIX веку.) Болингбрук је писао о странчарству (фракционашењу) и кажу да е том идејом утицао и на неке од америчких очева-утемељивача, који су такође желели да спрече појаву политичких партија у САД (Медисон, назван оцем америчког устава, писао је против странчарства у једном од есеја у Федералистичким списима, 1787–88).⁴³ Залагао се Болингбрук и за идеју поделе власти, користећи у своје време ту стару идеју ради тога да би Волполу, кад је постао премијер,

41 В. Слободан Јовановић, „Берк“, нав. изд., Београд, 1935, стр. 291.

42 Берк у *Размишљањима о револуцији у Француској* са великим ниподаштавањем пише о Болингбуку кад га у писму своме паришком пријатељу сврстава у групу безначајних писаца, па поставља питање: „Ко данас чита Болингбрука?“ Кад се узме да су они припадали противничким партијама, то и није необично. Видећемо да га е на другом месту узимао озбиљније, иако критички.

43 В. Александар Хамилтон, Џејмс Медисон, Џон Џеј, *Федералистички списи*, у преводу и са напоменама Војислава Коштунице, Београд, Радничка штампа, 1981; в. и

онемогућио да концентрише велику власт у рукама своје владе. Његова прагматичност дошла је до изражаја у књизи о изучавању и употреби историје (*The Study and Use of History*, 1735) у којој је насумице и готово с брда с дола ређао одабране примере да би показао како се историја може употребити ради политичких циљева, а с главном намером да се љубав човека према самоме себи искористи ради унапређења приватних и јавних врлина.

Болингбрукова књига која је постала најчувенија и вероватно највише одговарала енглеском краљу била је она о краљу-патриоти (*Patriot King*, 1738). Тражи се распуштање свих партијских фракција из заједничке лојалности према краљу, који би сам требало да буде лојалан уставу. Писац се противи једној чувеној девизи, која је у Енглеској још од XIII века била у служби ограничавања власти свакога човека и заштите права свакога грађанина (тј. свакога Енглеца, „права Енглеца”). За Болингбрука, најидеалнији систем није онај о владавини права, него онај о владавини човека, тј. краља чија ће владавина бити владавина права и тако спојити најбоље стране два света, па ће се успоставити општа слога и све ће цветати. Позива се он и на стару идеју о божанској власти краљева, са констатацијом да је апсурдно претпоставити да би божанска власт могла бити рђава.

Дође као једна врста парадокса, али и имплицитна критика краљевих поступака, да су баш тих 1760-их година, кад Џорџ III остварује оно што је наумио, објављени и Блекстонови *Коментари о енглеском праву* (*Commentaries on the Law of England*), којима су се против истог краља инспирисали и колонисти у Америци. Један од резултата владавине и политике Џорџа III била је побуна колониста у Северној Америци и освајање независности од Енглеске. Џорџ је испољавао велику тврдоглавост и мале интелектуалне способности, а касније је показао знаке менталне болести, но Пит Млађи (Pitt), у то време председник владе, није дао да му се поставе регенти, како би он као председник владе имао одрешене руке.

Британска политичка мисао XVIII века била је значајно обогаћена делима двојице Шкотланђана и једног Ирца. Били су то Дејвид Хјум, Адам Смит и Берк. Хјум је својим критичким приступом стварности и методолошким скептицизмом подвргао сумњи многе метафизичке премисе дотадашње друштвено-политичке мисли, подижући методолошку ригорозност и уважавање чињеница на ниво који је далеко надмашивао претходни век.

Хјум полази од личног интереса као једне не баш строге детерминанте, али прилично универзалне особине човекове природе, која човека води ка спознаји самоинтереса. Већину образаца друштвеног понашања је видео као конвенције настале на основу практичног искуства.

нашу уводну студију „О карактеру и политичким идејама Федералистичких списа”, стр. 5–189.

Оне постају обичаји уколико успешно испуњавају извесну друштвену функцију, а међу њима преживљавају оне конвенције које доприносе напретку друштва. Оне, по Хјуму, нису плод индивидуалних жеља (мада би се могло поставити питање нису ли оснивачи великих религија, добро сагледавши која би начела најбоље задовољила миран суживот и напредак, своје лично виђење успели преобразити у опште прихватљиве норме понашања). Тзв. ненамераване последице људских понашања играју велику улогу. Из правила понашања настају и опште идеје, као идеја правде (и њене негације), права, својине и др. Правила правде су такође конвенције и он нарочито истиче да правила својине не би смела да се мењају, већ да треба успоставити њихову стабилност, упркос томе што у појединачним случајевима може не само интерес других људи, него и општи интерес бити оштећен у корист власника. Затим, у основне конвенције спада нпр. и да се пренос својине врши само сагласношћу воља, као и обавеза људи да се придржавају својих обећања. До оваквих конвенција људи долазе следећи императиве својих интереса. Али, и због бриге за сроднике, као и због настојања да стекну благодаклоност сродника и пријатеља. Све то не пориче случајеве алтруизма и несебичности, само што они у целини гледано имају мању улогу. На конвенцијама се заснива превазилажење и решавање сукоба, као и успостављање самога друштва.⁴⁴ Важна је још једна Хјумова идеја, која указује на улогу демократије и владавине права у постизању друштвеног и економског напретка. Хјум, наиме, сматра да за такав напредак демократија није неопходна, али да је успостављање владавине права нужан услов.

Адам Смит је својим истраживањима о узроцима и природи богатства народа (налазећи их у подели рада, специјализацији и остављању привреде на миру од стране државне администрације) дао економску подлогу оним политичким учењима која смо овде везали за имена Лока и Мила. Они спадају у родоначелнике, односно следбенике либерализма, па о њима нећемо овде опширно говорити. Смитово *Испираживање њприроде и узрока боћайсћива народа* (1776), у историји политичких идеологија третира се као једно од темељних дела либерализма. А у том делу он говори и о држави, подели власти и владавини права.⁴⁵

У последњој трећини XVIII века, такорећи уочи Француске револуције, и Џереми Бентам је формулисао своје принципе. Он је по по-

44 Види: Дејвид Хјум, *Расправа о људској њприроди*, превео Боривоје Недић, Сарајево, Веселин Маслеша, 1983; и *David Hume's Political Essays*, ed. by Charles W. Handel, New York, Liberal Arts, 1953.

45 В. Adam Smith, *Испираживање њприроде и узрока боћайсћива народа* (1776), Београд, Култура, 1970, I-III. Већ раније је ово дело објавила и Култура у Загребу (1952). Смит пише: „Кад је судска власт удружена с изворном, једва је могуће да се правосуђе често не жртвује ономе што се обично зове политика. Људи којима су поверени велики државни интереси могу неки пут сматрати, чак и без злих намера, да је потребно да тим интересима жртвују права неког приватника.” (*Испираживање...* 1970, т. III, стр. 998.)

литичкој странци којој је припадао био конзервативац, али га је Џејмс Стјуарт Мил убедио да су гледишта каква заступа у ствари виговска, па се тако његови *Фрајменџи о влади*, објављени 1776, сматрају као допринос обликовању либерализма као идеологије. Исте године је објављен и Пејнов *Здрави разум* и прокламована је „Декларација независности САД“⁴⁶, дело и документ прожети либералном идеологијом. Исте 1776, и Гибон је објавио први том свога монументалног дела *Опаѓање и паѓ римске империје* (Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 томова, 1776–88).

Бентамови принципи доста су допринели реформи кривичног законодавства, подстакли модернизацију енглеског односно англосаксонског правног система и утицали на уобличавање идеја представничке демократије. Његов принцип „највеће среће (или највећег добра) за највећи број“ задаје велике тешкоће у операционализацији, слично као што и принцип бола и задовољства у објашњавању понашања намеће тешкоће квантификације квалитативних својстава ових појава. Кад се са етичког плана Бентамов принцип (који налазимо раније код Хелвеција и можда још раније код Џозефа Пристлија у његовом *Опегу о влади*, 1768) пренесе на политички, онда су његове импликације демократске.⁴⁷

Треба имати у виду да су енглески грађани имали ограничене могућности учешћа у избору законодавног тела, али да су уживали знатне слободе. Зато су кампање за политичке реформе које би се односиле на право гласа и промену карактера и структуре Парламента биле актуелне у Енглеској и било је добрих изгледа да се те промене изведу, по-

46 У „Декларацији независности“ се пошло од тога да међу „очигледне“ истине спада и та да су сви људи створени једнаки и да их је творац обдарио извесним неотуђивим правима међу која спадају право на живот, слободу и тражење среће. Следи такође веома важна, али не баш нова, Локова идеја да се владе међу људима успостављају ради обезбеђења ових права и да оне своја овлашћења изводе из пристанка оних над којима владају. У било које време, кад неки облик владавине постане препрека за остваривање ових циљева – народ има право да тај облик владавине измени и успостави нову владу заснивајући је на таквим принципима и организујући њену власт у таквом облику како му изгледа да је најбоље за постизање његове слободе и среће. (В. једну од најбољих студија, која се бави различитим аспектима овог историјског документа: Carl Becker, *The Declaration of Independence, A Study in the History of Ideas* (1922), новије и New York, 1958). Довољно је добро познато да су најчувенији ставови из америчке „Декларације независности“ лако препознатљиво препричавање Лока и „Вирџинијске декларације о правима“, која је део Устава Вирџиније и око месец дана је старија него „Декларација независности“. Писац „Вирџинијске декларације“ био је Џемс Мејсон (Mason).

47 У *Положају радничке класе у Енглеској* (1845) Фридрих Енгелс је изнео став да само пролетаријат може бити духовни наследник и остваривач Бентамових и Годвинових замисли. У време Француске револуције, Вилијем Годвин у Енглеској, на потпуно супротној политичкој позицији од Берка, отвара једно релативно ново поглавље у историји европских социјално-политичких покрета. Као један од првих модерних заговорника анархизма и укидања сваке власти једних над другима, он проблеме политичке правде види друкчије од многих његових савременика (в. William Godwin, *An Enquiry Concerning Political Justice*, 1793).

готово што је и пример САД подстицао на реформе.⁴⁸ После избијања Француске револуције, страх је био захватио владајуће кругове Енглеске и одложене су реформе које су биле сасвим зреле после искустава са колонијама у Америци и расправа које су ти догађаји изазвали. Енглеска влада је донела мере којима је суспендовала многе старе законе, повеље и одредбе о грађанским правима, па је и у Енглеској могло да се правним конструкцијама најразличитија, влади непоћудна делања, прогласе за „заверу против државе”. Као таква су се нарочито третирали дела усмерена на то да се радници организују како би колективно издејствовали повољније услове рада и већу најамнину, и да изборе индивидуално учешће у политичком животу, пре свега путем стицања права гласа. Године 1793. одржано је суђење тзв. реформистима-мученицима, међу којима је био и Томас Мјуир (Muir, 1765–99). Они су због писања у корист реформи, били изведени пред суд, кад је влада одлучила да предузме оштре мере прогона против уредника листова, припадника неконформистичких верских заједница и радикала. Осуђеници су били депортовани у Ботанички залив (Botany Bay), прву кажњеничку колонију коју је британска влада основала на источној обали новооткривене Аустралије. Тек је изборна реформа из 1832. средњим класама омогућила учешће у политичком животу, а радничка класа је и даље остала лишена права гласа.⁴⁹

У земљи у којој су се још од 1215. поједина права и слободе утачивале повељама, радници су хтели једну радничку повељу (charter, па одагле и назив покрета – чартизам), која би им гарантовала основна политичка права. На неки начин и овде као да се понавља енглеска историја XVII века. Масовни чартистички покрет био је издељен различитим идејним струјама. Његово радикално крило било је спремно да користи сва средства. Но, у складу са њиховом националном традицијом, у Енглеској није дошло ни до сукоба, ни до освајања права гласа од стране радника. Оно што није успео чартистички покрет, дошло је три-четири деценије касније једним низом законских реформи којима су поједини делови радничке класе добијали право гласа.

Тако је Енглеска – мада у погледу борбе за политичке и грађанске слободе има најдужу традицију у којој су њени грађани показали зачуђујућу упорност, систематичност, храброст и служили као

48 Џорџ Кол пише да пре реформе из 1832, „Доњи дом не само што се није могао сматрати за демократско тело, већ једва да се могао сматрати, у обичном смислу речи, представничком скупштином представљао је више имовину него људе”. Он наводи да су 1780. године 130.000 гласача – слободних поседника имали право да изаберу 92 посланика, а бирачи у градовима и универзитетским центрима, њих 84.000 бирали су 421 посланика. Године 1793. био је 51 изборни округ са мање од 50 бирача, а 130 округа са мање од 300 бирача, чије је право било да пошаљу посланика. Уобичајени наслови у новинама могли су да гласе „Град на продају”, а ко купи такав град могао је с тим купити и право да изабере 2 посланика. (В. Џорџ Д. Х. Кол, *Историја покрета британске радничке класе*, Београд, Рад, 1955, стр. 78 и наредне).

49 Џорџ Д. Х. Кол, *Исто*.

инспирација и узор другима – у развоју демократије тј. могућности обичних људи да утичу на државне послове и да бирају оне који ће њима владати, ишла веома споро и у формално-правном смислу далеко је заостајала иза САД, а затим и иза низа европских држава.⁵⁰ У Британији се са изузетном упорношћу одржавала једна олигархијска структура утицаја. Многи политиколози сматрају да је она у тој земљи веома наглашена и у XX веку, иако се борба против ње наставила.

Ово износимо само ради тога да би читалац, приликом читања Берка, имао у виду да су многе идеје које је заступао Берк биле у раскораку са идејама модерне демократске теорије у погледу представништва, улоге избора и општег права гласа. Много тога што је Берк сматрао за неосновано, непотребно, немогуће, јер би пореметило друштвене односе, постепено се остваривало после Берка и није имало оне разорне последице по друштво и државу, којима је Берк плашио своје савременике и читаоце. Чак, обрнуто, демократски принципи су јачали енглеску државу. Они су, додуше, увођени врло постепено, а значајне кораке и новине у том погледу предузимале су конзервативне владе. У погледу постепености, градуализма, и мирног политичког и демократског начина увођења промена, постојала је велика сагласност међу актерима широког политичког спектра у Британији, од конзервативаца на једном до фабијанских социјалиста на другом крају. Ови потоњи су британске погледе на друштвене промене пренели и на европску социјалдемократију, утичући крајем XIX века на патријарха тзв. ревизионизма, Едварда Бернштајна (Bernstein, 1850–1932).

Специфично енглеска искуства упућивала су и једне и друге да избегну судар и евентуално крвопролиће и да решење противречности потраже на дужи рок у постепеним реформама. Харолд Ласки на једном месту каже да он не дели уобичајену веру у британски „гениј за компромис“, али историја даје за право онима који деле ту веру. Берк је следио ову традицију, био можда њен најистакнутији бранилац, а и сам веома много допринео њеном учвршћивању.

IV Берково политичко учење

Основне Беркове идеје су изложене у више радова из којих смо неке важне идеје већ поменули. Већина тих радова нису у вези с Француском револуцијом, али су и у њима дошле до изражаја основне идеје Берковог погледа на свет. Оне не излазе из тога оквира, већ употпуњују учење идеологије коју је он утемељио. Служио се многим категоријама познатим из других идеологија или учења, као што су слобода, прогрес, правда, срећа, суверенитет, права, дужности, друштвени уговор, једнакост

50 Опште право гласа за мушкарце у Британији озакоњено је тек 1918, а за жене тек 1928. године.

и друге, а давао им је друкчије тумачење у погледу садржине или услова који би се морали испунити да би те категорије почеле да нешто значе у стварним друштвеним и политичким односима и какве правне кон-секвенце могу имати. Ипак, тек је Берк у *Размишљањима о револуцији у Француској*, поводом тога прекретног догађаја, изложио читав низ идеја које чине језгро конзервативизма као идеологије. Пошто овим редовима претходе Беркова *Размишљања* у целини, то нећемо овде понављати су-више много места из тога дела, која иначе заслужују да буду истакнута и анализирана, већ ћемо се ограничити само на оно најнужније што при-казује ово учење, и касније на извесне опште оцене и синтезе о суштини Беркова учења.⁵¹

У Берковим *Размишљањима* подвргнути су критици како поступци француских револуционара, тако и идеолошки и филозофски темељи њихових потхвата. А исто тако, и са још већом жестином, они кругови у Енглеској, који су на основу резултата Славне револуције хтели продубити и проширити слободе и демократију, а неки и повећати политичку једнакост. Берк ту даје своје, касније утицајне идеје о односу друштва и државе, традиције и иновација, односа праксе и метафизике, о систему равнотеже у енглеском уставном систему, улози својине, о најбољим политичким облицима, своје тумачење друштвеног уговора као конвенције која се мора поштовати, а чију садржину он види друкчије него низ других теоретичара који користе ову категорију (као Лок и Русо), своје виђење демократије и њених мана. Он критикује идеје апстрактног, геометријског рационализма, а исто тако и „апстрактних права“⁵² на која сипа живу ватру, критикује идеју насилне револуције, мада се не противи друштвеним променама. Чак, напротив, констатује да држава која нема способност да се мења и прилагођава, осуђена је на пропаст.⁵³ Али, у питању су методи тих промена. Он критикује насилне методе и промене које су плод апстрактног разума и идеала без узимања у обзир искуства. Уз све остало, Берк казује многе мисли које се тичу природе човека и природе властодржаца, индивидуалне и социјалне психологије, оне врсте којом се бавио Макијавели (Machiavelli, 1469–1527), а потом и многи политички истомишљеници Берка, нарочито у Француској.

51 B. Francis Canavan, *The Political Reason of Edmund Burke*, Durham, Duke University Press, 1969; и F. O’Gorman, *Edmund Burke: His Political Philosophy*, London, Allen & Unwin, 1973.

52 B. Alfred Cobban, *Edmund Burke and the Revolt Against the Eighteenth Century*, London, Allen & Unwin, 1929; и Љубомир Тадић, „Срећно вођена предрасуда’ против ’Метафизичких права човека’”, у Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, Београд, СКЗ, 1972.

53 „Држава која нема начина да изврши неку промену нема начина да се сачува. Без такве могућности она чак рескира да изгуби онај део свог уређења који је најпреданије настојала да очува. Ова два принципа очувања и корекције била су снажно на делу у два критична периода Реставрације и Револуције, када је Енглеска остала без краља.” (Едмунд Берк, *Размишљања...*, Део I, одељ. „Прва Прајсова тврдња”).

Пре него ће прећи на критику идеологије која стоји иза Француске револуције, Берк велики простор у књизи посвећује критици једног броја ставова које је у своме предавању изнео Ричард Прајс.⁵⁴ Нарочито се концентрише и критички анализира и покушава оповргнути три става: онај о праву народа да бира своје владаре; да их отпусти због лошег владања; и да саставља сопствену владу. Није тешко закључити да су ово били захтеви који су се постављали и током Пуританске револуције, затим су садржани у Локовој политичкој филозофији, а нашли су примену у америчкој „Декларацији независности”, чији је писац био Томас Џеферсон (Jefferson, 1743–1826). На њен карактер и значај смо већ указали. Вероватно из политичких разлога њу Берк не помиње. Али, опширнију аргументацију и Беркову критику ставова и начела те врсте, читалац ће наћи у *Размишљањима о револуцији у Француској*.

За конзервативну идеологију у целини, па и за Берка, особена је органицистичка концепција друштва, схватање друштва као једног организма чији делови морају бити потчињени функционисању целине, давање примата целини у односу на делове, истицање дужности као основе одржавања и функционисања те целине. Та мисао настоји да континуитет и постепеност представи као филозофске категорије, као општу природну и друштвену законитост, као нешто далеко изнад тренутне осуде и неодобравања конкретних револуционарних промена. Критика тзв. апстрактног разума и давање првенства искуству, ономе што се усталило понављањем и постало навика, традиција, окретање појединачном и непоновљивом, а не општем – то је карактеристика ове идеологије.

Конзервативизам представља теоријску апологију традиционалног друштва, заснованог на ауторитету, држави, цркви, обичајима. Речју, инсистира на поретку, чије је основе нападао и нагризао либерализам, пре свега пренаглашеним, а и посесивним индивидуализмом⁵⁵, а затим и недовољно јасним границама људске слободе. Јер, потоњих векова је код више писаца и покрета који су се залагали за слободу, некада било тешко разграничити либерализам, либертинизам и анархизам. Конзервативизам је критиковао и последице индустријске револуције, чије је потенцијале за прогрес свесрдно пригрлио либерализам, док је био склон да затвори очи пред њеним, по људе штетним последицама. Оне су разарале рурално, патријархално друштво, али и породицу и неке традиционалне моралне вредности. Многи су конзервативци (као Томас Карлајл) у првој половини XIX века узели у заштиту неке вредности

54 Прајсова становишта су објављена као *Discourse on the Love of our Country (Расправа о љубави према нашој оцаџбини)*, на чије се треће издање позива Берк, што би могло значити да је тај Прајсов спис доста читан, ако је за свега неколико месеци доживео три издања.

55 В. С. В. Масперсон, *Политичка теорија њосједничког индивидуализма*, Загреб, Питања, 1981. Мекферсон констатује да је Лок покушао комбиновати традиционални и тржишни модел привреде, баш као и Берк једно столеће касније.

које су пропадале и изложеност људи беди (то је сликано и у романима Бенџамина Дизраелија, нарочито у *Сибили*). Први посланици британског Доњег дома, који су представљали радничку класу, ушли су у то тело на листи Конзервативне партије.

Ево како Берк схвата грађанско друштво, његову структуру и улогу, карактер и врсту слободе коју људи узајамно уживају, поштујући иста права других, и каквим аргументима брани то друштво: „Ако је грађанско друштво сачињено за добробит човека, све погодности због којих је то учињено постају његово право ... Оно је институција добротворности, а сам закон је добротворан само ако се поступа по правилу. Људи имају право да живе по том правилу; они имају право да врше правду као међу себи равнима, без обзира да ли су на јавним функцијама или се баве обичним занимањима. Имају право на плодове свог рада и на средства да свој рад учине плодотворним. Имају право на оно што су њихови родитељи стекли, право да одгајају и васпитавају своје потомке, право на поуку у животу и утеху у смрти. Све што сваки човек појединачно може да учини, а да притом не угрози друге, има право да чини; и има право на праведан удео у свему што друштво, својим укупним вештинама и снагом, може да учини у његову корист. У овом партнерству сви људи имају једнака права, али не на једнаке ствари. Онај ко има само пет шилинга има у овом партнерству једнако право на свој део као и онај са пет стотина фунти на свој већи део. Али он нема права на једнак удео у производу заједничког капитала; а што се тиче удела у моћи, власти и управљању коју би сваки појединац требало да има у управљању државом, морам порећи да то спада у директна изворна права човека у грађанском друштву: јер ја у својим размишљањима видим друштвеног човека грађанина и никог другог. То је ствар коју треба решити конвенцијом.”

Као што смо већ рекли, Берк се не противи идеји да је друштво настало путем конвенције тј. путем друштвеног договора. Као што није Хукеру или Болингбуруку сметала, него одговарала идеја уговора, тако није било разлога ни да јој се Берк противи. Јер, друштво је чињеница, а чак је и код грчких софиста и Платона разматрана идеја да оно настаје друштвеним уговором. Ипак је интересантно и како Берк у својој визији или конструкцији друштва види консеквенце које произилазе из те хипотезе: „Ако је грађанско друштво исход конвенције, та конвенција мора бити његов закон. Та конвенција мора да ограничи и модификује све категорије уређења која се у складу са њом формирају. Све врсте законодавне, судске и извршне власти су њене творевине. Оне не могу да постоје ни у каквом другом стању ствари; како било који човек може да на основу конвенција грађанског друштва, тражи права која чак и не претпостављају његово постојање – права која су са тим друштвом потпуно неспојива? Један од првих мотива грађанског друштва, који постаје једно од његових темељних правила јесте да ниједан човек не

треба да буде судија у својој сопственој ствари. Овим је сваки човек одмах лишио себе првог основног права човека необавезаног уговором, односно да сам пресуђује и излаже свој случај. Он се лишава сваког права да управља сам собом. Он се, тиме, у великој мери лишава права на самоодбрану, првог природног права. Људи не могу да истовремено уживају права неграђанске и грађанске државе. Да би могао да добије правду, човек мора да се одрекне права да одреди шта она јесте у оним стварима које су за њега од највећег значаја. Да би могао да осигура неку слободу, мора да верује у њу као целину.⁵⁶ Пошто позивање на друштвени уговор готово неизбежно поставља и питање природног права, за Берка произилази и обавеза да се дистанцира од неких консеквенци друштвеног уговора. Мада природна права помиње више у Хобсовом смислу „права на све”, што води општем рату⁵⁷, Берк мора и да појасни како се влада не успоставља на основу природних права: „Влада се не прави на основу природних права, која могу и заиста постоје потпуно независно од ње, и постоје у много већој јасноћи и много већем степено апстрактног савршенства; али њихово апстрактно савршенство је њихов практичан недостатак. Пошто имају право на све, они хоће све. Влада је мајсторија људског ума за обезбеђење људских потреба. Људи имају право да те потребе буду обезбеђене овом мудрошћу. У те потребе треба укључити и то да грађанско друштво утврди одговарајуће ограничење њихових страсти. Друштво захтева не само потчињеност страсти појединаца, већ често и да се у људској маси, у целини исто као и међу индивидуалцима, склоности људи осујећују, њихова воља контролише а њихове страсти потчињавају. То се може постићи само снагом која проистиче из њих самих а не вршењем функције друштва у зависности од те воље и тих страсти које би по дужности требало да обузда и савлада. У том смислу ограничења која се намећу људима, као и њихове слободе треба сматрати њиховим правима. Али пошто се слободе и ограничења мењају у зависности од времена и околности и подлежу бескрајним модификацијама, она се не могу утврдити никаквим апстрактним правилом; и ништа није глупље него расправљати о њима на основу тог принципа.”⁵⁸

У складу са органском концепцијом друштва, наглашава се група уместо индивидуе. Конзервативизам је антииндивидуалистички оријентисан. Томе и Берк даје свој допринос. Група се схвата као неопходна компонента друштва. Оно никако није пуки скуп индивидуа, него систем група. Групе су породица, црква, општина, сталеж, лоза, династија, корпорација, цех, гилда, братство, братовштина, итд. Свако припада негде, некој организацији и изражава се кроз организацију, кроз групу

56 Едмунд Берк, *Размишљања...*, Део I, одељ. „Грађанско друштво”.

57 Да се ту има у виду Хобс може се закључити и по помињању права на самоодбрану као првог природног права.

58 Берк, *Размишљања...*, Део I, одељ. „Друштво је уговор”.

или организацију остварује услове своје егзистенције. Држава је органички израз ових група, корпорација, сталежа и кроз њу они треба да се изразе, а она да буде агенција тих група. Зато су конзервативци против претеране политизације, против увлачења широких слојева народа (маса) у управљање државом.

Ма колико иначе били склони ауторитаризму, неки конзервативци, а међу првима родоначелник, Берк, друштву дају предност у односу на државу (англосаксонска варијанта). Предност друштву над владом, наравно, дају и либерали, још од Џона Лока. То је нашло врло јасан израз и у *Здравом разуму* Томаса Пејна (где отприлике стоји да је друштво благодет и природна потреба људи, а држава /влада/ у најбољем случају нужно зло). Но, без државе се, према схватањима Берка и конзервативаца, не би могла одржати ниједна вредност, све би се распадало, јер је држава основ поретка, она је као коље уз које пузи нежна биљка цивилизације. Саму идеју о рушењу или само исхитреном мењању тога стуба, Берк и конзервативци виде као рушење или угрожавање свих тековина цивилизације. Јер, сматрали су они, нико не може унапред знати последице промена до којих долази под утицајем идеја које су никле у нечијим главама.

После Француске револуције конзервативна идеологија у континенталној варијанти истиче принцип монархијске владавине као веома битан за поредак који брани. Проповеда апсолутно покоравање државној власти, заправо краљевој власти. Тиме у ствари племство, у страху пред револуцијом, мења своју дотадашњу глобалну политичку оријентацију. Наиме, племство је водило борбу против краљевског апсолутизма, а за сталешке привилегије и фактичку изузетост од краљевске власти. Оно је тиме било створило традицију отпора и идеологију о себи као аутономном чиниоцу. Ова идеологија и монарха уклапа у своју органицистичку концепцију, налазећи и у животињском свету и у историји згодне примере који показују нужност једнога који води, да би група била органска заједница, а не обична скупина. Англосаксонска варијанта, са Берком као родоначелником, не полази од овакво ауторитаристичког става. Већ смо видели како се и колико Берк, речју и делом супротстављао британском монарху, који је хтео да у корист свога апсолутизма поремети „равнотежу” која је успостављена енглеским уставним аранжманима. Код Берка категорија равнотеже игра велику улогу.

Да би показао неку врсту идеалне равнотеже између чинилаца власти, равнотеже која оставља места слободи, јер се нико не може наметнути као арбитар, Берк пише: „Дом лордова није морално компетентан да распусти Доњи дом; не, па чак ни да распусти сам себе нити да се, ако то пожели, одрекне дела законодавне активности краљевине. Иако краљ може да абдицира у своје име, он не може да абдицира у име монархије. Подједнако јак, или чак јачи разлог, не дозвољава Доњем дому да се одрекне свог дела власти. Друштвени ангажман и уговор који се

обично назива уставом, забрањује такво уплитање и такву предају. Конститутивни делови државе обавезни су да јавно указују поверење један према другом и према свима онима који имају било какав озбиљан интерес који зависи од њиховог ангажмана, исто као што је и цела држава обавезна да указује поверење свим посебним заједницама. У противном би се надлежности и власт брзо измешале и једини закон била би воља надмоћне снаге.”⁵⁹

Својом концепцијом Берк друштво третира као конвенцију, широки споразум, врсту друштвеног уговора који се мора поштовати. Категорију друштвеног уговора између краља и народа, уговора о суверености, уговора друштва и државе, итд. „Друштво је заиста уговор – пише Берк. Мање важни уговори о стварима од тренутног интереса могу се поништавати по вољи – али је погрешно ако се држава сведе на нешто слично, или се третира као нешто што није нимало боље од партнерског споразума у трговини бибером и кафом, каликом или дуваном или неком другом ствари од малог значаја, које људи закључују због уских привремених интереса и који развргавају по вољи страна. На државу треба гледати с посебним поштовањем, јер то није партнерски однос у стварима које се тичу само грубе анималне егзистенције привремене и пролазне природе. Она је партнерство у свој науци; партнерство у свој уметности; партнерство у свакој врлини и свом савршенству. Пошто се циљеви таквог партнерства не могу остварити ни кроз више генерација, она постаје партнерство не само између живих већ и између оних који су умрли и оних који ће тек бити рођени. Сваки уговор сваке конкретне државе представља само једну клаузулу у великом првобитном уговору вечног друштва, повезујући нижу природу с вишом, повезујући видљиви и невидљиви свет, у складу са утврђеним уговором, потврђеним неприкосновеном заклетвом која све што је физичке и моралне природе држи на месту које му је одређено. Тај закон не подлеже вољи оних које виша и бескрајно супериорна дужност обавезује да своју вољу потчине том закону. Општинска друштва те универзалне краљевине немају моралну слободу да по својој вољи, и на основу својих спекулација о евентуалном побољшању потпуно раздвоје и потргају везе своје заједнице која је нижег реда и да је распрше у недруштвен, неуљудан, неповезан хаос елементарних принципа.”⁶⁰

Упућујући прекоре француским револуционарима због онога што раде, Берк врло речито, и не мање идеалистички од оних које критикује, описује слободу под којом његови сународници живе: „...Тако наша слобода постаје племенита слобода. Она делује импозантно и величанствено. Она има педигре и славне претке. Она има хералдичка знамења и амблеме. Она има своју галерију портрета, своје величанствене записе, своје архиве, своја сведочанства и титуле. Ми обезбеђујемо поштовање

59 *Исто*, Део I, одељ. „Прва Прајсова тврдња”.

60 *Исто*, Део I, одељ. „Друштво је уговор”.

наших грађанских институција по принципу по којем нас природа учи да поштујемо сваког човека појединачно; на основу његових година и на основу његовог порекла. Сви ваши мудраци не могу да створе ништа што више погодује очувању рационалне и људске слободе од начина којег смо се држали ми, ми који смо се определили да наша природа а не наше спекулације, наше груди а не наше измишљотине буду стаклене баште и складишта наших права и привилегија а.”⁶¹

Берк не пропушта да се на посредан начин критички осврне на оне идеје о друштвеном уговору, које изгледају као одјек Русоових схватања (као кад критикује Ричарда Прајса због његовог гледишта да власт краљева почива на друштвеном уговору, чија је претпостављена садржина слична оном уговору који претпоставља Русо).

Локову и Русоову идеју природних права, Берк наравно, одбацује. Али, ако се ставови Русоа и Берка дубље анализирају и упореде, може се рећи да постоји и сличност између ова два писца који се баве прошлостју и у облицима традиције односно у начину живота налазе изворе и објашњења за установе које заговарају. Обојица се буне против пренаглашавања улоге индивидуалног разума и стављају нагласак на друштво као оквир и миље који одређује карактер усанова и правила. И у име примата друштва као целине критикују већ тада превлађујући индивидуализам, или би се могло рећи „посесивни индивидуализам”, како је тај тренд оценио Ц. Б. Мекферсон.⁶² У Русоовом поновном откривању друштва и Берковом наглашавању значаја традиције, Џорџ Сејбин, упркос разликама које су свакоме читаоцу радова двојице мислилаца очигледне, налази и велике сличности међу њима.⁶³

Берк се критички највише обрачунава са идеологијом за коју сматра да стоји иза револуције у Француској. А то су идеје слободе и једнакости, народна сувереност, право бирања и смењивање владе, улога разума у тражењу најбољих решења и постизања прогреса и среће и многа друга. Берк критикује револуционарне идеје зато што полазе од могућности рационалног уређења људског друштва; негирају поредак, традицију, установе; наглашавају људска права, а запостављају дужности; наводно погрешно претпостављају да људско друштво може да се заснива на индивидуи и на његовом наводно рационалном самоинтересу. Критикује демократију и супротставља јој природну аристократију. У Француској револуцији не види француску појаву, него изазов читавој Европи и читавом човечанству и зато захтева заједничку акцију против револуције.

61 *Истио*, Део I, одељ. „Дух новине”.

62 С. В. Macpherson, *Политичка теорија њосједничкој индивидуализма*, Загреб, Патања, 1981. Мекферсон има и посебну студију о Берку (С. В. Macpherson, *Burke*, Oxford University Press, 1982).

63 George H. Sabine, *A History of Political Theory*, London, George G. Harrap, 1960 (десето издање), pp. 485–520.

За Берка, идеја демократије и једнакости, која почива на усамљеној индивидуи, атомизира и разара друштво. Политичка способност може се стећи само у вишим круговима друштва, она се мора одгајати, политичка, мудрост је ствар искуства читавих генерација. О идеји једнакости је већ пре *Размишљања* изрекао највећу погрду: „Та доктрина о једнакости свих људи, коју проповеда нитковлук, злоћудност, завист и лукаштина” (1778).

Што се тиче схватања слободе, прве девизе просветитељства и либерализма, и ову је идеју конзервативна мисао протумачила на свој начин. Пошто су, по Берку, сви људи у друштву у ствари повезани мноштвом веза, без којих и нема друштва или се оно распада, то је независног, „слободног”, „аутономног” човека, тешко и замислити. Избегавање друштвених обавеза, био би, по Берку, најгрубљи неморал. Човек све добија од друштва и не може се ослободити обавеза које друштво ствара (ово подсећа на Сократов дијалог са законима, пошто је био осуђен на смрт и нуђено му да побегне). Потчињавање појединца друштву не значи и његово потчињавање или још мање робовање влади. Али, човекова слобода није слобода од спољних веза, него унутрашње стање и зато „неумерени умови не могу бити слободни”. Овим се већ Берк приближава каснијем Хегеловом схватању слободе, које је не третира у категоријама спољних ограничења или притисака, него у погледу стања свести. То је друга варијанта антилибералног схватања слободе до какве је интерпретације дошло у Немачкој, после разочарења у Француску револуцију.

Слободу је лако дати – резонује Берк – али она лако прелази и у разузданост. „Видим да неки људи заиста уживају велику слободу, многи, ако не и већина су у положају угњетене и понижавајуће сервилности. Али шта је слобода без мудрости и без врлине? То је највеће од свих могућих зала, јер је глупост, порок и лудило без надзора и без ограничења. Они који знају шта је часна слобода, не могу поднети да виде како је срамоте неспособне главе, изговарајући звучне речи.”⁶⁴

Владу је лако успоставити, наставља Берк, али она лако може постати тиранија. Оно што је тешко, то је успоставити слободну владу, односно организовати друштвени живот тако да се нађе права мера слободе и поретка, да људи живе слободно, а под владом. То се не да решити принципима, већ то претпоставља стално тражење, стално усавршавање установа, то је више ствар практичне политике него политичких принципа. У укидању свих група, укидању старих провинција и новој територијалној подели Француске, која је за Берка била вештачка, апстрактна, без реалне основе – Берк је претпоставио да ће Париз, као једина компактна целина задоминирати целом Француском. Даље је прогнозирао да ће војска која није навикла да слуша парламент, а краљу више није потчињена, прихватити и следити првог славнијег генерала. Да ће дезорганизоване појединце зауздати и водити банкари и демагози

64 Берк, *Размишљања...*, Део II, одељ. „Слобода”.

– новинари, који ће преко штампе, уместо чињеница, истина и разлога, применити тактику да стално понављају једне исте ствари и да на њима стичу подршку и политичке следбенике.

Француски просветитељи и француски револуционари преценили су значај индивидуалног разума – сматра Берк. Установе, а нарочито државе и владе не могу се изводити из апстрактних принципа. Претенциозно је кад човек сматра да његов индивидуални ум надвисује све умове претходних генерација. А ум претходних генерација оваплоћен је у установама, традицији, обичајима. Оваплоћен је у свему ономе што је човек наследио од претходних генерација и што исто тако има обавезу да пренесе следећим генерацијама. Историја има континуитет – прошлост, садашњост и будућност чине повезани ланац. Оно што је плод историјског развика, опасно је и погубно покушати срушити преко ноћи.

Као и други конзервативци, Берк полази од широке прихваћености, односно популарности две идеје на којима су просветитељи и револуционари градили своје теоријске и практичне потхвате. То су идеја прогреса и идеја слободе. Конзервативци обема идејама дају другачије тумачење него што су им давали просветитељи и либерали. Прогрес није ствар преврата који се изводи преко ноћи, на основама неких начела изведених из апстрактног разума, на основама математичко-геометријских шема, него је прогрес ствар дуготрајног и мукотрпног рада и резултат је пре свега акумулације знања и искуства (али, на оваквој полазној тези је идеју прогреса заснивао и Тирго). А та се акумулација опет стиче, односно постиже кроз генерације. Човеков бољи живот на овом свету је могућ – сматра Берк. Али то може доћи само као резултат стварања и постепеног побољшавања, а не као резултат разарања.

Рационална моћ појединца, чак и ако је најинтелигентнији, строго је ограничена. Појединац увек може да погреши. Човеком не управља само ум, него и страсти. Остављен самом себи, човек би, руковођен својим страстима, уништио и своју околину и себе самога. Ради обуздавања човекових рђавих склоности потребни су друштвени прописи и друштвена дисциплина. Остављен себи, човек је гори од било какве животиње, јер животињу воде здрави инстинкти потребни за њено одржање. И мноштво у датом моменту може да погреши. Насупрот томе, врста никада не греша. Она акумулира искуство. Друштво не може да се одржава на бази рационалног самоинтереса и на бази индивидуалних слобода. Такво друштво је атомизирано. Основ друштва су групе, породица, корпорација, класе, обичаји и установе. Мудрост врсте се стиче кроз активност тих група и функционисање установа. Оне су посредник између појединца и државе, односно друштва.

Треба узети у обзир да крајем XVIII века, није међу политичким и правним мислиоцима владало онакво повољно мишљење о демократији какво превлађује данас. О демократији је Берк изнео неке идеје још у својој расправи о узвишеном и лепом (1756). Ту говори о „деспотизму

мноштва”, али и о томе да је демократија једини подношљиви облик у којем се људско друштво може наћи, да се човек не сме двоумити око њених заслуга, је ће тиме навући сумњу да је пријатељ тираније, а непријатељ човечанства.

Ту износи једну од њему омиљених идеја, о којима се тада много расправљало, а које се тичу човекове природе и спадају у област индивидуалне и социјалне психологије. Он каже да је људски ум често у стању ни бола ни задовољства, које он назива стањем равнодушности. Ова тематика бола и задовољства играла је велику улогу у утилитаристичкој етици и мотивима људског понашања и принципима којима би се морале заснивати политичке установе. Они су износили шта би требало узети у обзир приликом реформе правних система и изградње нових. Као што је познато, овом су се идејом нарочито бавили Хелвециус у Француској и Бентам у Енглеској (а Берк, из различитих разлога није волео ни једног ни другог). Али, тематика мотива, подстицаја, психичких механизма човековог делања и реаговања, стално је присутна у његовим радовима. То је ипак доба када су и Дејвид Хјум, Адам Смит, Џереми Бентам и многи други закупљени том проблематиком, па и Берк.

Проблем индивидуалне и социјалне психологије и човекове мотивације помиње и у свом чувеном „Говору о помирењу са Америком” („Speech on conciliation with America”, 22. марта 1775), где разматра и шта спаја и мотивише људе, па каже: „Човек делује из одговарајућих мотива који су повезани с његовим интересима, а не на основу метафизичких спекулација”. После британског разочарења са исходом рата у Америци, Берк у исто тако познатом писму брестолским шерифима констатује да нажалост, обично тек после великих недаћа долази време размишљања („Letter to Sheriffs of Bristol”, 1777) Пред сам крај његова живота (1797) каже да ни једна страст не лишава ум способности да делује и размишља, као што то чини страх. Томе додаје и да се у магли и сумаглици збрке све увећава. О узроцима побуна, каже: „Становништво се никада не побуни из страсти да нападне, него због неподношљивости страдања”.

Пред крај XVIII века, односно пред доношење устава 1787, амерички очеви утемељивачи су сматрали да све лоше стране у њиховом друштву произилазе из „демократских елемената у уставима”, које су желели да обуздају. Њихов идеал су звали републиканском владом или представничком владом, а израз демократија су резервисали за оне облике непосредне демократије у градовима-државицама античког света. Има и код лорда Болингбрука једна идеја која се односи на стари политичко-филозофски проблем најбољег облика владавине, и баш са том идејом се Берк слаже. Она је у вези са демократијом, коју оба писца критикују, и монархијом, коју оба бране. Ево шта поводом тога Берк у *Размишљањима* пише о Болингбруку: „Ја не цитирам Болингбрука често, нити су његова дела у целини оставила на мене неки трајнији утисак.

Он је уображен и површан писац. Али, он је дао једну напомену која, по мом мишљењу, има дубину и чврстину. Он каже да монархији даје предност над другим облицима владавине, зато што се свака карактеристика републике може накалемити на монархију боље него било шта што карактерише монархију на републичке облике владавине. Мислим да је у томе савршено у праву. Та чињеница је историјски тачна; и потпуно је у складу са теоријом.”⁶⁵

У овом светлу треба схватити и Беркову оштру критику демократије.⁶⁶ „У демократији је већина грађана у стању да врши најбруталније насиље над мањином” (*Размишљања*). Чак и ако би узели да она не мора нужно да се извитопери у тиранију, каже Берк, питање је: зар нема монархија ништа што јој иде у прилог?⁶⁷ Он и набраја више елемената који, по његовом мишљењу, иду у прилог умерене уставне монархије.

Берк је схватао да је проблем обима државних надлежности, изузетно важно уставно и политичко питање. Године 1795, он упозорава: „Један је од најделикатнијих проблема законодавства, шта држава треба да узме на себе да управља, а шта треба да остави, са најмањом могућом мером мешања, на располагање појединцима.”

65 *Исто*.

66 Берк пише: „Не знам у коју бих категорију сврстао садашњу власт у Француској. Она наступа као чиста демократија, иако ја мислим да је на правом путу да ускоро постане погубна и срамна олигархија ... Ја не одбацујем ни један облик владавине само на основу апстрактних принципа. Могуће је да има ситуација у којима ће чиста демократска форма постати неопходна. Могуће је да постоје и неке ситуације (малобројне и одређене специфичним околностима) у којима је тај облик очигледно пожељан. Али, мислим да то није случај са Француском или било којом другом великом земљом. До сада нисмо видели ни један пример значајне демократије. Стари век их је боље познавао. Иако сам доста читао дела аутора који су видели највећи број ових уређења, и који су их најбоље разумели, морам да се не сложим с њиховим мишљењем да апсолутну демократију, као уосталом ни апсолутну монархију, не треба сматрати законитим облицима владавине. Они сматрају да је то корупција и дегенерација, а не добро устројство републике. Ако се добро сећам, Аристотел сматра да демократија има бројне велике сличности с тиранијом. У том смислу сам сигуран да у демократији већина грађана може да врши најсуровију репресију над мањином, када год се у таквој врсти политичког уређења појаве снажне поделе, као што то често мора бити случај; а та ће се репресија над мањином проширити на далеко већи број и спроводити са жестином много већом од оне коју би икада требало очекивати од власти једног краља. Изложени таквом народном прогону, појединци се налазе у много жалоснијој ситуацији него у било ком другом. Под влашћу суровог владара они имају саосећање других које као мелем ублажава бол њихових рана; имају одобравање народа које их охрабрује да витешки подносе патње; али они који су изложени неправди гомиле лишени су сваке спољне утехе. Њима се чини да их је напустио људски род, да их је савладала завера целе сопствене врсте.” (*Размишљања...*, Део I, одељ. „Чиста демократија”).

67 „Али, ако и прихватимо да демократија нема ону неизбежну тенденцију ка групној тиранији, коју ја сматрам да има, и ако прихватимо да у чистој форми има онолико добра колико сам сигуран да има када се помеша с другим облицима владавине, зар монархија, са своје стране, нема ништа што јој говори у прилог?” Исто, одељ. „Болингбрук”.

Како се његов живот приближавао заласку, остављао је све више кратких и језгровитих порука, темељених на његовом и на искуствима других људи и чланова породице. Тако каже да је „распрострањена грешка народа да сматра како су они који су најгласнији у изношењу својих жалби, најзабринутији за његово благостање”. Исто тако пише да је „закон паметнији него тајна клика или интерес” (1794).

Није његовом запажању и искуству (а могао је и то научити од античких филозофа) промакло да у *Размишљањима* упозори, на корумптивну природу власти и њеног: „Они који су били затровани влашћу, и који су извукли макар какву корист из тога, макар и само током једне године, не могу никада добровољно да је напусте.” „Да би политичар учинио велике ствари потребна му је *снаја*, оно што би наш радник назвао *йолуја*; а ако пронађе ту снагу, неће се, ни у политици као ни у механици, двоумити да је употреби.”⁶⁸ И још једно Берково упозорење после *Размишљања*: „Власт је ствар која много квари” (1792). У сличном смислу је и место које подсећа на слична упозорења Џонатана Свифта у *Гуливеровим йушовањима*. Берк, наиме 1796, записује: „Јавност је позориште за лакрдијаше и варалице”, а 1797: „Они који од неког човека праве идола, чим он падне са свога пиједестала, поступаће с њим са презиром са каквим заслепљени и љутити обожаваоци поступају са палим идолом.”

Берк веома оштро упозорава властодршце да своје важне дужности озбиљно схватају и извршавају, јер иначе могу навући заслужени бес народа, уколико се о своје дужности огреше. „Све личности које поседују било који део власти требало би да буду под снажним и застрашујућим утиском схватања да раде на поверење, и да за своје понашање у односу на то поверење морају да одговарају великом Господару, Творцу и Оснивачу друштва ... Овај принцип би требало да буде још чвршће утиснут у свест оних који чине колективну власт него појединачних владара. Без инструмената ти владари не могу да учине ништа. Свако ко користи инструменте у њима поред помоћи налази и сметње. Њихова моћ, према томе, није ни у ком случају потпуна, нити су они сигурни при великој злоупотреби те моћи. Такви људи, колико год били надмени од ласкања, ароганције и значаја сопствене личности, морају знати да, без обзира на то да ли су заштићени позитивним правом или не, на неки начин чак и овде, морају да одговарају за злоупотребу поверења. Ако их не посече њихов сопствени побуњени народ, могу их удавити они исти јаничари које држе да би се обезбедили од побуне других. Тако смо видели да су краља Француске продали његови војници за вишу плату. Али, тамо где је власт народа апсолутна и неограничена, људи имају бескрајно веће, самим тим што је боље засновано, поверење у сопствену моћ. Они сами су, у великој мери, сопствени инструменти. Ближи су својим циљевима. Осим тога, имају мању одговорност према једној од највећих управљачких сила на земљи, осећању славе и уважавања. Део срамоте који ће вероватно запасти сваког појединачног учесника у неком јавном делу јесте

68 *Исто*, Део I, одељ. „Доказ користи”.

мали, јер је исход суда у таквом случају у обрнутој сразмери с бројем оних који злоупотребљавају моћ. Њима одобравање сопствених дела изгледа као мишљење јавности које им иде у прилог. Савршена демократија је, према томе, најбесрамнија ствар на свету. А постоје најбесрамнија, она је и најнеустрашивија. Ниједан човек појединачно не схвата да може бити кажњен. Сигурно да сам народ никада не би требало да буде кажњаван, јер како је свако кажњавање, на пример, усмерено да би се сачувао народ, сам народ никада не може постати подложен казни од људске руке. Зато је бескрајно значајно да му се не допусти да замишља како је његова воља мера исправног и погрешног, као што то није ни воља краљева. Људе би требало уверити да немају ни мало права, и да су још мање обдарени да са сигурношћу по себе користе било какву арбитрарну власт; да, стога, у лажној демонстрацији слободе, не треба да спроводе неприродну, преокренуту власт, и да од оних који службују у држави тирански изнуђују, не потпуну посвећеност њиховим интересима, што је њихово право, већ понизно потчињавање њиховој тренутној вољи, гасећи тако у свима онима који им служе сваки морални принцип, свако осећање достојанства, свако расуђивање и сваку доследност карактера; док у том истом поступку постају прави прикладан, али презира вредан плен и сервилних улизица из народа и дворских ласкаваца.⁶⁹

Исто тако, Берк сматра да је кажњавање правих тирана исправна ствар: „Кажњавање правих тирана је племенит и страхан чин правде; и исправно је речено да он доноси утеху људској души. Али, ако би требало да казним рђавог краља, водио бих рачуна о достојанству у освети за злочин. Правда је озбиљна и достојанствена, и чини се да се у кажњавању пре потчињава нужди, него што прави избор.”

Готово сви писци који су се бавили Берком истичу несагласност његових идеја после Француске револуције са његовим раније заузимањим ставовима. Разлика јесте у политичком ставу, али у дубини његове филозофске оријентације нема великих нити необјашњивих противречности. Чини нам се да то показују места која смо наводили. Његово доста тачно предвиђање даљег тока развоја догађаја у Француској (дато 1790) учинило је његова упозорења својеврсним пророчанством и допринело утицају његових идеја. Као што смо указивали, он је закључке изводио користећи се аналогijом између догађаја у Француској и искуства енглеских револуција, што спада у извесном смислу у упоредно проучавање политичких система и процеса. То је дисциплина која је стара колико и прва систематска размишљања о политици (код Платона, и нарочито код Аристотела, па Макијавелија, Монтескјеа и других), али се развила тек у XX веку. Не би се могло рећи да се Берк служио неким строго научним методом, али је схватао и значај „науке о изградњи политичке заједнице”.⁷⁰

69 *Размишљања...*, Део I, погл. „Француска црква”, одељ. „Институција цркве”.

70 „Наука о изградњи политичке заједнице, или њеној обнови или реформи, као и свака друга експериментална наука, не треба да се учи а priori. Исто тако, кратко

V Основне критике Берка и његов утицај

Беркова мисао је привлачила и привлачи интересовање великог броја оних који се баве проблемима друштва и државе, слободе и ауторитета, људских права и поретка, традиције и револуције.⁷¹ Више писаца, који су анализирали Беркове погледе и чињенице које је износио, утврдили су да је у поступању с чињеницама био доста субјективан и да је у том погледу непоуздан као извор сазнања. Развијао је мисао шта све може произићи из неких појава, а то се није увек и десило. Приписивао је сувише често свесни план и макијавелистичке намере тамо где тога није било. Но, многе његове оцене и предвиђања, догађаји су потврдили, а његови политички ставови и афоризми стекли су у Енглеској статус пословица с политичком поуком.⁷²

Несумњиво, с Француском револуцијом почиње једна нова фаза у животу Едмунда Берка, али његове идеје пре и после *Размишљања* нису у таквом распореду колико то може на први поглед изгледати. Мора се

искуство не може да нас научи тој практичној науци, јер прави ефекти моралних разлога не наступају увек одмах; јер се може показати да је онај који је у први мах шкодљив изванредан у свом каснијем деловању, при чему је чак могуће да такав учинак проистекне из неповољних ефеката које је произвео на почетку. Догађа се и супротно, па потпуно прихватљиви планови са врло пријатним почетком не ретко имају сраман и жалостан завршетак. У државама често постоје нејасни и скоро латентни узроци, ствари које на први поглед имају веома мали значај, а од којих можда битно зависи њихов напредак или назадовање. Пошто је наука о влади сама по себи практична и има тако практичне сврхе – а то је нешто што захтева искуство, чак много више искуства него што га један човек може стећи у целом свом животу колико год да је mudar и проницљив – људи би с бескрајним опрезом требало да се упуштају у рушење здања које је вековима, и на прихватљив начин, одговарало заједничким циљевима друштва, или његову поновну изградњу а да при том немају пред очима проверене моделе и узор.” (Едмунд Берк, *Размишљања...*, Део I, одељ. „Грађанско друштво”).

71 В.: рад познатог оксфордског професора Ернеста Баркера (у *Essays in Government*, Oxford, 1945), у којем два огледа посвећује појединостима из Берковог политичког живота („Burke and his Bristol Constituency”) и његовом третирању Француске револуције („Burke and French Revolution”). Пред Први светски рат је објављена једна студија о Берковој политичкој филозофији (John MacCunn, *The Political Philosophy of Burke*, London, E. Arnold, 1913). Један интересантан оглед о Берку написао је и John Plamenatz, *Man and Society*, t. I, Longman, 1963, где се посебно анализирају јаке и слабе тачке Беркове политичке мисли. О томе види: Charles W. Parkin, *The Moral Basis of Burke's Political Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, (1956), прештампано 1968; Francis Canavan, *The Political Reason of Edmund Burke*, Durham, Duke University Press, 1960; Gerald W. Chapman, *Edmund Burke: The Practical Imagination*, Cambridge, Harvard University Press, 1967; Michael Freeman, *Edmund Burke and the Critique of Political Radicalism*, 1980; F. P. Lock, *Burke's Reflections on the Revolution in France*, 1985; Peter J. Stands, *Edmund Burke: The Enlightenment and Revolution*, 1991.

72 Избор из Беркових радова в. у: Ross Hoffman and Paul Levack (eds.), *Burke's Politics: Selected Writings and Speeches of Edmund Burke on Reform, Revolution and War*, New York, Knopf, 1949.

имати у виду да оно чиме се он инспирисао за све што је говорио и радио током неколико деценија његовог јавног деловања, то је исто оно што је сматрао да треба бранити кад су биле у питању француске револуционарне идеје и њихово евентуално ширење на Енглеску. У свему томе је стално имао пред очима две енглеске револуције из XVII века, потпуно различита начела којима су биле прожете и исто тако различите исходе. То је, уосталом, оно што је утицало на сва британска схватања о проблемима друштвених промена и на прилагођавања система и због чега у тој земљи никада није било озбиљне подршке за насилну револуцију. Енглези су на своме искуству са два револуцијама научили многе ствари које су Французи научили мало раније, а Руси и Средњоевропљани тек у наше данашње време. Научили су тек кад је постало сасвим јасно колико различити могу бити „инпут” и „оут-пут” великих револуционарних преврата, ако се они остварују као, пре свега насилне промене. „Инпут” је оно што се у категорији људских живота и материјалних разарања жртвује поменутом циљу, а „оутпут” је оно што се добија, а што је најчешће погрешно исказивано у категоријама друштвених и економско-техничких достигнућа, а мање у категоријама које се тичу квалитета свакодневног живота људи.

Треба имати у виду и противречности у структури Беркове мисли које произилазе из његова приступа друштвеним и политичким појавама у целини. Мисао му није систематизирана, него је више као једна река мисли која тече и у чијем току налазимо ствари лепо саопштене да нас заинтересују (баш као у модерним романима „тока свести”, чији се род можда и зачео баш у Берковом Даблину). Можда су идеје и речи вукле Берка и он се томе предавао. На пример, *Размишљања о револуцији у Француској* представљају књигу просечног обима, а она у оригиналном издању писца нема никакве унутрашње структуре и поделе грађе према материји, ни једног поглавља или поднаслова. Преводилац је добро урадио што је у српско издање унео наслове и поднаслове за поједине делове који се практикују у критичким издањима Беркових радова. Његов стил и језик пуно казују и плене описима, епитетима (више критичким него похвалним) мада понегде и претеривањима. Неки помнији истраживачи откривају да се Берк у својим критикама доста користио и сазнањима појединости о којима би чуо или би се расправљало у кругу блиских рођака и личних познаника, па су неки са иронијом писали о „Берковима” као подстицају и извору информација, при чему се нису либили да истакну да је тај круг патио од погрешака, неодговорности, препредености и опчињености.⁷³

Ево и неких конкретнијих противречности код Берка, с гледишта теорије: с једне стране, противи се учењу о природном праву, а с друге стране, прихвата њен инструментални део – теорију друштвеног уговора. Сматра да је смиреност човека оно чему треба тежити, а с друге

73 B. Thomas W. Copeland, *Edmund Burke, Six Essays*, London, Cape, 1950.

стране да је то стање недостижно, јер се човек фаустовски не задовољава ни са чим достигнутом. Присталица је слободе, али још више воли поредак и сматра да је он нужна претпоставка слободе. Ово последње је тачно, и то је и Локово гледиште, али је тешко увек наћи праву меру односа слободе и поретка и Берк не верује у начелно, већ само у прагматично решење овога проблема. „Средње решење” је можда отежавала и дата ситуација у Енглеској, у којој су постојале две политичке партије, и све што је једна бранила друга је нападала и обратно. Виговци су бранили начело слободе, а конзервативци (торијевци) начело поретка. Берк је био припадник виговске партије, а проповедао идеологију конзервативизма. Како да све то помири.

Пошто није волео исхитрене промене, Берк се уздржавао од подршке било каквим значајнијим променама у енглеском политичком систему. Уосталом, Хегел је бесумње био мислилац много већег капацитета него Берк. Па опет, пред саму смрт (1831), у време кад је једна од актуелних тема у Европи била она о плановима реформе у Британији, Хегел је изнео мишљење да би Енглеска пропала као држава ако би прихватила предложене промене. А наредне, 1832. године, те су реформе уведене и успешно спроведене, а да енглеска држава није пропала.

Као што смо већ рекли, иако по националности није био Енглец, Берк је „прихваћен од Енглеца као њихов највећи политички ум”, као најнационалнији политички мислилац, слично као што је то био Макијавели за Италијане или Монтескје за Французе, како је то записао Слободан Јовановић.⁷⁴ Као један од најзначајнијих енглеских политичких мислilаца изразио је типично британске црте третирања политике и политичке вештине кроз искуство предака и поклањање изузетне пажње традицији. Иако пишу да није био консистентан, јер има код њега пуно противречности, истичу да ни један други енглески политички мислилац није измамио такве панегирике својим реторичким стилем и страсним уношењем у проблеме и теме о којима је говорио или писао. Он је био утемељивач конзервативизма као идеологије. У његовој концепцији поредак и ауторитет имају оно место које слобода има у либерализму. Али, Берк је био либерал по политичкој припадности, па и практичном деловању. Његово анализирање услова под којима може доћи до остварења напретка и слободе било је под утицајем догађаја током Француске револуције. Његово гледиште је сложеније него што се може закључити ако га ставимо поред де Местра (Joseph de Maistre) и де Бонала (Louis de Bonald) и уврстимо међу утемељиваче конзервативизма.

Одмах после појављивања *Размишљања о револуцији у Француској*, на то дело је одговорио Томас Пејн радом *Права човека*.⁷⁵ Пејн је

74 Слободан Јовановић, „Берк”, *Сабрана дела*, Београд, БИГЗ – СКЗ, 1990, т. 9; навођење према: Слободан Јовановић, „Берк”, *из историје политичких доктрина*, књига прва, Београд, Геца Кон, 1935 (том XV *Сабраних дела* Слободана Јовановића у издању Геце Кона), стр. 275 и даље.

75 Томас Пејн, *Права човека*, Београд, Филип Вишњић, 1987, са Предговором Драгољуба Мићуновића, „Живот и дело Томаса Пејна”.

својим револуционарним памфлетом *Здрави разум* (1776)⁷⁶ можда више од било кога другог допринео разгарању духа независности у Америци и касније је, следећи своје космополитске и револуционарне идеале, закључио да су револуционарна врења у Француској право место где треба да се нађе. Ускоро је постао француски грађанин и члан француског револуционарног Конвента (у даљем току догађаја му је вероватно „америчка веза” помогла да не буде гиљотиниран, а његова радикална одредења и непринципијелна критика Џорџа Вашингтона су допринели да у Америци буде прилично занемарен и на изванредан начин рехабилитован тек током Другог светског рата).

Његова *Права човека* су најисцрпнија критика Берка с позиције француских револуционара, али и других следбеника идеје људских права. „Међу неуљудностима којима нације и појединци изазивају и раздражују једни друге, памфлет господ. Берка о Француској револуцији представља изузетан пример” – тако почиње Пејн, узвраћајући Берку само мали део покуда и погрдних епитета које је упутио на рачун француских револуционара и идеја које су стајале иза њихових пројеката. Пејн је у Првом делу настојао да критички коментарише и укаже на поједине чињеничне недостатке Беркова рада те да изложи дух француске „Декларације” и пружи објашњења у вези с појединим њеним ставовима, односно тачкама. Ту је дат и сам текст „Декларације”. Као републиканац, он наравно, доста простора посвећује и критици начела о природној аристократији, наслеђивању власти и многа друга гледишта и начела, која нису у складу са идејама демократске теорије и теорије људских права.

У Другом делу Пејн износи један општији поглед на проблеме друштва и владе, природу човека, људских цивилизација и различитих система влада и устава, са мишљењима, па и предлозима, шта би све с револуционарног становишта, требало побољшати у Европи. Овде се развијају и извесне идеје изложене раније у *Здравом разуму*. То је и један

76 В. Thomas Paine, *Права човека и групи сјиси* (у које је укључен и „Здрави разум”), Загреб, Информатор, 1987, са предговором који је о овом „радикалном демократи” написао Миле Јока. Иначе, у нас се наглашава његова радикално демократска оријентација која је ближа француским радикалима, па и јакобинцима, него струјама које су обликовале Америчку револуцију и њене политичке и правне установе после рата за независност. Његова *Права човека* представљају речиту одбрану француске „Декларације права”. Многи су погрешно сматрали да је он и писац тога документа, јер га је уврстио у књигу *Права човека*. Уосталом, и не зна се које тачно највише допринео тексту тога документа, за чији нацрт је био поднет велики број предлога.

Баш у тренутку кад је Пејну изгледало да у Америци почиње превладавати конзервативизам, он је током једне краће посете Енглеској почео пратити збивања у Француској, која су се чинила као револуционарна. Узимајући револуционарну активност као космополитску дужност, он се септембра 1789 (кад је „Декларација” већ била оглашена) нашао у Француској. Позната је његова ангажованост ради одбране принципа права човека од конзервативних критика и напада, међу којима је најпознатији Берков.

план евентуалног преуређивања Европе на револуционарним начелима. Иако је био самоук и хвалио се тиме да ничије књиге није читао осим својих, Пејн је био веома добар стилиста, који је поред емоција, у своје текстове уносио здрави разум, тако да су његови текстови били лако разумљиви и утицајни.

Пејн настоји побити Берка, наводећи за велики број његових ставова своје противставове. Тако, на пример, на Берково гледиште да би законе требало темељити на традицији и прагматичном сагледавању проблема на који се односе и сврхе коју би требало да постигну, а не на неким апстрактним начелима, Пејн сматра да „закони сваке земље морају одговарати неком општем начелу”. Једно је гледиште конзервативизма а друго просветитељске филозофије. Пејн се посебно трудио да свим оним аргументима, којима Берк хоће да побије др Прајса, понуди противаргументе, како из реда начела, тако и историјске примере.

Као што су Пејна били прихватили француски револуционари, тако су и Берка врло брзо прихватили француски контрареволуционари. А и више романтичара у европским земљама, који су се одушевљавали начином живота и вредностима историјске прошлости. Немачки правници и новинари који су једним оком бацали поглед на прошлост (као нпр. историјско-правна школа), а другим гледали како да на основама славне традиције Светог римског царства немачке народности уједине расцепкану Немачку, налазили су надахнуће код Берка. Његови текстови су били пријемчиви, па је и Кантов студент Фридрих фон Генц (Gentz, 1764–1832), почевши као либерал, пошто је превео Берка на немачки језик, постао конзервативац. Више је ту било политичких, него емотивних разлога. Широм Европе су прихватили Берка многи који су желели да очувају стабилност, поредак и оно што су имали, а плашили се промена које би се уводиле под притиском маса, које су Америчком и Француском револуцијом увучене у политику.⁷⁷

На почетку Француске револуције, у Енглеској су биле јаке симпатије код извесних кругова, нарочито интелектуалаца који су подржавали идеје просветитељства, па и наде да ће се револуција проширити и на Британска острва. У таквим условима Беркови погледи изнети у *Размишљањима* нису у почетку привукли много људи на његову страну. Но његова гледишта су стицала све више присталица како се опасност бри-

77 О проблематици људских права у Америчкој и Француској револуцији, упућујемо читаоца да више детаља потражи у нашим радовима: „Атлантска револуција”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1989, LXXV, 3; стр. 243–264; „Декларације о правима и слободама у америчкој и француској револуцији”. *Анали Правног факултета у Београду*, 1989, XXXVII, 6; стр. 691–706; „Политичке идеје америчке револуције”. *Два века савремене уставности*, Београд, САНУ, 1990; стр. 57–77; „Америчка и Француска револуција”, *Француска револуција и савременост*, Београд, Институт за европске студије, 1990, стр. 95–110; „Montesquieu, Rousseau и Француска револуција”, у Еуген Пусић (ур.), *Француска револуција – људска права и политичка демократија након двестотина година*, Загреб, ЈАЗУ – Глобус, 1991, стр. 35–67.

танско-француског сукоба приближавала, после погубљења Луја XVI и претње француске владе да ће њене трупе ући у Холандију (рат је избио почетком 1793). Уосталом, Енглеска је четири деценије раније водила Седмогодишњи рат против Француске. Не само у почетку, већ код многих и касније, било је у Британији оних који су се надали да ће Француска револуција успоставити државу у складу са идејама просветитељства, те да ће те промене у Француској изазвати политичке, економске и друге промене у Енглеској, сличне онима у Америци. Међу онима који су подржавали идеје Француске револуције и касније критиковали Берка били су поред Томаса Пејна и Мери Волстонкрафт (Wollstonecraft, 1759–1797), Вилијем Годвин (Godwin, 1756–1836), Џозеф Пристли, песници као Вилијем Блејк (Blake, 1757–1827), Вилијем Вордсворт (Wordsworth, 1770–1850), Самјуел Колриџ (Coleridge, 1772–1834) и други ентузијастички у погледу слобода и промена.

Мери Волстонкрафт је утемељивач феминистичког покрета. Она је била самостална и предузимљива жена, што ју је помало вукло и ка авантуризму, кретала се у кругу истакнутих интелектуалаца тога времена, била већ објавила један роман и упознала се са Џозефом Пристлијем, песником и сликаром Вилијемом Блејком и Томасом Пејном. Године 1791. је објавила *Ауџенџичке љичке из стварној живојиа*, а 1792. рад *Зашићииа женских љрава* (*A Vindication of the Rights of Woman*), у којем је, подржавајући тада актуелне захтеве за парламентарним реформама у Енглеској, тражила и политичка права за жене. Сматрала је да брак има смисла само уколико партнери имају интелектуалних сродности. Занесена идејама Француске револуције, отпутовала је у Париз, упознала једног Американца са којим је добила кћерку и обоје су се убрзо вратили у Енглеску, где се после њиховог раскида, удала за Вилијема Годвина, књижевника, историчара и издавача.

Годвин је у својим делима и ставовима заузимао радикална становишта и сматра се за оснивача модерног анархизма. Године 1793. објавио је *Испраживање љолийичке љравде и њеној уџицаја на оџише врлине и срећу* (*The Enquiry Concerning Political Justice, and Its Influence on General Virtue and Happiness*).⁷⁸ У духу просветитељства, сматрао је да су људи по природи добри и разумни, да се могу усавршавати, својим разумом себе ограничавати и живети у хармонији са осталима без закона, приватне својине и без државе. Анархија је за њега ситуација у којој сваки човек чини оно што му се прохте и био је против тога. Анархизам, пак, за њега је пожељно, најбоље стање друштва када друштво функционише без владе. То се постиже на тај начин што се сви људи самообуздавају и руководе се идејом општег добра на основу „опште добре воље” која се може постићи само васпитавањем. Веровао је да наука може победити зло исто као што побеђује природу. Тако би се постигло

78 William Godwin, *Enquiry Concerning Political Justice*, (1793), новија издања: New York, Knopf, 1926; и London, Penguin, 1985.

да људи међусобно заиста постану браћа и једнаки. Био је и велики критичар брака какав је он сматрао да постоји само у класном друштву и залагао се за једну врсту заједничког живота парова (кохабитација), без венчања за једно време током којег би партнери дошли до сазнања да ли су једно за друго. Он је и творац оне синтагме „Свакоме према потребама”. Годвин се својим делом о политичкој правди прочуо и постао славан, те је извршио велики утицај у своје време, поред осталих и на чувене песнике Вордсворта, Колрица и друге савременике, који су се такође заносили идејама просветитељства и Француске револуције. Али, кад је Француска револуција почела да показује своје тамне стране, Годвин је напуштен од оних који су га раније подржавали. Његова жена Мери Волстонкрафт је умрла после порођаја, а Годвин је написао њену биографију у виду њених мемоара. Колико они нису били отпадници из друштва, већ имали везе са значајним личностима, показује и то да је њихова кћерка касније постала супруга чувеног лирског песника Персија Шелија, који је заступао веома слободоумна и по некима револуционарна гледишта, а Годвинова пасторка родила је кћерку с још познатијим песником, лордом Бајроном, који је такође ношен слободарским идејама и бунтовништвом против енглеских прилика отишао у Италију, а затим да помаже Грке у борби за ослобођење од турске окупације.

Цела ова бунтовна генерација је имала критички однос према гледиштима Едмунда Берка. Најоштрији и најконкретнији у својој критици био је Томас Пејн. Пејн је *Правима човека* (1791 и 1792) извршио знатан утицај на британске прилике својом апологијом људских права, укључујући и права да људи бирају и смењују власт. Он се борио и за оно што су биле претпоставке за то: опште право гласа за мушкарце, изборна реформа и јавно образовање. Али, ишао је и даље у правцу социјалних и економских реформи, које би довеле до пуне запослености, старосних пензија и бриге заједнице о материнству. У Енглеској и Шкотској су у то време и касније, оснивана удружења ради остваривања неких од ових захтева, који нису били само Пејнови, већ захтеви времена, чије је остваривање ишло постепено и прилично дуго трајало, али су се ипак одиграли, додуше, еволутивним и ненасилним путем.

Утицајни књижевни и позоришни критичар и сликар, Вилијем Хезлит, анализирао је Берков стил. Он је за то био веома квалификован, јер је, уживајући велико уважавање у јавности, вредновао и мењао устаљене оцене о највишим енглеским књижевним генијима. О њему су писали да га карактеришу две значајне карактерне црте: храброст да изражава и подржава мањинска мишљења, уколико мисли да су исправна, а исто тако и интелектуално поштење. Вероватно је неке црте наследио и од свога оца, који је био свештеник унитаристичке цркве (која третира Бога као једно лице и не прихвата учење о божјем тројству). Та црква се појавила у Европи у време Реформације, а у Енглеској се развила у време Пуританске револуције, да би се касније развила у једну форму „ре-

лигије разума” у Америци (којој је припадао и Ралф Валдо Емерсон).⁷⁹ У Енглеској је њен виђени представник био Џозеф Пристли (Priestly), уни-таристички свештеник и познати научник, по коме је једна појава у области електрицитета добила име, а за њега се везује и откриће кисеоника, мада је тај елемент у исто време открио и један шведски научник.⁸⁰ Он је био ватрени присталица и Америчке и Француске револуције, а исто такав противник просветитељског атеизма.

Са таквом предисторијом, којој треба додати и писање књижевних и позоришних критика за врло угледне листове, Хезлит је приступио писању неколико студија, којима је утицао на британске оцене појединих писаца и књижевних родова. Такве су његове студија о карактерима Шекспирових драма (1817); објављена предавања о енглеским песницама (1818); и о енглеским комедиографима (1819); о драмској књижевности елизабетијанске ере (1820) и др. А није му било лако доћи до дефинитивног закључка у погледу Беркова стила. За једно Берково писмо (од 40 страница) из 1796, које је Берк насловио „Племенитом Лорду” (Лорду Бедфорду, који се противио пензији која је Берку била додељена), Хезлит је нашао да је најсјајније од свих његових написа, а да се карактерише језиком непревазиђеним у погледу отмености и презривог вређања.

Хезлит је Берка веома ценио као човека дубоке мисли, који се уноси у човекову природу, и зато што је идеју политичког друштва изводио из приватног тј. грађанског друштва, желећи при томе да оно у државном поретку институционализује извесне облике помоћи сиромашнима

79 Емерсон (1803–1882) је, међутим, дао и неке критичке осврте и оцене на конзервативизам. Сматрао је да су „сви конзервативци таквима постали због неких личних недостатака. Они су феминизирани или положајем или својом природом... и могу само, као инвалиди, да дејствују у самоодбрани”. По њему конзервативизам, а „највише ускогрудни и бојажљиви, изазива одвратност код деце и тера их да свеж дах потраже у радикализму.” (Ralf Waldo Emerson, *The Conduct of Life*, 1860).

80 Пристли је писао о толико међусобно удаљеним појавама и темама као што су електрицитет, хемија, политика, историја шкотске филозофије и историја религије (Joseph Priestly, *History of Electricity*, 1767; *Essay on Government*, 1768; *History of the Corruption of Christianity*, књига објављена 1782, а по наређењу власти спаљена 1785; и читав низ других веома озбиљних радова о шкотској филозофији, о историји најранијих мишљења о Исусу, историји хришћанства до пада Рима и др.). У своме *Опегу о влади* изнео је идеју о „највећој срећи за највећи број” која је данас нашала значајно место у Бентамовој етичкој и политичко-правној теорији. Једна верзија ове идеје се приписује и Хелвециусу, којем су и Бентам и Џејмс Мил признавали да су његове идеје на њих утицале. Пристли је био прогоњен од масе оних који су били бесни на њега, а у његову заштиту стао је и написао чланак у његову одбрану млади студент Хезлит. Пошто је Пристли подржавао Француску револуцију, то је притисак на њега све више растао, како су се односи између Француске и Енглеске заоштравали. Три Пристлијева сина су због несигурности емигрирала у САД, где им се убрзо придружио и отац, који је добио место професора на једном универзитету. У круговима те верске заједнице имао је Хезлит прилику и да се сретне и чује предавање великог песника Семјуела Колрица, опет једног од истакнутих представника, најпре радикално-либералне, а потом конзервативне идеологије.

и онима у невољи. И што је све ово темељио на аналогiji између друштвеног уговора, који везује заједницу као целину и оних обичаја који повезују породице које чине грађанско друштво.

Имао је Хезлит разумевања и за извесне Беркове ставове против једнакости, јер је здравље и добробит света морала (етике) требало унапређивати истим средствима којима и лепоту природног света, помоћу контраста, промена, помоћу светла и сенки, разноликошћу делова, редом и пропорцијом. А мислити да се цело човечанство сведе на један исти ниво бљутавости без укуса, изгледало му је толико апсурдно колико би било и кад би хтели срушити све неравнине на површини неке земље како би допринели пољопривреди и трговини. Указивао је и како је Берк имао смелости да се супротстави извесним тада ширеним схватањима (црта коју је делио са Берком) да је најбоља влада она која је најјефтинија.

Рекао је Хезлит и да су Беркови аргументи били дубоки и истинити, али да у овом правцу није ишао довољно далеко, да је криво приказивао историју, а што се тиче чињеница да је Берк био екстравагантан и да су то код њега биле чињенице-хиперболе.⁸¹ Илустровао је то са више примера. На пример, да би истакао зла Француске револуције, Берк је француски краљевски пар, племство и свештенство, третирао као да су сви малтене свети. А, историјске чињенице говоре друкчије – каже Хезлит. Хезлит је и овде био квалификован да говори, али је могао бити и пристрасан, јер су се он и Берк политички потпуно разилазили.

Да би се значај и карактер његове критике Берка разумео, потребно је рећи да је Хезлит био велики присталица слободе, па и Француске револуције, те да је написао четвортотмну биографију Наполеона Бонапарте. А заступао је и становиште да је Енглеској потребна политичка реформа, пре свега изборног система и Парламента. Све то је било супротнo ономе што је заступао Берк. Хезлит је био реформиста, Берк антиреформиста, како су онда те струје етикетиране.

Ипак, сваки познавалац историје и читалац Берка мора се сложити с Хезлитом у погледу примера на које указује. Он каже да Берк племиће и свештенике под старим режимом приказује као морално беспрекорне, а да је то у раскораку са утврђеним чињеницама. Исто тако, Хезлит налази разлоге за извињење француских револуционара. Јер, ако је стари режим патио од мноштва злоупотреба, онда и исправљање тога система ради изградње новог, тешко може да се ослободи претеривања и злоупотреба, а оне су разумљиве, поготову ако се хоће успоставити систем који би минимизирао последице злоупотреба и донео побољшање за најшире слојеве.

Берк није био сасвим слеп за све мане старог режима и злоупотребе које су се под њим дешавале. „Знам како је лако размишљати о манама некадашње величине. Због револуције у држави дојучерашњи улицица

данас се претворио у строгог критичара. Али постојани, самостални умови, када размишљају о тако озбиљном питању за човечанство као што је влада, сматраће да им је испод достојанства да преузму улогу оних који се изругују и поричу. Они ће о људским институцијама судити онако како суде о људској природи. Раздвојиће добро од зла ... У вашој влади у Француској, иако је обично – а ја мислим и с правом – сматрана најбољом међу неограниченим или лоше ограниченим монархијама, ипак је било пуно злоупотреба. Те злоупотребе су се нагомилавале током времена, као што то мора бити у свакој монархији која није под сталном контролом народних представника. Мени нису непознате мане и недостаци свргнуте владе у Француској; мислим да ни по природи ни по понашању нисам склон да хвалим нешто што по правди и природи подлеже критици. Али, овде се не ради о греховима те монархије већ о њеном постојању. Зар је француска влада заиста била таква да није могла, или није заслуживала, да се реформише; зар је зато било апсолутно неопходно да се цела структура сруши одједном и да се рашчисти простор за изградњу теоријске експерименталне зграде уместо ње? И цела Француска је имала другачије мишљење почетком 1789. године. Инструкције које су представници скупштине сталеза добијали из свих крајева краљевине биле су пуне пројеката за реформисање те владе, без и најмање сугестије или плана да се она уништи. Да је такав план у то време макар само и наговештен, верујем да би одговор био само један и да би план био одбачен с презиром и ужасом. Људе понекад постепено, а понекад нагло, уводе у ствари којима се они, да су претходно могли да сагледају целину, не би никада, ни издалека, приближили.”⁸²

Критичари имају замерки и на Беркове говорничке наступе. Као и сваки политичар. Берк је хтео да својим слушаоцима, посланицима и бирачима, „прода” оно што је хтео. Некада му је то успевало, а некада и није. Као пример овог последњег, може се узети то како је Берк прошао у Бристолу, код бирача чији је посланик био неколико година, па онда изгубио на новим изборима (1780). Али, морамо додати, да се Берк ту држао начела и политике, који су ускоро били прихваћени, а којима су се бристолски електори противили.

Природно је, с обзиром на његово фаворизовање аристократије, „истинске природне аристократије” и с обзиром на темеље његове филозофије, што за Берка није била прихватљива идеја демократије. За њега је пре свега неприхватљива идеја репрезентације броја. Он одбацује идеју изборне јединице као територијалне јединице или као одређеног броја бирача. За њега бројчане већине немају никакав значај, мора бити представљено оно што чини целину, што има заједницу интереса, што спаја осећање симпатије у схватањима и жељама. Вођство би требало да припада мањини која је прожета духом јавне службе и осећањем дужности.

Тада се међу конзервативцима доста разговарало о граду Вашингтону. Смтао им је начин геометријског утврђивања праваца улица које се секу под правим угловима, а онда долазе познате вашингтонске дијагонале (авеније). У конзервативним круговима се говорило да то никада неће постати прави град, јер је вештачки започет и планиран, а град је једна органска целина која мора постепено да расте. Можда је Берк под утицајем таквих идеја, поклатио толику пажњу територијалној подели Француске на 83 јединице, а тврдио је у *Размишљањима* да су све јединице геометријски одређене да буду једнаки квадрати са истом дужином сваке странице (18 лига), што многи чињеницама оспоравају, мада нико не пориче да су револуционари уводили свакакве новотарије, од новог револуционарног и „природног” календара до нових божанстава. А Берк је видео у оној уведеној подели пуно вештачкога и административнога, као што је то и било.

Слободан Јовановић је изврским стилем и великом јасноћом излагао оно о чему је писао, па је тако добро анализирао и лепим језиком описао Беркову појаву и идеје. Он није у својим студијама наводио изворе којима се служио. И не само то, него се читаоцу у више случајева, и против његове воље, наметне питање нису ли многа лепа, занимљива места, која носе значајне поуке, производи засновани само на логичним претпоставкама уз помоћ пишчеве имагинације. И код вођа Француске револуције и код Берка описују су извесна душевна стања, претпоставља се нешто или се читалац уводи у размишљање онога о коме се пише, за шта се у познатој књижевности не могу наћи извори или потврде (то би морали бити неки дневници, исповести, разговори са другима који би то касније описали, или нека врста интервјуа). Али, његово огромно знање историје, теорије, политичких процеса и установа омогућавали су му извесна поређења, која су значајна, чак и ако онај о коме је реч, у овом случају Берк, није ни долазио до таквих идеја или закључака. Тако Јовановић пише о томе како је Берк, познавајући и енглески уставни поредак и енглеску колонијалну политику, могао доћи до закључака и поука аналогних онима које се могу извући из римске историје. Рим, наиме, никада није успео да слободу, које је могао уживати *populus Romanus*, пренесе на провинције, већ је у овима владао са прилично силе и насиља, па је тај раскорак на крају довео до цезаристичке диктатуре, која је уништила слободу и самим Римљанима. Берк се наводно плашио да се тако нешто не деси и Британији. Он је хтео стабилно друштво, стабилан поредак и у тим оквирима максималне слободе за све оно што није супротно широко прихваћеним резонима ума и моралним императивима.

Код Берка су неки, свакако без довољно основа, налазили извесну сличност са Гетеом у гледиштима обојице да стање смирености, које би можда било пожељно, није могуће постићи (јер фаустовски дух у човеку, човекова судбина, не да му да се задовољи постигнутим, већ га вуче у нова прегнућа, авантуризам, док не истроши сву своју енергију, тј. жи-

вот). Берк је имао не само склоност према књижевности, већ и амбиција, и припадао је књижевном кругу око неконвенционалног Самјуела Џонсона (чувеног др Џонсона, „диктатора у области књижевног укуса”).

Било је код Берка и политичких намера. На пример, насупрот критици француског национализма и упозоравању на његове могуће европске и шире консеквенце, Берк је и сам подизао енглески национализам. Но, можда је још важније, што је учење о људским правима, зацето у самој Енглеској, запретило својим консеквенцама, уколико се оствари, повлашћеним друштвеним и политичким силама у Енглеској, чији је представник Берк био, па је он на себе преузео да се тој идеологији супротстави као производу метафизичких спекулација и апстрактних начела.⁸³ Смештајући Берка у контекст европских идеолошких и политичких идеја, покрета и сукоба између заступника традиције и носилаца револуционарних промена, Љубомир Тадић пише: „Берк је остао конзервативни класик ... због особености са којом је изразио једну чисто енглеску националну специфичност у својој критици Француске револуције. Та особеност или самосвојност показује се у надмоћном искуству енглеске политичке традиције, која је, упркос енглеској револуцији XVII века, успела да надживи све друштвене потресе, да се помири са новим духом времена, али да из тога историјског компромиса изиђе тако рећи са активним билансом, суштински неоштећена. Таква традиција нашла је свој свесни израз у Берковом делу и, услед многих историјских искушења кроз која је прошла, показала се привлачном за увек непостојан и несигуран континентални потенцијал конзервативизма, посебно у Немачкој.”⁸⁴

Иако се за Берков развитак и схватања истиче као значајно да се одмалена у вишеверској атмосфери у школи (ђаци: католици и хугеноти, учитељ квекер) научио верској трпељивости, мора се рећи да се ово не односи на атеисте, и не долази до изражаја у његовом третирању Јевреја. Напротив, он је подлегао и користио стереотипе који су о њима били распрострањени. Њих су тада хришћанске цркве доктринарно осуђивале, а друштво практично дискриминисало и сводило на статус презреног народа, што је нашло израза или потекло и из књижевности. Тачно је да се у Енглеској у XIX веку њихов положај знатно променио, што се види и по томе да је можда други по значају енглески конзервативни мислилац и истакнути политичар, Бенџамин Дизраели био јеврејског порекла. Но, то не мења оно што је Берк написао. Не може се узети као случајно да Берк, када критикује идеје, предавања и памфлете које одржавају и шире чланови Револуционарног друштва, 12 пута у различитом контексту *Размишљања* употребљава синтагму „Стари јеврејски

83 В. Љубомир Тадић, поглавље, „Срећно вођена предрасуда” против ’Метафизичких права човека”, глава четврта у раду *Традиција и револуција*, Београд, СКЗ, 1972, стр. 81–103.

84 Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, стр. 83.

кварт”. Чини то са прилично јасном намером да би чланове и идеје Револуционарног друштва осудио и вероватно у нади да ће их јавности учинити мрским и сумњивима ако укаже читаоцу одакле такве идеје долазе. Он се труди да читаоцу као нешто важно саопшти да те идеје долазе „с предикаоница из Старог јеврејског кварта”, тј. места у Лондону где је некада раније био јеврејски гето. Ова локација нема никакве друге везе са Револуционарним друштвом, сем што су просторије тога Друштва биле тамо где је некада био гето, али он наметљиво понавља да те идеје излажу – „у стецишту отпадника у Старом јеврејском кварту”.

То потврђују и ставови којима за једну или другу ствар критикује било чланове Револуционарног друштва у Лондону, било поступке револуционара у Француској, па и једне и друге негативно карактерише користећи изразе који опет понављају неке антијеврејске стереотипове (реч антисемитизам тада још није кориштена, она је ушла у употребу тек крајем XIX века). Говорећи о славном француском племству, чије потомке револуционари збацују и уништавају, Берк каже да се ти витезови „нису као јеврејски мешетари такмичили међу собом ко ће на најбољи начин уз помоћ лажног оптицаја и обезвређеног папира излечити беду и пропаст до које су њихову земљу довели њихови изопачени савети.”⁸⁵ Ти револуционари у Француској; према Берку, оживели су старе „тебанске и трачке оргије, изведене у Француској само уз аплауз оних из Старог јеврејског кварта”.⁸⁶ Критикујући конфискацију црквених имања коју спроводе револуционари у Француској, Берк се осврће и на оно из Револуционарног друштва, али речима да се „Јевреји из Улице мењача нису још усудили да наговесте своје наде да ће добити хипотеку над приходима који припадају седишту кантерберијског надбискупа”.⁸⁷ Берк предсказује бедну будућност потомцима француских племића, јер „Наредна генерација племства личиће на мајсторе и клоновне, на трговце новцем, зеленаше и Јевреје, који ће увек бити њихови ортаци, а понекад чак и господари”. Он саркастично пита француске револуционаре: „Да ли би црквене требало продати Јеврејима и мешетарима или њима подмитити новосмишљене општинске републике да учествују у светогрђу.”⁸⁸

Берково име ће остати записано у историји политичких идеја да је једном броју идеја, засејаних током историје, и изведених из својег искуства и гледања на друштво, дао облик, не баш консистентног, али ипак скупа идеја у име којих неки покрет може позивати на акцију и деловати. А то је у ствари основна црта сваке политичке идеологије – да буде скуп идеја чија је намена да се примене кроз организовану друштвену акцију – како се у многим приручницима на енглеском говорном под-

85 Едмунд Берк, *Размишљања...*, Део I, одељ. „Трећи сталез”.

86 *Исто*, одељ. „Тријумф Француске”.

87 *Исто*, одељ. „Конфискација црквене својине”.

88 *Исто*, одељ. „Владавина већине”.

ручју дефинише идеологија као „action directed set of ideas” тј. низ идеја усмерених на акцију.

Берк своја схватања није изложио на систематичан начин, како су то радили многи други значајни мислиоци, већ као реаговање на низ важних догађаја који су се одигравали, а који су му пружали прилику да свој политички ум искаже и своје мисли саопшти као изузетан говорник и писац. Ипак, неки који су озбиљно и критички проучавали његов стил, закључили су да његова речитост (заправо гомилање речи, придева, квалификатива) лакше плени читаоца него онога ко га слуша, па је записано да су за време његових говора у Парламенту, многи напуштали своја седишта. Но, то свакако није био случај кад је он на самосвојан и веома оштар начин у погледу карактера питања о којем је реч, а далековидо у погледу последица, излагао своје виђење општих интереса државе (као у случају сукоба са колонистима у Америци, или у одбранама Вилкиса или критикама краља и његових присталица). У то време су торијевци оцењивани као „краљева партија”, а виговци, којима је Берк припадао, као партија која је против краља. У изношењу својих ставова и мишљења Берку није недостајало ни речитости ни храбрости. То што Енглези његове реченице користе као какве пословице, значи да је он представљао политички ум који је откривао и изражавао оно што је британско и ирско искуство оставило у наслеђе овим народима као историјску и политичку поуку и драгоцену благо. Ко год је читавог живота читао или слушао нека револуционарна штива, добро је да на крају прочита и један врло лепо срочен трактат сасвим друкчијег карактера. Намењен више томе како нешто сачувати, него како нешто добити на политичкој лутрији.

ИЗВОРИ ТЕОРИЈА О „ДРЖАВИ БЛАГОСТАЊА”

I

Данас се обично узима да је концепт „државе благостања” („Welfare State”) један од основних теоријских, идеолошких и програмских ставова западноевропске социјалдемократије. Идеја је нарочито развијана у оквиру ширих концепција тзв. демократског социјализма и повезана је с још једним стубом социјалдемократске доктрине – са теоријом тзв. мешовите привреде. Све ове идеје повезане су са структуралним променама које се последњих деценија одвијају у оквиру капиталистичког друштва и са новим функцијама државе у области привреде и социјалних служби. Ови процеси су током два светска рата и за време велике економске кризе не само радикално изменили однос државе и привреде, уздрмали и променили традиционална, пре свега либерална, а донекле и социјалистичка гледања на улогу државе, него и довели до низа економских и друштвених појава с којима се ранија друштва нису суочавала.

Успон производних снага развијених капиталистичких земаља последњих деценија нема пандана у прошлости. Обично се од стране политиколога у развијеним земљама, а и од стране писаца који припадају социјалдемократској десници, преувеличавају ефекти развитка производних снага и мера државног интервенционизма на нивелисање друштвених разлика и расподелу националног дохотка у прилог сиромашнијих слојева. Подаци показују да промене у расподели националног дохотка у корист радних слојева нису биле ни равномерно ни у константном успону, нити проста функција техничке револуције. Оне су у првим фазама биле повремене и углавном изазване настојањем државне власти да излажењем у сусрет одређеним захтевима предупреди веће социјалне немире или штету по одбрамбену моћ одређених земаља. Последњи обзир су, на пример, допринели да су значајније промене у расподели националног дохотка у Енглеској постигнуте за време, односно непосредно после Другог светског рата, а да се у наредном периоду од неколико година после рата однос између надница и плата с једне стране и профита с друге стране није хитније мењао.¹ Ипак, оно што би

1 В. Зборник радова Државни капитализам, „Култура”, Београд, 1959; нарочито прилоге др Стевана Бараћа, „Промене у расподели индивидуалних доходака” и др Франца Чернеа, „Теорија економског благостања” („Welfare economics”) и држава благостања („Welfare state”) с гледишта социјалистичке економске теорије.

се могло назвати „шпицевима” с обе стране просека, тј. највиши и најнижи приходи, односно положај породица без прихода, регулисано је у развијеним земљама мерама пореске политике и државне социјалне помоћи и интервенције на трајнијој основи. Уз то, под притиском радника организованих у синдикате, приходи од рада, како непосредним повећавањем тако и путем тзв. маргиналних бенефиција, бонуса и притиском на владе да се политика доходака третира као целина, а затим мерама социјалне заштите, здравствене заштите, повећавањем минималних надница, скраћивањем радне седмице и читавим низом других мера, радни слојеви су успели обезбедити релативно стабилан пораст животног стандарда. Последњих деценију-две овакво кретање је карактеристично за развијене земље, уз застоје или повремена опадања у време привредних рецесија, пораста броја незапослених, крњење дохотка инфлацијом, односно порастом цена.²

Теоретичари и истраживачи еволуције „државе благостања” налазе прве елементе те државе у Бизмарковим мерама у последњој трећини XIX века, које су убрзо добиле пежоративну етикету „државни социјализам”, „пруски социјализам” и слично, и у све ширем тзв. фабричком или радничком законодавству, које у последњој трећини XIX века регулише индустријске односе у Великој Британији. У сваком случају се узима за неспорно да су елементи државе благостања у пракси највише и најпре развијени у Великој Британији после Другог светског рата, иако су исте мере у неким земљама (нарочито скандинавским) касније шире и у већем обиму примењене. Еволуцијом, садржајем и степеном остварења идеје о држави благостања у целини, и у појединим земљама, детаљно се бави студија пољског политиколога и правника проф. Силвестера Завадског, поводом које су, односно њеног српскохрватског из-

2 За наше разматрање није од значаја да се улази у појединости у вези с расподелом националног дохотка, иако је то једна од највише расправљаних тема у вези са „државом благостања”. Потребно је напоменути да се тенденције смањивања индекса неједнакости у развијеним капиталистичким земљама пре свега односе на расподелу дохотка, док распоред капитала и даље остаје изразито неједнак, односно имамо концентрацију производног, трговачког и финансијског капитала код веома малог процента становништва ових земаља. У разним апологетским расправама, међутим, жели се пренагласити значај таквих појава као што је повећање удела становништва, па и радних слојева, у капиталу путем акција, ренте и других облика, па се извлаче, иначе оспоравани, закључци о расту тзв. средњих класа у које се убраја и велики део боље плаћених радника. Тиме некадашњи појам „радничке аристократије” у развијеним земљама губи смисао због великог проширења тога слоја. Треба, даље, приметити да се сви закључци ове врсте углавном заснивају на повећању учешћа ових слојева у потрошњи, тј. на променама у нивоу животног стандарда, а не на променама у друштвеном и производном положају. Постоји, иначе, веома велики број тешкоћа методолошке и теоријске природе да се ови процеси објективно и компаративно истраже и изведу закључци. О таквим тешкоћама и проблемима в. студију Института за изучавање радничког покрета: Др Војан Рус, др Стеван Бараћ, др Бранко Хорват и Берислав Шефер, *Економски положај радничке класе у савременом свету* – неки методолошки проблеми, ИРИП, Београд, 1963.

дања, и написани ови редови.³ И када би нам простор дозвољавао не би имало сврхе да се резимира ауторова оцена опсега и домета појединих мера. Пошто је аутор, критикујући како идеализовање и глорификовање те теорије тако и њено вулгарно – догматско одбацавање, дао анализу концепције, и опис и размере праксе у појединим земљама, читалац ће лако закључити шта је и колико од доктрине остварено у животу. Нас овде у првом реду интересује само доктрина: неки моменти у вези са инспирацијом за ову идеју њеним пореклом и еволуцијом, контекст идеја у оквиру којих су се зачињали елементи ове доктрине која се данас већ трансформише и у извесној мери превазилази другим концептима.

II

Тачно време када је настао термин „држава благодостања” („Welfare”) није утврђено. Томе доприноси и то што и у случају „државе благодостања” („welfare state”) као и код многих других појава име, односно термин, долази касније.⁴ И почетке појава које карактеришу државу благодостања савремени истраживачи датирају много пре настанка самог назива. Ако се траже теоријски зачеци концепта државе благодостања, као једног етичког идеала државе, онда ће нас то одвести готово до самих

3 Студија Силвестра Завадског (Sylwester Zawadzki, *Panstwo dobro bitu – doktryna i praktyka*) доживело је у Пољској два издавања (1964. и 1970). На основу другог издања (Warszawa, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970, стр. 480) сам аутор је припремио верзију српско-хрватског издања. Осим знатних скраћивања којима су највише изостављена места која дају дескрипцију стања и мера у појединим земљама и критичку анализу праксе „држава благодостања”, аутор је и актуелизирао текст на основу новијих података и анализа праксе и критика упућених на концепт државе благодостања последњих година. Књига је преведена на руски језик *Государство благоденствија*, Москва, 1966) а поједини делови и на енглески и француски.

С. Завадски (1921–) је студирао и докторирао правне науке. Поред осталог, бавио се теоријом државе (*Marksiistowska teoria panstwa*, Warszawa, 1964) и у том оквиру нарочито проблемима и аспектима социјалистичке демократије, критеријумима њене развијености и споровима у вези с диктатуром пролетаријата, где, ослањајући се на Лењина, извлачи закључке о нераздвојности социјализма и демократије. Такође се бавио и проблемима локалне самоуправе, бирократије и технократије. У области изучавања права Завадски следи „правно-емпиријски” метод који је у пољској развијен као начин приступа изучавању права. Тежња да се избегавају идеализовања појединих стања и да се критички приђе проблемима веома је наглашена код Завадског, што се изражава и у напуштању правно-догматског метода у корист социолошкополитичког. Посећивао је Југославију и писао о југословенским правним установама и функционирању система самоуправљања. Веома је активан као професор права на Варшавском универзитету. Посланик је и члан Уставне комисије пољског Сејма. Уредник је часописа „Држава и право” (*Panstwo i Prawo*), и сарадник и уредник низа зборника и истраживачких пројеката.

4 Нпр. реч „социјалисти” први пут је употребљена 1827, реч „социјализам” 1832, а о Томасу Морју, енглеском хуманисти из XVI в., говори се као о „утопијском социјалисти”; речи „бирократија” и „идеологија” у употреби су од краја XVIII в., иако су појаве које те речи означавају биле познате миленијумима.

почетка политичке филозофије. Заправо, кроз читаву историју политичке мисли, у односу на државу провејавају два супротна гледишта која су наизменично преовладала једно над другим. По првом гледишту, држава није сама себи циљ и оправдање њеног постојања мора се тражити ван ње саме. По разним варијантама овог гледишта држава постоји ради људи, појединаца или друштвених група и њен је циљ било срећа, благостање, безбедност људи и уређеност њихових међусобних односа или постизање неке друге вредности. Разматрајући државу с тачке гледишта њеног претпостављеног циља (телеолошки), још Аристотел је сматрао да свака заједница постоји ради неког добра, а држава, као највиши облик заједнице у његово време, ради највишег добра, ради срећног живота.⁵ Но, школе које имају заједничко то да на државу гледају као на инструмент среће и благостања људи, веома се међусобно разликују по начину на који замишљају да би држава могла да допринесе томе циљу – активном интервенцијом на подручјима друштвених односа или обезбеђењем да спонтани, слободни друштвени процеси теку својим током (као што су сматрали заступници либералне теорије државе, поједностављено израженом познатом девизом *Laissez-faire*). Друго је гледиште оно које на државу гледа пре свега као на концентрацију моћи, силе, и које сматра да држава има функције које су изнад индивидуа, њихове среће и благостања; да је држава један организам који има сопствене потребе и захтеве; да помоћу своје силе држава сама себе оправдава и да је, у крајњој линији, повећавање моћи државе основна норма које треба да се држе они који су на њеном чету. У једном ширем и слободнијем тумачењу, код великог броја заступника првих гледишта можемо наћи елементе касније концепције државе благостања, док код заступника другог гледишта имамо све елементе концепције тзв. државе моћи (*power state*) чија је појава у Европи између два светска рата и изазвала реакција од којих је једно било истицање идеје државе благостања, тј. државе чија би првенствена преокупација била благостање њених грађана, а не јачање њене моћи на унутрашњем и спољном плану. Идеолошка компонента сукоба западних демократија с хитлеровском Немачком почивала је, поред осталог, и на овим супротним схватањима циљева и функција државе, нарочито у односу на друштво и појединца.

5 Познати вођа атинске демократије, Перикле, (чију је власт, иначе, Тукидид сматрао за власт аристократије, односно најугледнијих грађана), у борби за власт са супарницима стао је на страну народа и озбиљно се служио демагошким потезима али и предузео низ практичних и корисних мера. Не само да је говорио о *блајосијању народа*, него је мислио да га постигне организовањем великих јавних радова, баш као у време *New Deal*-а. Кад су га противници оптуживали да расипа државни новац дат Атини од других грчких градова за покриће војних трошкова које је била учинила, Перикле је одговарао да велелепне грађевине које подиже Атини „обећавају бесмртну славу, а док се изграђују готово благостање”, јер „ту се појављују свакојаки радови и сваковрсни послови, буде сваку вештину, свакој руци дају занимање и готово свему граду дају зараде”. Перикле је тежио да осим војника обезбеди егзистенцију целом народу ангажовањем свих врста заната на јавним радовима. (Плутарх, *Ајински државници*, Београд, 1950, стр. 132–133).

Визија уређења света после Другог светског рата, изложена у чувеној Атлантској повељи коју су 14. августа 1941, као Декларацију о општим начелима спољне политике САД и Велике Британије, потписали председник Рузвелт и премијер Черчил, поред класичних либералних начела (право народа да изабере облик владавине; смањење ограничења трговини и приступу сировинама; слобода мора, односно пловидбе, и сл.) садржала је и суштинску допуну и теоријски већ извршену ревизију тих принципа, одредбама о стварању услова да људи могу живети слободни од страха и беде и успостављању пуне међународне сарадње како би се обезбедио економски развој, виши животни стандард и социјална сигурност за све људе – садржане су не само основне премисе „државе благостања” него теоријски и међународног поретка заснованог на истим принципима. Пошто су начела Атлантске повеље, односно докуменат, прихватиле и приступиле му већ у септембру исте године владе десет европских земаља (окупиране земље, укључујући и Југославију, СССР и др.), у Декларацији Уједињених нација од 1. јануара 1942. поновљени су и прецизирани принципи Атлантске повеље.

Већ се широко размишљало о неопходности да свет буде другачије уређен, да се обезбеди више слободе правде, једнакости и социјалне сигурности, при чему су негативно искуство које је требало савладати представљале не само фашистичке силе него и сећање на недавни економску кризу. Морали су се извучити и одређени закључци у погледу послератне унутрашње социјалне и економске политике. Ради уливања наде да жртве Другог светског рата неће бити узалудне и ради подизања ентузијазма народа који су се борили у антихитлеровској коалицији, предузиман је читав низ економских и социјалних мера од којих је неке наметала сама ратна ситуација, а друге потребе да се народима отвори перспектива боље сутрашњице него што је била понуђена после Првог светског рата.

У таквој ситуацији је енглеска коалициона влада формирала комисију за социјално осигурање чији је председник Лорд Бевериџ, иначе либерал, изложио разрађени и шири план пуне запослености, здравственог и пензионог осигурања и других планираних социјалних мера.

Тзв. Бевериџеов извештај је веома много допринео популаризацији израза „држава благостања”, а многи у овом извештају налазе и зачетак, односно прво помињање тога термина, иако се оградају допуном да је у суштини та идеја присутна у појединим радовима тридесетих година, а неки наводе и крај XIX века. Познати енглески политиколог и стручњак за проблеме администрације, национализоване индустрије и јавног власништва, В. Робсон сматра да су претходници државе благостања Бизмарк, Л. Хобхаус и Сидни и Беатриса Веб.⁶ С. Завадски такође

6 W. A. Robson, *The Welfare State*, Лондон, 1957; уп. такође од истог аутора „L'Etat Social” у зборнику радова Правног факултета Слободног универзитета у Брислу, 1955. Као секретар Фабијанског друштва, W. Robson је 1943. објавио књигу *Social Security (Социјално осигурање)* која иначе излаже многе сличне идеје.

порекло термина следи до Беверидеовог извештаја,⁷ али у погледу суштине решења која нуди концепција „државе благостања” корене налази не само у фабијанизму, ласалијанству, немачким концепцијама „државног социјализма” него и у еволуцији идеја либерализма. Указујући само на неке моменте те еволуције, Завадски се слаже са другим ауторима који сматрају да тзв. социјални либерали и либерални социјалисти имају толико заједничког да је за извесне концепције, као што је ова о „држави благостања”, тешко рећи из чијег онда више материјала користи. Иначе, по нашем мишљењу, еволуција, ревизија и прилагођавање либерализма и његов утицај на британске концепције социјализма заслужује изузетну пажњу у истраживању порекла и друштвеног садр-

7 W. H. Beveridge, *Full Employment in a Free Society – A Report*, Лондон, 1944; чему је следио и ауторов резиме и коментар налаза комисије: W. H. Beveridge, *Full Employment in a Free Society – A Summary*, Лондон, 1944. Margaret Cole у *The Story of Fabian Socialism*, Лондон, 1961) везује идеје овог извештаја за наведену Робсонову студију. Међутим, Беверидеова комисија је основни извештај публиковала већ 1942: *Great Britain, Interdepartmental Committee on Social Insurance and Allied Services, Social Insurance and Allied Services Report*; by Sir William Beveridge, London and New York, 1942. Иначе, каснији потпунији извештај, и по наслову и по садржају, показује тематску сродност и утицај идеја Џ. Кејнза. Али, цео план је прожет идејама фабијанизма: „Беверидеов план је дестилирани фабијанизам” пише аутор познате монографије о британским фабијанцима (Anne Fremontle, *This Little Band of Prophets: The British Fabians*, New York, 1960, стр. 128). Сам Вилиам Бевериде, некадашњи ректор London School of Economics, веома високо је ценио Синдија Веба, утемељивача те школе. Ипак, Виљем Робсон, професор на London School of Economics и већ после Првог светског рата познати фабијанац, може полагати право на то да је проблеме благостања и расподеле богатства у складу с одређеним моралним принципима, сасвим у складу с фабијанском доктрином, много раније изложио у свом раду *Однос бојатива и блајостива* (1925). Он је тада устао против изражавања богатства у монетарним категоријама које негирају све етичке вредности, а истакао значај друштвене хармоније, интелектуалне атмосфере и других елемената благостања. Робсон се позива на једног другог фабијанца, Грахама Валаса, који је рекао „да може имати два типа индустријске организације друштва која ће бити подједнако ефикасна у произвођењу богатства, а да ипак живот у једноме буде срећан а у другоме несрећан” (William A. Robson, *The Relation of Wealth to Welfare*, New York, 1925, стр. 165). Робсон је даље писао да се ради о материјалном и духовном благостању огромног броја људи, жена и деце.

Сматрамо, међутим, да се потцењује утицај на Беверидеов извештај једног другог могућег и вероватног извора инспирације. То је документ који је сачинио Национални извршни комитет Лабуристичке партије, а прихватила га лабуристичка годишња конференција маја 1940. године – „Labour’s Home Policy” (уз *Report of the Thirty-Ninth Annual Conference of the Labour Party*). У овом документу се, иначе, доста прецизно декларишу ставови не само у погледу спречавања незапослености путем низа облика набројаних јавних радова и других мера, затим мера у здравству, образовању, стамбеној политици, него се тражи и друштвено планирање, фер расподела националног дохотка и, како гласи један поднаслов овог програмског документа – „нови економски поредак” и у перспективи „ново друштво”. Пошто је Беверидеова комисија (он је тада био ректор Оксфордског универзитета) била по саставу вишепартијска, тј. тело коалиционе владе, било је и природно да представници лабуриста утичу да комисија узме у разматрање и у закључцима да и њихове ставове.

жаја идеје „државе благодостања” па ћемо указати на неке моменте те еволуције и утицаја. Претходно ћемо, идући од Бевериџеовог извештаја временски унатраг, поменути нека разматрања у којима се благодостање доводи у везу са модерном државом.

III

Према досадашњим истраживањима настанка концепције о „држави благодостања” изгледа да је израз у данас уобичајеној формулацији (држава благодостања – Welfare State) први употребио Виљем Темпле (William Temple) надбискуп од Кантарберија, који је, пре него што је то постао, био један од истакнутијих чланова Фабијанског друштва.⁸ Он је управо концепт државе благодостања супротставио концепту „државе моћи” (Power State) када је, тридесетих година, била у успону.⁹

Данас се, иначе, Рузвелтов New Deal узима не само као пример практичне државне политике у којој је отеловљено оно што се сматра за карактеристику државе благодостања (С. Завадски посебан одељак књиге под насловом „New Deal” посвећује овом систему мера), него поједини писци сматрају да представља и филозофију „демократске државе благодостања”¹⁰ садржане у Рузвелтовој другој инаугуралној адреси од 20. јануара 1937, тј. кад је по други пут увођен у председничку дужност. Из те адресе карактеристични су уводни ставови у којима се у да тој ситуацији мир и социјална сигурност сматрају као битни за „право

8 В. Maurice Bruce, *The Coming of the Welfare State*, Лондон 1961, стр. ix, нав. код Barbara Wooton, „Is There a Welfare State?” *Political Science Quarterly*, vol. LXXVIII, No. 2, 1963. У иначе критичком односу према достигнућима »државе благодостања« В. Vuton у предавању на Колумбији универзитету (30. априла 1962) истиче релативност питања да ли негде постоји »држава благодостања« коју она, као и многи други аутори, ставља под знацима навода, а исто тако и мала достигнућа на плану искорењивања сиромаштва, иако су иницирани одређени процеси уједначавања прихода и постигнути значајни успеси у смањивању незапослености (Исто).

9 Неки, пак, порекло термина welfare state датирају на прекретници XIX у XX век и приписују га Херберту Кролију, уреднику *Нове републике* (*New Republic*). У САД је иначе термин добио пежоративно значење и они који се залажу за законско регулисање проблема за које се обично сматра да их решава »држава благодостања» не употребљавају овај израз. Међутим, противници таквог законодавства и концепта »државе благодостања» употребљавају га као синоним за »пузајући социјализам» (creeping socialism) тј. за оно што сматрају да представља заобилазно увођење елемената социјализма у амерички начин живота. Од стране противника New-Deal-а оријентација председника Рузвелта је такође називана »пузајући социјализам» (исто тако и Труманов Fair Deal, па чак и неке мере Ајзенхауерове администрације), на што је један писац приметио да се, када су у питању ове мере, не ради о »пузајућем социјализму» него о »галопирајућем капитализму» (в. William Safire, *The New Language of Politics*, New York, 1972).

10 В. „Franklin D. Roosevelt on the Democratic Welfare State” у Albert R. Chandler (ed.). *The Clash of Political Ideals*, треће издање, New York, 1957. Овај текст је унет у друго издање из 1949, дакле кад је израз стекао широку употребу, а у прво издање из 1940. није био укључен.

на тражење среће” (the pursuit of happiness) које је познати принцип из Џеферсонове Декларације независности на који се Рузвелт више пута позива у адреси. Даље су карактеристични ставови поруке: „Ми смо одбили да проблеме нашег заједничког благостања (welfare) препустимо да их решавају ветрови случаја или хурикани рушења... Пре век и по, они (наши преци) су успоставили савезну владу у циљу унапређења општег благостања и обезбеђење благодети слободе”.¹¹ Рузвелт је на истом месту упозорио да он види једну трећину нације слабо стамбено смештену, слабо одевену, слабо нахрањену, што представља изазов демократији оне десетине милиона грађана (САД) који су у том моменту лишени највећег дела онога што се може сматрати за животну потребу чак и према најнижим стандардима. Дакле, нагласак је на благостању нације, држава се третира као инструмент за остварење тог циља. Па је у том смислу, на посредан начин, и то једна карика у ланцу рађања концепције. Други писци исто такву карику виде у политици владе Лојда Џорџа уочи Првог светског рата,¹² а о Бизмарковим мерама већ смо напоменули.

У теорији државе, нарочито у оним грађанским теоријама које су полазиле од претпоставке о надкласном карактеру те установе, и које су у вези с новим трендовима у грађанским теоријама од друге половине XIX века наглашавале право и својину као функцију, као нешто што обавезује онога ко поседује, државно мешање у друштвене и привредне односе сматрало се легитимним.¹³

Међу економистима је, по природи њиховог предмета, увек било оних који су сматрали да је благостање основни циљ привредне активности. Тако, у ствари, „економика благостања” („Welfare Economics”) као термин улази у широку употребу пре „државе благостања”, иако ни један ни други нису ушли ни у познату Селигманову *Енциклопедију друштвених наука*, ни у *Бриџанску енциклопедију* (изд. из 1960), као ни у многа друга слична издања.¹⁴

11 Уп. *The Public Papers and Adresses of Franklin D. Roosevelt*, 1937, Volume, New York, 1941; ова чувена адреса доживела је велики број разних издања.

12 В. Northcote Perkinson, *The Evolution of Political Thought*, Лондон, 1952 (2. изд.) стр. 244.

13 В. нпр. како циљ и функције државе у категоријама благостања види Евгеније Сперански (*Држава и њен животи*, СКЗ, Београд, 1933): „Циљ је државе сарадња на безбедности и благостању свога народа” (стр. 10). У вези са односом државе и привредног живота овај писац каже да од периода апсолутизма „држава као јавноправна установа уводи у свој делокруг не само бригу о својој сопственој имовини, него и о привредном животу друштва, у државну политику уводила се политика благостања” (Исто, стр. 33, подвукао В.С.). И затим, да је држава од краја XVIII века надаље „позвана, ако не да створи благостање, а оно да смишљеним регулисањем макар предупреди или ублажи привредне кризе и њихове по друштво кобне последице.” (Исто, стр. 34).

14 У поменутих публикацијама обично се обрађују класични облици социјалног рада на пружању помоћи беспомоћнима и уопште онима који су у невољи (social work) или активности у добротворне сврхе, при чему се посебно истичу такви добротворни потхвати крупних индустријских магната (Welfare Work – што донекле

Тзв. економика благостања јавила се после Првог светског рата као настојање да се конституише нова грана економске науке која би се бавила истраживањем узрока раскорака између стварних и потенцијално могућих економских резултата у датом друштву и анализом начина да се економски ресурси ставе у службу благостања. Настанак овог термина везује се за рад А. Пигуа *Економика благодостања*.¹⁵ Међутим, сам Пигу је пишући о „општем благостању” елементе благостања схватао као да су то „стања свести (states of consciousness) и можда њихови односи”.¹⁶ У праву су они економисти који сматрају да се проблемима благостања бавила класична политичка економија. И, као и у низу других питања, сви путеви воде до Адама Смита.¹⁷ Он је као основни циљ својих истраживања и уопште политичке економије поставио проблем – „како обогатити и народ и суверена?”. У свом чувеном делу *Исцртавање природе и узрока бојаштине народа*,¹⁸ супротстављајући се меркантилистичким схватањима он полази од псеудовредности новца и племенитих метала сматрајући да су „производи рада једини прави извор и мера богатства” а подела рада, широко тржиште, повољан однос између производних и непроизводних (државних) расхода, довољно незапоседнутог земљишта и други фактори од утицаја на богатство и благостање народа. Велики број најпознатијих имена грађанске економске теорије можемо сврстати у листу оних у чијим разматрањима важно место има „благостање” у контексту низа других економских проблема као што су стварање и

осветљава и смисао придева у изразу Welfare State). У оксфордском речнику (1964) даје се сажето објашњење термина Welfare State – као државе која организује здравствену службу, осигурање и друге друштвене службе.

- 15 А. С. Pigou, *The Economics of Welfare*, Лондон, 1920. Др Франц Черне наводи мишљење И. М. Д. Литла који такође сматра да је Пигу термином економика благостања заменио раније термине „wealth economics” и „happiness economics” (нав. рад у зб. *Државни капитализам*, стр. 161). Ф. Черне такође наводи једног другог аутора из 1920. године (F. A. Ferer, „Price Economics versus Welfare Economics”, *The American Economic Review*, No. 10, 1920) који истиче да је ова оријентација супротна дотадашњој тенденцији конкурентске привреде. Овај аутор се иначе позива на класике економске мисли, А. Смита и Р. Малтуса, као зачетнике економске теорије благостања. У ствари, концепт неконкурентске привреде, која би била у служби благостања, дат је и код Т. Веблена, нарочито у делу *Engineers and the Prince System*, као и читав низ предвиђања и мера која су се обистинила и нашла примену у New Deal-у.
- 16 *The Economics of Welfare*, 4. изд., 1929, стр. 10.
- 17 Међу француским филозофима и физиократима крајем XVIII века зачеле су се многе идеје које је, по мишљењу неких писаца, Адам Смит само елаборирао и систематично изложио. У неким идејама познатог француског мислиоца Хелвецуиса може се наћи клица идеја о „држави благостања”. Чувена утилитаристичка максима „највећа срећа за највећи могући број” као критериј шта је добро такође је Хелвецуисова. Хелвецуис је извршио велики утицај на Џермија Бентама, а свако тражење етичко-филозофских основа државе благостања укључује Бентама као претечу.
- 18 Адам Смит, *Исцртавање природе и узрока бојаштине народа* (1776). Постоје два српско-хрватска превода др-а Маријана Ханжековића – „Култура”, Загреб, 1952, т. I-II; и „Култура”, Београд, 1970, т. I-III.

расподела дохотка, економске функције државе, проблеми индустријског законодавства, синдикати и монополи, проблем односа организованог капитала и организованог рада и др.¹⁹ Али, од либералног концепта државе „ноћног чуvara” чије се шире мешање у привредни живот узимало као велика препрека остварењу благостања народа, каквом концепту је велики прилог дао А. Смит, грађанска економска и политичка теорија је, током једног и по века, еволуирала до схватања активне интервенционистичке улоге државе као неопходног инструмента у остваривању, сада већ новог концепта благостања. Ова ревизија и прилагођавање либералне економске теорије ишла је преко њених еминентних представника, као што су били Џон Стјуарт Мил,²⁰ Алфред Маршал и Џон М. Кејнз међу којима постоји и посебан однос личне повезаности и утицаја.

Мил је наглашено тежио да теорије класичног либерализма прилагоди новим стањима и научним резултатима који су се акумулирали до средине XIX в, а исто тако и да да теоријски одговор на нове друштвене потребе грађанског друштва. У настојању да модернизује и актуелизира теорије својих учитеља, савременика, и очевих пријатеља, Мил је том модернизацијом подрио саме темеље на којима су ти принципи и ставови почивали. И то како у области политичке економије коју ослобађа наслањања на већ тада превазиђене идеје природног права и природног закона, тако и у области етичке теорије утилитаризма (која је иначе и

19 Међу такве, поред осталих, можемо убројати Џ. С. Мила, А. Маршала, Џ. Хобсона, С. Џевонса, Џ. М. Кејнза (упркос његове критике тзв. економике благостања кад се и како се она појавила почетком двадесетих година, критике озбразложене уношењем од стране заговорника економике благостања етичких и утопистичких елемената у економску науку), а од новијих П. Самјуелсон, Џ. Галбрајт и др.

20 John Stuart Mill, *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy* (1848, т. I-II). Поред осталих дела као *Утилитаризам* („Култура”, Београд, 1960), *О слободи* (Београд, 1912; Загреб, 1918), *О њедсјтавничкој влади* (Београд, 1876). У своје време једно од најутицајнијих било је управо Милово веома обимно дело *Принципи политичке економије*, у којем је, по каснијим либералним и фабијанским оценама, направио мост између класичног и модернизованог либерализма, између либерализма и еволутивног социјализма. У критици тзв. предодређености фонда рада, који и К. Маркс критикује у *Капиталу* (т. I, стр. 538–539, изд. Београд, 1947), Мил је истицао да од организованости радничке класе зависи колики ће бити њен удео у националном дохотку и да то није предодређено никаквим гвозденим економским законитостима. Из тога је даље изводио закључак о нужности друштвених реформи у корист радничке класе, државне интервенције у читавом низу случајева које третира као бројне изузетке од правила *laissez-faire* (књ. V, гл. XI, од 7–16). Расправљајући о основама и границама принципа *laissez-faire* он прави разлику између ауторитативне и неауторитативне интервенције али, све у свему, он пружа теоријске темеље на каквима је четврт века касније почело да се изграђује тзв. фабричко законодавство и то баш по тачкама које је Мил посебно анализирао (заштита деце и омладине, дужина трајања радног дана, мере социјалног збрињавања и др.). Посвећујући целу главу једне књиге (књ. IV, гл. VII) „вероватној будућности радних класа” он пише да благостање, односно добробит, (well-being) радничке класе као и нечему што у великој мери зависи од степена менталне култивације класе, износећи у исто време процену да постоји друштвена тенденција развитка у праву напуштања односа најамног рада.

сама важан идејни извор савремених концепција о „држави благостања”) где је, тежећи да „исправи” неке једностраности и претеране Бентамове квантификације бола и задовољства, подрио саму основу теорије.

Алфред Маршал је крајем XIX в. имао сличне амбиције као Мил средином века. Он је, после студија филозофије и биологије, напустио бављење тим областима, јер је у међувремену прочитао Милове *Принципе* политичке економије, пао под њихов утицај и одао се економској теорији да би у тој области стекао статус модерног класика. Године 1890. објавио је своје најпопуларније и најважније дело *Принципи економије*²¹. Маршал на проблем расподеле у друштву гледа као на хуманистички проблем, што подразумева да се, одговарајућом друштвеном акцијом или реформом, удео појединих слојева становништва може мењати. На хуманистички приступ проблемима расподеле утицале су многе етичке, утилитаристичке, утопистичкосоцијалистичке, филантропске, хришћанско-социјалистичке и друге идеје и добротворне активности током XIX века. Многа су позната имена из науке и литературе (Виљем Морис, Џорџ Елиот, Хенри Џорџ и др.) била везана за настојања да се побољша положај нижих друштвених слојева и промене, односно отклоне, најдрастичније неправде у друштвеној расподели. Крајем XIX века међу грађанским и реформистичким филантропима, исправке у расподели аргументовале су се етичким разлозима. То су основни разлози (неправедност расподеле) од којих полазе и британски фабијанци. Ширењу моралне свести о неправедности капиталистичког друштвеног система веома много су допринели социјалисти-утописти XIX века (Р. Овен, Ш. Фурије, Сен Симон, Е. Кабе, Х. Џорџ, Едвард Белами и др.) који су били заокупљени проблемима неправедне расподеле и стварањем услова за друштвену једнакост и успостављање друштва благостања или „државе благостања”, како бисмо данас рекли. Неопходно је бар поменути да захтеву за променама крајем XIX века доприносе и разне социолошке и правне идеје које се рађају и узимају маха као што су солидаристичке идеје, идеје правне државе, схватање о својини као функцији (порицање апсолутности тзв. субјективних права и истицање нужности да се у општем интересу поједина права, па и право својине, ограничавају).

Поменути трендовима у развоју економске, социолошке и правне теорије могли би да се додају и трендови у развоју политичке теорије: развијање теорије представничке владе и парламентаризма, захтеви и постепено остваривање општег права класа, разрађивање и учвршћивање конституционализма као идеје и праксе, зачеци теорије јавног мњења, ширење схватања у развијенијим земљама као што су да демократија непрестано и незадрживо напредује и да мора једног дана довести на власт најбројнији и економски најсиромашнији део становништва што је једне плашило, а другима уливало оптимизам у оно време када иначе почиње да се у интелектуалној клими јавља талас сумњи

21 Alfred Marshall, *Principles of Economics* (1890).

у прогрес и песимизма у филозофији и књижевности. Све је ово допринело да гледишта тзв. социјалних либерала и тзв. либералних социјалиста, постају све сличнија, како је то више аутора констатовало. Даљим током времена та су се гледишта још више приближила: са Кејнзом као да су либерали прешли на супротне позиције, и пружили аргумент и платформу социјалистима. Она, пак, струја у социјалистичком покрету која се инспирисала филозофијом градуализма, тј. постепених промена путем реформи и напредовањем политичке демократије и спонтаних економских процеса социјализације, у исто време (тридесетих година) прихвата неке фундаменталне институције грађанског друштва и напушта пут радикалнијих промена, чак и када оне остају као обећања у партијским програмима. Стога није чудно да су се енглески лабуристи, либерали, па чак и конзервативци, отимали о то коме од њих припада првенство у креирању концепта „државе благостања”²².

Ипак, посебна заслуга за окретање активности државе у правцу благостања становништва међу либералима припада Џону Мајнарду Кејнзу, а с друге стране британским фабијанцима. Први светски рат нанео је тежак ударац и либерализму и социјализму као покретима, али је донео први велики талас државног интервенционализма и неповратног повећавања државних функција. И то је једнима наметало прилагођавање, а другима уливало наду у остваривање нових социјалних функција државе. После Првог светског рата дошло је до суновраћања либералних принципа и праксе.²³

22 С. Завадски пише да је између три партије током Другог светског рата постигнут консенсус у погледу послератних мера економске и социјалне политике, па чак и у погледу прећутне сагласности конзервативаца са лабуристичком национализацијом, осим у погледу национализације индустрије челика.

Зато је Р. Батлер у име Конзервативне партије изјавио 1949. године да је држава благостања у истој мери творевина конзервативне странке колико и социјалиста (К. Hutchinson, *Decline and Fall of British Capitalism*, Лондон, 1951, стр. 323, нав. према С. Завадском, нав. дело). За атмосферу на политичкој сцени Велике Британије карактеристично је мноштво заједничког међу алтернативама које нуде три најважније националне политичке партије. Тако је, током двадесетих и тридесетих година, и Конзервативна партија прилагођавала своја гледишта наступајућим и текућим променама. Управо је конзервативна влада С. Болдина 1926. године формирала прву, тзв. јавну корпорацију, тј. облик управљања оним службама или привредним организацијама које делују на бази јавне својине и у јавном интересу. Тај је облик касније, за време лабуристичке национализације после Другог светског рата; постао општи облик управљања национализованом привредом (в. Најдан Пашић, *Јавне корпорације*, „Култура”, Београд, 1957). Исто тако, група конзервативне партије која је израдила студију *Индустрија и друштво* (R. Boothby & others, *Industry and the State*, Лондон, 1927) критикујући либерале, закључила је да *laissez-faire* води у социјализам, а да једини антисоцијалистички програм са изгледом на успех јесте онај који не води ни у социјализам ни у капитализам него ка демократској организацији друштвене и индустријске структуре. Тако је зацртан тзв. средњи пут који касније разрађују конзервативци (уп. Harold Macmillan, *The Middle Way*, Лондон 1938. и *The Middle Way: Twenty Years After*, Лондон, 1958).

23 Како су двадесете године нашег века означиле крај деветнаестовековног либерализма један аутор илуструје потсећањем на чињеницу да је исте седмице октобра

Џ. М. Кејнз је, слично Маршалу, дошао до економије после више лутања и готово по нужди. Испољавајући у почетку велику склоност и способност за математику, он се током студија на Кембриџу окренуо политичкој науци и филозофији. На Кембриџу је студирао у истој групи са другим веома познатим економистом кога смо већ цитирали – А. Пигуом. Кејнз је желео да се запосли у државној служби, а услов је био познавање економије. То га је одвело на предавања А. Маршала у коме је нашао патрона, ментора и чак приватног стипендатора (Маршал га је лично стипендирао из свог џепа са 100 фунти месечно). Ипак, кад је Кејнз полагао државни испит најнижу је оцену добио из економије, којој се касније сасвим посветио. За време паришке мировне конференције био је лични саветник за финансијска питања премијера Лојда Џорџа, али га је начин преговарања разочарао и он се вратио академској каријери на Кембриџу. Био је против огромних ратних репарација сваљених на Немачку и своје је идеје изложио у делу *Економске консеквенце мира*²⁴ које му је одмах донело светски глас.

Двадесете године биле су период долажења либерала до свести да *laissez-faire* „припада прошлости”. Кејнз је проблеме који у вези с тим искрсавају и нове функције које држава мора преузети изложио у два дела из 1926. године: *Крај laissez-faire-a* и *Laissez-faire и комунизам*.²⁵ Године 1928. Либерална партија објавила је један документ на којем је радила група њених теоретичара међу којима се налазио и Џ. Кејнз. То је чувена „Жута књига” о *Индустријској будућности Британије* у којој се, поред осталог, истиче да њени аутори немају никакве љубави према државној интервенцији као таквој, већ да придају највећу важност приватној иницијативи, али да су методи производње у последње време доживели крупне промене, да се теорија неограничене приватне утакмице, као средства које води највећој користи за све (утилитаристички принцип – ВС), показала да је далеко од истине, а да се подручје интервенције друштва показало много ширим него што се претпостављало, те да „економски поредак у коме је никла доктрина *laissez-faire-a* у великој мери већ припада прошлости”.²⁶ Велика економска криза која је следеће године задесила капиталистичке земље била је последњи, али и најјачи у низу удараца економској теорији и пракси руковођеној принципима либерализма.

1922. један либерални првак Велике Британије (Лојд Џорџ) учинио последњу званичну посету краљу у својству премијера, а исте те седмице је Мусолини марширао на Рим. На истом месту додаје да је и америчка федерална влада од Првог светског рата почела неуморно да буја и да је између 1915. и 1930. и војне и цивилне функције удвостручила (V. William E. Leuchtenberg, *The Perils of Prosperity*, 1914–32, Chicago, 1958, стр. 272).

24 John Maynard Keynes, *Economic Consequences of the Peace* (1919).

25 John Maynard Keynes, *The End of Laissez-Faire* (1936) и *Laissez-Faire and Communism* (1926).

26 Britain's Industrial Future, 192С.

Кејнз је 1930. објавио Расправу о новцу,²⁷ а 1936. своје најпознатије дело које је и ударило темеље кејнзијанству као економској доктрини. То је била *Ојшића теорија зайослености, камаће и новца*.²⁸ У време писања књиге Кејнз је већ имао могућност да прати шта се дешава у САД у оквиру New Deal-а (књига је завршена децембра 1935), али он ту праксу није анализирао у својој *Ојшићој теорији*, иако је извесно да му је била пред очима. Ниједна дубља расправа о „држави благостања” не може да заобиђе Кејнзову теорију мада он сам готово да и не употребљава реч благостање ни у обичном значењу рећи, чак ни тамо где би му цитирање *Економике блајосићања* свог колеге Пигуа дало за то повода.²⁹ Међутим, он у незапослености види највећу опасност за капиталистички поредак и истражује услове и мере економске политике и заговара државну акцију ради пуне запослености. То је оно опште место код Кејнза и код свих теоретичара „државе благостања” и „економике благостања”.

Основни Кејнзов закључак, дат у виду „завршних напомена о социјалној филозофији која би могла произаћи из опште теорије”, јесте следећи: „Упадљиви недостаци економике друштва у коме живимо јесу: његов неуспех да обезбеди пуну запосленост и његова произвољна и неправедна расподела богатства и дохотка”.³⁰ Кејнз је у другим радovima заокупљен проблемима просперитета (*Средства просперитетa*, 1933) и мерама ради изласка из светске економске кризе (*Светска економска криза и њен исход*, 1932)³¹ које је разматрао са једном групом аутора међу којима се налазио и већ помињани Лорд Бевериџ, коаутор формуле „држава благостања”,

IV

Ако је, као што смо видели, пут еволуције либералног кредa одвео у „државу благостања” шта је у том концепту оно што га представља као „дестилирани фабијанизам”?

Бивши лабуристички премијер, Клемент Атли, у краткој уводној речи за *Нове фабијанске есеје* искористио је да, поред осталог, каже: „Др-

27 J. M. Keynes, *Treatise on Money* (1939).

28 John Maynard Keynes, *Ојшића теорија зайослености, камаће и новца*, „Култура”, Београд, 1956. Књига још и данас даје повод за расправе које деле грађанске економисте на оне за и оне против који у Кејнзу виде „опасно нездравог мислиоца” упркос томе што је сам Кејнз своју теорију у закључку назвао „умерено конзервативном” (*Ојшића теорија*, стр. 399).

29 В. Напомену у 15. и 16. фусноти. На једном месту, опет цитирајући Ф. А. Хајека, Кејнз пише о принудној штедљивости на „рачун народног благостања и националне правде”, али реч *блајосићање* код њега нема статус никаквог техничког термина или етичког циља. (в. *Ојшића теорија*, стр. 129)

30 *Ојшића теорија*, стр. 394.

31 J. M. Keynes, *The Means to Prosperity* (1933) и са групом аутора. *The World's Economic Crises and the Way of Escape* (1932).

жава благодостања на ступњу који је данас достигла, резултат је примене доктрине *Фабијанских есеја*”, који су „прво јасно излагање филозофије градуализма”.³²

Фабијански социјализам,³³ као филозофија еволутивног социјализма, градуализма по коме се друштво мења постепено путем друштвених реформи, зачео се међу малом групом интелектуалаца, који су из друштвених насталих промена и оних које су биле у току у Великој Британији, из британског историјског искуства и основних идеја које су карактерисале интелектуалну климу пред крај XIX века, извукли закључке који су их упућивали на социјалистичку реформистичку активност и политички компромис.

Основни подстицаји фабијанцима били су: неправедна друштвена расподела,³⁴ друштвено нецелисходна производња вођена мотивом приватног профита, расипна потрошња на страни богаташа, излишност капиталисте у новом и све доминантнијем облику предузећа – акционарском друштву, због одвојености власништва од управљања. Њихов кредо почивао је на веровању у успех политичке демократије и у аутоматизам економског кретања ка социјализму. Главно средство друштвене промене с којим су рачунали била је држава и њене постепене реформе, којима би се побољшавао положај радничке класе с перспективом да се у будућности однос капиталиста – произвођач, замени односом држава – произвођач, односно општина – произвођач.

У Фабијанским есејима се на више места говори о благодостању које треба да произађе као резултат заговараних промена и о јавним

32 *New Fabian Essays*, од by R.H.S. Crossman, Лондон, 1952, стр. VII. Нови есеји су настали из дискусије коју је 1946. године на 60-годишњицу *Фабијанских есеја* (*Fabian Essays in Socialism*, 1889), иницирао тадашњи председник Фабијанског друштва, Џорџ Кол, али је дорада те дискусије трајала три године.

33 Фабијански социјализам не може се изједначавати са погледима чланова Фабијанског друштва које се због дивергентних ставова својих чланова у одређеним ситуацијама цепао и распадало, али су основне идеје и у то време вршиле веома велики утицај. Фабијанско друштво, које је увек остало малобројно (али су његови чланови вршили велики утицај захваљујући својим положајима и интелектуалним способностима) основано је као „Друштво пријатеља новог живота” 1883, а већ следеће године је добило своје данашње име. Због своје намере да промене постижу полако и постепено (Ц. Кол, пред крај живота председник Друштва писао је да су његови чланови потицали из богатијих породица па им се с прерасподелом друштвеног богатства није журило); они су Друштву дали име по римском војсковођи Максиму Фабију названом Кунктатор „Оклевало”, а за амблем Друштва узели су корњачу. Друштво од самог почетка до данас објављује чувене »Fabian Tracts«, који, у ствари, представљају теоријске радове чланова о појединим проблемима. Најзначајније дело у коме је изложена фабијанска доктрина још увек су првобитни *Фабијански есеји* објављени 1889).

34 Први фабијански трактат (*Fabian Tract, No 1*) био је на тему *Зашто је већина сиромашна?* а његов аутор је био В. Филипс, по занимању молер, самоуки присталица филозофије Огиста Конта, који је Друштву служио као „примерак за показивање”, пошто је потицао из радничке класе. Он је писао да „док је капитал у рукама мањине, сиромаштво мора бити судбина већине”.

службама које би, у општем интересу и на корист свима који се њима служе, организовала држава. Уредник *Есеја*, Бернард Шо, у свом прилогу о економским основама социјализма, критикује капиталистичку расипну потрошњу која онемогућава да повећавање производне снаге рада уроди благостањем: „У погледу ствари које су потребне за благостање народа ми смо дубоко сиромашни; а социјална политика Енглеске данас може се поредити са политиком домаћинства оних авантуристкиња, које остављају децу полуодевену и полугладну с циљем да би могле држати кочије и користити много кројача. Сасвим је истина да се производна снага, док се богатство и благостање смањују, повећава; да би привидно богатство постало стварно не спречава ништа друго него извитоперено коришћење производне снаге у правцу производње друштвено бескорисних роба”.³⁵

И Грахам Валас, такође познати фабијанац, у свом прилогу „Својина у социјализму“ пише о бројним социјалним мерама у здравству, образовању и другим областима, којима данашњи писци виде његово тражење будућег развитка „државе благостања”.³⁶

У предговору за издање *Фабијански есеји* из 1908. Б. Ш. је писао: „Социјализам подразумева увођење планирања, пројектовања и координацију од стране нације која свесно тражи своје колективно благостање”.³⁷ Колико су фабијанци полагали нада у државу може се видети из става Б. Шоа који у предговору првог издања *Есеја* каже за њихове писце: „Писци (*Есеја* – ВС) су сви социјалдемократи са заједничким убеђењем о нужности да се организовање индустрије и материјалне производње стави у руке државе коју идентификујемо са читавим народом посредством потпуне демократије”.³⁸ Значај демократије је нарочито наглашавао С. Веб који каже да је „економска страна демократског идеала сами социјализам”, а да је „главна струја која је последњих сто година носила европско друштво ка социјализму – незадрживи прогрес демократије”. За С. Веба је „са развитком политичке еманципације, приватно власништво на средства за производњу, у једном или другом правцу, било постепено регулисано, ограничавано и потискивано да се данас може отворено рећи да је савремена социјалистичка филозофија само свесно и експлицитно прихватање принципа социјалне организације који су, већ у великој мери, несвесно усвојени. Економска историја столећа је готово непрекидни прогрес социјализма”.³⁹

Године 1909. дали су Сидни и Беатриса Веб један често помињан прилог оним трендовима који су довели до „државе благостања”. То је њихов чувени „Извештај мањине” уз „Извештај краљевске комисије по-

35 G. Bernard Shaw, *Fabian Essays*, јубил. изд. (из 1949) прештампано 1950, стр. 21–22.

36 V. Assa Briggs, „Introduction” за 6. издање *Fabian Essays*, Лондон, 1962, стр. 21.

37 *Fabian Essays*, 1950. стр. XXXX. (Подвукао В. С.)

38 Исто. стр. XXXIX–XL.

39 Исто, стр. 33, 31 и 28–29.

водом закона о сиротињи”, историчар социјализма и посебно фабијанског друштва, Макс Бер, сматрао га је за *tagnum opus* фабијанског рада на реформама. Беатриса Веб је још 1889. сарађивала на монументалном делу Чарлса Бута, иначе њеног рођака, о животу и раду лондонске сиротиње. Резултат истраживања био је дело које је узбудило јавност и скренуло на тај проблем пажњу владе, реформиста, научника, па га и данас писци сматрају једним од путоказа ка „држави благостања”.

Фабијанска вера у државу, која се задржала све до данас, изложила их је, већ почетком XX века, критици због бирократизма и етатизма. Пребачено им је да радника, уместо у најамни однос према приватном послодавцу, хоће да доведу у најамни однос према држави и општини, који су послодавци с којима се теже излази на крај него с појединачним капиталистом, јер се ради о установама које имају јавну власт. Велико полагање нада у државу логично је повезано са другим фабијанским концепцијама – о политичкој демократији, законодавним реформама, борби за стицање већине у парламенту, а у великој мери је резултат утицаја оних идејних струјања која су и иначе утицала на формирање фабијанизма. Само ћемо поменути та струјања и задржати се на оном које је највише утицало да концепт „државе” постане толико присутан насупрот традицији демократске мисли у англосаксонском свету.

На формирање фабијанизма велику су улогу одиграли: утилитаристичка етика и правна филозофија Цереми Бентама; затим економска и политичка теорија Диона С. Мила; економска теорија С. Џевонса; теорија еволуције Ч. Дарвина и касније еволуционистичко учење Х. Спенсера (мада је он био одлучно против државног интервенционизма). Мил је сматрао да у области производње и размене владају природни закони, док у области расподеле односи зависе од друштвених институција. Тиме је отворио пут за могуће компромисе између радничке класе и капиталиста, износећи закључак да је социјализам могућ ако радници узму учешћа у расподели профита. Залагао се за „присвајање од стране заједнице ренте од земље и капитала”, у чему су фабијанци видели Миллов социјализам. У време оснивања Фабијанског друштва и све до данас највише се тих процеса, који су им уливали неку наду, одвијало посредством државе. То посредовање државе је најсистематскије заступала и извршила велики утицај позната школа оксфордских филозофа идеалиста, којима се такође признаје одређени дуг за рађање концепције о „држави благостања”.

За елаборирање концепта „државе благостања” у Енглеској, где је он бесумње уобличен без обзира на елементе развијане на разним странама, било је неопходно да се на плану политичке филозофије учини прихватљивијим један од основних концепата политичке мисли – концепт државе. Наиме, англосаксонска друштвена и политичка мисао, а нарочито у Енглеској, традиционално је била сумњичава према концепту државе, који је континенталног порекла и гледала је у њему метафи-

зички појам смишљен ради оправдавања ауторитаризма. Англосаксонска друштвена теорија рађе је оперисала са категоријама „друштво” и „влада” (government). Одомаћивање концепта „државе” веома много је допринела рецепција основних елемената Хегелове теорије државе од стране групе тзв. оксфордских филозофа-идеалиста у последњој четвртини XIX и почетком XX века. У овој групи истакнуту улогу су имали Томас Хил Грин, његов ученик Бернард Босанкет, а у XX веку ученик овог последњег Л. Хобхаус, А. Линдзи и други, иако између њих постоје велике разлике и размимоилажења.

Томас Грин⁴⁰ је одбацивао класични либерализам и допринео стварању модерније варијанте укључујући у њу, под Хегеловим и Кантовим утицајем, државу коју поима као морални ентитет чија је функција, право и дужност, брига о одређеним моралним стандардима. Држава има моралну функцију (као код Платона) у име које исправља карактер својих чланова и утиче на друштвене односе. Држава је „друштво друштва” која индивидуе и њихове уже асоцијације усмерава као општем добру. Она је тумач нашег „истинског ја” које се разликује од емпиријски схваћених интереса, воље, жеља индивидуе. Држава над појединцима врши власт усмеравајући њихова деловања ка општем добру. Томас Грин је сматрао државу позитивним агентом, носиоцем позитивног чињења (уместо пропуштања: *laissez*) чијој се власти мора потчињавати и приватни бизнис који је све неефикаснији у социјалном погледу. Из тога произилази; захтев за контролом приватног бизниса од стране државе због проблематичности његове социјалне функције. Гринов концепт слободе као човекове могућности да од себе начини што најбоље може, антиципира Рузвелтово и друга слична схватања (*freedom from*) по којима се подразумева не само слобода штампе, савести, мишљења сл. него и слобода од оскудице, државна активност ради отклањања оскудице и економске беде. Држава је, према Грину, фактор који врши усклађивање друштвених односа и појединац нема никаквих права у односу на државу, а позивање на нека права валидно је само ако се може везати за неки јавни интерес или друштвену добробит (*well-being*).

Док је Босанкет дао конзервативну интерпретацију хегелијанског концепта државе у својој *Филозофској теорији државе*⁴¹ његов ученик Леонард Хобхаус, који је себе сматрао за постутилитаристичког либерала, а други дали оцену о њему као „социјалном либералу”, поставио се критички и према свом учитељу и према Грину.⁴² Хобхаус је устао против изједначавања државе са целокупним друштвом, које је сматрао за много сложенију целину него што је држава, а затим такође и против тумачења „стварне воље” појединца као нечега што је изнад

40 Thomas Hill Green, *Lectures on the Principles of Political Obligation* (1879), постоји новије издање са предговором А. Линдзиа (Лондон, 1941).

41 Bernard Bosanquet, *Philosophical Theory of the State* (1899), 4. изд. Лондон, 1923.

42 Leonard T. Hobhouse, *The Metaphysical Theory of the State: A Criticism*, London, 1918.

његове психолошке воље и што се идентификује са „општом вољом” а практично би одвело у тоталитаризам. Али, оно што Хобхауса чини „социјалним” јесте заговарање државног интервенционизма на једном чисто прагматичном основу. То се практично сводило на исти захтев који је изложио Грин оправдавајући га филозофско-етичким, односно метафизичким разлозима.

Оно што је цела ова школа дала јесте тражење разлога који оправдавају државни интервенционизам, који је већ у широким размерама практикован, нарочито путем тзв. фабричког и радничког законодавства.⁴³ Али стављање државног интервенционизма у средиште разматрања, правдајући га на једној или другој основи, ова школа је допринела да та пракса добије још шире размере и од изузетка постане правило. Ово је несумњиво један од низа извора утицаја на фабијанске концепције и то такав који је концепту „држава” широко прокрчио пут у енглеску социјалну теорију. Чињеница да је фабијанизам једна изразито етатистичка доктрина извесно је допринело ово представљање државе као важног инструмента у служби општих интереса и Гринов став да се, у ствари, грађани (на које су фабијанци толико рачунали) не могу изразити на други начин осим посредством државе. Међу фабијанцима су нарочито С. Веб и Х. Џ. Велс усвојили овај начин третирања државе.

Уз све досад поменуте утицаје, британски фабијанци могли су остати грађански радикали, да није било оне струје која их је окренула према социјализму. Утицају те струје не можемо у оквиру овога приказа поклонити пажњу која би одговарала стварној улози у преобраћању групе енглеских интелектуалаца у правцу социјализма. То није ни потребно јер је тај утицај неспоран. Навешћемо само неке моменте који су утицали на ово преобраћање, јер они показују да је смер кретања и размишљања који је довео до концепта „државе благостања” од самог почетка био двостран. Поред „социјалног либерализма”, којем смо поклонили већу пажњу јер је мање познат и више оспораван, другу струју утицаја, која је дала свој социјалистички печат фабијанизму, чиниле су хетерогене социјалистичке идеје које су се развиле у Великој Британији. Међу њима су, додуше, фабијанци имали више наклоности према онима које су се уклапале у њихове представе, него према другима које би им наметнуле више него што су они били спремни да учине.

Из фонда идеја старијег утопијског социјализма, поштовање фабијанаца и извесну пријемчивост имале су само идеје Роберта Овена, нарочито његово заговарање мирног пута, економских и демократских решења, етичка основа његовог ангажовања.

Године 1881, баш у време формирања првих погледа на живот будућих младих фабијанаца, појавила су се у Енглеској два дела која су имала велики значај. Те године је у Енглеској објављено познато дело

43 Познати лондонски часопис *Economist* још 1894. године је писао да је држава попримила улогу „универзалног интервенционисте”.

Хенрија Џорџа *Пројрес и сиромаштво*⁴⁴ (које је већ пожњело прави успех у САД), а он је почео своју предавачку турнеју по Енглеској. Његова је основна теза била да нигде у цивилизованом свету рад не добија оно што му припада с обзиром на то шта и колико ствара. Вероватно је баш Хенри Џорџ, чија је предавања слушао млади Шо, одиграо одлучујућу улогу у његовом опредељењу. Шо је касније писао да је пет шестина оних који су се осамдесетих година определили за социјализам било преобраћено под утицајем Х. Џорџа. Друго дело, које се упоредо појавило било је књига Х. Хајндмана, *Енглеска за све*⁴⁵, опет са низом захтева за решавање горућих питања времена, од самоуправе за Ирску до национализације земље. Хајндман је био оснивач Социјалдемократске федерације која се сматрала за марксистичку, сам је био Марксов пријатељ, али је с њим дошао у сукоб пошто је идеје *Кайиџала* и *Манифеста комунистичке партије*, као и разговоре с Марксом, унео у књигу не помињући Маркса нигде, правда то наводном аверзијом Енглеза према идејама страних писаца. Оснивач једне друге социјалистичке организације, Социјалистичке лиге, Виљем Морис такође је у то време извршио утицај својим утопистичким списом *Вести ниоудкуда*.

Фабијанци су се од самог почетка декларисали као антмарксистички и то су остали до краја с малим изузецима међу онима који су се повремено приближавали марксизму да би се поново вратили у крило Фабијанског друштва. Ипак су Марксове економске идеје, мада се с њима нису слагали, одиграле улогу и наметнуле фабијанцима да се економским проблемима баве много више него што би то вероватно иначе чинили.

V

Очигледно је да су две различите струје мисли водиле у правцу теорије о „држави благостања”: либерализам и реформистички социјализам. У рађању формуле о „држави благостања” ова два утицаја су се тридесетих година толико исплела да их је тешко разлучити. Сам концепт је резултат једног дугог практичног реформаторског и теоријског рада. Карактеристика је свих реформи доношених у Великој Британији од 1832. до 1945. да су њихови непосредни иницијатори и спровођачи били политички лидери и социјални радници који су припадали грађанским политичким партијама и групама, а да су друштвени положај и стална борба радничке класе били онај стални фактор који је наметао тражење решења и реформи које су јој ишле у прилог, доносећи „мрву по мрву” побољшања њеног друштвено-политичког и економског положаја. Држава је била инструмент тих промена. У XX веку њена интервенција у економске односе и у област социјалне политике постала је нужна ради даљег неометаног одвијања процеса производње на достигнутом нивоу

44 Henry George, *Progres and Poverty* (1879).

45 H. M. Hyndman, *England for All* (1881).

техничког развитка и ради очувања самих капиталистичких основа система. То су схватили не само либерали него и друге грађанске партије и групе које су у формули „државе благостања” нашле привлачан и безопасан умирујући напитака.

Социјалистичке снаге разних идеолошких опредељења гледале су у ширењу државног интервенционизма елементе „кретања ка социјализму” или бар процес подруштљавања економике, што је објективно у великој мери тачно. Док су економски доминантне класе друштва тежиле да мере државне политике одређују у складу са својим економским интересима и да чине онолики уступак на колики су принуђене да не би касније платиле далеко већу цену, како су то приметили аутори неких анализа о „држави благостања”, основне масе нижих и средњих друштвених слојева тежиле су да изнуде мере које ће побољшати њихов положај и пружити им сигурност, а којима је државни апарат објективно стављен у положај да ограничава непосредан политички утицај и економски суверенитет виших класа.

Две супротне школе мисли, два супротна утицаја глобалних друштвених снага нашла су у концепту „државе благостања” један политички компромис прихваћен из економске нужде, односно користи. То државу благостања у пракси чини противречном и њену даљу еволуцију зависном од односа снага између групација чија је она компромисна формула. У светлу бројних теоријских и политичких ставова који показују да је за више друштвене класе „држава благостања” наметнута алтернатива, прихваћена да би се избегла радикалнија решења или социјалне конфронтације, ипак се не могу доносити закључци о „држави благостања” ако се не узме у обзир став и делатност оних снага које су је „извојевале” уз отпоре. Колико је неосновано и апологетско њено идеализовање, толико је слепо и догматско, неучавање и неуважавање њеног противречног карактера и свега онога што је она донела нижим друштвеним слојевима.

Еволуција идеје о „држави благостања” могло би се рећи да је већ дошла до тачке опадања значаја саме идеје и до њеног превазилажења неким другим концептима, односно до проширивања проблема које је „држава благостања” отворила. Најпре, уочено је да су националне границе узак простор у коме би се могли решавати крупни социјално-економски проблеми савременог света. У светлу диспропорција у развоју савремених земаља већ пре двадесетак година се почело писати о „свету благостања” уместо „државе благостања”, односно о неопходности да се диспропорције решавају имајући у виду потребу да сви народи света достигну ниво „благостања” развијених земаља и да је то међународни проблем.⁴⁶

46 Познати шведски економиста Гунар Мирдал у својим радовима *Изнад државе благостања* (*Beyond the Welfare State*, New Haven, 1960) и *Међународна економија* (*An International Economy*, New York, 1956) поставља управо овај горући проблем „света благостања” и превазилажење „државе благостања”.

Постоји читава група теоријских и идеолошких тема и проблема у чијем контексту данас бледи концепт „државе благостања”. То су идеје о „друштву изобиља”⁴⁷; теорије о постиндустријском друштву, тј. о проблемима и односима какви се јављају у супер развијеним друштвима (као критериј развијености обично се узима само национални доходак по глави становника) под којим се условима сви традиционални социјални проблеми, од расподеле дохотка до политичког понашања, другачије појављују; теорије о „крају идеологије” које су биле нарочито интензивне од средине педесетих до краја шездесетих година док није преовладало схватање да је проповедање „краја идеологије” и само идеологија; теорија конвергенције друштвених система, тј. теорије које између капитализма и социјализма налазе све више сличности, а све мање разлика приписујући то процесу индустријског развитака ових друштава. Управо теорије конвергенције се често позивају на „државу благостања” као појаву која приближава социјализам и капитализам, односно узима елементе из оба система (индивидуалну слободу и социјалну контролу производних фактора значајних за опстанак друштва). Све ове теорије заслуживале би да се у њиховом контексту потражи ново место теорија о „држави благостања”, али то превазилази оквире и намену овог рада. Додајмо и то да је једна страна „државе благостања”, везана за повећање државног апарата и његових функција, већ уродила низом студија о бирократији и елитама у „државама благостања”.

Теорије о „држави благостања” су по свом карактеру етатистичке, тј. оне се ослањају на друштвену установу државе, оправдавају експанзију државних функција, повећање државног апарата и стављање под државну контролу огромних производних механизма. Просечан човек може да рачуна на релативно постојано учешће у потрошњи, а област

Интересантно је приметити да је протестантски Светски савет цркава на својој другој скупштини, 1954, са изразитом отвореношћу констатовао проблем великог напретка производње и заостајања у области веће једнакости у расподели; затим је констатовао као најважнију карактеристику нашег доба да друштво све више узима у своје руке контролу економије и, на крају, веома отворено указао на велике разлике између развијених и неразвијених земаља са истицањем дужности развијених земаља и њихових влада да помогну развој неразвијених подручја (в. *Social Questions: The Responsible Society in a World Perspective*, Evansston, 1954).

Католичка црква је неколико година касније изложила своје ставове о проблемима друштвеног напретка (енциклика *Mater et Magistra*, 1961) и о проблему односа према земљама у развоју (енциклика *Populorum Progressio*, 1958).

47 Термин је везан за књигу познатог америчког економисте Џона Галбрајта *Друштво изобиља* (John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society*, Бостон, 1958) у којој се разматрају проблеми који ничу уз високу продуктивност и потрошњу којих, по његовом мишљењу, Американци нису свесни и којима више не одговарају критерији старог друштва заснованог на индивидуализму и индивидуалистичким критеријима кад су у питању школство, здравство и сличне области. За Галбрајта је „држава благостања” резултат компромиса између великих сегмената друштва као што су влада, тредјуниони, крупни бизнис и сл. (в. John Kenneth Galbraith, *The American Capitalism*, 1952, ревид. изд., Бостон, 1956).

потрошње је подручје на које скрећу његову пажњу и средства јавног комуницирања и стил живота „потрошачког друштва”; он може да живи с мање страха, а више извесности у погледу социјалних услуга које може да очекује. Али, он у „држави благостања” остаје алијениран, отуђен, удаљен од ма каквог утицаја на своју економску и политичку судбину и збивања у ужој и широј заједници којој припада. „Држава благостања” га извлачи из стања нужде и крајње беде, али му не пружа, нити то може, ни благостање ни срећу с којом су се инспирисали и оперисали на почетку градитељи овог концепта. Бројне и веома различите реакције на овакву социјалну ситуацију данас оживљавају и дају све више маха идејама партиципације, тј. човековог активног учешћа у ономе што се око њега збива. То је данас најчешће истицана хуманистички мотивирана алтернатива отуђеној моћи концентрисаној у „држави благостања” која, упркос хуманим етичким идеалима и упркос значајним плодовима којима је та идеја уродила, остаје „држава благостања” само по имену.

ПЛУРАЛИСТИЧКО СХВАТАЊЕ ДРУШТВА И СЛОБОДЕ

I

Харолд Џозеф Ласки (Harold Joseph Laski, 1893–1950) био је истакнути британски социјалиста, јавни радник, професор на Харвардском и Лондонском универзитету и на чувеној Лондонској школи за економске и политичке науке (LSE, коју су утемељили фабијанци), председник утицајног Фабијанског друштва, на којем положају га је затекла и смрт, и један од виђенијих чланова вођства Лабуристичке партије, човек којег су интелектуална и морална тражења одводила различитим стазама испитивања могућности освајања слобода и извршења друштвеног преображаја. Написао је више значајних радова из области политичке теорије покушавајући вредновати и синтетизовати британску либералну традицију са британским концепцијама социјализма. Дао је значајан прилог теорији социјалног плурализма и критици класичног поимања суверенитета и политичког представништва, иако је овде у полазним ставовима далеко радикалнији него у каснијим закључцима којима подупире ограничени естатизам и тиме враћа држави улогу носиоца политичког и економског суверенитета.

Студирајући историју на Оксфорду, Ласки је за татора имао Ернеста Баркера (Barker), професора политичке теорије познатог по студијама античке грчке британске политичке мисли и по *Размишљањима о влади*¹ у којима долазе до изражаја његова либерална гледишта. Он се интересовао за револт који се подизао против хегелијанства у теорији државе тј. против схватања државе као највише моралне идеје, па је упутио Ласкија на изучавање средњовековног конституционализма. Његов биограф Кингсли Мартин² каже да се преко највећих средњовековних правника Ласки упознао са аргументацијом теорије корпорација и корпорације као правног лица, те је дошао до закључка да је самосталност религијских и привредних организација у односу на државу у

-
- 1 Ernest Barker, *Reflections on Government*, (једно од новијих издања: New York, Oxford University 1958); *Political Thought in England, 1848–1914* (друго издање: London, Oxford University Press, 1947); *Principles of Social and Political Theory*, Oxford, Clarendon Press, 1951. Његове студије античке грчке политичке мисли представљају класично дело из ове области: *The Political Thought of Plato and Aristotle*, Лондон, 1906. и *Greek Political Theory, Plato and his Predecessors*, друго издање Лондон, 1925.
 - 2 Kingsley Martin, *Harold Laski (1893–1950), A Biographical Memoir*, London, Victor Gollanz, 1953.

средњем веку била могућа због корпоративног карактера и правног положаја ових организација. Један од његових првих закључака био је да и синдикати у модерном друштву треба да имају сличан статус. Томе је и посветио неке своје ране радове.

Ласки је одрастао у либералној породици и за своје окретање социјализму одавао је извесно признање утицају Вебових.³ Он је о томе написао: „Доста сам научио из књига, нарочито из оних Сиднија и Беатрисе Веб. Они су ме навели да схватим да је читава једна класа људских бића била превиђана у традиционално либералној породици којој сам припадао.”⁴ Ласкија су уочи Првог светског рата сматрали за једног од најзначајнијих младих фабијанаца и у њему су видели новог Веба. Високо су оцењивали његове текстове као „епски у стилу и епски по

3 Сидни Веб (Sidney Webb, 1859–1947), економиста, главни је оснивач и са Бернардом Шоом (Bernard Shaw), водећа личност Фабијанског друштва (Fabian Society) основаног 1884, с циљем да окуља социјалисте и пропагира социјализам. Фабијански социјализам се карактерисао грауализмом тј. схватањем о постепености преласка из капитализма у социјализам демократским средствима, а требало би да сва средства за производњу стави под управу државе и општине ради организовања производње чија би сврха била задовољавање потреба друштва и његових чланова. Ова схватања су брзо доспела под удар критике: од једних да су претерано реформистичка, а од других да би одвела бирократизацији и етатизму. Нека врста платформе Фабијанског друштва били су чувени Фабијански есеји о социјализму (Fabian Essays in Socialism) настали из серије предавања 1888–89. Супруга Сиднија Веба, Беатриса Потер (Beatrice Potter, 1858–1943) била је током шест деценија сапутник и сарадник свога мужа сарађујући с њим на низу најзначајнијих радова и историји британских синдиката, индустријској демократији, моделу устава социјалистичке заједнице, обимном раду о совјетском комунизму као новој цивилизацији и другима. Она је стекла посебно место у историји британског радничког покрета систематским истраживањем и политичким акцијама у корист сиротиње и својим дневницима који су незаобилазан извор за изучавање британских интелектуалних социјалистичких преокупација и активности. Вебови су били један од стубова фабијанизма, њихов дом стециште младих интелектуалаца, а дела пропагатор који је имао великог уплива на младе генерације. Године 1895, Вебови су утемељили Лондонску школу за економске и политичке науке (LSE) на којој је и Ласки био професор. На овој школи су одгајене многобројне генерације у духу либерално-демократског социјализма. Друго средство утицаја фабијанаца био је угледни магазин *New Statesman*, а после 1906. Лабуристичка партија коју су заједнички основали фабијанци и тредјуниони, па је Фабијанско друштво увек било њена идејна радионица, а његови чланови су попуњавали у великом броју посланичка и министарска места у лабуристичким владама. Можда ово друштво за свој утицај има највише да захвали чињеници да је окуљало такве личности као што су били Берtrand Расл (Russell), Џон Голсворти (Gollsworthy), Хенри Џорџ Велс (Wells), Клемент Атли (Atlee), Џон Стрејчи (Strachey), Ричард Тони (Tawney), Џорџ Кол (Cole), Е. Баркер, Етел Војнич (Ethel Voynich) ауторка чувеног романа *Обаг* (Gadtlly) чији су јунаци револуционарним жаром и подношењем надчовечанских патњи били узор Павлу Корчагину односно Островском за личности романа *Како се калио челик*. Мноштво је других фабијанаца који су својим деловањем оставили трајан траг на своје доба.

4 Цитирано код Ане Фремантле, *This Little Band of Prophets: The British Fabians*, New York, Mentor Books, 1960, p. 232.

значању”. Чим је завршио студије почео је да пише за *Daily Herald*, тада орган гилдсоцијалиста.⁵ По избијању рата пријавио се у добровољце, али је био одбијен због здравственог стања. Тада је отишао у САД где је радио на *Mc Gill* универзитету и на Харварду, дајући радове у којима је много више него у каснијим његовим радовима дошла до изражаја методолошка ригорозност и акрибија. У ове радове с великим научничким претензијама треба убројити: *Студије о проблемима суверенијетета* (1917), и *Ауторитет у модерној држави* (1919), као и неке друге који су објављени након његовог повратка у Енглеску као *Политичка мисао у Енглеској: од Лока до Бенџама* (1920) и *Основи суверенијетета и друшћ олеги* (1921).⁶

Сматра се да је Ласки извршио већи утицај у Америци него у Енглеској и да је један од фабијанаца који је највише утицао на интелектуалце у САД. Тај утицај је извршио током рада на Харвардском универзитету, затим преко чланова Лиге за индустријску демократију,⁷ која је

- 5 Гилдсоцијалисти су између 1906. и 1920. изложили једну од наразрађенијих и најконсистентнијих теоријских пројекција радничког самоуправљања у индустрији и у јавним службама (просвети, здравству, комуналним услугама и сл.) у којима би у саветима као органима управљања поред запослених били и делегати шире друштвене заједнице. Њихова идеја гранске организације привреде и функционалног представништва у којем би поред општеполитичког већа постојала и привредна већа (односно у једној разрађеној Коловој варијанти поред привредног имамо и просветно-културно и здравствено-социјално веће) била је инспирисана ширим концепцијама социјалног и економског плурализма, али је истовремено била и најразвијенији образац за реализацију таквог плурализма. У овом раду не можемо улазити у појединости гилдсоцијалистичких пројеката колико они заслужују, иако ћемо се на њих још осврнути код излагања Ласкијевих концепција плурализма. Кратак приказ основних идеја гилдсоцијализма види у нашем милогу „Основне концепције гилдсоцијализма о преображају друштва и облицима функционалне демократије” у *Архиву за љавне и друшћивене науке*, LXXIX, 1963 (№ 3).
- 6 Харолд Ј. Ласки, *Studies in the Problem of Sovereignty*, 1917; *Authority in the Modern State*, New Haven, Yale University Press, 1919; *Political Thought in England, Locke to Bentham*, London – New York, Oxford University Press, 1920; *Foundations of Sovereignty and Other Essays*, 1921.
- 7 Лига за индустријску демократију основана је у САД. Основао је Х. Лејдлер (Laidler) писац низа студија из области социјалне мисли и социјално-економских покрета. Била је оријентисана друкчије него чувена, синдикалистичким идејама инспирисана организација Индустријски радници света (Industrial Workers of the World – IWW) коју бисмо могли третирати као замисао некакве непосредно радничке синдикалистичке интернационале са радикалним ставовима у основи којих стоји идеја о радничком преузимању управљања државом и привредом. Лига је за разлику од IWW била умерена, инспирисана фабијанизмом. Сами фабијанци су је низ година евидентирали као своје „провинцијско друштво”. Лига се није везивала ни за једну политичку партију, па ни за социјализам као доктрину, али је настојала да утицањем на студенте и интелектуалце допринесе решавању неких облика беде и демократизовању односно проширивању учешћа људи у плодовима рада индустрије и повећању учешћа радника у одлучивању о питањима њиховог положаја. Међу члановима Лиге били су истакнути писци као Џек Лондон и Аптон Синклер (Sinclair), затим познати вођи америчких социјалиста Јуџин Дебс (Eugen Debs), у своје време раднички кандидат за председника САД и осуђеник због подршке

била нека врста фабијанске филијале у САД и инспирисањем практичних мера које је предузео Ф. Д. Рузвелт (Franklin Delano Roosevelt), које су познате под именом Њу дила (New Deal).⁸

Ласкијев биограф пише да је Харвардском универзитету Ласки био либерал у америчком смислу речи. „Он је био на страни потлачених, за синдикате и колективне преговоре, умерени социјалиста од оне врсте који стоје негде између либералног плурализма дотакнутог фабијанизма и гилдсоцијализма који је тада био модеран међу интелектуалцима у Британији”.⁹

У Енглеску се Ласки вратио после Првог светског рата, 1919, на позив да преузме предавања на Лондонској школи за економске и политичке науке. Тада поново долази у непосредан и свакодневни контакт с фабијанцима и гилдсоцијалистима. После једног скупа који је организовао Џорџ Кол, Ласки је, како каже, осетио да националне гилде нису за њега.¹⁰ Било је то доиста време кад је покрет радничке контроле и гилдсоцијализма у Британији већ почео нагло да опада под дејством економске кризе, политичког и финансијског притиска и слабости у функционисању неких грађевинских предузећа основаних на принципима гилдсоцијализма (заснована на принципу да послују без профита, она нису имала никаквих средстава ни резерви да поднесу потрес кризе). У то време Вебови у *Устави социјалистичке заједнице*¹¹ излажу теоријске оквире за друштвено-економски и политички систем социјалистичке државе, преузимајући и неке идеје плурализма. Те концепције током двадесетих година упоредо с идејама које излажу Џон Мајнард Кејнс (Keynes), Р. Тони, као и идеје Вебових из *Загружној њокрејџа њојрошача* (1921) и *Ојдања кайијалистичке цивилизације* (1923)¹² постају теме дана. Времена су се брзо мењала: револуционарна ситуација из времена пред крај и непосредно после рата припадала је прошлости; наступило је време кад је, како је неко рекао, у изобиљу било само демобилисаних војника и дугова и кад су криза, незапосленост и инфлација погађале низ земаља. Свега коју годину раније на конференцији Лабуристичке партије у Лидзу јуна 1917. била је под утицајем револуције у Русији из-

коју је пружао Совјетској Русији после октобарске револуције, и Норман Томас (Thomas) вођа независне социјалистичке партије у чијим програмским концепцијама је идеја радничке производне самоуправе имала значајно место. Чланови Лиге били су и Виљем Ширер (Schirer), историчар успона и пада Трећег Рајха, публициста Волтер Липман (Lippmann), филозоф Сидни Хук (Hook) и други.

8 Елеонора Рузвелт је писала да није сигурна да ли је њен муж икада читао неко дело британских фабијанаца, а за себе је била сигурна да није читала, али су иначе примали Вебове и били упознати са основним садржајем фабијанске доктрине.

9 Kingsley Martin, *Харолд Ласки*, р. 33.

10 Исто, р. 57.

11 Sidney and Beatrice Webb, *A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain*, London – New York, Longmans, Green and Co., 1920.

12 Sidney and Beatrice Webb, *The Consumer's Cooperative Movement*, London – New York, Longmans, Green & Co., 1921; и *The Decay of Capitalist Civilization*, New York, Harcourt, Brace & Co., 1923.

гласана резолуција која је захтевала непосредно успостављање у Британији Савета радника и војника по узору на руске совјете. Наредне, 1918. године био је прихваћен лавуристички програм који је написао Сидни Веб „Рад и нови друштвени поредак”.¹³ У њему је поред захтева минимум испод којег не могу да се снизе радничке наднице, да се национализацијом успостави демократска контрола над индустријом и да се вишкови богатства користе ради заједничког добра, био и чувени члан IV у којем се као циљ прокламовало: „Обезбедити за физичке и умне раднике плодове њихова рада и најправеднију расподелу на основу заједничког власништва над средствима за производњу и најбољег система народне управе и контроле сваке индустрије или службе, који се може постићи.” Додуше све ово време Сидни Веб је био против идеје радничке контроле. Сматрао ју је апсурдном и за збивања у Русији почео се озбиљније интересовати тек пошто је Лењин напустио идеје радничке контроле.¹⁴

У свим овим кретањима Ласкијеве идеје биле су најближе Вебовима, иако се није с њима у свему ни у потпуности слагао. По повратку у Британију изложио је више нових идеја, до којих је дошао у Америци, и извршио је извесне иновације у раду са студентима и у приступу проблемима друштвене организације. Како је један писац констатовао, за њега су по повратку из САД одлуке америчког врховног суда биле исто толико значајан предмет анализе колико и Аристотелова *Полиџика*. Или, другим речима, елементи емпиријског приступа политичкој теорији и политичком систему имали су трагове америчког прагматизма и јуриспруденције упоредо с утицајем британске уставне традиције, политичке мисли и идеологије либерализма и социјализма. Ласки је стицајем низа околности везаних за његово образовање, порекло, претрпљене утицаје, стечено знање и искуство, за политичке и друштвене прилике и покрете у време његовог формирања, готово природно и логично тежио да синтетизује елементе из два тока британске традиције – либералног и социјалистичког – у чијим матицама леже идеје слободе и једнакости.

Као круна и синтеза првог периода Ласкијеве делатности дошло је 1925. године његово најсистематичније дело – *Полиџичка граматика*.¹⁵ Он у овом раду констатује низ ограничениости политичке демократије и противречности које произлазе из односа економике и политике, односно економске и политичке власти. Све до овог дела Ласки је, по сопственим оценама, расправљао пре свега чисто техничка питања у политичкој филозофији.¹⁶ У *Полиџичкој граматички* покушао је да разреши неке дилеме о проблемима плуралистичке организације друштва које је поставио синдикалистички покрет и гилдсоцијализам. Ту он даје кри-

13 „Labour and the New Social Order” (1918).

14 Види: А. Fremantle, нав. дело, р. 221–222.

15 Harold Laski, *The Grammar of Politics* (1925). Постоји српско-хрватски превод према каснијем допуњеном и прерађеном издању: *Политичка граматика*, I-II, Београд, 1934–1935.

16 Харолд Ласки, *Политичка граматика*, I, „Пишчеве напомене поводом првог издања”.

тику и нуди алтернативе како идејама радничке контроле тако и старим етатистичким концепцијама строгог централизма. Он одбацује, како каже, „философију анархије”, која се не може бранити све „док људи иду разним путевима ка остварењу супротних жеља”. Другим речима, држава је неопходна све док постоје друштвене супротности које само она може решавати. С друге стране, „на извесној тачци приватна иницијатива престаје бити практична, и изнуђено прихватање општег начина рада постаје нужан услов колективне цивилизације”.¹⁷ Ласки дакле сматра да је на извесној тачци друштвеног развика социјализам неопходан. Он покушава конструисати друштвено-економски и политички систем социјализма који би довео до вишег степена демократије и до очувања човекових слобода. У *Политичкој џрамајици* су изложене ауторове концепције по којима је он остао познат и о којима ћемо касније више рећи. Ово остаје његово најсистематичније и најцеловитије дело упркос томе што је он сам изјавио 1938. да је дошао до уверења да су само марксистичке анализе државе истините и да је његова *Политичка џрамајика* означавала половину пута у његовој еволуцији: пола пута утолико што је, по његовим речима, већ тада гледао у држави средство помоћу кога поседничке класе штите своје привилегије. Мало пре те изјаве он је у *Слободи у модерној држави* писао: „Ма какве биле форме државе, политичка власт ће у ствари припадати поседницима економске моћи”.¹⁸ Томе је додао и мишљење да је основне својинске односе немогуће изменити без револуције. У његовој еволуцији, које је и сам био свестан, одлучујући утицај одиграла су збивања двадесетих и тридесетих година. У „лутањима”, која су више долазила до изражаја у практичним поступцима и стварању неких организација или придруживању односно приближавању другима, Ласки је у ствари због општих криза времена у којем је деловао долазио у моралне дилеме интелектуалца који трага за теоријским и политичким одговорима и излазима. Неки сматрају да су у томе опали његови интелектуални домети.¹⁹

У наведеној биографији Ласкија, К. Мартин сматра да су за британску левицу двадесетих година постојала три центра у која су били упрти погледи и који су могли, подстаћи одушевљење: Лабуристичка партија која је у тој деценији постала једна од великих националних партија потискујући традиционалне либерале с тога места и која је два пута дошла на власт путем општих избора; други центар је био Совјетски Савез у

17 *Политичка џрамајика*. I, стр. 5.

18 Харолд Ласки, *Liberty in the modern State*, 1954, р. 52. Ласки се у потврду свога мишљења позива на Харингтона, Медисона и Маркса.

19 Професор политичке теорије на Колумбија универзитету, Херберт Дин, написао је студију о политичким идејама Харолда Ласкија (Herbert Deane, *The Political Ideas of Harold J. Laski*, New York, Columbia University Press, 1955). Он сматра да је у Ласкијевим каснијим делима дошло до опадања теоријског нивоа, да је мање оригиналних идеја, а све више популаризације сопствених ранијих ставова и еклектичког приступа третираним проблемима. Дин ово приписује томе што је Ласки тридесетих година био заокупљен либерализмом и марксизмом.

којем још нису били приметни процеси у којима револуција једе сопствену децу; и Друштво народа, које се показивало као несавршено и крхко, али се фабијанцима и другим пацифистички оријентисаним организацијама чинило да пружа неке изгледе.

Иако су изгледале мирне, двадесете године су биле период многих прилагођавања. У то време зачињу се неке идеје и појаве које су оставиле свој печат на читави двадесети век. Идеје и техника владања тоталитарног друштва рађају се двадесетих година иако „плодови” тога семена „сазревају” тек наредне деценије. Обе Ласкијеве идеје на које овде желимо скренути нарочиту пажњу – идеја плурализма и залагање за проширивање слободе у модерној држави – представљају саме по себи антитезу ауторитарном тоталитаризму. За Ласкија не бисмо могли рећи да је предвиђао или антиципирао надолазак тоталитаризма, иако је јасно назирао неке елементе, већ да је настојао да синтетизује оно што је било најбоље у британској традицији борбе за политичке слободе и и већи степен једнакости и демократичности у односима међу људима.

Двадесетих година Ласкијев савременик и старији колега са универзитета и из Фабијанског друштва, Ричард Тони, дао је критику капитализма као аквизитивног друштва и изложио своје гледање на један од вечитих друштвених проблема – на једнакост.²⁰ Тони је једно време двадесетих година био и председник Фабијанског друштва и понегде се говорило о групи Тони-Ласки. Обојица су, као и многи други британски интелектуалци укључујући познатог економисту Џона Мајнарда Кејнза, били под великим утицајем идеја које је пре Првог светског рата изложио Џ. Мур (Moore) у својим *Принципима етике*. Он је, могло би се рећи, неокантовски, строго делио природу судова о чињеницама од судова о вредности, подручје света науке видео је у утврђивању шта је истинито, а шта лажно, а света морала у одређивању шта је добро, а шта рђаво. Оваквим концепцијама је пружена посредна подршка још од раније међу британским социјалистима преовлађујућем схватању да је социјализам ствар моралног избора, а не природне или друштвене законитости односно нужности. У даљем разматрању ова премиса води закључку да је слобода избора битна претпоставка социјализма.

Тони је 1927. ревидирао ранији програм Лабуристичке партије („Рад и нови друштвени поредак”, 1918) и дао је нову варијанту програма „Рад и нација” (Labour and Nation) на којем су лабуристи и победили на изборима 1929. године. Ова победа утицала је на неке Ласкијеве радне планове и обавезе. Он је, наиме, био позван да на америчком Браун универзитету одржи курс предавања, а део овог аранжмана је била и ауторова обавеза да предавања објави. Тако је настао рукопис књиге *Слобода у модерној држави*.²¹ Победа лабуриста 1929. довела је до лабуристичке владе која је позвала Ласкија да преузме функцију чла-

20 R. Tawney, *The Acquisitive Society*, 1920; *Equality*, 1931.

21 Харолд Ј. Ласки, *Liberty in the Modern State*, New York, Harper, 1930.

на комитета за делегирано законодавство (у ствари за доношење подзаконских прописа). Због тога, предавања није одржао, али је одлучио да припремљени рукопис објави, што је и учинио 1930. године. Ово је био период у којем је Ласки с великом преданошћу испуњавао и своје наставне обавезе на Лондонској школи за економске и политичке науке, па је и садржај својих предавања о проблемима слободе детаљно расправљао са студентима. Тема је била веома актуелна и у светлу еволуције либералне доктрине и у светлу догађаја који су били започели, и који ће проблем слободе наредних година учинити питањем од егзистенцијалног значаја не само за човека као грађанина него и за читаве народе, расе, континенте.

Током пет година које су протекле од објављивања *Политичке драматике* (1925) до објављивања *Слободе у модерној држави* (1930) фашизам у Италији је јасније показао своје антилиберално, антидемократско, антисоцијалистичко и тоталитарно биће и своју технику манипулисања и доминације, а и његови идеолози, као Алфредо Роко и Ђовани Ђентиле (Gentile), већ су били изложили политичке и филозофске основе фашизма, чији режим је у пракси показао како изгледа остваривање девизе да је појединац ништа, а држава све, или у другој варијанти да „рад ослобађа”.

Класична либерална гледишта о државном немешању у економске односе била су много раније доведена у питање, али је између завршетка Првог светског рата и економске кризе из 1929. и у овом погледу дошло до преломних схватања која су дефинитивно уобличена тек десетак година касније. Размере до којих су државне економске функције нарасле као последица ратних напора, нису могле промаћи пажљивим проматрачима економског живота којима је постајало јасно да се као субјекти економских односа јављају државе и да стање у тој области може имати последице глобалних, чак међународних размера. Џ. М. Кејнс је одмах после Првог светског рата, нарочито у делу *Економске последице мира* указао на неке противречности и слабости смиране економске политике према побеђеним централним силама, чија последица може бити довођење привреде у ћорсокак. У једном кратком чланку „Јесам ли либерал” он 1925. одговара потврдно, али упозорава да се данас не ради о расправљању историјских проблема либерализма, него о важним и хитним стварима од животног значаја за данашњицу. Наредне године објавио је рад *Крај лесе-фера* у којем подвргава критици, како он каже, метафизичке основе и претпоставке либерализма и констатује да је *laissez-faire* мртав и да планирање представља императив у којем држава има важну улогу. Кејнс је био један од аутора тзв. жуте књиге о индустријској будућности Британије, која је припремљена на тражење вођства Либералне партије којој је Кејнс припадао. И овде је истакнут значај планирања, а главни задатак економиста виђен је у томе да размотре шта је задатак државе у решавању проблема који су на дневном

реду и да пронађу који су облици владе у оквирима демократије најповољнији за обављање ових задатака.²²

Велика економска криза која је 1929. године погодила најпре САД, а затим читав низ других развијених и мање развијених капиталистичких земаља, била је догађај који је више него многи други поколебао класична либерална схватања о економским функцијама државе и подстакао низ мера (врло различите оријентације) којима држава интервенише у област економије и решава извесна социјална питања. Овакав интервенционизам добио је своју теоријску елаборацију и рационализацију у познатом Кејнсовом делу *Општа теорија запослености, камата и новца* (1935). Наравно, није Кејнс био једини либерал који је схватио застарелост класичних либералних принципа и неопходност државног интервенционизма. Ф. Д. Рузвелт је био један од либерала, али је његов Њу дил био једно од првих великих одступања од класичног либерализма с тежњом да се сачувају баш либералне вредности. Уосталом он је класичне либералне принципе слободе проширио тзв. новим слободама (*freedom from*) као што су слобода од немаштине, глади, страха и др.

Џон Дјуј (Dewey), познат по филозофским, педагошким и политичким идејама и акцијама, био је либерал са оријентацијом на друштвену акцију ради одбране либералних вредности. Он је један од утемељивача инструментализма, заговорник демократских метода образовања окренутих детету, дигао је свој глас против контроверзне пресуде Сакоу и Ванцетију, учествовао је у оснивању Либералне партије Њујорка, подржавао је Лигу за индустријску демократију, помогао је избеглице испред нацизма и фашизма и учествовао је у оснивању Нове школе за социјална истраживања (*The New School for Social Research*) која је управо окупљала такве избеглице, показивао је велико разумевање за совјетске проблеме све до великих чистки и познатих процеса, а тада је као седамдесетогодишњак отпутовао у Мексико да истражи оптужбе против Лава Троцког, да би после тога са стране совјетских функционера на њега била бачена анатема. Таква личност какав је био Дјуј схватила је да принципи класичног либерализма нису адекватан одговор на изазове нашег времена. Он је 1934/35 писао: „Опадање либерализма произишло је из тога што се он није суочио са алтернативама и није усвојио средства од којих зависи остваривање његових прокламованих циљева. Либерализам може бити одан својим идеалима само ако узме курс који води њиховом остваривању. Схватање да организована друштвена контрола економских снага лежи изван историјског пута либерализма, показује да је либерализам још увек оптерећен заостајцима из његове раније *laissez-faire* фазе са његовим супротстављањем друштва и индивидуе. Ствар која сада слаби либерални занос и паралише његове напоре јесте концепција да слобода и развитак личности, као циљеви, ис-

22 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of Peace*, 1919; *The End of laissez-faire*, 1926.

кључују коришћење организованих друштвених напора као средстава. Подруштвљена економика је средство за слободан развитак личности, као циља.”²³

У истом смислу, али због припадности социјалистичком покрету, Ласки је повезивао скалу либералних вредности и циљева не само са социјалном него са социјалистичком акцијом.²⁴ Од почетка тридесетих година чинило му се да Лабуристичка партија не пружа повољан нити одговарајући оквир за такву акцију.

Године 1931. Лабуристичку партију је захватила дубока криза, најдубља у целокупној њеној историји. Та криза је довела тако рећи до расула ове партије и до неверице код многих да се она уопште може опоравити. Иако се Лабуристичка партија опорављала брже него што се могло претпоставити јер су томе доприносиле и неке међународне околности, а пре свега настојања унутар саме те партије да се концепцијски прилагоди променама које су у друштву наступале,²⁵ ипак је ве-

23 John Dewey, *Liberalism and Social Action*, New York: Putnam's Sons, 1935, p. 90. Као допуну Успона либерализма (*The Rise of European Liberalism*, London, Allen & Unwin, 1936), Ласки је написао *Опадање либерализма (The Decline of Liberalism, 1940)*. Основна теза му је била да је либерална теорија била повезана са *laissez-faire* економском политиком па да је дошло до опадања либерализма стога што није успео да се прилагоди потребама економског планирања, а довео је и до порицања слободе онима који нису власници средстава за производњу.

24 За све то није нимало безначајно, али ни случајно, да је Ласки био добро проучио онај период развитака енглеске политичке мисли у којем се зачиње либерализам са Џоном Локом и у којем кулминира у својој класичној варијанти са периодом у којем делује Бентам (Х. Ласки, *Political Thought in England: Locke to Bentham*), као и да је исто тако проучио процес успона европског либерализма (Харолд Ласки, *The Rise of European Liberalism*, London, George Allen & Unwin, 1936).

25 Велике дискусије које су се у Лабуристичкој партији водиле тридесетих година о национализацији и облицима управљања национализованом привредом завршиле су победом етатистичких концепција о државном управљању путем јавних корпорација. Тада су потиснуте у задњи план све идеје о радничкој контроли и радничком самоуправљању, не само унутар социјалдемократије него и унутар комунистичког покрета. У то време Вебови су сигурно могли бити задовољни кад су у Совјетском Савезу видели да су сви раније разматрани облици управљања подруштвљеним средствима за производњу били потиснути у корист државних органа. У Лабуристичкој партији су дискусије о национализацији показале да се под тим мисли на подржављење одређених грана и да се у ствари подразумевало нешто што је ускоро постало један од темеља лабуристичке, а затим и социјалдемократске концепције – то је идеја мешовите економике у којој би јавна контрола кључних индустрија била допуњена могућношћу приватне привредне иницијативе у оним областима у којима такав облик може најбоље задовољити потребе потрошача односно друштва. Други један концепт који се развио у Лабуристичкој партији односно Фабијанском друштву тридесетих година, а стекао је широку подршку не само код социјалдемократских партија после Другог светског рата него касније и код западноевропских комунистичких и сличних партија, био је концепт демократског социјализма. Једно значајно дело посвећено овој идеји објавио је 1940. године Е. Дарбин (Е. F. Durbin, *The Democratic Socialism*). И на крају трећа значајна идеја која је имала сличну судбину као и претходне јесте идеја о држави благостања. Она је у тесној вези са схватањима социјалне функције и природе

лики број виђених лабуриста, међу њима и Ласки, потражио оквире за своју акцију изван Лабуристичке партије.

После велике кризе Лабуристичке партије која је букнула 1931, Ласки је постао један од оснивача Социјалистичке лиге (Socialist League). На годишњој конференцији Лабуристичке партије 1932. године, истичући да говори као обичан члан, Ласки је изјавио да ако је бирати између платформе конзервативаца с једне стране и Хари Полита (Harry Pollit, секретар Комунистичке партије Велике Британије) с друге стране, он је за платформу Харија Полита. Године 1934. отпутовао је у СССР. Тамо је одржао једну серију предавања због којих га је напала совјетска штампа, а кад се вратио у Британију доживео је жесток напад конзервативних снага. Лондонској школи за економске и политичке науке био је постављен захтев да Ласкија дисквалификује као наставника. Наставно особље супротставило се таквом захтеву. Због тога је цела Школа била доведена у велике неприлике, јер су се појавили захтеви да јој се ускрате државне субвенције. До овога није дошло јер је влада водила рачуна о јавном мњењу, а и због тога што је знала да су захтеви за дисквалификавање наставника због њихове научничке односно предавачке активности врло непопуларни и касније остају као неизбрисива мрља, као што је то показао и случај са онемогућавањем Бертранда Расла да држи предавања на америчким универзитетима у време Првог и на почетку Другог светског рата, као и реаговања на мере ауторитарних режима који су наставнике протеривали са универзитета због њихових идејних опредељења. Ласки је са сер Стафордом Крипсом (Cripps) и другима развио изразито левичарску делатност, а велики подстрек за то давало им је осећање да је европска демократија у кризи.

Прво издање *Слободе у модерној држави* (1930) било је под утицајем дубоког утиска што га је на писца оставила економска криза и неки политички догађаји међу којима је успон фашизма био најобеспокојавајући, а неуспех лабуристичке владе у Британији разочаравајући. Сличан утисак је остављао и неуспех либерално-демократске Вајмарске републике. Зато је Ласки закључивао да је фабијански градуализам тј. веровање у кретање друштва ка социјализму путем постепених реформи, у пракси немогућ и да стога остаје као једини пут општи напад на капитализам и увођење опште национализације тамо где нека радничка

савремене државе и у принципу је садржана, мада није употребљен тај израз, у радовима Вебових, Ласкија и других фабијанаца. Иако ни Ласки није у својим радовима двадесетих и тридесетих година употребљавао израз „држава благостања” многи за оне концепције које је он тада излагао данас користе управо овај израз. Иначе термин „држава благостања” (welfare state) употребљен је тридесетих година да би се изразила схватања о функцијама државе која су била потпуно супротна тада широко распрострањеним схватањима о „држави моћи” (power state) којој је повећање сопствене моћи, силе, основна преокупација, а употреба насиља и терора да се то постигне уобичајено средство. (О пореклу термина в. Barbara Wooton, „Is There a Welfare State? – A Review of Recent Social Change in Britain”, *Political Science Quarterly*, LXXVIII, 1963, No 2).

партија дође на власт. Чинило му се да демократија није у стању ни да реши проблем сиромаштва ни незапослености и да, ако је то нужно за решавање ових виталних проблема, демократија може и да се жртвује.²⁶ За њега су биле само две могућности које су се нудиле као реалне алтернативе: социјализам совјетског типа или фашизам. У раду *Држава у теорији и пракси* (*The State in Theory and Practice*, New York, Viking Press, 1935) писао је о неопходности револуције као бабице друштвених прамена, али је почетком Другог светског рата напустио овакве идеје у прилог „револуције по пристанку”.

Године 1936, интелектуалци незадовољни стањем у лабуристичком покрету основали су Left Book Club (Клуб левичарске књиге). Међу оснивачима били су познати издавач Виктор Голанц, Харолд Ласки, Џон Стрејчи, који је тада био комуниста (али је после пакта Молотов-Рибентроп у знак протеста напустио КП и вратио се у Лабуристичку партију).²⁷ То је било у време шпанског грађанског рата и све јаснијег испољавања праве природе фашизма. Занимљиво је да су књиге које је издавао Клуб левичарске књиге избегавале ма какву критичку анализу совјетске праксе. Чак су и Вебови који нису били нимало блиски радикалнијој левици, средином тридесетих година отишли на дужи студијски посет Совјетском Савезу после којег су објавили обимно дело *Совјетски комунизам – нова цивилизација?* у издању Клуба левичарске књиге. За њих се касније говорило и писало да им је због дубоке старости била попустила способност критичке анализе и да су их тренирани водичи водили као туристичке госте аранжирајући сусрете и посете на такав начин да су видели само оно што су совјетски водичи желели да ови „виде”.

Руководство Лабуристичке партије је 1937. упозорило Ласкија да је чланство у Социјалистичкој лиги неспојиво с чланством у Лабуристичкој партији. Он се опет, приклонио Лабуристичкој партији и постао члан њеног националног руководства (Националног извршног комитета). Ипак, његова изјава из 1938, коју смо већ навели а којом подржава марксистичко схватање о држави као средству помоћу којег поседничке класе штите привилегије, показује да се дисциплина која се од њега тражила ограничавала на партијску припадност, а није улазила у његова теоријска гледишта.

26 Чинило му се да је демократија у целини у кризи: Харолд Ласки, *Democracy in Crisis*, London, Allen & Unwin, 1933.

27 Џон Стрејчи је почетком педесетих година у лабуристичкој влади био министар одбране. Његова књига *Savremeni kapitalizam* (*Contemporary Capitalism*, Лондон, 1956), која је за годину дана доживела два издања, представља једну од првих критичких испитивања структуралних промена у оквиру капитализма из пера једног левичара који не игнорише позитивне чињенице и анализира и многе социјалне последице промена до којих је дошло, као и улогу синдиката и других субјеката односа рад – капитал. Анализе које је дао познати совјетски економиста Еуген Варга (*Промене у капиталистичкој привреди услед Другој светској рат*) више су биле окренуте односу држава – привреда и процесу концентрације и нарастања економске моћи.

У току Другог светског рата објавио је обимно дело *Размајтрања о револуцији нашеј доба* (1943) где износи да уједначавање економских услова живота сматра битним елементом економске демократије и једним од основних циљева ради којих се води Други светски рат. Противречност између политичке и економске демократије остаје по његовом мишљењу врло дубока и њено решавање је неизбежно, било „револуцијом по пристанку”, било другим револуционарним методама уколико први начин не би успео. Наиме, већ тридесетих година он је говорио о „револуцији по пристанку” тј. о могућности да економски владајући слојеви разумно пристану на промене које би побољшале положај потлачених и у економској и у политичкој области. Он је исто тако писао о потреби „прилагођавања продукционих односа производним снагама” као предуслову да једно друштво преживи. Али је сматрао да је јаз неједнакости сувише дубок да би се могло олако претпоставити његово превазилажење. „Дубина наше неједнакости” – писао је Ласки – „у ствари је тако мало дотакнута прогресом политичке демократије за последњих четрдесет година да није претеривање рећи да две нације на које је Британија подељена, још увек тешко да имају заједничку културу. А вера богатих у политичку демократију је строго условљена прећутном претпоставком да њени принципи нису применљиви на економску област.”²⁸ Из овога је Ласки извлачио закључак о неизбежности револуције у случају отпора капиталиста, па је апеловао на разум да би се избегло упропаштавање нада које пружа савремена цивилизација. Указујући на незадовољство радника њиховим положајем, он је истицао да је циљ „револуције по пристанку” једноставно: отворити перспективу проширивања благостања.²⁹ Пошто се држава променила од *laissez-faire* државе у државу „социјалне службе”, Ласки је сматрао да ради испуњења њених социјалних функција она мора савладати супротност између политичке и економске демократије.

Ласки за време Другог светског рата пише да се не ради само о ограничавању приватних власника него и класе економских менаџера који су стекли огромну моћ с којом неодговорно располажу, па „револуција нашег доба” мора значити демократизацију економске моћи у њеним разноврсним облицима.

„Заиста – писао је Ласки – врло дуго је сматрано за анахронизам то што су уочили сви који су посматрали раст индустријских гиганата, на једној страни и на другој страни запазили појављивање касте економских менаџера углавном истакнутих због своје вештине у финансијским манипулацијама, који су подједнако господари и њиховим акционарима и потрошачима, а нису ретко у ситуацији да чак и државе уцеђују. Њихова власт је толико широка по обиму, колико је и неодговорна по дело-

28 Харолд Ласки, *Reflections on the Revolution of Our Time*, Лондон, 1943, р. 34.

29 *Ibid.*, р. 176.

вању. Ми смо достигли степен у историјској еволуцији где или њихова власт има да се потчини интересима заједнице, или ће интерес заједнице постати трагични псеудоним за њихову власт ... Демократизација економске моћи у овом смислу је оно зашто се, у последњој анализи, овај рат водио ... Ми се не можемо надати да ћемо постићи демократизацију економске моћи, ако су они који контролишу својину, специјално у ери гигантских корпорација, због тога у ситуацију било да приграбе специјалне привилегије или да поступају на један арбитран начин. Тешко је видети како можемо спречити рађање ових појава сем да витална средства за производњу буду поседована од стране заједнице као целине и непосредно у њеном сопственом интересу.”³⁰

У питању ко би у име заједнице као целине био субјект интереса и овлашћења, Ласки одговара – држава. У ствари, Ласки се од некадашњих плуралистичких концепција временом све више приближавао етатистичким фабијанским концепцијама. У току Другог светског рата део тих концепција је већ „држава благостања”. Прилог тим концепцијама дали су и либерали, којима је припадао и Лорд Бевериџ (Beveridge), некадашњи ректор LSE и аутор чувеног извештаја и плана о послератној реконструкцији Британије и о политици пуне запослености, социјалног и здравственог осигурања и другим аспектима државе благостања. У оквиру тог концепта, и углавном не излазећи из њега, и Ласки је држави наменио одређену улогу: „Држава мора поседовати и контролисати земљу ... Мора се успоставити државна контрола извоза и увоза ... Мора, даље, да се успостави државно власништво и контрола транспорта, горива и енергије ... На овој основи било би могуће озбиљно почети процес демократизације економске власти ... или политичка демократија мора бити господар економских монопола или ће економски монополи бити господар политичке демократије.”³¹ Ласки се оградавао да се не ради о преузимању читаве индустрије, а неколико година касније је изјавио и да не верује у то да постоји „једна ’класа’ организатора довољно уједињена погледом на живот, интересима и покретљивошћу да би организовала успостављање своје доминације; и ја не видим разлога за претпоставку да је раздвајање својине од контроле у индустрији пренело на организаторе једну стратешку препој над људима него је још увек основна моћ финансијера који имају последњу реч.”³² Можда и ове противречности у његовим ставовима илуструју ону констатацију о опадању методолошке ригорозности. Али и само време у којем је деловао и писао морало је деловати не само динамизмом и дубином промена, него и правим политичким вртлозима у којима су се смењивали наде и разочарање, искривале нове дилеме.

30 Ibid., p. 307.

31 Ibid., pp. 308, 309 и 310.

32 Харолд Ласки, „L'Etat, L'Ouvrier et le Technicien”, u George Gurwitch (ed.), *Industrialisation et technocrat*, Paris, 1949, p. 157.

Други светски рат почео је као сукоб демократије и фашизма. Демократска коалиција водећих антифашистичких сила имала је као своју ратну девизу обновљени либерални кредо. Председник САД, Ф. Рузвелт, по својим идејама и стремљењима неолиберал, проширио је класично либерално поимање слободе. Он је с британским премијером Винстоном Черчилем августа 1941, пре ступања САД у рат, потписао „Атлантску повељу” у којој су изложени принципи у име којих се води антифашистички рат. Тој „Повељи” се почетком 1942. придружио и Совјетски Савез и та чињеница је многим демократима и либералима, укључујући и Ласкија, уливала дубоку веру у могућност реконструкције послератног света на принципима демократије и слободе. Политички сукоб између ратних савезника и победника, односно између Совјетског Савеза и тзв. западних демократија, родио је нове дилеме. Управо у почетку рађања тих нових дилема, Ласки је 1948. објавио треће издање *Слободе у модерној држави*. Као што га је успон ауторитарних режима тридесетих година уверио у значај његовог рада и навео га на неке допуне 1937, тако је и десет година касније настојао да своје дело допуни делом онога што је његово ново искуство у једном бурном времену показало као релевантно за проблем слободе, а што је он изложио у тренутку кад му се већ чинило да тај проблем добија у значају, а да нисмо много ближе његовом решавању него што смо били у тренутку кад се њиме почео бавити. Зато неки помало песимистички тонови провејавају у његовом посмртно објављеном раду *Дилеме нашег времена* (1952).³³

Схватања Харолда Ласкија о начину решавања појединих проблема друштвеног и политичког живота мењала су се, а нарочито у периоду између два светска рата. Али, у ширим историјским оквирима посматрано, његова гледишта у суштини следе две тесно повезане идеје британске политичке мисли потоњих векова. То су проблем слободе и с тим везан проблем организације друштва, односа друштва и политике односно владе, економије и политике или друкчије речено, односно из другог угла посматрано, проблем и постизање друштвене аутономије у односу на владу, економске и социјалне једнакости, и, у наше време, остваривање индустријске демократије проширивањем политичке демократије. Проблем демократске конституције друштва, у британској политичкој теорији још од времена пуританске револуције није сагледаван само као питање изборног права и учешћа грађана. Посесивни индивидуализам је настојао да *citoyen* добије право гласа у политичким стварима, као што је то радикално хтела и француска револуција. Али, постављало се и питање учешћа различитих друштвених група, мањина, корпорација, ужих заједница, организација посредством којих се одвија реални друштвени живот. Док је на пример Русоова концепција подразумевала укидање свих корпорација унутар политичког тела како би обезбедила да оно буде хомогено и да никакав партикуларизам не

33 Харолд Ласки, *The Dilema of Our Time*, Лондон, 1932.

стоји на путу изражавања и остваривању „опште воље”, енглеска је мисао подржавала аутономију мноштва група и интереса чија је и правна самосталност била гарантована повећама датим појединим корпорацијама, компанијама, градовима, индустријама. Зато, пре него будемо конкретније говорили о Ласкијевим идејама плурализма и о слободи у модерној држави, осврнућемо се укратко на неке моменте из дуге британске историје борбе за слободу и за индивидуалну и друштвену аутономију односно самоуправу, јер је на традицији те борбе Ласки формиран и у њеном духу је формулисао своје основне идеје.

II

Човекова права и слободу, или из другог угла гледано, човекова могућност да постане личност међу једнакима у ужим и ширим заједницама, представљају проблеме који се у контексту човековог политичког организовања и положаја у организованом друштву, јављају као предмет социјалне и политичке филозофије, права, књижевности, уметности, тако рећи од првих писаних трагова које је човек оставио о својим размишљањима, а од времена грчких софиста до данас предмет су готово свих значајних покушаја систематског разматрања положаја човека у односу на власт у друштву односно држави, и у односу на друге људе. Нови век европске историје донео је коперникански обрт у третирању човека у односу на друштво и државу, стављањем јединке у центар пажње хуманистичке и демократске политичко-филозофске и правне мисли. Нису томе линеарно доприносили сви историјски чиниоци који су деловали током потоњег миленија европске историје. Велика заслуга припада модерној филозофији човека са бројним школама и правцима, затим науци заснованој на експериментима и емпирији, а томе је неизмерно допринела ослободилачка и демократска мисао и постепено изграђивање демократских политичких и правних установа које су се рађале у борби против готово истовременог успона апсолутистичке државе до размера једног вештачког бића, чудовишта – Левијатана.

Ренесанса није била само препород на бази идејног наслеђа античког хуманизма, нити је означавала само почетак нових научних погледа на свет, друштво и човека који се уздиже на престо у односу на оно што га окружује, него је то у политичком смислу и период у којем теку веома дивергентни процеси формирања ширих територијално-политичких и економских целина. У том процесу, с једне стране, владари хоће да учине човека све мање приметним подаником националне државне заједнице, а с друге стране баш ту почиње човеков мукотрпни и делимично плодни напор да избори своју моралну и друштвену аутономију и право учешћа у контроли политичке власти. Тежња за формирањем националних држава на ширем простору путем централизације управљања, често је принуђивала владаре да траже компромисе с племићима или пак

да с народом праве савезе против самовољних феудалаца. Владари централизацију и јачање своје моћи не постижу само јачањем војске, иако је њихову премоћ над феудалцима повећавала нова ратна техника, све већи војни арсенали и радионице војне опреме и бродова, него и тиме што граде градове, флоте, оснивају судове и доносе прописе који важе на великим пространима, прикупљају дажбине, одузимају имања једнима и додељују их другима, уводе администрацију у поступку пред којом све више бледи лична обојеност краљевских поступака и мера, а све више у државним пословима краљевску свиту замењује бирократија. човек је био принуђен да између нових левијатанских структура моћи, као рани хришћани у катакомбама, дубе тунеле у којима може развијати своје стваралаштво, економску и техничку предузимљивост, моралну аутономију, која у низу земаља после реформације постаје и аутономија у односу на црквену организацију.

На преласку из средњег у нови век, аутономни градови постају средишта у којима се крешу искре мисаоног пламена и повремено разгорева морални и интелектуални бунт, који за разлику од оног сељачког, жешћег али мање плодносног, ствара све више простора за човекове духовне слободе и њихове институционалне гаранције. У овом процесу власт је подаривала народу само оно што је морала, односно што је народ сам изборио силом или претњом да ће његове сабље говорити у његово име – како су то енглески племићи 1215. запретили краљу Јовану Без Земље да би од њега искамчили „Велику повељу слободе” (*Magna Charta Libertatum*), камен темељац на којем се развијају касније слободе и права енглеских грађана, први славни документ којим се феудална воља енглеских краљева подводи под утврђена правила, односно право.

Дуга је и трновита била борба Енглеза да оном неодређеном начелу о „правима Енглеза” (*rights of Englishmen*) што га је формулисао Џон Фортескју (*Fortescue, De laudibus legum Angliae*) у XV в. као врховни судија, дају намењени му садржај, а то је да уз принцип народног пристанка буде фактор ограничавања владарске власти и мерило енглеским судовима. Борба народа који се бори за очување старих и извојевање нових права и сврстава се иза парламента односно Доњег дома с једне стране и краљевске власти и оних који је подржавају с друге стране, водила се с променљивом срећом и у „више рунди”. Водила се и на плану доктринарних концепција и на плану практичне политике, речју и маћем, али водила се континуирано.

Као што идеја слободе има дубоке корене и дугу историју, тако је има и идеја једнакости, која се као једна од нити провлачи кроз целокупну историју друштвене мисли и политичког друштва. Новију историју енглеског друштва прожима борба потлачених за једнакост. Но, у целини гледано, у историји енглеског друштва примарнија је и видљивија била, више је трага оставила, борба за политичке слободе него борба за једнакост. С повременим изузецима, тражење једнакости је најчешће

значило тражење равноправности тј. правне једнакости која би налазила израз у принципу да је закон једнак за све. У самој идеји о урођеним правима Енглеза била је имплицитна и идеја о правној односно статусној једнакости. Један од првих енглеских трактата о једнакости (иако не потпуној) била је *Ушојија о комунистичкој заједници* коју је 1516. објавио сер Томас Мор, у католичком календару свети Томас Мор. Он је под утицајем Платона и ранохришћанских учења закључио да се само уз заједничку својину могу савладати зла која прате човека. У земљи неправди коју Мор критикује лако је препознати ондашњу Енглеску у којој „овце поједоше људе”, а протеранима са села прете казне тзв. крвавог законодавства. Према овим суровим законима, онима који су морали напустити своја сеоска огњишта прете драконске казне: ако се неко ухвати у скитничењу бивао је сакаћен, без обзира на разлоге из којих се одао скитничењу, а у случају да се поново ухвати на истом делу могао је бити обешен. Мор, који је извргао критици овакву праксу, супротстављао се и укупној политици Хенрија VIII чији је канцелар био, а нарочито је био противан његовој политици одвајања англиканске цркве од утицаја и контроле Рима. Због тога је био осуђен и погубљен.

Крајем столећа у којем је објављена *Ушојија*, а њен аутор погубљен, Ричард Хукер (Hooker) је у *Законима хришћанске заједнице* (*Laws of Ecclesiastical Polity*, 1594) покушао оправдати апсолутизам династије Тјудора и то помоћу теорија народног суверенитета и друштвеног уговора, које су обновљене баш у том веку с циљем да се помоћу њих образложи захтев за ограничавање краљевог апсолутизма. Хукерова теза је гласила да ако су људи једном пренели суверенитет на краља, они су му вечно обавезни на потпуну покорност. Други су, међутим, из сличних премиса извлачили друкчије закључке.

Теорије о ограничавању владарске власти, тзв. монархомашке теорије, нашле су у теорији друштвеног уговора и народног суверенитета оруђе којим су објашњавали да краљева власт произлази из народа, да су народ и краљ у узајамној обавези и да тиранско понашање краља ослобађа народ обавезе послушности и чак даје народу право, не само да збаци таквог владара, него и да га убије (право тираницида). Овакве теорије распрострањене су у Француској после вартоломејске ноћи (1572) и једно од првих дела ове врсте у којем је обновљена теорија друштвеног уговора био је анонимни спис *Vindiciae contra tyrannos* (1579). Монархомашке идеје брзо су прихватили у Шкотској. Џорџ Бјукенан (Buchanan), који је био васпитач малолетног краља Џемса VI, усмерио је своја разматрања *О краљевској властии код Шкојланђана* (*De iure regni apud Scotos*, 1578) против краљевског апсолутизма на основу схватања веома раширеног у Шкотској да краљева власт проистиче из народа. Џемс VI није послушао свога учитеља, већ је због јаких родбинских веза с француским католицима прихватио супротне теорије које су ови проповедали. Још пре него је постао енглески краљ Џемс I, написао

је Истински закон слободних монархија (*The True Law of Free Monarchies*, 1598) у којем прибегава теорији о божанском пореклу краљеве власти. Он природу краљеве власти упоређује с очинском влашћу у породици и сматра да она почиње деловати од часа краљеве заклетве народу. Опасност анархије он приказује као већу него опасност тираније. Као аргумент за своје циљеве користи и то да ако је некада и било друштвеног уговора, не може се једној страни дати право да просуђује да ли је друга страна прекршила уговор. Сматрао је да је државна, англиканска црква нужна за сигурност владарске власти („Ако нема бискупа нема ни краља”). У оправдавању апсолутизма помогао му је и његов канцелар, познати филозоф, утемељивач експерименталних наука, политички писац и правник Франсис Бекон (Bacon). Бекон је положај краљеве власти бранио потребом развијања права на основу разума и природног права, без обзира на садржај „општег права” (common law). Он је својим поступцима дао основа потомцима да закључе како његова генијалност у области науке и филозофије није била праћена ни приближном моралном величином.³⁴

Чарлс I, енглески краљ којег ће пуританска револуција послати на губилиште, па ће он тако претходити Лују XVI и Николају II, био је већ првих година свога владања суочен са захтевом да потпише Петицију о правима (1628), која би оснажила принципе Велике повеље о слободама. Његова потреба за финансијским средствима принуђивала га је да сазове парламент који би му та средства изгласао, а зазирање и одбојност према таквом телу упућивали су га да парламент распусти. Уосталом, израз „слободне монархије” у наслову дела његовог оца значио је монархије слободне од парламента као посредника. Сукоб краља и парламента који је почео 1642. довео је не само до тога да је краљ остао без главе, него је укинута и монархија, па је Енглеска постала република односно „заједница” тј. Комонвелт (Commonwealth).

У пуританској, као и у већини других револуција, настало је мноштво докумената и мање или више радикалних списа у којима су се тражиле нове слободе, промене, једнакост, рушења старог, стварање нових установа. Једна од радикалнијих струја међу индипендентистима који су водили револуцију били су „левелери” тј. „једначари” чији је вођа био Џон Лилбурн (Lilburne). Назив „једначари” наденули су им противници (Чарлс I или Кромвел?) да би им импутирала како су заговорници економске једнакости која води анархији. Они ово нису прихватили; залагали су се само за једнако политичко представништво. У великим дебатама које су се у армији водиле поводом предлога писаног устава, један од њихових представника је рекао: „Ја не чујем ништа што би ме убедило зашто било који човек који је рођен у Енглеској не би имао свој глас у бирању већника ... Ја не налазим ништа у божјим законима према чему би племић бирао двадесет већника, добростојећи центлмен два, а

34 В.: Т. Б. Маколи, „Лорд Бекон” у *Есеји*, Београд: „Култура”, 1960.

сиромах ни једнога; нити налазим такве ствари у природним законима, нити у међународном праву.”³⁵

Једна од основних идеја левелера била је она о пристанку (consent) као основу народне владе и човекове слободе. Тиме они антиципирају оно што нам је код Лока познато као влада по пристанку. Предлог устава, скраћено названог „Споразум народа”³⁶ изражавао је левелерске погледе и наишао је на отпор других струја у Кромвеловој армији. Тај устав је на крају у првобитној верзији објавио сам Лилбурн у своме раду са карактеристичним насловом *Основи слободе* (1648).³⁷ Једнодомни парламент, односно представничка скупштина, изабрана на две године на основу пропорционалног система, представља људе, а не имовину, корпорације или друге интересе. Тако имајући превласт у односу на извршну власт, ово тело у ствари има само делегирану власт (јер власт у основи припада самом народу), која је ограничена и не може на било који начин одузети неко од основних права људи, која су левелери третирали као урођена права (native rights) сваког човека. Одатле човеков пристанак, непосредно или посредством бирања представника, чини основ конституисања власти. Та основна права антиципирају она која ће помињати Лок, па „Декларација независности САД” и затим француска „Декларација о правима човека и грађанина”. То су право на живот, слободу, сигурност, имовину. Ово је корпус права која чине основу „англосаксонских слобода” и из њих се изводе друга права и гаранције, као што су принцип да ниједно дело није кажњиво ако није претходно као такво било предвиђено у закону (nullum crimen) што је такође било предвиђено у „Споразуму”, или „habeas corpus” које ће бити извојевано неколико деценија касније.

Једна друга група радикалнијих следбеника идеје једнакости у пуританској револуцији били су дигери тј. копачи. Они су били изданак левелера, иако их ови нису признавали. То је била мала група која је желела да мирољубиво заједнички обрађује земљу и тако ствара средства за живот. „Једначари” су били далеко од сваке помисли о комунистичкој једнакости, па су у једној од више верзија „Споразума” то и изразили предвиђајући кажњивост покушаја успостављања комунизма. Али, друге струје су биле против „копача”, па су их суседи узнемиравали и војска на крају растерала хапсећи њиховог вођу Џерарда Винстенлија (Gerrard

35 Цит. код А. S. P. Woodhouse (ed.), *Puritanism and Liberty*, Being the Army Debates (1647–9) from the Clarke Manuscripts, Chicago, University of Chicago Press, 1951, p. 53. Речи је изговорио пуковник Реинбороу (Rainborough) један од левелера, који учествује у армијским расправама с Кромвелом и његовим зетом Ајретоном (Ireton).

36 Пун наслов никада прихваћеног предлога устава био је „An Agreement of the People for a Firm and Present Peace upon Grounds of Common Rights”; в.: Samuel Rawson Gardiner (ed.), *Constitutional Documents of the Puritan Revolution*, Oxford, Clarendon Press, треће рев. изд. 1906.

37 John Lilburne, *Foundations of Freedom*, 1648.

Winstenly). Говорећи језиком старозаветних пророка, а излажући пантеистичке мисли, он је ствар сиромашних најдоследније бранио и несумњиво је један од најрадикалнијих мислилаца XVII века. По њему је велики творац, Разум, учинио земљу заједничким благом звери и људи, па сваки крупни земљовласник отеловљује нарушавање заповести „Не укради”. За њега је сами Исус вођа левелера, а сиромашни ће наследити земљу. Његово дело *Закон слободе* представља једну комунистичку утопију у којој је укинута приватна својина, најамни рад, новац, а уведено опште образовање, општа изборност за све јавне функције са једногодишњим мандатом, обавезно недељно окупљање ради учења уместо црквених молитви и казна за свакога ко би изјавио да је неки комад земље његова својина.³⁸

Савременици и активни делаоци у време пуританске револуције били су поред низа у то време значајних личности и писаца и велики песник Џон Милтон; затим претеча многих политичких идеја и решења, Џемс Харингтон; и један од незаобилазних мислилаца у модерној теорији државе, Томас Хобс. Њихова најважнија дела, поред неколико горе поменутих и велики број других које простор не дозвољава ни да се помену, настала су или угледала светло дана у свега неколико година током којих пуританска револуција доживљава свој успон и климакс.

Џон Милтон, песник ремек-дела *Изјубљени рај* био је ватрени републиканац, посебно одан политичким слободама и пре свега слободи мишљења и изражавања. Један од својих првих радова објавио је, без да га је у складу с важећим законом поднео цензури. Његово дело *Ареопагика* написано је 1644. у форми обраћања парламенту да опозове непопуларни закон о цензури. Иако закон није опозван, дело је постало толико популарно да је утицало да се закон престане примењивати. Милтонов је основни разлог залагања за слободу уверење да ће истина победити у коштацу са неистином „у слободном и отвореном сусрету”. Ово је у ствари подразумевало дијалог оних који заступају различита мишљења, јер он заговара да се „ветрови свих доктрина ослободе да се разиграју на земљи”. „Ко убије човека – пише Милтон – убије разумно биће, слику божју; али ко уништи добру књигу, убија сами разум”. Милтонови политички списи нису достигли ниво његових литерарних дела. У некима је бранио право на краљеубиство и право на револуцију пошто власт припада народу, али је ове последње идеје недовољно развио и није заговарао идеју народног суверенитета. Један рад је написао по поруци Државног савета (Кромвеловог) да би умањио популарност неких критика које су замерале смакнуће краља, али је овај Милтонов рад испао површан, као и већина дела, чак и великих уметника, кад се пишу по политичкој поруци. Уз то, ту је дошао до изражаја; известен пре-

38 Gerard Winstenly, *The Law of Freedom* (1652). B.: Gerard Winstenly, *Works*, ed. by George H. Sabine, Ithaca, Cornell University Press, 1941.

зир према народу, што је у време после реформације био чест случај. Он је, опет у одбрану народа написао једно дело с републиканских позиција – *Одбрана енглеског народа*, I и II (1650. и 1651).³⁹ Овде опада његов ентузијазам према Кромвелу и долазе до изражаја Милтонове бојазни да се спрема нова аутократија. Стога он напада сваку владавину људи, али не даје, како би се очекивало, предлог за владавину закона, него се његова републиканска алтернатива састоји у владавини мудре мањине.

Кромвелова амбиција да Комонвелту Енглеске да писани устав крахирала је због једне његове друге амбиције – да буде неограничени господар. С једне стране његово политичко деловање и прокламовани циљеви обавезивали су га да прогласи републиканско уређење, успостави изабрани парламент као највише законодавно тело и да донесе устав. Пројект тога устава познат је као „Инструмент владања”. Али, Кромвел је упркос парламента и устава хтео да буде носилац неограничене власти уз ослањање на армију и престиж у јавности. Откако је победио у тзв. другом грађанском рату (који је 1647. отпочео међу онима који су победили краља) и откако је дао погубити краља и извршио чистку парламента избаивши презвитеријанску већину (1648), он је *de facto* постао неограничен. Узео је за себе функцију и титулу лорда-протектора Енглеске, па је парламенте распуштао по својој вољи, чим би њихов састав или деловање указивали да може задрети у његова овлашћења и амбиције. У нади да би био умеренији кад би био проглашен за краља, посланици су му то понудили. Мислили су да би се тако и на њега односила сва она ограничења која је енглеска политичка теорија већ била истакла и ради којих се водила толика политичка борба, а од којих смо ми поменули само мали део.

Требало би узети у обзир рецимо сву ону борбу коју су правници водили још од XII и XIII в. и коју је сер Едвард Коук (Сок) водио с таквом речитошћу и храброшћу са Џемсом I и Чарлсом I, остављајући дела која су инспирисала политичке актере и правнике и у време пуританске револуције. Уосталом, Кук је написао нацрт „Петиције о правима” (1628) коју је краљ Чарлс I био принуђен да потпише и која је поред Велике повеље (Magna Charta) чинила основе дотадашњих уставних права грађана и ограничења владара. Све ово је утицало да се добар део аргумената који су се износили раније против краља, сада може односити на Кромвела као апсолутног шефа републике.

Колико су снажне извесне тенденције и пориви кад се ради о приграбљивању власти, показује и пример кад један републиканац какав је био Кромвел не може одолети монархистичким искушењима у републиканском облику. То се уосталом показало и на крају Кромвелове владавине кад је свога нимало способнога сина успео прогласити за свога наследника, да би овај после две године прихватио чин рестаурације као најбољи за Енглеску.

39 John Milton, *Defensio populi anglicani*, 1651.

Енглези су извукли поуку за касније: да у сваку власт треба у принципу сумњати, јер свака тежи да постане неограничена. То не зависи много од тога о каквим се људима ради, па је стога важније власт институционално и социјално-политичким аранжманима онемогућити да оствари ону тенденцију која јој је природно својствена. Ова историјска поука је тако рећи алфа и омега енглеског политичког образовања; дошло је то до изражаја не само у општем формирању Харолда Ласкија него и конкретније у његовој *Политичкој драми* и *Слободи у модерној држави*.⁴⁰

У току пуританске револуције нису испољене само две истакнуте негативне црте – међусобни обрачун у каснијим фазама револуције оних који су у првим фазама ишли заједно и збацивање једног, монархистичког апсолутизма да би он убрзо био замењен другим, републиканским – него и изразита несигурност живота, слободе и имовине и неизвесност о томе каквим понашањем човек може да се сачува. Ова револуција није била само политички сукоб, него је имала и елементе верског сукоба у којем су завађене стране показивале необичну загриженост за своју ствар и нетрпељивост према онима који друкчије мисле или уопште према осталима. Није много помогло ни то што су левелери и неки други заговарали идеју толеранције. Разноврсне снаге су се докопале оружја и то је свакоме давало неког основа да мисли како је у праву и да не попусти. Стање би се можда могло сликовито приказати ако би се упоредило са стањем у Либану 1980-их година. Анархија,

40 „... Ако у једној држави постоји група људи која располаже неограниченом политичком влашћу, они над којима она влада не могу бити слободни. Јер, један од доказаних резултата истраживања историје јесте поука да власт без контроле увек квари оне који такву власт поседују. Они су увек у искушењу да своје каноне доброг наметну другима, па, на крају, уображавају да благостање заједнице зависи од настављања њихове владавине. Слобода увек зависи од ограничавања политичке моћи и никада се не постиже уколико управљачи једне државе не могу, када је потребно, да буду позвани на полагање рачуна. Због тога је Перикле упорно истицао да је тајна слободе у храбрости.” „Моћ као таква – каже Ласки на другом месту – ако није под контролом, увек је природни непријатељ слободе. Она спречава деловање оних капацитета које једино одсуство ограничења може ослободити за акцију.”

„Отпор сваком прекорачењу власти основна је ствар за слободу, јер код моћника постоји навика да непрестано, само ако може, шири границе својих овлашћења”. „Неће никада бити слободе у држави у којој постоји сувише велика концентрација власти у једном центру.”

„Ако власт држи само неколицина, срећа ће исто тако бити сведена на неколицину”. Ласки се позива на још једну стару идеју политичке филозофије, а то је властољубивост као црта људске природе: „Људи уживају у вршењу власти; ниједна страст не залази дубље у људске импулсе. Спремност да се призна могућност различитости, храброст да се увиди да нечија лична истина није мерило потпуне истине, то су најређе људске особине. Због тога су заступници слободе увек мањина у сваком друштву ... Слобода, зато, не може а да не буде храброст да се одупremo захтевима власти у некој фази која се сматра одлучујућом; а због тога, слобода је неизбежно доктрина могуће анархије.” (Harold J. Laski, *Liberty in the Modern State*, pp. 49, 51, 80, 85, 210–211.

несигурност, конфузија, непоштовање било каквих правила или права, деловање група које би модерним речником могли назвати религиозним терористима, а од којих се човек могао спасити само ако би случајно погодио да каже како верује у исте ствари као и такве групе – чинили су ситуацију таквом да је могла инспирисати Томаса Хобса да употреби оне старе формуле да је човек човеку вук и да напише како у природном стању тј. стању без државе влада општи рат свију против свих.

Хобсово главно политичко дело *Левијатан*,⁴¹ које је постало метафора за означавање државе као вештачког чудовишта које прождире индивидуе, објављено је у Лондону 1651. и припремано је у време кад је несигурност била најкарактеристичнија црта политичке ситуације. Иако је Хобс, као васпитач престолонаследника, у почетку сукоба краља и парламента заједно с краљевом породицом напустио Енглеску, он је због својих погледа дошао у емиграцији у сукоб с краљевом средином и може се рећи да су његове основне идеје добро долазиле Кромвелу, јер су посредно саветовале грађанима да слушају ону власт која је најјача, а то је 1651. била Кромвелова. Из *Левијатана* произлази да је одржавање мира међу људима најважнија функција владе. Да би ту функцију могла испунити, власт мора бити апсолутна. Иако Хобс користи конструкцију друштвеног уговора, он је један од ретких писаца који ово чини да би оправдао апсолутизам власти. Друштвеним уговором су се људи узајамно одрекли свих својих природних права и пренели их на једног суверена, који може бити једно лице или група лица. Док су у природном стању имали апсолутна права – свако на све – њихов живот је био несигуран, кратак и прљав. Успостављањем владе стичу мир. Сва мишљења и интереси појединаца дозвољени су само уколико то одговара интересима државе. Њима исто тако треба да служи и црква односно религија. Право настаје тек у успостављањем овакве власти и његова садржина су њене наредбе. Подела власти је неспојива са Хобсовим схватањем њене природе и нарочито суверенитета. Тако Хобс, полазећи од одређених претпоставки о човековој природи, претпоставки које су биле дијаметрално супротне од оних од којих су полазили либерали, долази до конституисања државе – *Левијатана*, коју третира као смртног бога чију болест може изазвати слободно изражавање мишљења или било који изазов неограниченој власти, а чију смрт представља грађански рат.

За многе ставове из *Левијатана* Хобс је могао наћи подстицај не само у изучавању историје и у идејама које су биле раширене у XVI и XVII веку, него и у актуелним збивањима која је могао пратити и о којима је уосталом касније написао и посебно дело – *Бехемот*, узимајући опет назив једног библијског чудовишта за наслов историје „дугот парламента” одн. дела о енглеском грађанском рату. Раширено осећање страха од анархије, забринутост због неизвесности шта чека Енглеску, упркос значајним успесима у појединим подручјима и обезбеђивању

41 В.: Томас Хобз, *Левијатан*, Београд, „Култура”, 1960.

низа предности путем тзв. навигационог акта, утицало је на многе савременике. Такво осећање било је захватило и Џона Лока у време завршавања његових магистарских студија и дошло је до изражаја у неким његовим писмима пријатељима још пре него што је постао либерал и заговорник верске толеранције.

Погледи и ставови Џемса Харингтона такође су били под великим утицајем догађаја из револуције. Он је био човек широког образовања и добро је познавао европске прилике. Потicao је из угледне и утицајне породице. Као млад је пропутовао низ европских земаља проучавајући политичке установе и показивао је извесну наклоност према републиканским установама с каквима се упознао у Венецији, због чега се сумњало да ли је он подобан за краљеву службу. Ипак, кад је ту службу добио и задржао је све до краљевог заробљавања, онда је отпуштен под сумњом да би могао помоћи краљу да побегне. За њега се може рећи да се није непосредно политички ангажовао ни на страни краља ни на страни републиканаца, али су према његовој личности и идејама били сумњичави и нетрпељиви и једни и други. Једва је издејствовао да се за Кромвелове владавине објави његово дело *Заједница Оцеана*,⁴² а после рестаурације био је ухапшен. Његово дело је једна утопија која, као и Морова сто и четрдесет година раније, има у виду Енглеску. Али, неке идеје и решења која он предлаже, извршили су касније утицај – врло извесно на Лока, сасвим сигурно на америчке „очеве утемељиваче” и, што нас посебно интересује, у неким ставовима Ласки се непосредно позива на Харингтона стављајући га у исти ред са Медисоном и Марксом.

Не само да је *Комонвелт Оцеана* (*Commonwealth of Oceana*) асоцирао на тадашњи званични назив Енглеске (*Commonwealth of England*), него су и поједини савременици били препознатљиви међу становницима и државницима Оцеана. Олпхаус Мегалетор био је сами Кромвел, Левијатан је очигледно био Хобс, Морфеј (*Morpheus*) је представљао Џемса I, Пантеон је био слика Вестминстер хола тј. седишта енглеске владе.

Два су крупна питања владавине којима се Харингтон бавио. Прво се тиче односа економске моћи и политичке власти, а друго најбољег начина организације власти. За Харингтона, политичку власт имају они који су економски моћни. И то у принципу, јер политичка власт односно политичка моћ почива на економској и проистиче из ње. Крупна померања у својинским односима односно у економској моћи, морају довести до померања односно промене носилаца политичке власти. Тако је Харингтон предвидео да ће постепени губитак економске моћи племства у корист обичних грађана резултирати губитком власти првих у корист других. Он је ипак гледао основни извор моћи у својини над земљом, јер ни прилике нису дозвољавале да се закључи оно што се касније испојило, а то је да власници индустрије постају она економска

42 James Harrington, *Oceana*, 1656.

моћ која има да стекне и политичку власт. Треба међутим имати у виду и то да је ова општа формула мало где доживела толико изузетака у реалном животу колико у Енглеској.

По питању организације владе Харингтон је најпознатији по томе што се сматра за претечу теорије о тежи и равнотежи (checks and balance) у организацији власти тј. таквој организацији у којој једна грана власти спречава и зауставља другу грану да постане неограничена свемоћна. У овом погледу он је претеча Лока, Монтескјеа и америчких уставотвораца. Заправо, Харингтон је заговорник мешовите владе. За овакву идеју могао се инспирисати извесним античким писцима (Аристотел, Полибије), али и уређењем извесних италијанских република и читањем Макијавелија. Демократски елемент је код Харингтона заступљен у једној скупштини у чијем бирању би учествовали сви грађани (али слуге и најамни радници нису грађани), без обзира на величину имовине, а чија би се функција највише састојала у праву вета, док би се свенародним гласањем решавала многа питања. У демократске инструменте свакако спада и ротација на функцијама, опште образовање, спречавање претеране концентрације власништва и земље (тако да нико не би имао годишњи приход изнад 2.000 фунти). Аристократски елемент био би заступљен у сенату, а извршну власт вршили би магистрати (дакле слично као код Полибија). О судској власти не говори се посебно опширно (баш као ни код Полибија раније нити код Лока мало касније).

Оцеана је у ствари била нуђење устава за Енглеску, с надом да би ово дело Кромвел могао прихватити као основу. Извесне идеје подразумевале су прерасподелу земље како би што већи број грађана поседовао земљу, а то су биле идеје присутне код извесних струја у пуританској револуцији. Устав у принципу, према Харингтону, треба да обезбеди да сви делови државе раде на остваривању општих народних интереса. Један од услова за то јесте да држава буде утемељена на принципу институционализоване власти међу чије принципе спада и то да буде „царство закона а не лица” („an empire of laws, and not of man”). Стабилност је велика друштвена вредност, а њена претпоставка је подела власти и својине. Јавне функције требало би да буду доступне свима под једнаким условима.

Пуританска револуција оставила је још једну поуку Енглезима. Та поука је гласила да количина проливане крви није гаранција да ће се уживати слободе, као што ни радикализам заговорника идеалних решења није гаранција да ће се жељене промене остварити. Друга енглеска револуција имала је сасвим друкчији ток и у њој је остварен највећи део онога што се првом револуцијом желело постићи и за шта је поднето много жртава, али су изостали очекивани резултати. У периоду између две револуције Енглеска је искусила и репресивни режим рестаурације. Тада је режим репресалија погодио Хобса, Милтона, Харингтона, а мало касније отерао у прогонство Лока и друге. Били су донети злогласни

Кларендонови закони, па прописи који су кажњавали верске обреде осим устоличене цркве, те апсурдни „закон о пет миља” (1665) који је забрањивао да се на пет миља граду или насељу приближе учитељи и свештеници осим оних који дају изјаву да ни у које време неће радити на промени облика државне или црквене владе. Пред свој крај, овај режим је ипак био принуђен да донесе Habeas corpus Act (1679).

Седamnaести век је дакле време кад је у току педесетак година Енглеска проживела две револуције. Мора се додати – и једине у њеној историји (осим индустријских револуција, наравно). Поука извучена из упоређивања њиховог тока и резултата, оставила је дубоког трага на све касније генерације, па и на либерале и социјалисте. Друга, тзв. славна револуција без крви, припремљена је и изведена од стране тада организационо и идејно уобличаваних снага виговаца тј. либерала. Идеје које су припремиле и уобличиле резултате ове револуције најбоље је изразио Џон Лок, иако је његова идеја ограничене владе у битној супротности с теоријом о неограниченој суверености парламента, која том револуцијом добија карактер правног и политичког постулата.

Друга енглеска револуција постигла је без крви оно што прва није успела иако њени вођи нису жалили ни крви ни зноја, а није им недостајало ни пројеката о идеалној заједници, ни жара појединаца и група да такве заједнице покушају остварити. Друга револуција била је прагматична. Тражило се само да највиша власт пређе на народне представнике са којима краљ саучествује у доношењу одлука, а од њега је издејствован „Акт којим се проглашавају права и слободе појединаца...” (Бил о правима, 1689) у којем је констатована и краљева обавеза да влада на основу и у складу са законом и утврђени неки односи између законодавне, извршне и судске власти.⁴³

Лок се мже сматрати за родоначелника модерне теорије демократије и утемељивача либералних начела владе по пристанку оних којима влада. У та начела пре свега спада оно да су делатност и надлежност владе ограничени сврхом ради које се влада успоставља, а то је заштита човековог живота, тела, слободе и имовине као човекових природних права која му свако разумно биће мора признати уколико хоће да избегне сукоб односно да живи у заједници. Према Локу, сви људи у принципу имају исти друштвени статус и сви учествују у политичком животу заједнице, било непосредно било преко својих представника. Против владе која нема подршку оних којима влада, народ има право на револу-

43 Уставно-правни развитак Енглеске изузетно је богат примерима из политичке и судске праксе (повеље, политички дуели, пресуде, образложења појединих пресуда или других одлука итд.) који представљају прекретнице и путоказе на путу освајања слободе и цео тај развитак је дао печат формирању већине енглеских интелектуалаца, укључујући наравно и Ласкија. О једном важном аспекту овог развитка види веома информативну и концизно изложену историју англосаксонског конституционализма у студији: Лидија Басти, Политика у границама права, Београд, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије и Институт за упоредно право, 1984.

цију којом ће такву владу збацити.⁴⁴ Лок је такође изложио радну теорију својине, човек има право на оне предмете природе у које је уложио свој рад, односно део свога живота. Али, предмете природе човек може акумулирати, а да тиме не угрози друге којима су исто тако потребни, само до количине која је неопходна за живот њега и чланова његове породице. Ово човеково природно право да природу присваја само ради задовољавања неопходних потреба, давало је многим енглеским социјалистима додатне разлоге да мисао родоначелника теорије демократије третирају као битан део оне традиције која је ширењем концепција и захтева у погледу човекових права и слобода спајала демократију и социјализам на доктринарном и на практичном политичком плану. Но, Лок не би био репрезент своје епохе и циљева буржоаско-демократске револуције да је остао само на овом праву акумулирања до нивоа потреба. Постоји једна роба, сматрао је Лок, која се може акумулирати у неограниченим количинама, а да се тиме не угрозе шансе других људи да дођу до природних до бара. Та роба је новац.

Локова политичка филозофија, као израз индивидуализма који је био у успону, тражила је својеврсну равнотежу личних права и обавеза према другима. Ово је нашло израза и у схватању да одлуке већине (под чим је подразумевао педесет посто плус један) обавезују. Но, друштво је једна ствар, а влада друга. По Хобсу, без владе не би се могло говорити о друштву; влада је *conditio sine qua non* друштва. Лок, насупрот томе, прави разлоку између друштва и владе која је само једна од друштвених агенција, којој су чланови друштва наменили специфичну улогу. Друштво и влада настају различитим врстама уговора. Из оваквих концепција лако се развије идеја о плурализму друштвених агенција међу којима влада чини само једну. Одатле међу плуралистима крајем XIX и почетком XX в. има и либерала и социјалиста. Влада је, дакле, према Локу, ограничена у погледу њених надлежности, јер постоји област у којој она не би требало да интервенише по сопственој процени, већ једино на тражење неког субјекта чија права она мора да заштити, затим одговорна је онима којима управља, а легитимном је чине њихово учешће и пристанак. Законодавна власт је у суштини делегирана, јер основна власт бирања односно поверавања законодавне власти увек припада народу тј. људима који чине једну политичку заједницу. Лок је први формулисао принципе либералне демократије и у ствари је претеча лесе-фер политике.⁴⁵

44 Лок пише да „једини прави лек за *силу* без овлашћења је да јој се супротстави *сила*“. Лок такву употребу силе сматра легитимном пошто актом узурпације власт сама себе ставља у ратно стање с народом. Џон Лок, *Две расправе у влади*, Београд, 1978, књ. II, § 155.

45 Порекло девизе *laissez-faire* приписује се француском индустријалцу Лежандру (Legendre), Он је присуствовао састанку који је уочи француске револуције била организовала влада ове темље да би чула шта влада са своје стране може учинити да би дошло до унапређења индустрије и трговине. Лежандр је гледишта и захтеве

Социјалистичка теорија и пракса радничког покрета у Великој Британији тежила је да задржи што више класичних демократских институција, јер су на долазак социјализма гледали као на проширивање и развијање демократије. Али, постоји једна велика разлика између схватања британских социјалиста из првих деценија XIX века и оних с краја тога века. У првој половини XIX в. енглески социјалисти су остваривање својих концепција видели као процес који остварују радничке асоцијације уколико их држава остави на миру. Тек касније рађају се концепције о томе да радничке асоцијације преузму државну власт. Крајем XIX в. међутим, преовлађују концепције о преузимању владе путем општих избора, а делатношћу владе држава и општина би постале прворазредни, а по некима и једини носилац социјализма. Треба имати у виду да је од асоцијативистичких до етатистичких концепција протекао релативно кратак период времена од свега пола века, али да је у том периоду дошло до модернизовања либералних концепција и да је једна од основних промена била промена у гледању либерала на улогу државе. Главна личност и теоретичар модернизоване варијанте либерализма био је Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill). Његов утицај на фабијански социјализам био је веома велики, а његова расправа о слободи⁴⁶ била је полазна основа Ласкијеве расправе и незаобилазна је у сваком разматрању проблема слободе.

Између Лока и Мила, а то је период око једног и по века, збило се мноштво догађаја и формулисана су нова учења, која су употпунила онај низ чинилаца на којем је Ласки заснивао своје опште погледе и своја гледања на питања слободе. Управо је то период који је Ласки обрадио праћењем развоја енглеске политичке мисли. Британска политичка мисао XVIII в. била је значајно обogaћена делима двојице Шкотланђана и једног Ирца. Били су то Давид Хјум (Hume), Адам Смит (Smith) и Едмунд Берк (Burke). Хјум је својим критичким приступом стварности и методолошким скептицизмом подвргао сумњи многе метафизичке премисе дотадашње друштвено-политичке мисли, подижући методолошку ригорозност и уважавање чињеница на ниво који је далеко надмашивао претходни век. Смит је својим истраживањима о узроцима и природи богатства народа (налазећи их у подели рада, специјализацији и остављању привреде на миру од стране државне администрације) дао економску подлогу оним политичким учењима која смо везали за имена Лока и Мила. Берка неки британски аутори стављају изнад свих других британских мислилаца, укључујући Хобса и Лока. Он је био утемељивач конзервативизма као идеологије. У његовој концепцији поредак и ауторитет имају оно место које слобода има у либерализму. Али, Берк је био

бројних истомишљеника формулисао веома сажето, речима које су постале девиза либерализма: „Laissez-nous faire” („Пустите нас да радимо”). Он је у ствари изразио мишљење пословних људи да влада својим актима и делатностима успорава развитак радиности.

46 Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, Београд, 1912.

по политичкој припадности либерал. Његово анализирање услова под којима може доћи до остварења напретка и слободе било је под утицајем догађаја током француске револуције. Његово гледиште је сложеније него што се може закључити из тога што га у уџбеницима ставимо поред де Местра (Joseph de Maistre) и де Бонала (Louis de Bonald) и уверстимо га међу утемељиваче конзервативизма. Нарочито је упечатљива Беркова упорност, смелост и инвентивност у борби против настојања Џорџа III да поврати апсолутну власт некадашњих енглеских монарха, као и далековидост при заговарању умеренијег приступа побуњеним колонистима у Америци. У ствари, из крутости политике Џорџа III и његове владе, односно кругова који су га подржавали, Британци су извукли још једно искуство, иако са закашњењем: да је влада водила флексибилнију политику, да је била више либерална, а мање ауторитарна и репресивна, вероватно се могао избећи оружани сукоб са становницима северноамеричких колонија. Поука је била да се попустљивошћу некада може више постићи него силом, и да задртост у догматском инсистирању на неким доктринарним категоријама може у животу да се преокрене у тешке поразе.

У последњој трећини XVIII в. и Бентам је формулисао своје принципе. Његови *Фрајментии о влади* објављени су 1776, исте године када и Смитово *Богајство народа* и када је прокламована „Декларација независности САД”, документ прожет либералном идеологијом. Ова идеологија је, како пише Морис Диверже, два пута у току неколико година постала основа експлозивних политичких пројеката,⁴⁷ односно инспирисала је америчку и француску револуцију, а тиме и цео један процес промена политичких установа и увођења новина карактеристичних за модерна западно-европска друштва. „Од америчке револуције наовамо демократија у модерном смислу постаје важна политичка сила” – пише Берtrand Расл.⁴⁸ У време француске револуције Виљем Годвин отвара једно релативно ново поглавље у историји европских социјално-политичких покрета. Као један од првих модерних заговорника анархизма и укидања сваке власти једних над другима, он проблеме политичке правде види друкчије од многих његових савременика.⁴⁹ Радикалне идеје које само пар година затим излаже Бабеф (Francois Noel Babeuf) већ садрже основне поставке којима се инспирише француски раднички покрет за читав наредни век.

Рађање радничког покрета почетком XIX в. представља нови чинилац под чијим деловањем се модификују старе и конципирају нове идеје и установе. У *Положају радничке класе у Енглеској* (1845) Фридрих Енгелс је изнео став да само пролетаријат може бити духовни наследник и остваривач Бентамових и Годвинових замисли. *Бентамови принципии*

47 *Maurice Duverger, Janus: deux faces de l'Occident*, Paris, 1972.

48 Берtrand Расл, *Историја западне филозофије*, Београд, Космос, 1962, стр. 475.

49 *William Godwin, An Enquiry Concerning Political Justice*, 1793.

доста су допринели реформи кривичног законодавства и подстакли модерније третирање енглеског односно англосаксонског правног система и утицали на уобличавање идеја представничке демократије. Његов принцип „највеће среће (или највећег добра) за највећи број” задаје велике тешкоће у операционализацији, слично као што и принцип бола и задовољства у објашњавању понашања намеће тешкоће квантификације квалитативних својстава ових појава, али кад се са етичког плана Бентамов принцип (који налазимо још пре код Хелвезија) пренесе на политички, онда су његове импликације демократске.

У Енглеској се и раднички покрет ослонио на вековну традицију борби за слободе и придружио се тој борби са новим захтевима. Треба имати у виду да док су енглески грађани уживали знатне слободе, њима су ипак биле чак и у XIX в. ограничене могућности учешћа у избору законодавног тела. После избијања француске револуције, страх је био захватио владајуће кругове Енглеске и одложене су реформе које су биле сасвим зреле после искустава са колонијама у Америци и расправа које су ти догађаји изазвали. Енглеска влада је донела мере којима је суспендовала многе старе законе, повеље и одредбе о грађанским правима, па је и у Енглеској могло да се правним конструкцијама најразличитија, влади непоћудна делања, прогласе за „заверу против државе”. Као таква су се нарочито третирали дела усмерена на то да се радници организују како би колективно издејствовали повољније услове рада и већу најамнину. Зато борба радничке класе у Енглеској од самог почетка има две димензије: то је борба за побољшавање положаја радника на раду у погледу трајања радног дана, хигијенско-техничких услова рада, запошљавања жена и деце, накнада односно осигурања за случај инвалидитета, болести, смрти, старости и сл. с једне стране, и борба за колективно (преко синдиката и других професионалних и грађанских удружења) и индивидуално учешће у политичком животу, пре свега путем стицања права гласа, с друге стране. При овоме треба имати у виду да је и после изборне реформе из 1832, која је средњим класама омогућила учешће у политичком животу, радничка класа остала лишена права гласа. Зато је борба за право гласа постала катализатор око којег се формирао први организовани и масовни раднички покрет – чартизам – који је имао елементе масовне радничке партије.

У земљи у којој су се још од 1215. поједина права и слободе утачивале повељама, радници су хтели једну радничку повељу (charter, па одатле и назив покрета – чартизам), која би им гарантовала основна политичка права. На неки начин и овде као да се понавља енглеска историја XVII века. Масовни чартистички покрет био је издељен различитим идејним струјама. Његово радикално крило било је спремно да користи сва средства. Додатни подстицај овом крилу дала су и збивања на континенту у револуционарној 1848-ој. Ова су збивања била упозорење и снагама реда, које су се мобилисале и којима је за команданта био

постављен остарели војвода од Велингтона, победник над Наполеоном код Ватерлоа. Но, у складу са својом националном традицијом – коју су пар деценија касније одлично изразили фабијанци кад су за назив свога друштва узели име римског војсковође Максима *Фабија* „Кунктатора” тј. „Оклевала” – у Енглеској 1848. није дошло ни до сукоба, ни до освајања права гласа од стране радника. Те године је додуше укинута одредба једног анахроног закона по којем је изостанак с посла код приватног послодавца третиран као кажњиво кривично дело. Радници су у неким другим европским земљама те године стекли право гласа, али како су наредни догађаји показали, оно им није много користило.

Оно што није успео чартистички покрет, дошло је три-четири деценије касније једним низом законских реформи којима су поједини делови радничке класе добијали право гласа. Опште право гласа за мушкарце у Британији озакоњено је тек 1918, а за жене тек 1928. године. Тако је Енглеска – мада у погледу борбе за политичке и грађанске слободе има најдужу традицију у којој су њени грађани показали зачуђујућу упорност, систематичност, храброст и служили као инспирација и узор другима – у развоју демократије тј. могућности обичних људи да утичу на државне послове и да бирају оне који ће њима владати, ишла веома споро и у формално-правном смислу далеко је заостајала иза САД и низа европских држава. У Британији се са изузетном упорношћу одржавала једна олигархијско-етатистичка структура утицаја. Многи политиколози сматрају да је она у тој земљи и данас веома наглашена, иако се борба против ње наставила и у XX веку. Израз трајања те борбе биле су и промене које су на почетку нашег века (нарочито 1911) извршене у положају и улози два дома британског парламента.

Егалитарски ефекти демократије били су нада и вера радничке класе, али и оно што је плашило владајуће слојеве. Специфично енглеска искуства упућивала су и једне и друге да избегну судар и евентуално крвопролиће и да решење противречности потраже на дужи рок у постепеним реформама. Ласки на једном месту каже да он не дели уобичајену веру у британски „гениј за компромис”, али историја даје за право онима који деле ту веру. У тој традицији никле су и развијале су се различите школе британског социјализма. У оквиру те традиције крећу се и основне концепције Харолда Ласкија. Један од великих теоријских компромиса и мостова између либерализма и захтева радничког покрета па чак и социјализма био је Џон Стјуарт Мил, а следиле су га бројни интелектуалци у чијим се погледима и ставовима не само мешало већ синтетизовало оно што су сматрали за најбоље, како у либерализму тако и у социјализму, а то је принцип слободе из једног и принципи једнакости и праведније расподеле моћи и богатства из другог. У контексту и једног и другог постављало се питање демократије.

Средином XIX века Џ. С. Мил, један од најистакнутијих теоретичара модернизованог либерализма и један од најпознатијих и најунивер-

залнијих мислилаца тога доба, који се огледао у различитим областима од логике, филозофије, естетике, етике, политичке економије, политичке филозофије и давао необично значајне и оригиналне расправе у свим овим областима, испољавао је и изразиту наклоност и симпатије према радничкој класи, подржавајући њено организовање као средство да се промени њен положај у укупној друштвеној расподели. Његове концепције слободе спадају међу најзрађеније у политичкој теорији. Као добар познавалац енглеске односно британске (јер он је пореклом Шкотланђанин) традиције и успона англосаксонског конституционализма којем је индивидуална слобода била оса око које се окреће политички свет, па затим познавалац из прве руке целог утилитаристичког наслеђа којем су велики прилог дали његов отац Џејмс Мил и Бентам, и на крају добар познавалац Хегела (који упућује на парадоксалан закључак да је слобода могућа само у апсолутној држави), Мил заговара концепцију слободе која полази од индивидуе и брани њену аутономију у односу на власт односно друштвене ауторитете. Постоје два основа по којима би држава односно друштво могли оправдано, дакле легитимно интервенисати: први је случај самоодбрана друштва у име које се ово може умешати и ограничити слободу акције, а други основ односно случај у којем власт може законито интервенисати у односу на било кога члана друштва против његове воље јесте да тога члана спречи да наноси штету другоме. Дакле кад се ради о радњама појединца онда друштво односно влада има, према Милу, основа да интервенише у одређеним случајевима. Али кад се ради о слободи мишљења и изражавања мишљења, онда је Мил далеко радикалнији. Чак ако би читаво човечанство мање један човек мислило једно, а тај појединац друкчије или супротно, онда друштво не би имало никаквог права да ућутка тог појединца више него што би он имао право да ућутка читаво друштво. Мил наводи низ историјских примера у којима су појединци били у праву, а мишљења која су била владајућа да су била нетачна. Свако сузбијање слободе мишљења подразумева да је онај ко то чини непогрешив односно да има „кључ истине”, а то је за Мила неодржива претпоставка. Таква претпоставка и сами чин сузбијања онемогућују појединцу да проверава различите ставове без чега и они ставови који су у једном моменту истинити временом постају „уместо живе истине, мртва догма”. Мил своју расправу посвећује проблемима слободе мишљења, деловања и удруживања, те развоју личности као основи благостања и границама власти друштва над појединцем. Свега две године пошто је Мил објавио своју расправу *О слободи* (1859, исте године кад је Дарвин објавио своје *Порекло врста* и Маркс *Прилози критички политичке економије*), дошао је критички одговор Хајнриха фон Трајчкеа (Heinrich von Treitschke), Хегеловог следбеника и једног од утемељивача идеологије немачког национализма. Основни је Трајчкеов приговор упућен Милу да овај државу види само као средство, а грађане као циљ, те да из тога логично следи да се тражи

слобода у односу на државу, а не слобода у оквиру државе, како је то схватао Хегел.

Немачки аутори били су преокупирани проблемом разједињености Немачке. Тражили су теоријске основе конституисања ауторитета који би извршио њено уједињење. Државу су гледали као лице чија воља ствара право и зато је појам легалитета којим су се служили могао бити лишен моралног садржаја и није могао дозволити да се било који чин појединца оправда уколико није био у складу с државним законима. Енглеска политичка мисао ишла је сасвим другим током одбијајући да држави прида метафизичка својства и рађе је говорила о влади, мислећи при томе увек с једне стране на друштвену агенцију која има да служи извесним циљевима који се могу оправдати неком скалом хуманистичких вредности, а с друге стране под владом се подразумевала група изабраних лица којима је поверена (труст) једна функција са ограниченим овлашћењима и мало је коме падало на ум да им призна улогу арбитра у моралним, научним и другим стварима као што би то следбеници Хобса и Хегела захтевали. Зато је англосаксонска теорија XIX в., више преокупирана проблемом демократије најчешће претпостављајући да то увек позитивно подразумева и проблем слободе и проблем једнакости (Лорд Ацтон је, на пример, ове две вредности видео и у односу узајамног искључивања).

Демократију као идеју, покрет и као систем вредности, најдалековидији либерали као Џ. С. Мил, следећи у томе француског политичког мислиоца Алексиса де Токвила (Tocqueville), видели су као чинилац егалитаризма, уједначавања, са низом позитивних и негативних последица. Мил је преузео од Токвила и схватања о „тиранији већине”, односно о могућности да демократија угрози статус и могућност изражавања интелектуалне елите. Ипак, Мил је остајао у оквирима у којима је егалитаризам акцептиран као вредност, па је и тиме као и отварањем могућности да држава интервенише ради остваривања одређених друштвених циљева извршио велики утицај на касније либерале, нарочито економисте као што су били Алфред Маршал (Marshall) и Џ. М. Кејнс. Мил је знатно допринео томе да су крајем XIX в. у Британији поједине групе либерала и социјалиста биле међусобно сродне или испреплетене, делећи сличне погледе и припадајући понекад истим организацијама.

На прекретници између два века, један од истакнутих либерала, сер Виљем Харкорт (Harcourt), рекао је: „Сада смо сви социјалисти”, а један од оснивача Лондонског универзитета био је и један од оснивача групе „либералних колективиста” и зато не изненађује да је најпре био лорд канцелар у либералној влади (1906) а касније члан лабуристичке владе (1924). Бернард Шо, један од утемељивача фабијанског социјализма, био је 1890-их година у извршном органу једног либералног удружења, спроводећи замисао Сиднија Веба да на тај начин шире свој утицај. Роберт Канингам (Cunningham) био је у почетку један од радикалних

либерала, па се придружио исто тако радикалној Социјалдемократској федерацији која је била чланица Друге интернационале. Он је почетком XX века написао један од раних памфлета у којем се тражи национализација железница. На крају, један од најзначајнијих британских пројеката за време Другог светског рата, пројекат о „држави благостања”, припремио је лорд Виљем Беверидџ (Beveridge), који је био либерал, а не социјалиста. Из свега овога било би наравно погрешно извући закључак о потпуној сличности или идентичности ових струја.

Један од важних узрока опадања либерализма још уочи Првог светског рата Ласки види у томе што је ова доктрина и партија која ју је заступала пропустила да схвати значај синдиката и што је у име својих принципа инсистирала да и у индустријским односима мора радник као појединац да се сучели с послодавцем као појединцем. „Либерализам је – пише Ласки – остао поглед средње класе, који задивљује излагањем основних принципа, али неспособан да принцип прилагоди ситуацији с којом су они који су га подржавали били углавном неупознати.”⁵⁰ Либерализам је са својим захтевима за слободама био атрактивнији за средње слојеве и интелектуалце, док је нова партија која је на британској политичкој сцени истискала либерале, а била је то Лабуристичка партија, привлачила радничку класу и ниже слојеве својим стављањем акцента на захтев за већом једнакошћу. То је нарочито дошло до изражаја крајем Првог светског рата кад је Лабуристичка партија за једно кратко време подржала идеје радничке контроле и гилдсоцијалистичке социјализације производње уз самоуправљање у индустрији, и кад је у свој статут унела врло прегнантно срочени циљ – подруштвљавање средстава за производњу и увођење праведнијег система расподеле. Било је то време кад се проблем друштвене реконструкције и реорганизације постављао с разних страна, па су плуралистичке концепције добијале подстицај с више извора и биле изложене у више варијанти.

III

Крајем XIX и почетком XX века појавило се више схватања, која су полазила од различитих премиса или вредности и постављајући пред друштво различите циљеве, ставила под знак питања односно подвргла критичком испитивању традиционалне концепције демократије засноване на идеји народног суверенитета. Исто тако подвргнута су критици и некада владајућа схватања о апсолутности права својине и на томе заснованог апсолутизма власника или менаџера у управљању процесом рада. Уместо схватања о апсолутности права својине јавила су се схватања о својини као друштвеној функцији. Идеја народног суверенитета била је изложена критици, с једне стране да не одговара стварности, јер

50 Харолд Ј. Ласки, *Liberty in the Modern State*, p. 185.

фактичку власт у свакој држави не држи народ него један уски слој, а с друге стране, по основи да схваћен као апсолутан и у једном интегралном смислу, народни суверенитет пре служи као покриће за разне ауторитарно-бонапартистичке режиме с примесима популизма, него за то да би народна воља дошла до изражаја. Критици је изложено схватање народног суверенитета, које је почивало на русоовским и јакобинским концепцијама. Истицало се да неке премисе ових схватања не одговарају стварности, јер друштво није хомогено, него је сложена творевина у којој реално постоје, делују и врше утицај многобројне групе, заједнице, асоцијације, организације. Тако се долазило до закључка да је друштво у суштини плуралистичко. Јављало се питање да ли је реалистично и даље инсистирати да човек као грађанин буде једина основа политичког система, у коме иначе његова улога мало долази до изражаја.

Схватања Емила Диркема (Durkheim) и Леона Дигија (Léon Duguit) о врстама и основама друштвене солидарности и консеквенцама које се из тога могу повући, до учења Махатме Гандија о односу повереништва (trustship), само су део схватања која се заснивају на ставу да онај ко нешто има мора у сразмери с тим сносити и друштвене обавезе и одговорности. У време јачања етатистичких и ауторитарних тенденција у Немачкој после њеног уједињења под Бизмарком и наглашавања реал-политичког макијавелистичког приступа политици с позиција силе, поједини аутори у традицији немачког народног живота траже основа за схватања о аутономији друштвених група. Тада долази до открића забрављеног мислиоца из XVI и XVII века, Јохана Алтузија (Althusius) у чијој концепцији народног суверенитета и плурализма група, које улазе у сложеније асоцијације федералног типа, многи наилазе инспирацију не само за дубље проучавање основа и облика народног живота у прошлости, него и за идеје о новим могућим облицима организације индустријског друштва. Тако долази и до обнове интересовања за различите облике корпорација. Одатле су ту идеју преузели синдикализам и анархосиндикализам отварајући истовремено путеве којима се стигло и до злоупотребе ових идеја. Остављајући по страни злоупотребе у виду тзв. корпоративизма, који је продирао у микро заједнице само да би на тај начин појачао своју ауторитарну контролу и могућности манипулације, мора се рећи да су плуралистичке концепције биле аутентично демократски покушај. Најконсистентнији систем ове врсте развили су у теорији британски гилдсоцијалисти током двадесетак година између 1906. и 1925. године, иако они наравно нису били једини заговорници плурализма, нити једина струја која је утицала на уобличавање ових схватања.

Под плурализмом се подразумевало схватање да „држава није једина друштвена група ... Плурализам је један нови поглед на државу (уколико су нови погледи на њу уопште могући) који су изнели неки енглески правници и социолози (Laski, Russell, Cole).”⁵¹ Или, како је

51 Слободан Јовановић, „Плурализам”, предговор књизи Харолда Ласкија, *Политичка грамајшка*, I.

прецизније написао, могли би рећи парафразирао Кола, Кингсли Мартин: „Плуралисти су људи који верују да добровољне организације, професионалне и струковне асоцијације, тредјуниони (синдикати) и цркве, имају исто толико права на живот колико и сама држава. Они су веровали да држава – Левијатан није битно другачија од других асоцијација појединаца; то је пука асоцијација која се бави правом и поретком, спољним пословима и која може можда координирати активности других добровољних организација као што су цркве и тредјуниони ... Најреволуционарнији плуралисти били су синдикалисти.”⁵²

Синдикализам се као покрет и идеологија зачео у Француској крајем XIX в. и о неким синдикалистичким идејама (директна акција, генерални штрајк) расправљало се и на конгресима Друге интернационале. Из Француске ове идеје су пренете у САД и Велику Британију где су онда неке прихваћене и прожете специфично британским садржајима. То је овим британским варијантама дало сасвим другу боју. Тако се обично гилдсоцијализам третира као варијанта синдикализма, иако је тако поједностављено разврставање више подешено да дисквалификује или осуди него да објективно оцени.

Прве идеје о гилдској или тачније о гранској организацији друштвене производње и о управљању од стране запослених радника у оквиру појединих гранских целина, с циљем да се превазиђе најамни положај запослених и да се избегну законитости и колебања тржишних односа укључујући и незапосленост, јавиле су се у Великој Британији 1906. године, у јеку нарастања покрета синдикализма и индустријског унионизма, који су имали неке сличне идеје. У Француској су најјаче струје синдикализма прихватиле неке битне тачке анархизма и тако се формирао анархо-синдикализам. У САД је најпознатија организација синдикалистичког типа била Индустријски радници света (IWW), о којој смо већ нешто рекли и која је имала непосреднијег утицаја у Британији.

Идеје гилдсоцијализма у развијенијем облику изложене су почетком друге деценије нашег века. Самјуел Хобсон је у часопису *Ново доба* (*New Age*), који је уређивао А. Р. Ореџ, објавио 1912. серију чланака под насловом „Истраживање најамног система.”⁵³ Хобсон је иначе припадао кругу раних фабијанаца, али је био незадовољан етатистичким и бирократским импликацијама њихових концепција и релативном политичком пасивношћу Друштва. Зато је био један од суоснивача Независне радничке партије.

Године 1914. изашло је заједничко дело сарадника и уредника часописа *Ново доба* под насловом *Националне гилде: Истраживање најамног система и његово превазилажење.*⁵⁴ Једна од кључних идеја ове књиге

52 Kingsley Martin, *op. cit.*, p. 71.

53 С. Г. Хобсон, „An Inquiry into the Wage System”, у *New Age*, 1912.

54 S. G. Hobson, *National Guilds: An Inquiry into the Wage System and the Way Out* (ed. by A. R. Orage), треће издање, Лондон, 1919.

и затим целог овог покрета јесте да ради превазилажења најамног система, они који раде морају у своје руке узети управљање производњом. Они су то сматрали само као први корак, јер би много важнији и тежи корак било преузимање управљања расподелом и репродукцијом. Ако би се та функција у социјализму препустила држави (а тако су то мислили фабијанци и касније етатисти разних врста, а још много раније ласаловци и заговорници пруског државног социјализма), онда би радник био у најамном, а то значи неслободном, потчињеном односу према држави, која би на располагању имала и репресију коју није имао приватни власник. Да би се избегле тенденције бирократизације и потенцијалне репресије које су инхерентне државном управљању, средства за производњу не би требало да буду у државној, већ у друштвеној својини, па ни прави начин формирања ових средстава не би требало да буде национализација, већ социјализација.

Кад се идеји гилдсоцијализма приклонио бриљантни млади интелектуалац Џорџ Кол (G. D. H. Cole), он је основну идеју гилдсоцијализма елаборирао и дао јој конзистентнији облик целовитог система усаглашавања општедруштвених интереса грађана и партикуларних интереса произвођача односно давалаца услуга, или прецизније њихових колектива и организација.⁵⁵ У једној варијанти коју је изложио Кол у раду *Самоуправљање у индустрији* (1917) поред самоуправљања запослених у свакој производној јединици, било је предвиђено и окупљање предузећа у гилде односно гране чији би делегати чинили конгрес националних гилди. Овај конгрес би у ствари био највиши орган управљања привредом и његове одлуке у привредној области имале би карактер какве одлуке политичког представничког тела имају у другим областима, тј. карактер закона. О најважнијим питањима одлучивали би политичко представништво и конгрес националних гилди. У каснијој варијанти, коју је изложио у раду *Гилдсоцијализам њоново изложен* (1920) Кол је развио идеју функционалног представништва са неколико већа која постоје поред општег политичког представништва и заједно с овим доносе одлуке зависно од области односа којих се одлуке тичу. Треба се присетити оне две-три године раније изнетог захтева да радничка и војничка већа постану органи управљања у Британији, сличних идеја које су се шириле континентом Европе, а нарочито у Немачкој и које су у фази опадања свој бледи израз добиле у идеји привредног представништва из Вајмарског устава и у идеји фабричких савета о којима је требало да се донесе закон.⁵⁶

У Британији су поред идеја и покрета гилдсоцијализма деловали и различити други покрети међу којима је нарочито важан био покрет

55 Џорџ Кол је своје основне идеје изложио у радовима: G. D. H. Cole, *Self-Government in Industry*, Лондон, 1917; *Guild Socialism Restated*, Лондон, 1920; *Guild Socialism*, Fabian Tract No 192, 1920; и *Workers Control and Self-Government in Industry*, Fabian Research Pamphlet, No 9, 1933.

56 В.: Карл Корш, *Радно људско право за савјетне њогузећа*, Загреб, Стварност, 1974.

радничке контроле и фабричких повереника. У једном тренутку крајем Првог светског рата и британска Лабуристичка партија на свом конгресу заузела је став да је гилдсоцијализам решење проблема подруштвљавања производње и демократизације управљања њоме. Делегати британског покрета радничке контроле после завршетка рата посетили су Лењина у време кад су те идеје биле актуелне у Совјетској Русији. Убрзо је утицај ових идеја и у Британији почео опадати, а њихови некадашњи следбеници, присталице покрета радничке контроле и гилдсоцијалисти основали су Комунистичку партију Велике Британије. Око 1925. гилдсоцијализам као покрет престао је да делује, али проблеми који су његови теоретичари покренули и расправљали нагнали су и разне друге струје социјалистичког покрета да их разматрају и да дају своја виђења могућих решења.

Водеће личности Фабијанског друштва као што су били Сидни и Беатриса Веб у својим прилозима о проблемима реконструкције друштва на социјалистичким основама морали су да се осврну и на идеје о самоуправљању произвођача. Те расправе је, исто тако, морао узети у обзир Харолд Ласки и осврнути се на њих у *Политичкој драмици*. Тражење алтернатива најамном систему, систему конкуренције и хаотичности у организацији производње, те неправичностима у области расподеле друштвеног богатства и друштвене моћи, било је тема дана. Берtrand Расл, који је почетком Првог светског рата иступао као ватрени пацифиста, а затим написао своје *Принципе друштвеног уређења* (1916), описао је и дао оцене о алтернативама које су се пружале непосредно по завршетку рата. Учинио је то у делу *Пушеви ка слободи: Анархизам, Синдикализам, Социјализам*.⁵⁷ Као одговор на захтев Међународног социјалистичког бироа да учлањене организације поднесу предлоге модела устава за земље које би изграђивале социјализам, Вебови су написали *Устав социјалистичке заједнице* (1920) у којем не само да нису могли мимоићи идеје које су заговарали гилдсоцијалисти, него је местимично очигледан утицај гилдсоцијализма на њих.⁵⁸ И општа ситуација после Првог светског рата утицала је на Вебове да донекле радикализују неке своје ставове, нарочито кад оцењују тадашњи британски политички систем као „диктатуру капиталиста усмерену у основи само према једном циљу – извлачењу највећег могућег прихода за власнике земље и капитала у облику камате, профита и ренте”⁵⁹ и кад следе јед-

57 Bertrand Russell, *Roads to Freedom: Anarchism, Syndicalism, Socialism*, Лондон, 1919.

58 Вебови су одбијали да је гилдсоцијализам извршио на њих неки утицај, иако је тај утицај умесно претпоставити и он је местимично очигледан. О томе утицају пише, на пример, и Аустен Албу у „The Organisation of Industry”, *New Fabian Essays*, Лондон, 1952, р. 124. О томе утицају је усмено говорио Џорџ Кол професору Бранку Прибићевићу уз напомену да су Вебови били врло осетљиви на ово питање утицаја упркос њиховом личном пријатељству с Коловима.

59 S. and B. Webb, *A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain*, Лондон, 1920, р. XI.

ну Дизраелијеву формулацију, коју понавља и Ласки, а коју је изнео још Платон, о подељености државе на две државе: „Под садашњом диктатуром капиталиста заједница је подељена на два дела који се међусобно боре, нацију богатих и нацију сиромашних”. У овом класном рату, како кажу даље Вебови, на једној страни имамо неколико стотина хиљада оних који поседују и присвајају више од половине националног дохотка и на другој страни „класно свесни пролетаријат” који живи од надница и малих плата и који се све више учлањује у тредјунионе као „орган револта против постојећег друштвеног поретка”.⁶⁰

„Али основна рђава страна капиталистичког система – пишу Вебови – није ни беда сиромашних ни богатство богатих, него власт коју пуко власништво над средствима за производњу даје релативно малом делу друштва над делатношћу њихових суграђана и над менталним и физичким условима живота будућих генерација ... Оно чему тежи социјалиста јесте замена капиталистичке диктатуре владавином народа, од стране народа и за народ, у свим индустријама и службама од којих људи живе. Једино се на овај начин може било када остварити права партиципација целог народа у управљању његовим властитим пословима и ефективна свесна сагласност народа са оним што се ради у његово име. Ова примена демократије на индустрију, премда сама по себи има једну инхерентну вредност као образовна снага, у очима социјалиста је ипак само једно средство за постизање циља, наиме праведније расподеле националног производа међу члановима друштва у циљу да би се за све чланове друштва постигла највећа остварљива мера личне слободе. Одавде је циљ социјализма двострук: примена демократије на индустрију и усвајање од стране социјалне демократије принципа максимализације једнакости у животу, слободи и тражењу среће.”⁶¹

Вебови су и даље веровали у демократију, али су сматрали да су у другој половини XIX века поред политичке демократије изникле и демократске организације произвођача (тредјуниони тј. синдикати) и демократске организације потрошача (пре свега кооперативни покрет) и да су и једне и друге стекле велику моћ и полазиле од претпоставке да је свака од њих једини прави облик којим се може успоставити самоуправа у индустрији (*industrial self-government*), а то су била питања која се нису ни постављала пред ране социјалисте XIX века.

Због доминантне улоге синдиката као најшире демократије произвођача, у почетку се није постављало питање сукоба интереса ових организација и организација потрошача. Тек јачањем концепција муниципалног и националног социјализма и ширењем задружног покрета, почињу ривалски захтеви асоцијација произвођача и асоцијација потро-

60 *Ibid.*, p. 274.

61 *Ibid.*, pp. XII-XIII.

шача по питању ко ће бити једини и аутентични власник и управљач индустрије.⁶² Вебови су у ствари, као и многи други социјалисти, заступали схватање да је тачка гледишта потрошача најшира у једном друштву, док су стајалиште и интересе произвођача (па макар и радника организованих у синдикатима или на други начин) третирали као партикуларне. На државу су гледали као на организацију која заступа гледиште потрошача тј. свих чланова друштва, па су одатле изводили закључак да је једино држава заступник друштвених интереса у најширем смислу. У овом смислу њихова гледишта нису била плуралистичка, него етатистичка, али су у складу с духовном климом времена, сматрали да се политичка демократија мора проширити ограниченом партиципацијом произвођача и самоуправом у професионалним организацијама, а исто тако и успостављањем поред политичке скупштине (парламента) једне социјално-економске скупштине, и да се тако уведе једна нова врста дводомности у националном представничком телу. Ласки је, пишући неколико година касније, одбацивао могућност да социјални парламент буде плодносно решење и у ствари је својом концепцијом једнодомног представничког тела искључивао могућност да плурализам друштвених група и интереса буде крунисан њиховим представништвом на националном нивоу. Тако је он у далеко мањем степену плуралиста него што су то били гилдсоцијалисти и Кол. Али, и подела на сферу политичког и сферу социјалног с различитим представништвима, како су то предвиђали Вебови, водила је дисперзији власти и *de facto* својеврсном плурализму.

Вебови су у *Уставу социјалистичке заједнице*, за разлику од њихових ранијих ставова, сматрали да се демократске организације друштва не могу темељити на представљању људи као таквих, већ да морају произлазити из неколико основа: полазити од „човека као произвођача одређених роба или услуга; човека као потрошача читавог низа роба и услуга; и човека као грађанина – опет у два смисла: као човека заинтересованог за националну безбедност и обезбеђење унутрашњег мира ... и у другом смислу, заинтересованог за унапређење типа цивилизације коју жели и која се изражава у благостању свих чланова друштва (укључујући малолетне, болесне и повређене и старе).“⁶³

Вебови су раније били заступници схватања да су органи политичке демократије (тј. политичка представничка тела) једини заступници тзв. општег интереса, који је као такав замишљан да је изнад посебних интереса потрошача или произвођача. Касније, њихова визија социјалистичког политичког система постаје разрађенија: они укључују добровољне организације од којих је за њих најзначајнији задружни покрет и принудне организације становника одређене територије, које имају облик муниципалних тела односно локалне самоуправе или националне владе. Њихова критика функционисања и природе институција политичке

62 *Ibid.*, pp. XIV-XVI.

63 *Ibid.*, p. XVII.

демократије била је веома оштра. Истицали су да су „шокирани крајњом несавршеношћу њене организације” и сматрали да се политичка демократија у стварности свела на „диктатуру кабинета”, на хипертрофију политичких институција чија је смеша функција довела до неефикасности, а парламентарна контрола и у политичким питањима, а камоли кад се ради о економији и индустрији, варка: „У ствари оно што се догодило последњих пола столећа, са континуираним повећавањем функција владе, јесте успостављање углавном несвесне бирократске завере против парламентарне интервенције и контроле.”⁶⁴

Као критичари политичке демократије, Вебови су осећали потребу да се ограде од реакционарних и ауторитарних концепата који негирају ту демократију. „Резултати индустријске револуције и раста капиталистичког система дали су нам, за готово 80 или 90 посто целокупног становништва, демократију 'најамних људи' (hired men) који служе једној привилегованој класи, која чини отприлике 10 посто становништва, а којој припада девет десетина друштвеног богатства.”⁶⁵ Упркос горчине коју изазива горња констатација, они су сматрали да је британска политичка демократија, у поређењу са другим земљама, успела да створи систем у коме грађани ефективније учествују у избору својих представника. Томе је по њиховом мишљењу допринела и блискост и хомогеност становништва, вишевековна обезбеђеност од стране инвазије и све већа доминација урбаних над руралним занимањима.⁶⁶ Зато је преокупација Вебових била да поправе недостатке овог система, а не да га из темеља разруше. Желели су створити одређени простор, за увођење нових елемената демократије произвођача и унети промену у дводомно представничко тело, тако што би поред политичког био успостављен социјални парламент. У погледу начина извођења овакве промене, као и других које су предвиђали, као што је подруштвљење средстава за производњу, они су заступали класични фабијански еволуционистичко-градуалистички концент:

„Ми не предвиђамо никакав нагли и истовремени крах капиталистичког система. Историја не казује ни о једном облику друштвене структуре који би био у потпуности и универзално превазиђен. Оно што се може видети да се догађа у једном веку за другим и у једној земљи за другом, јесте да један или други облик постаје доминантан, иако не искључује друге облике; и да онда онај преобладајући облик са својим последицама бива превазиђен једним другим обликом који постаје преобладајући, мада такође не елиминише све заостатке старог система ... Ова лекција из историје је подржана и проучавањима социјалне психологије. Геније британске расе не прибегава катастрофалним променама које подразумевају непосредну замену читаве социјалне структуре

64 *Ibid.*, pp. 3–8, 59, 71–75 и 172.

65 *Ibid.*, p. 80.

66 *Ibid.*, pp. 86–87.

и усвајање насиља над навикама и утврђеним очекивањима широких слојева народа, штавише, широки слојеви британских физичких радника, да и не спомињемо огроман део интелектуалних радника, већ су достигли један завидан стандард 'живота, слобода и тражења среће' и осећају, исправно или неисправно, да они имају много штошта више да изгубе него своје ланце ... У природи је ствари да преображај може да се постигне само мало по мало. Ако он није извршен једним систематски разрађеним планом, убрзо ће се наћи, па ма какве заповести или команде усвајали, да он уопште није ни извршен."⁶⁷

Укратко, Вебови су, а то је исто учинио и Харолд Ласки, изразили ноту скепсе у „чисту” политичку демократију и, у складу с општим захтевима и климом тог времена, упустили су се у разматрање неких аспеката могућег побољшавања и проширивања демократије и њене институционалне основе.

Два су крупна и значајна питања која су расправљали Вебови, а о којима су се дуже времена водиле теоријске и политичке расправе, па су готово сви писци који се сматрају за плуралисте износили своје визије и предлоге решавања та два питања: То су: проблем демократизације односа у индустрији, који је сагледаван на дијаметрално различите начине; и карактер новина које би требало увести у подручју представништва и у структуру представничких тела. Расправе о овим питањима извршиле су велики утицај и на ставове Харолда Ласкија изнете у *Политичкој драматизици*. На известан начин, све ове расправе и предлози бавили су се и оспоравањем неких битних и веома радикалних теза гилдсоцијалиста по оба ова питања.

Вебови ни у једном тренутку нису били наклоњени идеји о самоуправљању произвођача. Видели смо како су сматрали да идејама и решењима која су предлагана у Совјетској Русији може да се посвети озбиљна пажња тек пошто је Лењин одустао од идеје радничке контроле. Они су сматрали да је позиција и интелектуални утицај британских синдиката ослабљен због расправа које су водили и због подела до којих је дошло унутар синдиката између оних „који још увек имају аспирација ка идеалу 'самоуправне радионице' и оних који полагају своје наде у централизовано управљање од стране 'гилди' у свакој индустрији или служби (која би била састављена од свих врста 'произвођача' укључујући физичке раднике, службенике, техничаре, менаџере и директоре), између оних који желе да свака индустрија или служба буде као целина потпуно аутономна и оних који схватају да ће и потрошачи имати шта да кажу у погледу квантитета, квалитета, процеса и цена, а да се и не спомињу они који признају нужност обезбеђења интереса заједнице као целине и потрошача њихових производа и услуга."⁶⁸

67 *Ibid.*, pp. 318, 318–319, 320.

68 *Ibid.*, pp. 49–50.

„Они који хоће да демократизују односе у индустрији – писали су Вебови – морају узимати у обзир не само човека као произвођача или човека као потрошача, него исто тако и човека као грађанина који је заинтересован за стално одржање заједнице чији је он део и за континуираност датог типа цивилизације.”⁶⁹ Имајући очигледно стално пред очима предлоге гилдсоцијалиста, Вебови су у гилдама видели облик демократије засноване на професији, позиву, па су настојали да и историјским и теоријским аргументима докажу да је демократија произвођача неодржива и да се демократизовање односа у индустрији односно демократизација управљања индустријом у интересу целе заједнице мора засновати на другим основама, а не на индустријској самоуправи.

Демократије засноване на позиву (*vocational democracies*) претрпеле су до данас неуспех на готово исти начин где год су покушале да поседују и организују средства за производњу... Цела историја показује да овај неуспех демократија произвођача у погледу поседовања и организовања средстава за производњу, неуспех који је практично увек исти, није ствар друштвене класе. Он очигледно није резултат тога што су они који су у питању, физички радници, или што им недостаје ментална способност или пракса или резултат било каквих потешкоћа да они дођу до довољног капитала ... Проста је истина да се демократијама произвођача не може поверити својина над средствима за производњу у њиховим сопственим професијама. Свака професија, ма како велика и важна, само је део заједнице ... Према томе самоуправна фабрика или самоуправна индустрија, која нужно производи за размену, стално је у искушењу да створи профит тј. да за своје чланове задржи сваки вишак вредности који је садржан у цени за коју може отуђити свој производ; или, да то кажемо на други начин, да задржи еквивалент који произлази из предности свих диференцијалних фактора производње (таквих као што су боље земљиште или погодније место, виши степен механизације или административне организације) које она контролише – а овај еквивалент је управо оно што се у капитализму појављује као рента или профит.”⁷⁰

Поставка Вебових о неуспеху „самоуправне радионице” произлази из догматизовања примене „социјалистичких принципа” на један део привреде који није био доминантан; као и из неуважавања чињеница да држава није била неутрална у гилдсоцијалистичком експерименту у грађевинарству, већ је финансијским и политичким мерама допринела његовом угушењу. Већ је Харолд Ласки називао тешкоће парцијалне национализације,⁷¹ које Вебови нису били узели у обзир. Међутим, тешкоће које произлазе из гилдсоцијалистичких решења, да самоуправна предузећа послују „без профита” и да не формирају резервне фондо-

69 *Ibid.*, p. 150.

70 *Ibid.*, pp. 155 и 156.

71 Харолд Ласки, *Политичка грамајика*, I, стр. 90.

ве или, акумулирају средства, слабост су ових концепција, које Вебови нису посебно критиковали, јер им се чинило да је такво пословање у складу са социјалистичким начелима. Они су, пак, назрели неке друге могуће слабости организације индустрије на самоуправним основама, које гилдсоцијалисти у својој загрејаности за ову идеју нису узимали у обзир, или су се надали да ће се наћи неко повољно решење.

„У практичном управљању својом сопственом индустријом, демократија произвођача – па радило се о физичким или умним радницима – самом природом њеног чланства стално је подстицана да гледа да задржи постојеће процесе, да обесхрабрује новине које би увеле нове облике рада и да унапређује сопствене интересе насупротив другим деловима заједнице радника. Сама концентрација пажње чланства, не на тржиште где је најважнија тражња потрошача, него на своју појединачну фабрику и на њихову специјалност у производним могућностима, омета успех ... Ова тенденција ка искључивости и затворености инхерентна је свакој асоцијацији заснованој на занимању у производњи, а одсутна је код сваке асоцијације засноване на заједници потрошње – из простог разлога што искључивост нормално пружа материјалне предности у првом случају и није ни од каквих предности за чланове у другом случају.”⁷²

У примедбама Вебових има и тачних констатација умесних упозорења, али и доктринарних хипотеза у које се верује пре него што су провераване, као и закључака који су изведени само на парцијалним истинама и без узимања у обзир могућих алтернатива. Несумњиво је политичка наука у својим анализама показала да свака организација, група или асоцијација, ма на који начин се осамосталила, на основу положаја или улоге саме те организације или положаја њених чланова стиче посебне интересе (сагледане или несагледане) и тежи корпорацијском затварању око конституисаних интереса. Оно од чега се мора поћи у разматрању система „самоуправних радионица” јесте управо то да сваки субјект има посебне интересе и да ће деловати у складу с тим интересима. Кад се сукоб интереса јавља по питањима где чврсте узајамне обавезе и права – уговором или неким правилима заједнице утврђени – представљају основ активности и егзистенције обеју или више страна, мора доћи до успостављања извесних норми на које као општа правила сви у принципу пристају, и која се не морају у већини случајева наметати принудом. Пословни морал увек је у крајњој линији у пословном свету сагледаван као залога дугорочног успеха. „Суд тржишта”, ако се спрече монополи и олигополи и сличне тенденције, изрећи ће своју казну робним произвођачима који се затварају у уске оквире и не прате иновације, не постављају се као „отворена заједница” према идејама и трендовима захтева потрошача. Претпоставка за све то

је наравно могућност релативно лаког ницања нових центара привредне иницијативе, јер се спречавањем ницања нових таквих центара фактички подупире монопол постојећих. Осим тога монополистички положај појединих организација може се сузбијати и одговарајућом организацијом потрошача и других произвођача.

Вебови су указали и на проблем „дисциплине” која ће се јавити у случају „самоуправне радионице”. Специфичан случај су видели у питању „постављања” или „бирања” руководиоца. За њих је дилема била: ако се руководиоци самоуправних организација постављају, онда нема демократије, а ако се бирају од стране оних којима треба да руководе, онда неће бити услова да се одржи дисциплина неопходна за успешно функционисање процеса производње. Они су тврдили (сетимо се да је то било 1920) да су сви покушаји којих је било у цивилизованим земљама показали неостваривост идеје да се руководиоци производних процеса демократски бирају. Њихово „соломонско решење” је било апстрактно: да се не тражи ни наименовање „одозго” ни „одоздо” него начин који ће обезбедити да сваку функцију преузме онај ко је за њу најспособнији.⁷³

Оно што су после свих анализа Вебови заговарали била је једна врста партиципације у управљању, и то како произвођача тако и потрошача: „Минимум партиципације демократских организација грађана-потрошача мора бити власништво над средствима за производњу. Минимум партиципације произвођача јесте контрола услова под којима физички и умни произвођачи обављају своје занимање.”⁷⁴ Прецизирали су да под „партиципацијом у управљању” не мисле само на учешће у одређивању услова који се односе на плате, радно време, здравствене услове и услове безбедности на раду, него да под тим подразумевају и карактер операција које морају да обављају, лица с којима се тражи да се удружују у послу, њихове интелектуалне слободе и на послу и ван посла, и – што Вебови тачно сматрају да се често заборавља – њихову практичну слободу односно степен пружене могућности да своје занимање обављају на један ефикасан начин.⁷⁵

Право „партиципације” односно учешћа у управљању, Вебови шире постављају кад се ради о унутрашњим односима у организацијама појединих професија. Они су за пуно право самоодређења сваке професије (the right of self-determination for each vocation) и за „принцип слободне асоцијације”, да професионална организација, како је то писао Р. Тони, буде функционална и самоуправна.⁷⁶ Овако организоване професионалне организације имале би право на штрајк као средство борбе за своје захтеве, иако Вебови претпостављају да се такви случајеви неће често

73 *Ibid.*, p. 162.

74 *Ibid.*, p. 163.

75 *Ibid.*, pp. 164–167.

76 R. H. Tawney, *An Acquisitive Society*, Лондон, 1920, p. 59; „Суштина једне професије јесте да њени планови организују себе ради обављања одређене функције”.

појављивати. С друге стране, они су сматрали да ће покушаји искоришћавања предности које има било који део произвођача на штету заједнице, бити сузбијени не методом политичког гласања него путем јавног неodobравања или, у крајњем случају, сличним ускраћивањем услуга од стране других произвођача оном који покуша да неоправдано искористи предности свога положаја на рачун других: „У социјалистичком комонвелту легитимни одговор на 'директну акцију' биће директна акција.”⁷⁷

Предвиђајући да ће у будућем развијеном социјалистичком друштву у области заната и слободних професија постојати право индивидуалне иницијативе, Вебови антиципирају теорију мешовите привреде. Кажу да „нема ништа у социјализму што захтева или чак чини вероватним да ће доћи до потискивања самосталног занатства или активности интелектуалних радника који ће самостално да испуњавају свој позив управљајући самостално својим пословима и нудећи своје личне услуге клијентима”. Социјалистички комонвелт, по њиховом мишљењу не само да оставља места за продужење независних професија у области медицине и права, рачуноводства и архитектуре и др. него се и ослања на те професије. „Велики је добитак – пишу Вебови – с гледишта личне слободе грађанина, исто као и с гледишта администрације, ако је у могућности да добије услугу професионалног експерта кога жели.”⁷⁸ Но кад постављају питање да ли има места за једну националну скупштину представника професионалних организација Вебови одговарају негативно. Сматрају да би једна скупштина у коју би своје представнике бирали произвођачи задала много проблема, почевши од њеног бирања односно конституисања, и да би због различитих интереса оних које представљају тешко долазило до утврђивања заједничког интереса.

Социјални парламент који предвиђају Вебови резултат је, како кажу, њиховог сазнања и уверења „да демократска организација друштва подразумева прихватања представништва, не човека као човека, него човека у основним аспектима његовог живота у друштву: човека као произвођача, човека као потрошача, човека као грађанина кога се тиче наставак егзистенције и независности његове расе или заједнице”.⁷⁹ Зато су они покушали створити „модел” одговарајућег типа представништва тј. представништва у којем би човек био представљан „у основним аспектима његова живота у друштву”.

77 S. and B. Webb, *Op. cit.*, pp. 297 и 298. Вебови су били за партиципацију појединих професија не само ради заступања њихових интереса, него и ради одговарајућих резултата у испуњавању неких друштвених производних и других функција. Они пишу: „Ми морамо замислити основне професионалне организације, а можда и највећи број свију њих, како партиципирају у управљању, не само једне него свих национализованих индустрија ... Професија пресеца не само све територијалне него и све административне границе ... Професионалне организације су једна стратификована демократија у којој појединци заузимају место према својој специјализацији, и то поставља питање граница између професија.” (*Ibid.*, pp. 283–284)

78 *Ibid.*, p. 305.

79 *Ibid.*, pp. XIV-XV.

„Кооперативна заједница сутрашњице мора, према томе, имати, не само једну националну скупштину, него две – сваку са њеном сопственом надлежношћу; не наравно без узајамних веза ... али једнаке и независне да ни једна од њих не буде ни прва ни последња ... две координиране националне скупштине, једна која ће се бавити кривичним правом и политичком влашћу, а друга управљањем економским и социјалним проблемима – и то не само као средство поправљања садашње претрпаности парламента пословима, него такође и као битан услов прогресивне замене ... приватног капитала од стране друштва.”⁸⁰

Две националне скупштине – политичку и социјалну – Вебови дакле уводе да би се оне бавиле двома различитим и за друштво важним областима. Оне обе имају да изражавају интересе и вољу заједнице као целине, а не неких њених делова, али свака у различитим областима. Свака, такође, има посебну егзекутиву тј. апарат извршне власти. Свака скупштина је суверена односно врховна у својој области, а предвиђени су облици за усаглашавање ставова и решавање питања која задиру у надлежност обе скупштине. Као конкретно питање по којем су сматрали да ће обе скупштине морати тесно сарађивати, Вебови су навели финансијска питања. Разматрајући касније ово питање, Ласки је закључио да ко буде одлучивао о финансијама, тај ће имати премоћ. Интересантан је и начин како су Вебови решили питање ко бира домове парламента: политичку скупштину бирају сви грађани и избор се врши на територијалној основи; социјални парламент бирају запослени по гранама делатности.

Како управљати национализованом или подруштвљеном имовином? То је било једно од значајних питања у социјалистичком покрету, а различите струје у њему имале су и различита гледишта. Британски фабијанци, па и Вебови, имали су у појединим периодима донекле различите концепције. У Британији је почетком XX века разматран тзв. департмански облик управљања индустријама у државној својини. Тај облик је значио да за поједине гране подржављене привреде постоје департмани или дирекције у одговарајућем министарству, и преко тих департмана се врши управљање, а министар одговара парламенту за сваку грану којом управљају департмани његовог министарства. Вебови уносе један диференциран приступ, зависно од карактера и значаја привредне гране: за десетак до петнаестак најзначајнијих грана било би уведено централизовано управљање на националном нивоу; за оне гране индустрије и услуга које су од значаја за одређено локално подручје, предвиђана је организација управљања на општинском (муниципалном) нивоу; организација производње за широку потрошњу била би извршена преко кооперативног покрета.⁸¹

80 *Ibid.*, p. 111.

81 *Ibid.*, pp. 147–149.

Вебови су напустили департамански облик под утицајем критика да такав облик води бирократизацији и због тога што им је искуство пољуљало веру у министарску одговорност парламенту. Нови облик, који су предлагали, укључивао је на националном нивоу два тела. Једно би било стални комитет социјалног парламента за дату грану индустрије, а друго национална управа (National Board) за дотичну грану. Стални комитети би преко свог апарата и непосредно пратили рад појединих индустрија и подносили социјалном парламенту предлоге општих одлука које би овај доносио заступајући интересе заједнице као целине и не мешајући се у текуће послове привредних грана. Националне управе би биле трипартитна тела (од укупно 16 чланова – 5 би били руководиоци појединих департамана администрације, 5 би били представници различитих професија, а 5 би били именовани представници интереса потрошача и заједнице као целине; главни извршни службеник би председавао националној управи). Мишљење је Вебових да свака индустрија или служба захтева један степен централне контроле, а да с друге стране и најцентрализованарија служба захтева подручне органе, па су зато поред националних управа предвидели и обласне савете, који би били потчињени националним управама и одговарали им за извршење планова и спровођење политике. Националне управе имале би широка овлашћења у постављању најважнијих извршних службеника и у контроли техничких и финансијских планова и послова. Замишљали су да се социјални парламент брине о општој политици, обезбеђивању ефикасности појединих служби, учешћу запослених у управљању, о интересима потрошача и о питањима која су значајна за „трајно благостање заједнице као целине”.⁸² Они су били свесни да овим не би били задовољени захтеви радника за учешћем у управљању, па су предвиђали оснивање фабричких комитета који би евентуално били састављени од радника, али би били издвојени од органа управљања и имали би само ограничену надлежност да о појединим питањима конферишу и саветују се са органима управљања.⁸³ Предвиђали су нешто већи утицај

82 *Ibid.*, pp. 168–169.

83 S. and B. Webb, *A Constitution for the Socialist Commonwealth*, p. 180: „Захтев најамних радника за партиципацијом у управљању, који је тако карактеристична црта садашњег столећа, неће бити задовољен пуким присуством представника појединих занимања, у националној управи и обласним саветима који усмеравају управљање на националном и обласном нивоу”.

Јасно је, кажу Вебови, да „мудри менаџер ће не само консултовати такав (фабрички) комитет о сваком предлогу пре него што је одлука донета, него ће по навици и да пренесе комитету све што је за овај од интереса ... Али јасно је да у једној националној индустрији или служби, никакав комитет овакве врсте, а ни читаво тело запослених у једној оваквој установи, неће уживати потпуну локалну аутономију.” (*Ibid.*, p. 181) ... „Област рада фабричког комитета била би првенствено дискутовање притужби и давање сугестија”. (*Ibid.*) Ово је остало став свих каснијих концепција ограничене партиципације – саветодавни карактер тела (комитета, савета) састављених од радничких представника.

произвођача у муниципализованим индустријама тј. онима којима се управља на општинском нивоу, где би у комитете локалне власти, који управљају привредом, улазили поред одборника и чланови синдиката и представници професионалних организација и потрошача.

Могли бисмо закључити да су Вебови заговарали ограничену партиципацију радника у управљању, да су интересима потрошача и заједнице као целине посвећивали већу пажњу и настојали изградити систем органа управљања који би обезбедили тај интерес, оглушујући се о већ тада гласне критике да то води бирократизацији. Они су, даље, одступајући од департаманског облика управљања, давали елементе једног другачијег система. То је било утирање пута концепцији националних корпорација, какве је у Енглеску свега пар година касније увела конзервативна влада (1926), и оне су постале прототип за систем управљања национализованим индустријама у Великој Британији после Другог светског рата. Као што је ова идеја Вебових касније добила своје институционално уобличење, тако је и њихова идеја ограничене партиципације радника у управљању касније дуго била крајњи домет до којег су лабуристичка руководства била спремна да иду. О свим овим идејама Вебових водиле су се тридесетих година велике расправе, али двадесетих година њихов непосредни одјек налазимо и у ставовима Харолда Ласкија. Наравно, нису Вебови били једини који су се бавили овим питањима. Идејама о горе поменутих питањима и њиховим могућим решењима бавио се и један други заступник плуралистичких гледишта – Берtrand Расл.

Мада је био члан Фабијанског друштва, Расл је одбацивао фабијански етатизам, а заговарао је плуралистичка схватања и подржавао идеју самоуправљања у индустрији. „У Великој Британији – писао је Расл – која је најстарија од индустријских земаља, постоји снажан покрет за самоуправљање у индустрији, покрет који заслужује најпуну симпатију. Ово је облик социјализма који поседује највише виталности и снаге међу британским тредјунионистима”.⁸⁴ Али, везујући могућност остварења самоуправљања у индустрији са општим нивоом развитка друштва, Расл је истицао и мишљења да „Самоуправљање у индустрији изгледа ми просто немогуће у једној земљи тако неразвијеној као што је Русија, али, међутим, сасвим могуће у Енглеској.”⁸⁵ Интересантна је његова аргументација односно разлози: (1) ако у једној сиромашној земљи радници одлучују о економским питањима, они се неће одрицати тренутних интереса и погодности у корист перспективних циљева остваривих тек у будућности; (2) радници тешко могу да се сами организују, па је зато потребно да их у прво време организује држава. То друкчије бива кад се стекну одређене навике и кад се постигне одређени ниво развитка. Онда самоуправљање у индустрији постаје могуће и

84 B. Russell (with Dora Russell), *The Prospects of Industrial Civilisation*, Лондон, 1923, p. 23.

85 85 *Ibid.*, pp. 23–24.

слобода се може постепено остваривати. Тако је то у индустрији: било да је номинално капиталистичка или комунистичка, индустрија која се рађа мора бити више или мање деспотска, а деспот је у једном случају капиталист, а у другом државни службеник, читаво искуство бољшеви-ка потврђује ово гледиште.”⁸⁶

Харолд Ласки је своје најсистематичније дело, *Политичку драматичку*, конципирао и писао у време кад су на практичном плану примене опадали захтеви које је истицао гилдсоцијализам, а добијали све више политичку подршку етатистички захтеви и концепције у оквиру којих су своје ставове сместили Вебови. Али нема никакве сумње да је почетак двадесетих година био период веома буран у погледу расправа о будућности индустријске цивилизације и облика управљања људским заједницама, у време кад је демократија била и нада и одбацивана као „празна форма”. Све су те расправе утицале на Ласкија и могло би се рећи да је покушао да из њих извуче одређене закључке. Тада су се у Америци јавиле и прве организоване групе које су проповедале техно-кратску теорију, одн. владавину стручњака на основу научних критеријума тј. „принципа енергије”. А могли бисмо констатовати да Ласки није остао неосетљив ни за аргументе оксфордских идеалиста неохегеловаца који су државу посматрали из угла њених социјалних функција и могућности, настојећи да неке консеквенце хегелијанске теорије унесу у англосаксонски свет. Дакле, под дејством врло дивергентних струја и гледишта формулисао је Ласки своју политичку теорију државе којој противрече извесни ставови из *Слободе у модерној држави*, а исто тако и извесне чињенице политичког живота, које су постале општепознате после појаве првог издања *Политичке драматичке*.

„Модерна држава је територијално друштво, подељено на владу и поданике, које претендује, у границама признате територије, на надмоћност над свим другим установама. Стварно, она је крајњи и законити чувар социјалне воље. Она обележава перспективу свих других организација ... Из таквог гледишта можемо извести смисао циља који је оваплоћен у држави. У овом погледу, она постаје организација која има да што потпуније оствари социјално добро. Према томе, јасно је да се њене функције ограничавају на подржавања и заштиту извесних правила понашања; и област коју она хоће да контролише сужаваће се или проширивати уколико то искуство буде налагало.”⁸⁷

86 *Ibid.*, р. 26. Расл је почетком двадесетих година посетио Совјетску Русију. Сусрео се с Лењином који је на њега оставио дубоки утисак својом скромношћу и одсуством свести о својој историјској величини. Али, своја друга запажања о совјетском систему Расл је изложио у критички интонираној књизи *The Practice and the Theory of Bolshevism* (Лондон, 1920). У књизи коју је посветио перспективама индустријске цивилизације Расл је писао да ће се достићи ниво развитка кад ће запослени „постати сасвим компетентни да управљају собом”. Запажао је да у државном социјализму државни чиновник настоји да надомести капиталисту и да одређује услове рада по истим критеријумима као и капиталиста, те да у том погледу самоуправљање има великих предности над државним социјализмом. (*The Prospects...*, р. 175).

87 Харолд Ласки, *Политичка драматичка*, I, стр. 10 и 17.

„Изгледа да се све више мора контролисати”, пише Ласки, али у исто време истиче да постоји читав низ делатности које „могу бити остављене приватној предузимљивости”. Јер, „постоји извесна разлика између државе и друштва. Држава може дати тон социјалном поретку, али она није истоветна с њим.”⁸⁸ Већ у горњим констатацијама налазимо извесну противречност. С једне стране држава се узима као организација која има да оствари социјално добро, а с друге стране њена улога је сведена само на чувара социјалне воље, јер она није друштво које је шири ентитет него што је она сама. Ово није пука противречност у ставовима него израз противречне улоге државе: њена је функција да обезбеди оно што она сама никада не може донети као плод деловања свога апарата; али у функцији заштите она је „крајњи и законити чувар” што у крајњој линији значи да је она средство у односу на које су подређени циљеви којима треба да служи!

Ласки приличан значај придаје чињеници да свим државама управљају мањине и да је воља државе у ствари воља владе, да се „милиони не могу изразити о маси решења”. Он решење ове противречности види у успостављању „одговорне државе” која „нема безусловну власт” него ту „власт има зато што има дужности”.⁸⁹ Да би „државу сагледао реалистички”, Ласки одбацује русоовски појам опште воље као „могућност” и још одлучније „доктрину да општа воља налази своје оваплоћење у држави”. Али, он исто тако пише: „Једна практична теорија о држави мора се, доиста, схватити у административном смислу. Њена воља је одлука до које она долази једним малим бројем људи којима је поверена легална власт да доносе одлуке”.⁹⁰

Гледајући на државу правно-технички, Ласки види административни апарат. Гледајући је социолошки, он види мноштво група и удружења од којих је држава само једно. Он пише: „Према томе, држава је заједница људи који теже богаћењу и оплођавању заједничког живота. То је удружење као и друга удружења: црква, радничка удружења итд. Она се разликује од њих у томе што је њено чланство принудно за све који живе у њеним границама, и што она може, у последњој инстанци, изнудити послушност својих поданика.”⁹¹

Ласки је више посматрао тип државе какав приказује англосаксонска теорија и чији се елементи налазе у англосаксонској пракси, него што је уопштавао историјска искуства о држави или обухватао у његово време постојеће државе, па из уопштавања њихових црта изводио свој закључак о држави. Зато он није могао социолошки или политички објаснити карактер државне принуде. Сматрао је да држава има моралну функцију и да је та функција видљива из права која држава брани.

88 *Ibid.*, стр. 18.

89 *Ibid.*, стр. 20.

90 *Ibid.*, стр. 28, 30, 32 и 82.

91 *Ibid.*, стр. 35. Види: Истп, стр. 82.

Даље је сматрао да су њена права функционалног карактера, тј. дата су држави ради остварења неког друштвеног циља, општег добра и она их врши у интересу свих чланова, исто као што су и појединцима њихова субјективна права дата „ради доприношења богатству свог социјалног наслеђа”, „не да нешто примамо, него да деламо”. Овде је видна примеса теорије о социјалној функцији права, која је на сличним основама развијена код Р. Тонија и која од краја XIX в. има велики утицај на схватање права својине и других права.

Одбацујући појам опште воље и уводећи једно плуралистичко схватање друштва са социјалном организацијом која би требало да омогући остварење таквог концепта. Ласки је имао да реши и проблем – како оправдати државни суверенитет? Овај је неспојив са доследно развијеним плуралистичким схватањем друштва. Гилдсоцијалисти и синдикалисти били су радикалнији у извођењу закључака и повлачењу консеквенци из својих плуралистичких схватања. Зато су гилдсоцијалисти увели концепт косуверенитета државе и других асоцијација и организација (пре свега привредних), а синдикалисти су сматрали да се „политички суверенитет” може једноставно пренети на синдикалну организацију.

„Ако одбацимо једну општу вољу – пише Ласки – у овом идеалном облику, ми нисмо принуђени да рачунамо само с једним системом удружења као методом којим се циљ друштва може најбоље постићи. Свако удружење, рецимо, треба да има могућности да утиче на социјални поредак ... Према томе социјална организација не пружа један једини проблем у вези са својим делањем. С једне стране, врло је просто конструисати владу за сваку социјалну функцију у смислу посебних циљева које свака од њих оличава. Али, ниједан човек не може ограничити своје делатности на једну једину функцију. Потребно је заштитити његове интересе као кориснике услуга које он ниуколико не ствара. Другим речима, битно је заштитити га као потрошача. Координација функција јесте област у којој држава мора, у овом циљу, дејствовати. Она има да организује услове њихова живота тако да се члановима државе обезбеде она добра без којих они не би могли практиковати свој позив као људи ... У овом погледу, држава је очевидно корпорација јавних служби. Она се разликује од других удружења тиме што је она пре свега једно принудно удружење. На другом месту, она је по својој природи битно територијална. Интереси људи као потрошача јесу у великој мери локални интереси; они траже задовољење већим делом у једном даном месту ... Ово је задатак државе у друштву. Она је удружење људи као грађана, не у појединостима њихових производних напора него широком оквиру у коме се овај напор врши...”⁹²

Врло је лако утврдити да су ово они исти проблеми о којима су расправљали гилдсоцијалисти и писали Вебови и Кол. Решење које предлаже Ласки најближе је решењима која су у једном претходном тренутку нудили гилдсоцијалисти, који су за државу задржавали право да у крајњој линији буде носилац суверенитета по основи да је, она представник не произвођача него грађана као таквих, или (по формулацији Вебових) као потрошача, што опет значи свих грађана. Ласки није отишао даље од старијих представника гилдсоцијализма, но та додирна тачка у исто време је и крајња тачка до које је Ласки отишао у правцу ограничавања државног суверенитета. Ма колико он места посветио професионалним организацијама, саветодавним телима, организацији индустрије итд., нагласак остаје на државном суверенитету, с тим што се држави поверавају функције којима она постаје оно што је нешто касније названо „држава благостања”. Ласки је од старијих фабијанаца узео концепцију државе као представника интереса грађана. Одговарајући на критике због централизма и бирократизма и на упозорењу да њена улога рађа новог Левијатана, допунио је ту концепцију елементима плуралистичког схватања, не одмичући даље од концепције Вебових изложене у *Устави социјалистичкој комонвелџа*. Он је чак био под мањим утицајем концепција о функционалној демократији него Вебови неколико година раније, али је с више смисла за реалност схватио и значај државе у борби за власт и за друштвене промене у односима својине за које је мислио да претпостављају револуцију одн. „револуционарну катастрофу”.⁹³

Ласки је гилдсоцијализам одбацивао као „административно немогућ” тј. као систем који не би „радио”, али је оцењивао да је и постојећи индустријски систем незадовољавајући, јер не испуњава услове који би задовољили начела правде, безбедности, не пружа радницима средства довољна за издржавање, ни „разумне услове рада, нити пуну могућност да учествују у одређивању услова од којих зависи њихова срећа у раду”:

„Најизразитије обележје савремене индустрије јесте готово апсолутно одвајање вођења послова од самог рада. Област саветовања је сведена на услове под којима треба да се плаћа рад, као и на физичке услове запослења. Радник нема права да изрази своје мишљење о методама производње. Он нема никакву специјално предвиђену прилику кад може да изнесе своја гледишта ... Права својине, да би се добро засновала, морају претпостављати у себи једну теорију индустријске организације и награде. То мора бити теорија која мисли на ослобођење личности у индустријској области исто онакво какво се тражило у политичкој. Ово не значи укидање дисциплине.”⁹⁴

93 *Ibid.*, стр. 90.

94 Харолд Ласки, *Политичка грамаџика*, II, стр. 214 и I, стр. 286–287.

По Ласкију индустрију треба прожети начелима јавне службе. Ради тога је потребно да она не буде „група личности” која производи ради добити, него и „група личности” која обавља једну функцију према извесном нивоу компетенције. То даље значи да власник треба да одустане од тога да води послове, да мора доћи до промене карактера индустријске управе и да „као год што су правила једне професије, подвргнута вољи друштва, створили њени чланови, тако морају и правила индустрије створити радне снаге индустрије.” И напослетку, „то значи социјализирану производњу оних елемената који су битни за благостање заједнице.” Да би се то постигло Ласки сматра да „треба заменити административну аутократску управу (као у погледу запошљавања и отпуштања) методама више демократског карактера. Увођење реформи у машинској технологији и плаћање по комаду не сме остати више у надлежности самовољног одређивања, већ се мора пренети у надлежност представничкој влади. Напредовање, избор надзорника, на пример, треба да буде заснован не на његовима једног администратора него на стручности, уз сагласност оних које овај надзорник треба у раду да контролише.”⁹⁵

Сва ова и слична питања требало би, према схватању Ласкија, прецизирати статутима који би важали како за јавне тако и за приватне индустрије. Инсистирање на стручним квалификацијама и јавности рада Ласки сматра битним (за разлику, на пример, од Вебових који су сматрали да би расправе у националним управама и регионалним саветима и сличним телима биле затворене за јавност). Пледирајући за демократизацију односа, Ласки не иде даље од онога што је деценију касније прихваћено као превлађујуће гледиште у Лабуристичкој партији; могло би се рећи да он антиципира та становишта ограничене партиципације (заједно с Вебовима). Али, он је био свестан да и промене које предлаже не могу бити остварене без радикалније промене постојећих односа и сматрао је да се то може постићи само револуцијом. „Било би узалудно тврдити да је политичка револуција немогућа ствар”, али она је „скупа и сумњива авантура” и остаје само њен други пут: „лагани процес, али вероватно много плоднији”.

„То значи – пише Ласки – преобразити структуру ових индустрија елиминишући, путем законодавства, права сопственика. Они би тада имали право на дивиденду, али би напустили профит и контролу, које би тада преузели једним делом радници индустрије, рачунајући ту и научног истраживача, а једним делом заједница, што је у ствари и главно.”⁹⁶

У ствари, Ласки заступа концепције које и нису плуралистичке, јер доминантну улогу има, „заједница” у лицу државе, а уводи се ограничена партиципација запослених у појединим индустријама. Његово је

95 *Ibid.*, I, стр. 287, 289–291.

96 *Ibid.*, стр. 297–298.

мишљење било да није могуће у свим индустријама увести исти облик организације, а исто тако је сматрао да, зависно од потреба које нека индустрија задовољава, све индустрије могу бити подељене у три групе. У оној која је значајна за благостање читаве заједнице, а уз то је по природи њихова делатност монополистичког карактера, држава би преузела контролу у потпуности; у другој групи, која задовољава одређене важне потребе, али нема могућности монополског положаја, држава би водила рачуна о контроли профита; док би у трећој групи, која је најмање значајна одустала и од контроле профита, када он зависи од личне спретности и залагања.⁹⁷

Полазећи од тога да се основна средства за производњу налазе у рукама државе, Ласки разматра проблеме друштвене расподеле, па каже;

„... вишак вредности који се ствара индустријом, преко и изнад цене производње и расподеле производа на потрошача, припада заједници као целини. То јест, ми одбацујемо чисто синдикалистички систем индустријске организације ... Констатација као што је Колова, да је 'контрола данашње производње ... посао произвођача, а не потрошача' (*Self-Government in Industry*, изд. 1919, р. 151) потпуно превиђа онај испреплетени однос између разних видова процеса производње. Само ако питање власништва решимо тако да заједница има коначну власт моћи ћемо воспоставити даље адекватне односе.

Али, ако заједница, преко државе, мора располагати средствима за производњу, произвођачи имају права да учествују у њеној управи, шта ово учешће за собом повлачи? Очигледно, оно обухвата пре свега учешће у стварању услова под којима чланови једне професије, па било да су правници или рудари, хемичари или дрводеље, врше своје функције. Они морају учествовати у доношењу одлука о својим платама, часовима рада, чишћењу својих радионица, о природи специјалног посла који имају да раде, а исто тако и о оним условима под којима имају да раде ... Даље, ово учешће мора значити право да радник буде консултован у погледу саме политике коју дотична индустрија има да спроводи. Али овде је важно учинити извесна разликовања. Обележавање политике није свакодневна администрација. Прва је у ствари један дужи план, општи правац догађаја за један период времена. Овде, поуздано, радници једне индустрије имају право да буду саслушани, да објасне своје гледиште, да истакну слутње и, на крају, да се успротиве одлуци. Али они не могу одређивати политику; то је ствар која ће остати онима који говоре у име заједнице.”⁹⁸

Из свега наведеног лако је закључити да је Ласки заступао идеју о подржављењу средстава за производњу и да је искључивао раднич-

97 *Ibid.*, II, стр. 217–220.

98 *Ibid.*, pp. 223, 224, 226.

ку контролу, иако се питао: „Ако се коначна контрола, као што је овде предложено, стави изван национализоване индустрије, да ли може самоуправа произвођача у њој, демократском природом процеса, у који је увучена, имати дејства?“. Његов је одговор: „Одмах се мора рећи, ако самоуправа у индустрији значи тоталну и апсолутну контролу од стране произвођача, свих операција и политике од којих ове операције зависе, да онда ово није ниуколико могуће.“⁹⁹

Сматрајући да се доктрина о министарској одговорности не може применити у области привреде (интересантно је да су бројни британски писци, који су имали искуства у овој области и чијем се интелектуалном поштењу могло поклонити поверење, одреда сматрали да министарску одговорност у области привредних односа није могуће успоставити, а опет су се у каснијим пројектима национализације и управљања државном својином многи о ову британску поруку оглушавали), Ласки се супротстављао пројектима о ресорској организацији. Сматрао је да не би требало имати по једног министра рецимо за руднике, пољопривреду, поште итд. него једног „министра производње који би координирао политику извесног броја министара и значио за кабинет један координирајући орган идеја у законодавном телу. Ови подређени министри неће, у случају национализовања индустрије, бити непосредно одговорни за њен рад. Они ће саопштавати онима који њоме управљају опште идеје на које законодавно тело много полаже. Они ће примати од ових администратора извештај о методама које они мисле да употребе примењујући ове идеје у пракси... Они ће, једном речју, вршити не администрацију него контролу... Они ће своју улогу одиграти задовољавајући законодавно тело тиме што се политика коју је оно санкционисало проводи у дело.“¹⁰⁰

Могли бисмо приметити да Ласки у крајњој линији претпоставља министарску одговорност или, још тачније, да је задржано министарско управљање, а напуштена министарска одговорност. Очигледно је да министар не може остварити одлуке законодавног тела, ако нема потребну власт, надлежност и органе који ће потребне мере спровести. У систему организације управљања какву предлаже Ласки, имамо три карактеристике које су у принципу сличне касније уведеном систему управљања у национализованим индустријама. Те три карактеристике су: (1) националне управе (генералне дирекције) с регионалним (обласним) управама и са управником у свакој фабрици или руднику, као највишим извршним органом који самостално доноси одлуке; (2) консултативни комитети (фабрички одбори) који, као што им и назив казује, имају само саветодавни карактер и слабашан су орган радничке партиципације; (3) савети потрошача (односно корисника услуга) за које се као и за консултативне комитете сматра да на њима остаје остварење индустријске демократије.¹⁰¹

99 *Ibid.*, p. 230.

100 *Ibid.*, pp. 228 и 229.

101 Ево како Ласки замишља систем управљања национализованим индустријама. „На врху сваке национализоване индустрије постојаће главна дирекција којој ће бити

Аутономија, односно самоуправљање у привредним корпорацијама, јавним службама, професионалним организацијама, црквама итд. могла би бити један од најважнијих облика и чинилаца социјално-економског плурализма једног друштва. Видели смо да је Ласки врло резервисан према могућностима те аутономије баш у оним областима у којима би она имала највише смисла и ефекта, а да је у већој мери нуди тамо где ти ефекти изостају (професионалне организације, цркве). Други елемент односно облик којим се може или чак мора изразити плурализам једног друштва јесте представништво којим треба да се изразе и ускладе различити интереси група и организација које уживају релативну аутономију. И у овом погледу Ласкијев „плурализам” не иде далеко. Неприхватљив му је не само Колов концепт функционалног представништва са неколико домова националног представничког тела, него и идеја Вебових о социјалном парламенту или другом дому парламента. За њега је најбоље решење које одговара модерној држави: једнодомно законодавно тело, које би се саветовало са разним стручним, верским, професионалним удружењима и саслушало потребе и погледе њихових чланова. Стајући на становиште о суверености политичког представничког тела државе у области како политике тако и економике, Ласки је нужно морао дати трећеразредно место (у поређењу са Вебовима) и професионалним организацијама у управљању индустријама и професионалном или сличном облику представништва. Он је писао, на пример, да нико не сумња у право Федерације рудара да говори у име својих чланова по свим питањима која се тичу производње угља. Али, каже он, може се сасвим оправдано сумњати у то да ли одлуке Конгреса тредјуниона (који је у неку руку професионално представништво), сем у једној уској сфери, имају ма какву обавезну снагу за његове чланове. Он не може видети како би се практично могле ујединити различите структуре у процесу производње или друштву, да би се сагласиле око садржаја индустријског законодавства.

„Исто је тако тешко увидети како би се могли удружити пословни људи и чланови тредјуниона да би могли корисно израдити опште индустријско законодавство; нарочито ако би они, као што

поверена пуна власт да спроводи политику коју је одобрило законодавно тело ... Она ће имати да представља три разноврсна типа интереса у индустрији (управе, процесије, јавност одн. заједницу) ... Главна дирекција ће више дејствовати као координирајући чинилац у администрацији него као чисто управни ... Фабрика или рудник морају на извору бити под контролом једног управника који је непосредно одговоран за њихов рад; његов однос према радницима мора бити уређен преко фабричких одбора ... Функције фабричких одбора би се кретале поглавито у два правца. Они би расправљали са управом о незгодама које се неизбежно јављају из дана у дан у свакој администрацији – о случајевима неуљудног поступања, необично тешком раду (итд.) ... и они би могли допринети својим сугестијама управи у погледу поправки или организације у фабрици.” Затим долази и „стварање саветодавних тела од стране оних који се једном службом користе” (такви су савети потрошача, а Ласки помиње и обласни састанак потрошача). В.: *Политичка грама-тика*, II. стр. 232, 237, 239, 241, 244 и 253.

изгледа неизбежно под капиталистичким режимом, били представљени у подједнакој сразмери ... Другим речима вредност једне професионалне организације лежи у расветљавању посебних проблема њених струка, а не у помоћи коју она може пружити општим социјалним питањима ... Ако се и прими да би се могло обезбедити задовољавајуће професионално представништво, постоји питање о развојку његових односа са политичком државом”.¹⁰²

Ласки наставља да полемише с Колом и сматра да су проблеми професионалног или функционалног представништва непремостиви и да се јављају тешкоће око расподеле надлежности, избора и функционирања оваквог тела. Јер, док грађани гласају као грађани, с једнаким правом без обзира на различит појединачни утицај и моћ, они су једнаки и у односу на владу – што је случај у политичкој демократији. Али, када се постави питање права гласа за неко друго тело, паралелно политичком представништву, а које треба да изрази све међусобне разлике, варијације су тако бројне да би то тело морало бити толико сложено да би по мишљењу Ласкија било бескорисно. Цео проблем отежава ситуација кад имамо широку сферу приватних предузећа и Ласки закључује да би цео проблем био унеколико једноставнији ако би све индустрије биле социјализиране. Да би интереси људи и појединих индустрија ипак дошли до ушију владе, потребна су одговарајућа удружења, која неће доводити у питање надлежност државних органа и суверенитет државе.

„Изгледа јасно – пише Ласки – ако односи између државе и индустрије треба да буду правично засновани, да свака врста рада мора имати своја удружења за организована и систематска саветовања с владом. Томе телу морају припадати сви радници и послодавци без изузетка ... Ми можемо замислити такву једну организацију индустрије у савременом друштву која даје свом раду карактер и одговорност једне уставне владе. Она ће имати да поштује правила, законска и традиционална; она ће имати средства којима ће овим правилима прибављати поштовање. Не може се довољно подвући да је одржавање ових правила, у погледу њихове коначне стилизације, увек питање државне надлежности. Јер ма каква била оруђа ове администрације, она треба да бране интересе потрошача ... Према томе, проблем је у томе којим ће начинима односи државе са индустријским организацијама моћи стално изражавати грађанске интересе људи.”¹⁰³

Једноставно речено, Ласки је све проблеме тако поставио да су сва решења у „држави”. Модерна држава би, додуше, организовала широку мрежу саветодавних установа, како би влада сазнавала интересе о којима је реч (индустрије, професија итд.). Тешкоће теорије, коју је Ласки

102 *Политичка граматика*, I, стр. 88 и 89.

103 *Ibid.*, стр. 99.

означио као корпоративну, пре него се овај израз политички компромитовао, вишеструке су: (1) док је саветодавне органе лако наћи, немогуће је наћи практичне органе; (2) „нема основа за претпоставку да би скуп свих корпорација у једно тело које би имало врховну контролу над производњом био вишег карактера него, рецимо, Доњи дом”; (3) корпоративни функционери такође би тежили бирократизму и изгубили би додир с бирачима; (4) постојала би опасност владавине већине (мајоризације); (5) „нема методе којом би се могла повући разлика између сфере надлежности корпоративног конгреса и сфере једне скупштине створене на територијалној бази. Оно од два тела које изгласава порезе превладаће над другим, пре или касније.”¹⁰⁴

После тако описаних тешкоћа с којима би се суочило једно професионално, економско, социјално или функционално представништво, Ласки закључује да је „скупштина створена на територијалној бази и заснована на општем праву гласа изгледа најбоље средство да се дође до коначних одлука у борби разних воља у унутрашњости заједнице ... Ово резонување претпоставља да ниједно тело које представља заједницу као целину, било да оно представља произвођаче, као у корпоративном социјализму, или да тежи, као у скупштини организованој на територијалној бази, да представи потрошаче, неће никада само собом довољно заштитити право личности да се изрази и развије. Ово се може постићи само организујући оне који хоће да осигурају неки специјални интерес у једном удружењу, спремном, на крају крајева, да се одупре владиној вољи.”¹⁰⁵ Ласки је увиђао да држава може испунити улогу коју јој је наменио само под условом опште економске једнакости у заједници. Зато је он и писао да његов предлог претпоставља извесну „форму комунизма”, под чим је он схватао контролу над приватним предузећима.

Идеју Вебових о социјалном парламенту Ласки је сматрао за „најозбиљнији план који је досада изнет о проблему законодавног тела у модерној држави”, али је надуго полемисао са самом идејом таквог другог дома. Поред већ помињаних његових приговора, претпостављао је и низ конкретних могућности које би могле искрснути у којима би домови утврдили да не могу један без другог одлучити, а механизам споразумевања преко заједничких одбора не би био ефикасан (политички парламент не би могао одлучивати о спољној политици, а да то не задире у економска питања; шта би се десило ако социјални парламент не би изгласао војни буџет и сл.). Сматрао је да би на крају оба ова дома морала заједно заседати, па је закључивао:

„Према томе, законодавно тело једнодомног система с многоструком надлежношћу, изгледа да најбоље одговара потребама модерне државе.”¹⁰⁶

104 *Ibid.*, str. 103–104.

105 *Ibid.*, стр. 107–108.

106 *Политичка игралишка*, II, стр. 70. Види и стр. 62–70 где Ласки полемиса с Вебовима.

Ова, како је он реалистички сагледавао, „модерна држава” мора све више да контролише, а он није видео друге алтернативе него да она у социјализму буде власник и управљач индустрије: „Битно је, у сваком националном систему индустрије, да средства за производњу буду у рукама државе.”¹⁰⁷

Законодавном телу овакве државе помагала би разна стручна тела и професионалне организације. Али њихова помоћ би у ствари била изношење предлога и евентуалних захтева, а не неки већи удео у процесу одлучивања. Тако и у овом погледу једва да би се Ласки могао сматрати за плуралисту.¹⁰⁸

Федерализам, уколико је аутентичан, а није само фасада политичког унитаризма, увек значи одређену територијалну, политичку па и социјалну дисперзију друштвене моћи и политичке власти. Тако се посредством федерализма може увести једна врста демократског плурализма. Ласки је, међутим, упркос схватању да је „свака креативна власт федерална по карактеру”¹⁰⁹ сматрао да је федерализам застарео.¹¹⁰ Он је истицао како је свестан дубине националних осећања која људи гаје, као и укорењености схватања о суверености, али се упркос томе надао да ће следећи век бити време процеса у којима ће и националност и сувереност бити потискиване. Овај последњи појам је за њега само правна фикција која у савременом свету нема никакву реалну подлогу, а наноси штету, јер отежава да се сагледају извесни проблеми. Два су разлога за оваква Ласкијева гледишта. Први је везан за британску историју и политичку теорију. Модерни федерализам је своју политичку институционализацију добио захваљујући англосаксонском политичком генију. Прве

107 *Ibid.*, стр. 223.

108 Стручне и професионалне организације биле би засноване на самоуправи: „Стручно тело, било религиозно или државно, као целина бираће оне који имају да га представљају у управним телима у индустрији, у саветодавним одборима владиних ресора и т.сл.” (*Политичка грамајшика*, II, стр. 340). Као једну од важних функција професионалних организација, Ласки је видео заштиту интереса чланства и бригу о напретку струке. У време писања *Политичке грамајшике* Ласкију се чинило да су синдикати сувише окренути политичким питањима. Али две деценије касније критиковао их је због пропуста „да инсистирају на њиховом представништву у контроли индустрије на оном нивоу на коме се доносе одлуке виталне за њихову властиту будућност” (Харолд Ласки, *Reflections on the Revolution of Our Time*, Лондон, 1943, п. 348). На истом месту је Ласки критиковао синдикалне вође због извесних социјалних и психолошких деформација. За њега је основна функција синдиката била образовање, стручно усавшавање и спољни притисак на органе управљања: „Прво је то да што је синдикат у једној индустрији моћнији – јача је и његова снага и израженија његова жеља за подизањем нивоа надница основне масе неквалификованих радника.” (Харолд Ласки, „L'Etat, L'Ouvrier et le Technicien”, у *Industrialisation et Technocratic*, ур. George Gurwitsch, Paris, 1949, p. 150). Овај спољни притисак синдиката Ласки је сматрао за важан елемент економског уједначавања и економске демократије, што је опет узимао као један од циљева ради којих се водио Други светски рат.

109 Харолд Ј. Ласки, *Liberty in the Modern State*, p. 82.

110 Х. Ласки, „The Obsolescence of Federalism”, у *New Republic*, May 3, 1939.

расправе вођене су знатно пре америчке револуције, у процесу тражења решења за извесне проблеме Британске империје, али је идеја савезне државе с подељеним суверенитетом била плод филаделфијске скупштине 1787.

Упркос чињеници да је Велика Британија састављена од четири нације које имају изражен етнички идентитет и сопствену историју (Енглези, Шкотланђани, Ирци и Велшани), или можда баш због тога, британски писци су рађе разматрали проблеме локалне и регионалне самоуправе него проблеме федерализације. Слично као што су и аустромарксистички, који су први покренули национално питање у оквиру Друге интернационале, настојали очувати вишенационалну аустроугарску империју, па им је била далека помисао о националном самоопредељењу које би довело до различитих националних држава уместо једне империје (Ото Бауер је на крају дошао до принципа права народа на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење, говорећи да је то логично повезано с његовом теоријом настанка нације). Други разлог за Ласкијева гледишта биле су наде, полагане у Друштво народа, а касније у Организацију уједињених народа, да се мир у свету може сачувати само уколико државе буду одустајале од апсолутности свог суверенитета и показале спремност да се потчињавају једној наднационалној „власти”. То је идеја какву су заговарали још Данте Алигијери и Имануел Кант, какву је у основи претпостављао и Маркс, иако не у виду светске државе него светске заједнице. Ове идеје биле су веома привлачне и за британске пацифисте двадесетих година и касније, па и данас имају доста присталица међу интелектуалцима и групама које у први план стављају универзализам људске културе и њених основних вредности. Наравно, многи управо у федерализму виде облик који би омогућио да из мноштва израсте светска заједница, чији би делови задржали своје особености. Ласки је имао разумевања за тзв. функционални федерализам за који је као пример наводио Управу долине Тенеси (Tennessee Valley Administration – TVA), један од највећих пројеката Рузвелтовог Њу дила. Али територијални федерализам је чак и после Другог светског рата сматрао све више застарелим. Није доживео да види праву револуцију федерализма и тенденције ка федерализацији дојучерашњих унитарних држава. Функционални федерализам је наравно веома погодно средство увођења економског и социјалног плурализма, али и територијални и политички федерализам чије плуралистичке могућности Ласки није увиђао.

У погледу политичког плурализма схваћеног у смислу партијског плурализма, Ласки је, припадајући партији која је знатно више била у опозицији него на власти, сматрао природним за једно демократско друштво да се путем избора партије смењују на власти. Сматрао је слободу политичког организовања битном за читав низ вредности и циљева за које се залагао, па је и у *Слободи у модерној држави* томе посветио

извесну пажњу. У овом смислу је био плуралиста. То је био и у још већој мери кад се ради о идејном плурализму до кога природно долази уколико су људи слободни да стичу сазнања и изражавају своја мишљења.

IV

Проблеми ауторитета (власти) и слободе у модерној држави, питањима од трајног значаја и интересовања, која се преплићу и налазе често у односу међусобне негације, Ласки је посветио два своја рада – *Ауторитет у модерној држави* и *Слобода у модерној држави*. Иако је од појављивања једног до припреме другог рада прошло свега десетак година, то је био период пун догађаја значајних за ставове аутора. У *Ауторитету у модерној држави*, делу које је настало крајем Првог светског рата и врхунца утицаја гилдсоцијализма у Великој Британији, Ласки је био традиционално скептичан према власти, а антиауторитарна оријентација нашла је израза и у прихватању неких идеја гилдсоцијализма.¹¹¹ Он је био за територијално и функционално децентрализовану индустријску демократију, а одбацивао је државно управљање привредом због бирократских опасности које такав систем носи. Видели смо како се наредних година охладно према гилдсоцијалистичком пројекту, по нашем мишљењу, више због околности које су изгледе за његово остваривање чиниле све слабијим, него због садржаја ових идеја. *Полијичка драма* садржала је једну већ типичну фабијанску концепцију. Двадесетих година дошло је и у области политичких идеологија и праксе до јачања ауторитаризма и све мањег поштовања човекових права и слободе. После Првог светског рата Сједињене Државе је захватила грозница „црвене опасности” па су се ређале пресуде које су биле не само израз опадања независности судства него и показатељ колико јавно мњење може бити ауторитарно у свом пристрасном виђењу ствари. У Совјетској Русији је владала идеолошка синтагма да је диктатура пролетаријата законом неограничена и на насиље ослоњена владавина, а то је широко отварало врата арбитерности власти и крајњој несигурности слободе и живота људи. Тих година је у Италији јавни тужилац на суђењу Антонију Грамшију изјавио да такав мозак треба уништити, чак је и у Британији влада 1925. извела пред суд групу комуниста којима се у суштини судило само због њихових уверења, а после одлуке пороте да су криви, судија им је, не схватајући разлоге и смисао њихових уверења и опредељења, понудио блаже осуде уколико одустану од својих убеђења. За Ласкија је ова понуда била аналогна ономе што су Римљани нудили раним хришћанима: да би избегли арену требало је само да трунку тамјана поднесу на олтар паганских богова.¹¹² У овим савременим случајевима требало је нешто жртвовати на олтар Хобсовог „смртног бога”.

111 Харолд Ласки, *Authority in the Modern State*, pp. 87 и 95.

112 Ласки, *Liberty in the Modern State*, pp. 178–179.

Још се није био појавио *Врли нови свет* (1932) Олдоса Хакслија, али неке његове претпоставке у ствари је дао стари свет. Није неосновано сталешку структуру врлог новог света упоредити са оном из Платонове државе. Уосталом, на згражање и бољшевика и платоноваца, Бертланд Расл је 1920. структуру совјетског друштва и функције државе управо упоредио са онима из Платонове *Државе*. Морало је да протекне још мало времена и да се стекну нова искуства са техником ауторитарне владавине да би Џорџ Орвел изложио своју визију тоталитаризма у 1984. Антиципација стања које нормална људска свест доживљава као кошмар, а које је последица крајње и потпуне неизвесности у погледу живота и слободе, неизвесности коју је донео успон ауторитаризма и успостављање потпуно арбитрарних поредака власти, дата је у делима Франца Кафке. То је у прво време оцењивано више као болесно стање духа самог писца, него као гледање унапред на последице онога што се већ зачињало. Није требало дуго чекати да семе зла донесе своје отровне плодове. Већ тридесетих година они су били зрели у врло различитим друштвено-климатским појасевима. Опасност да се изгуби атмосфера која погодује стваралачком духу и угроженост индивидуалитета односно човекове личности баруштином безличног и технократског колективизма била је наговештена, додуше за врло далеку будућност, у Замјатиновом роману *Ми*.¹¹³ Трендови ауторитаризма утицали су да проблем слободе буде предмет од великог теоријског интереса и од практичне важности. Збивања тридесетих година чинила су ову тему све актуелнијом. Изгледало је да је европска демократија не само у кризи, чему је Ласки посветио један краћи рад,¹¹⁴ него и да је на заласку. Почетком Другог светског рата, тако му се чинило и за либерализам¹¹⁵ пре него је антифашистичка коалиција западних демократија попримила идеолошку боју неолиберализма. Ако је уочи Другог светског рата тематика слободе привлачила због тога што је сама слобода била у опасности, послератно раздобље јој је донело ореол снаге која у крајњој линији побеђује голу силу. То је неким Ласкијевим класично-либералним тезама вратило вредност трајних аксиома у разматрању и остваривању слободе. Али није отклонило бојазан да наилази време у којем може бити затрто и само сећање на слободу. Кад је Ласки писао обимнији увод за треће издање *Слободе у модерној држави* (1948), Орвел је спремао 1984, а Хаксли је осећао потребу да технократским опаснос-

113 Литература коју чине савремене антиутопије, понекад је боље од теоријских радова и студија дала не само слику атмосфере и метода манипулације, него је, доводећи неке ствари до апсурда, сликовито приказала консеквенце неких догми и технике владања засноване на чистом „државном разлогу”. В.: Олдос Хаксли, *Врли нови свет* (1932), Београд, „Југославија”, 1967; Џорџ Орвел, 1984 (1949), Београд, „Југославија”, 1968; Јевгениј Замјатин, *Ми* (1920), Београд, „Просвета”, 1969; в. и Франц Кафка, *Поцес*, Београд, „Култура”, 1962; и *Замак*, Београд, „Просвета”, 1963.

114 Harold J. Laski, *Democracy in Crisis*, London, Allen and Unwin, 1933.

115 Harold J. Laski, *The Decline of Liberalism*, 1940.

тима које је у *Врлом новом свету* предвиђао за наше далеке потомке, дописе оне нове, које су од појаве првог издања (1932) успеле да запрете и угрозе савремени свет, односно човека у њему.

Осврћући се критички на временску дистанцу на коју је сместио збивања у врлом новом свету, на неколико стотина година испред нас, Хаксли је 1946. писао: „Данас изгледа сасвим могуће да се ова страхота оствари и у току једног јединог столећа ... Заиста, ако се не одлучимо за децентрализацију и на то да примењену науку користимо не као циљ коме људска бића треба да се прилагоде као средство, него као средство које ће служити стварању поколења слободних људи, имаћемо само две могућности између којих ћемо моћи да бирамо: или изванредан број националних милитаризованих тоталитаризама, који ће се заснивати на терору атомске бомбе и који ће довести до разарања цивилизације (или ако се ратови ограниче, овековечење милитаризма) или, пак, један супранационални тоталитаризам који ће проићи из друштвеног хаоса изазваног брзим технолошким развојем.”¹¹⁶

Ласкију је такође изгледало да се облаци ауторитаризма, тоталитаризма, диктатура гомилају и прете да људима потпуно затворе видик. Он је писао:

„Бескорисно је избегавати истину да слобода престаје од тренутка када се распадне споразум о основама, а очигледно је да се он распао у многим областима света и да је у таквим областима владавина путем убеђивања уступила место владавини путем силе. Међутим, када једном сила уђе у игру, она мора да има неки оправдани циљ коме тежи; она је обавезна да онда принуди оне који се не слажу са тим циљем или да га прихвате или да буду кажњени за своје неслагање. А пошто свака влада настоји да препоручи циљ коме тежи, како на рационалној тако и на емоционалној основи, она ће за подршку своје циљу обавезно мобилисати све чиниоце које може да организује, а лишиће у што већој мери противнике овога циља могућности да исто тако дођу до средстава за организовање. Због овога је од 1917, а још интензивније од 1945. дошло до развијања једнопартијске државе. Јачина присиле коју таква држава врши у основи је сразмерна неслагањима која не може да превазиђе. Једнопартијска држава значи дословно оно што јој име каже. За постизање свих ефективних циљева државна власт постаје апарат партије, тако да ова може да употреби снагу присиле како би своју вољу претворила у закон. Тако је она у стању не само да друштву наметне јединственост него и да тлачи оне који се супротстављају јединствености друштва, стављајући их у положај да морају да крше законе.”¹¹⁷

116 В.: Лео Марес, „Предговор” за Џорџ Орвел, 1984, стр. 12.

117 Харолд Ј. Ласки, *Liberty in the Modern State*, pp. 23–24.

Могли бисмо рећи да Ласки тако види опасност по слободу са стране ауторитарног етатизма и „јединственог” односно тоталитарног друштва. На другој страни, примећује он, слободу и демократију угрожавају интереси поседничког слоја. С једне стране: „Једнопартијска држава је у сталном искушењу да пређе границу иза које се слобода дегенерише у диктатуру”. С друге стране: „Нема ни најмање сумње да данас цео проблем зависи од питања имовине, као што је то било и у прошлости. Постоји тачка, коју никада није било могућно тачно одредити, а до које ће људи од поседа бити спремни да противнике капитализма поткупе мерама социјалних реформи. Међутим, када се та тачка достигне, увек се јавља најозбиљнија опасност да ће се поседници, ако треба да бирају између своје имовине и демократских установа, увек пре одлучити за своју имовину и да ће уништити демократске установе.”¹¹⁸

Слобода је, дакле, у вишеструкој опасности с различитих страна и из различитих узрока односно разлога. Она претпоставља одређене услове, а остваривање неких од тих услова захтева укидање неких од у друштвима постојећих привилегија везаних за монополе својине, власти, „знања”. Она није спојива с претераним концентрацијама власти или моћи у друштву, а носиоци власти односно моћи управо теже таквој концентрацији и увећавању сопствене моћи или богатства. Традиције и навике људи не иду најчешће у прилог њиховом освајању нових или учвршћивању тек извојеваних слобода. На људе делује много економских, политичких, психолошких, образовних и других чинилаца који утичу да слобода остаје неостварена тежња, а у неким друштвеним ситуацијама пука илузија. Јер она претпоставља и одређене материјалне могућности без којих за многе не значи много, а такође и образовање без којег човек може бити роб, а да тога и није свестан. Ласки је неке од услова изложио без великих фраза и у светлу голих чињеница. Тако он пише: „Слобода, па према томе и цивилизација, још увек је условљена постојањем одговарајуће снабдевености храном која би се праведно делила, а то нисмо успели да постигнемо у читавој историји наше планете ... Карактер државне власти чини ову оруђем за потчињавање благостања многих захтевима малобројних. Наш садашњи карактер образовања омогућује онима који формулишу државне циљеве да стекну подршку националних осећања, која се могу тако извитоперити да служе циљевима који су, у ствари, у потпуној супротности са оним што су објективни интереси нације.”¹¹⁹ Писац је био свестан да поседовање

118 *Ibid.*, pp. 24–25 и 27. Ласки даље пише: „Слободу нам је увек спречавала и спутавала њена нужна потчињеност захтевима власништва ... Сада када последице њихова сопствеништва још једном угрожавају основе цивилизације, они хоће да одбаце слободу како би могли да сачувају своје привилегије. Ако дозволимо одбацивање слободе, сукоб је на неком ступњу, изванредан. Јер, човеков разум се, у крајњој линији, не може навићи на тиранију; у једном тренутку роб се мора побунити против свога господара.” (*Ibid.*, pp. 36–37)

119 *Ibid.*, pp. 32–33.

богатства не значи бити слободан. То не гарантује ни образовање, јер су током историје најобразованији људи били неслободне слуге на дворовима, царски писари, архитекти, лекари, чији су животи и слобода били у рукама њихових господара. Слобода се наравно не исцрпљује ни у једнакости, јер људи могу бити једнаки и под деспотизмом.¹²⁰ Али, и материјална средства и образовање и једнакост могућности, поред низа других, услов су без којих слобода не може послужити вишој сврси, да допринесе човековом остварењу стваралачких потенцијала и постизању среће.

Сматрајући да с једне стране „приватно власништво средстава за производњу није више спојиво с демократским установама и да, што се више продужава његово трајање, то је вероватније да ће се доћи до проблема за које је извесно да се неће моћи решити мирним путем”; и да је с друге стране принцип националног суверенитета исцрпео своју корисност па ауторитарни режими постају све већа препрека слободи, Ласки је закључивао: „Достигли смо тачку на којој слобода зависи од револуционарних реформи; морамо да изменимо саме основе нашег живота. Време је да се каже са највећом могућом озбиљношћу да је једина алтернатива оваквој промени наступање новог мрачног доба, у коме ће се у општој борби за опстанак заборавити и сама успомена на слободу.”¹²¹

У чему се, пак, састоји та слобода, којој прети опасност, у наше време ништа мања од опасности које су јој претиле у прошлости, а о којој су сањале и за њу се бориле вероватно све генерације, бар оне откако је човек почео да записује своја маштања, надања и страховања? Због чега се политичка слобода узима и третира као вредност?

Ласки своје схватање слободе прецизира на следећи начин: „Под слободом подразумевам одсуство ограничења над постојањем оних друштвених услова који, у савременој цивилизацији, представљају неопходна јемства среће појединаца. Настојим да испитам односе у којима се она може постићи у западном свету и, још ближе, да пронађем она правила понашања којима се политичка власт мора приклонити, да би њени грађани, у правом смислу речи, били слободни ... подржавам једну тезу и тврдим да је слобода у основи одсуство ограничења. То подразумева могућност развијања, избор сопственог начина живота од стране појединца, без споља наметнутих забрана. Људи се не могу, како је Русо тврдио, нагонити у слободи. Они не налазе своју слободу, како је Хегел стално истицао, у послушности према закону. Они су слободни када их управљачи под којима живе остављају без осећања фрустрираности у областима које они сами сматрају значајним. Они нису слободни када их правила, којима треба да се прилагоде, нагоне на понашање које не воле и одбојно им је. Не поричем да има понашања против којих су забране пожељне; мора ме се, на пример, чак и против моје воље, обавезати

120 *Ibid.*, pp. 49–50 i 51.

121 *Ibid.*, pp. 33–34.

да школујем своју децу. Међутим, тврдим да свако правило понашања којим се од мене тражи нешто што ја, иначе, не бих дао, јесте умањивање моје слободе.”¹²²

У овом одређивању слободе спојена су два различита схватања или два различита „појма” слободе, а они не само да су различити него могу бити и у међусобном сукобу.¹²³ Прво схватање полази од појма „негативне слободе”, тј. дефинише слободу одсуством спољних препрека, спољних ограничења која би човеку била наметнута (од стране државе, цркве, неке политичке организације, других људи и њихових творевина). Друго схватање повезано је са појмом „позитивне” слободе који се тиче човекових тежњи да буде сопствени господар, да се руководи сопственом свешћу, савешћу и вољом и да остварује своје потенцијале или „најбољи део себе”. Пошто се ово схватање лако може свести на разликовање емпиријског човека и његове суштине, па у име овога другог одређивати човеково понашање (како би остварио најбољи део себе, односно себе као дела целине којој припада и у оквиру које једино може да се развије), то је лако закључити да се у име оваквог схватања слободе може ограничавати човекова слобода. Ласки је тога свестан јер је то једна од тема о којима је британска политичка филозофија доста расправљала, и он је у својој књизи говорио о обе стране схватања слободе, али ипак на један еклектички начин који даје за право онима који пишу о опадању његове методолошке ригорозности и интелектуалне снаге.

Излажући своје схватање слободе Ласки настоји утврдити и шта је с гледишта појединца који се за њу бори и који је ужива, крајња сврха слободе. А исто тако и која су то друга добра без којих се та сврха не може схватити или још чешће не може остварити. У крајњој линији, постизање среће је крајња сврха којој треба да служи и сама слобода. То значи превазилажење фрустрираности, отуђености, човекову могућност да се развија, да стиче знања, да живи у складу са својом савешћу, да своја гледишта обликује на основу сопствених искустава и закључака до којих дође учењем, посматрањем, живљењем, тако да онда и свој живот обликује према својим виђењима, наравно под условом да не задира лична права других људи. То је оно што се широко расправљало 1789. и што је једним делом унето као принцип у „Декларацију о правима човека и грађанина”.

„Слобода значи бити веран самом себи, а она се очувава храброшћу да се пружи отпор” – каже Ласки и наставља: „Не знам да ли је слобода баш највиши циљ коме можемо да служимо. Али тврдим да није могуће постићи ни један други велики циљ осим под условом дружења са слободом.”¹²⁴ Слобода са великим „С” састоји се од низа конкретних

122 *Ibid.*, p. 48.

123 Види: Isaiah Berlin, „Two Concepts of Liberty” (1958). у *Four Essays on Liberty*, London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1969.

124 *Ibid.*, pp. 92–93.

слобода и права у општењу с појединцима и властима. Без тих конкретизација, слобода може да остане апстракција, а човек да постане пуко средство у туђим рукама, без заштите и без могућности да на свом животном путу остварује садржаје према сопственим људским представама. Без слободе човек је прикраћен у својој најдубљој суштини.

„Без слободе ума и удруживања човек у нашем друштвеном поретку нема средства за сопствену заштиту. Он може да говори погрешно или глупо; може се удруживати с другима ради циљева који су одбојни за већину људи. Па ипак одрицање права да ради те ствари значи одрицати му право на срећу. Тиме он постаје оруђе за циљеве и тежње других људи, а он сам не представља себи крајњи циљ. То је основни услов за извитоперавање власти. Оног тренутка када ускратимо слободу говора, ускратили смо могућност критиковања друштвених установа. Онда се дешава да се у обзир узимају само она мишљења која су истоветна с вољом оних који се налазе на власти. Историјски гледано, пут ка тиранији увек је полаган преко неког порицања области.”¹²⁵ Ласки поставља и брани тезу да је слобода изражавања мишљења и удруживања сама по себи добра, не само с гледишта појединца него и с гледишта ширих друштвених интереса, и да је порицање ових слобода „увек средство за очување неког посебног и, обично, мрачног интереса, који се не може одржати у атмосфери слободе.”

Ово су проблеми којима је у XIX в. велику пажњу посветио Џон С. Мил. Рекли бисмо да га Ласки следи у многим ставовима које поткрепљује новијим догађањима и теоријским разматрањима и освежава старије идеје показујући њихову данашњу релевантност. Још Мил је писао да „држава која своје људе претвара у духовне богаље како би они били што послушније оруђе у њеним рукама, чак и кад то чини у сврхе за које мисли да су добре, увидеће да се са малим људима не могу постићи велике ствари, а да савршеност машинерије којој је она све жртвовала, неће на крају крајева да јој донесе никакву корист, због недостатка животне снаге коју је она, да би машина боље радила, одлучила да забрани.”¹²⁶

Стога право на образовање, које је политичка филозофија одувек сматрала претпоставком демократије, постаје битно за човекову слободу. То утолико више што је, како каже Ласки, господарење над природом уз помоћ науке трансформисало изворе моћи и што, ако човека лишите знања и путева ка још већем снању, ви га неизбежно чините робом оних који су спретнији од њега. „Лишити некога знања не значи порицати му слободу. То је порицање снаге да слободу користи за велике циљеве. Незналица може бити слободан у свом незнању. У нашем свету он не може да употреби своју слободу тако да стекне уверење о својој срећи.”¹²⁷

125 *Ibid.*, p. 95.

126 Упореди: J. S. Mill, *On Liberty*, London-New York: Everyman's Library, p. 170 и *О слободи* од Џона Стјуарта Мила, Београд, 1912. (друго издање), стр. 207–8.

127 Харолд Ј. Ласки, *Liberty etc.*, p. 50.

„Срећа човекова зависи, пише Ласки, и од способности да се без предубеђења приђе чињеницама ... Све друго заробљава разум догмама, које дејствују само док тај разум не пређе уске границе унутар којих те догме делују ... Ако постоји неки посебан интерес да се чињенице изокрену, оне ће, колико год је то могуће, и бити изокретане. Ако лош образовни систем оснажује постојеће основе власти, он ће и даље остајати лош; уколико је његово развијање скупо, они који треба да поднесу трошкове наћи ће добре разлоге да га не развијају или ће процес развијања свести на пужеве кораке тако да нови правци имају прилику да утичу на човечанство тек у будућности мереној геолошким временом ... Снаге које раде на спречавању пробијања истине, а исто тако и снаге које имају много разлога да не воле развијање ума који би тежио истини, многобројне су, концентрисане и моћне. Оне не желе ширење општих сазнања о искуству, него само оног искуства које је повољно за њих саме. Оне не желе становништво школовано да цени истину, него оно тако изображено да верује у оно што чита. У наше време није претерано рећи да би права дефиниција васпитања била да је то вештина којом се људи уче да буду обманути штампаном речи. Они који вуку корист из овакве преваре јесу, у садашњем тренутку, господари друштва.” А „они на власти увек ће одрицати слободу, ако тиме могу да сакрију неправду.”¹²⁸

Није образовање односно знање једини фактор који Ласки узима као услов да би слобода за човека имала прави смисао. Право на информисање и могућност да буде обавештен о основним збивањима без искривљавања чињеница, право да се слободно објави штампана реч (то је по Ласкију врхунска катарза за незадовољство) нису само услови индивидуалних слобода него и друштвеног напретка. Јер, „већина људи, којима се забрани да мисле онако како их учи њихово искуство, убрзо престаје да мисли уопште; људи који престају да мисле, престају исто тако да буду грађани у правом смислу речи”. И зато, по Ласкију, а он је у томе у праву, „најбољи показатељ квалитета једне државе јесте степен у коме она може да дозволи да буде слободно критикована.”¹²⁹ Поред тога Ласки узима као услов и показатељ степена и квалитета слободе и човекову могућност да слободно одабира и да се посвети своме позиву, сигурност запослења („... ако је лишен сигурности запослења постаје жртва менталног и физичког робовања”) и низ других фактора међу којима смо за крај оставили најважнији, а то је природа власти у друштву.

Овде не можемо улазити у ставове које налазимо у политичкој филозофији, а који су плод анализе историјских искустава о природи друштвене моћи и политичке власти. Неке ставове Ласкија већ смо навели.¹³⁰ У овим ставовима он је следио мисли оне струје политичке фи-

128 *Ibid.*, pp. 167, 169–170 и 171.

129 *Ibid.*, pp. III, 108 и 110.

130 Види напомену 40.

лозофије која је била критична и скептична према свакој концентрацији власти, јер ју је сматрала супротном слободи грађана. Тако је слобода схваћена као перманентна борба за ограничавање власти и контролу над онима који је врше, а који, поред осталог, морају бити доведени у такав међусобни положај (подела власти) да једни друге ограничавају и контролишу („само власт ограничава власт”, како је то написао Монтескје). Свако прекорачивање власти односно овлашћења, погубно је за слободу, а квари оне који власт врше. Један аутор је скептицизам према власти формулисао у девизу да свака власт квари оне који је врше, а што је власт већа то више и брже квари. Одатле су изведени закључци да је ради обезбеђивања слободе неопходна не само подела власти у организационом смислу, него и њена територијална и функционална дисперзија (локална, производна, професионална самоуправа, културна аутономија, социјални, економски и политички плурализам и др.), федерализација власти, а с друге стране стална будност грађана (цена слободе је вечита будност, гласи једна енглеска пословица) у односу на оне који власт врше, и храброст да им се супротставе чим направе први корак у правцу закидања слобода. На овоме последњем нарочито инсистира Ласки. Он на више места подсећа на Периклов став да је тајна слободе у храбрости. Храброст је неопходна и у супротстављању оној опасности коју представља поменута алтернатива „новог мрачног доба” или „новог варварства” или „новог деспотизма”, „новог Левијатана” итд. Једном речју, ако не буде храбрости и истрајности да се чува и стиче слобода, прети опасност деспотског ауторитаризма.

„То је опасност с којом се у наше време сучељавамо; а на ту опасност се може одговорити само храброшћу да се организујемо против ње, док још има времена ... У наше време, не у мањој мери него у доба Перикла, храброст остаје основни кључ слободе. Губитку своје слободе подлежемо сваки пут када, суочени са неправдом, остајемо неми. Уколико више устрајавамо на том да нас се неправда не тиче, утолико више олакшавамо посао демагога. Јер, суштина слободе се састоји у томе да је зависна од степена до којег ће сачувати поштовање обичних људи. Њихова моћ за очување слободе лежи у њиховој спремности да се организују за њено очување. Слобода нема перфиднијег непријатеља од људског осећања апатије или беспомоћности. Људи који су упознали шта значи слобода, неће је лако испустити из руку, ако су упозорени на опасност која јој прети. Њихова слабост се састоји у њиховој неспособности да завире испод маске коју су њени непријатељи навукли на своје лице.”¹³¹ Дакле, да би људи себи обезбедили слободу, они морају развити „вољу за слободу” и морају сами створити слободу коју траже: „Слободу коју тражимо треба да створимо ... Воља за слободом, као и воља за моћи, представљају навику, која нестаје када закржља због неупотребе.”¹³²

131 *Ibid.*, p. 35.

132 *Ibid.*, pp. 170 i 171.

Због чега у друштву долази до отпора успостављању и очувању слобода и одакле ти отпори долазе? Сажет одговор би гласио да ти отпори долазе од оних који у друштву већ уживају неке повластице, који имају власт или богатство или монопол знања и бранећи се од слободе у ствари бране привилегије које извлаче из свога посебног друштвеног положаја. Јер, „сваки корак који предуземо према слободи истовремено је корак према уједначавању повластица које се сада неједнако уживају” ... „У сенци слободе, њеног циља и њеног живота, стоји покрет за једнакост ... А они који владају оцрњују управо слободу. Она значи растајање са вршењем власти и са свим задовољствима која иду уз то.”¹³³

У политичкој филозофији изложени су критички и разоткривани механизми деловања власти на очувању привилегија господара друштва. На томе се поучавају људи како да се одупру таквим тенденцијама и како да власт обуздају и бар донекле ставе под контролу. Али, развијана су исто тако и схватања која, често мотивисана и добрим намерама, идеалистичким визијама и „вишим циљевима” друштва и човека, у ствари доктринарно оправдавају и олакшавају доминацију над људима. Изражујући садржај и аргументацију таквих схватања, Ласки је према њима нарочито критичан. Полази од тврдње, која се често чује, да теорија слободе, која полази од напора појединца да постигне срећу, мора да претрпи крах, јер нема на уму да друштво такође има своја права и да су она неопходно изнад права његових саставних делова. Аргументација се даље развија, да националне државе, као нпр. Енглеска или Америка, нису само скуп Енглеза или Американаца него нешто изнад тога. Та целина има свој живот и своју стварност, своје потребе и циљеве, који се не исцрпљују збиром потреба и циљева њихових појединачних чланова. Слобода сваког грађанина, следи Ласки даље то доказивање, рађа се из слободе те веће целине и мора јој се подредити. Права сваког грађанина зависе и од заштитног бедема друштвене организације. Само зато што држава наша права намеће другима као обавезе или обзире према нашим правима, ми имамо прилику да их уживамо. „Ми смо слободни, каже се, не за себе, него за друштво које нам даје наш значај. Тамо где наши интереси долазе у сукоб са очигледно већим интересима друштва, ми смо они који морају да попусте.”¹³⁴

Ласки даље излаже начин резоновања својствен идеалистичкој теорији државе по којој „слобода појединца значи поштовање закона

133 *Ibid.*, pp. 172–173 и 174. „Поседовање богатства знати поседовање толико много онога што доприноси сретном животу, лепе физичке околине, слободног времена за читање и размишљање, обезбеђење од несигурности сутрашњице. Мислим да је неизбежно да они којима су ове ствари ускраћене завиде онима који их имају. Неизбежно је такође да ће завист бити дадиља мржње и страначких борби. Они који су ускраћени бориће се да добију, они који поседују бориће се да задрже. Правда постаје владавина јачега, слобода закон који јачи дозвољава. Слобода коју сиромашни у таквом друштву желе јесте слобода да се ужива у стварима у којима њихови владооци уживају.” (*Ibid.*, p. 174)

134 *Ibid.*, p. 54.

друштва коме припада”. То стога што се сматра да и човекова личност и његов грађански статус у ствари имају смисла само као део једне организоване целине којој има да захвале своје постојање, па и да преузму свој део обавеза. Остваривањем поретка који је у основи те целине, остварује и појединац свој грађански субјективитет. „Упоредо са његовим остваривањем остварујем се и ја. Што већи и снажнији постаје он, проистиче да већи и снажнији постајем и ја. Према томе, што је потпуније служим, то потпуније долазим до изражаја. Тако долазимо до тога да је права слобода толико далеко од тога да буде одсуство ограничења, да у суштини представља потчињавање једном систему рационалних циљева, чији највиши израз јесте активност државе. Онда је врло лако доћи до закључка да је највећа слобода једног грађанина да буде једно са овом (државном) активношћу.”¹³⁵ На оваквом резонувању заснивана је тоталитарна теорија државе од Платона, преко Хегела до савремених идеолога ауторитарног етатизма, како фашистичког тако и државно-социјалистичког типа. Не могу се побити баш сви аргументи ове теорије, нарочито не они који кажу да за оно што јесте појединац дугује у великој мери заједници којој припада. Али, крајње консеквенце ове теорије су такве да оне нису помирљиве са човеку инхерентном природом, нити са концепцијом друштва која човека узима као свој циљ. Државотворност тоталитарног типа увек је била превара човека, јер је под фирмом „више слободе” или слободе у служби „виших циљева” у ствари нуђено односно наметано модерно ропство. Доктрине које су овоме помагале изокренуте су однос власти и слободе на штету човека, али приказујући се истовремено као да настоје и самог човека спасити од његових нижих потреба, интереса и страсти, чији је он наводно роб, и ослободити од тих окова његове „више”, духовне потенцијале којима улази у сферу онога што му је заједничко са другима, а што отеловљује и изражава држава. Тако је држава представљена као одгајивач и чувар човековог бољег „ја”, а њена репресија као егзорцизам и душебрижништво.

„У целокупној историји политичке филозофије – пише Ласки – не постоји ништа тананије од вештине којом је идеалистичка школа заобишла класичне супротности између слободе и власти. Од Грка све до Русоа увек се схватало да се човекова слобода рађа ограничавањем онога што његови управљачи могу од њега да захтевају; почев од Русоа, а нарочито од Хегела, тврдило се да прилагођавање једном правилу понашања, па чак и потпуна покорност њему, представља саму суштину слободе ... Слобода, према њему, није само у једном негативном одређењу, као што је оно да је она одсуство ограничења. Она је пре позитивно самоопредељење воље, које, у сваком од нас, тражи испуњење рационалног циља, пошто овај стоји иза

разнородног хаоса циљева у сваком од нас и даје му јединствено значење. То ће рећи, ми желимо слободу да бисмо могли да будемо оно што је најбоље у нама. Прави предмет наших жеља, ствар коју бисмо ми – кад бисмо знали све чињенице – стварно желели, то је, очигледно, оно за што бисмо ми тражили слободу. То је наша стварна воља и најбољи део нас. Ова воља је, поред тога, иста код сваког члана друштва; јер у суштини, стварна воља је заједничка воља, а њено отеловљење је Држава: ... она представља кроз своју вољу оно чему би свако од нас стремио кад би све оно привремено, тренутно, ирационално било згуњено са предмета наших жеља. Циљ Државе је оно чему бисмо ми једино тежили када бисмо били слободни да желимо само своје перманентно добро ... Према томе, што интимније нашу вољу уједињујемо са вољом Државе, то потпуније постајемо слободни. Природа друштвене везаности таква је да службе њеним захтевима представља саму суштину слободе.”¹³⁶

Ласки одбацује напред наведено резонување као супротно основним чињеницама до којих нас доводи искуство и сматра да је права теорија слободе заснована на одрицању горњих претпоставки и ставова. То показује да је у схватању слободе он следио британску традицију у којој је укоренењено схватање да у складу са својим природама и улогама односно положајима, власт тражи више власти, а народ више слободе.

Ако је тачно да све значајније политичке мислиоце, па и савремене можемо поделити у две групе зависно од тога какав став заузимају по питању односа ауторитет – слобода, онда Ласкија морамо убројити међу оне који без великих резерви заговарају слободу не само као индивидуално право него као друштвено корисну и оправдану вредност. Он припада оном кругу политичких мислилаца који, од античке Грчке до данас, власт и ауторитет виде као нужност и неопходност и третирају их као средство за остваривање одређених човекових циљева, а не као циљ по себи. Ове две струје у политичкој филозофији изразиле су се и у различитим концепцијама о томе шта значи владавина права, а наравно и пре свега у тумачењу природе друштва и државе и положаја човека као члана или грађанина.

Џорџ Кол, са чијим су идејама, као што смо видели, Ласкијева схватања била вишеструко повезана, сматрао је да категорије реда (поретка) и слободе спадају међу основна политичка начела и да сви мислиоци и практични актери нагињу једној или другој категорији, тј. да су „политички мислиоци били традиционално подељени на две супротне групе као апостоли ’реда’ и апостоли ’слободе’. Они који су подржавали захтеве ’реда’ полагали су много на потребу безбедности грађана и снагу политичког тела као средства за одбијање; спољнег напада; и они су покадшто ишли даље, и прокламовали ред и дисциплину као потребу

због млитавости и лабавости 'људске природе'. Хегелови следбеници су отишли од ове тачке и до тврђења да се појединац може схватити само у држави и кроз државу, у којој његова личност налази свој највиши изражај, и да према томе сваки човек треба да има своје одређено место и функцију у поретку који намеће врховна власт државе. Насупрот овим доктринама браниоци 'слободе' прокламују права појединца да иду својим путем све док оно што раде не погађа озбиљно слободу других, и и да одиграју своју улогу као грађани при одлучивању каква треба да буду политичка друштва. Тако доктрина о политичкој слободи има два вида – личну слободу и колективну самоуправу. Али, између ова два вида постоји латентно непријатељство, јер политика коју подржава већина може доћи у сукоб са захтевима мањине у погледу личне слободе ... Апостоли 'реда', разуме се, прокламују да је њихов пут једини који води стварном обезбеђењу слободе."¹³⁷

Из британске традиције у схватању природе човекове слободе и учешћа у политичком животу, с једне стране, и социјалистичке идеје да грађани морају учествовати и у плодовима друштвеног рада путем праведније расподеле резултата, с друге стране, родила се концепција демократског социјализма, која као свој саставни део има и различите концепције индустријске демократије. Подстицај за овакве концепције могао се наћи у идејама политичких мислилаца из прошлости, који су формирали веру у способност човека да из политичке емпирије, посматрањем и разматрањима, дође до решења за чију примену не би била неопходна претерана принуда. Одатле и захтеви да се човековом разумном деловању уклоне политичке препреке (тзв. негативно одређење слободе) и да се отворе простори за слободно стваралаштво, које претпоставља слободу мишљења и изражавања (за какву су се изјашњавали Милтон, Харингтон, Лок, Годвин, Мил, Актон и др.) и омогућује човеку да самоодређењем остварује људску суштину и своје потенцијале (тзв. позитивно одређење слободе), не угрожавајући и не ометајући друге да следе исте такве циљеве. Пошто за остваривање оваквих концепција најчешћу препреку чини недостатак материјалних претпоставки, многи британски интелектуалци су у социјализму видели решење ове стране проблема, конципирајући га тако да не угрози оне тековине које је раније борба за слободе већ дала. У тим оквирима и ради таквих циљева је писао и деловао Харолд Ласки. Стога је идеја слободе, природно, доведена у везу и са идејом једнакости (што у крајњој линији значи са социјализмом) и демократије.

За остварење слободе у једном друштву неопходно је да оно не буде у толикој мери хетерогено и бременито супротностима да би то онемогућавало било какав консенсус о фундаменталним вредностима односно циљевима. То значи да је одређена мера једнакости претпоставка слободе. На сличан начин може се довести у везу и идеја слободе са

137 Ц. и М. Кол, *Основи савремене историје*, Београд, 1955, стр. 651–652.

идејом демократије, као претпоставком, условом, допуном или последицом. Али ове три вредности – слобода, једнакост, демократија – нису само комплементарне, него на извештан начин могу бити и сукобљене. То је Ласки у много мањој мери примећивао или признавао него што су то чинили други британски писци. Он каже да се не слаже са чувеном изреком да лорда Антона да ’жудња за једнакошћу чини јаловом сваку наду за остварење слободе.’¹³⁸ Његово је мишљење да „слобода и једнакост не припадају толико супротним тезама колико су комплементарне”. За разлику од њега видели смо да Кол дозвољава могућност да владавина већине угрози слободу мањине, што је као проблем тзв. тираније већине тема политичке теорије већ два века, а у античко време на њу је скренуо пажњу још Аристотел.

Ласки на ове проблеме гледа из другог угла. Нагласак ставља на уједначавајуће ефекте које има демократија, а на друштвену хомогенизацију која из тога произлази као услов за остваривање слобода. Јер, ако људи живе под веома различитим условима, они ће не само мислити различито, већ ће мислити антагонистички уколико се услови под којима живе битно разликују.¹³⁹ Тада, као што смо видели да он образлаже, неће моћи бити консенсус о фундаменталним стварима, већ ће у друштву нужно доћи до конфликта, појачаваних мржњом и завишћу, а рационализованих одговарајућим идеологијама, пропагандом, па и образовањем. Разматрајући ове проблеме Ласки пише: „Не може бити демократске владе без једнакости; а без демократске владе не може бити слободе ... Јер право значење демократске владе јесте једнако мерење појединачних захтева за срећом, од стране друштвених установа.”¹⁴⁰ На другом месту Ласки веома сажето каже да „без демократије не може бити слободе”.¹⁴¹ Одатле, природно, значајну пажњу поклања ефектима демократије и последицама њеног непостојања.

„Не треба да вас подсећам да је већина посматрача који су хтели да процене значај демократског покрета приметила да је једнакост кључ за његово разумевање” – каже Ласки. Он се позива на Токвила, Мила и на Метју Арнолда (Mathew Arnold) као на писце који су видовито запазили неколико ствари у вези с демократијом и њеним импликацијама по једнакост. Најпре, да је у било ком друштву у којем је моћ драстично неједнако расподељена, неприродно потиснут карактер и интелигенција оних у бази. Даље разматрање да ово има две по друштво штетне последице: (1) енергија и способност које би оно могло користити нису ослобођене за акцију и (2) концентрација власти у неколико руку значи да жеље, мишљења, потребе већине нису довољно узете у обзир. Други аспект демократије везан је за то што свака аристократија, била она

138 Lord Acton, *History of Freedom*, p. 57. према Харолд Ј. Ласки, *Liberty, etc.*, p. 51.

139 Harold J. Laski, *Liberty ...* p. 180.

140 *Ibid.*

141 *Ibid.*, p. 65.

по рођењу, богатству или по уверењу, пати од осећања самодовољности и нема смисла ни слуха ни за идеје ни за потребе које долазе изван ње саме. Ако се потребе подређених износе на један благ начин, владајући се на то не базирају; а ако се износе као оштри захтеви, онда их власти сматрају и проглашавају за опасне, јер су власти навикле да размишљају о сопственој супериорности и предодређености за владање као о нечему неспорном. Тако аристократија постаје затвореник сопствене власти. Могли бисмо с пуно права уместо „аристократије” ставити „олигархију”, „бирографију” или било коју мањину која узурпира власт. Проблем, по Ласкију и онима на које се позива, није само у томе што властодршци постају слепо заокупљени сопственим интересима, него што се народу усађује мисао о његовој инфериорности, па овај не уме са одлучношћу чак ни да представи своје потребе. „Аристократија, једном речи, лишава потчињене карактера и одговорности, и док, као што су то револуције 1848. јасно показале, потчињени могу разорити, они никада нису били поучавани како стварати.” Тако, дакле одсуство демократије води поразним друштвеним и моралним последицама по становништво. Трећа слабост одсуства демократије јесте неизбежна нетрајност и ниска друштвена ефикасност аристократских односно олигархијских система чије одржавање изискује високу цену коју друштво мора плаћати. Јер, „нема познатог метода који би карактер, енергију и способности ограничио само на редове аристократије” односно олигархије.¹⁴² Парето би овде, наравно, рекао да свакој елити кад дође у стање да не може на задовољавајући начин обављати своју друштвену функцију – прети опасност контраелите, односно рађају се „млади лавови” који потискују „старе лисице”. Али британском менталитету био је туђ паретовски начин резновања инспириран Макијавелијем. Но и Ласки је био свестан искуства историје, па каже да „не зна ни за један пример у историји да су се људи који су поседовали власт добровољно одрекли њених привилегија”, већ су пре били спремни да прибегну присили у нади на успех и да умру борећи се. Последица тога била је да се идеал слободе не може применити уколико постоји битна разлика у гледиштима између владалаца и њихових поданика, те да је немогуће да превлада разум кад су људи спремни да се боре око последица његова превладавања. Тамо где су различите стране у друштву спремне на међусобну борбу „нема места за слободу, пошто је она у неслагласности са навиком да се прибегава насиљу”.¹⁴³

142 *Ibid.*, pp. 181—183. „Свако друштво у коме су плодови економских операција неједнако подељени, биће принуђено да одриче слободу, као закон свога постојања; а то се односи и на свако друштво у процесу принудног преласка из једног начина живота у други. Кромвеловска Енглеска, револуционарна Француска, комунистичка Русија, фашистичка Италија – свака од њих је намерно укинула претензије да је слобода оправдани предмет жеља. У свакој од њих решено је да се одржава посебан облик друштвене организације по сваку цену; када би се истражило која је то цена могло би доћи до сумње да ли се она исплати; и зато је одрекнута вредност оној слободи која ослобађа разум.” (*Ibid.*, pp. 175–176)

143 *Ibid.*, p. 175.

Ако се постизање слободе тешко остварује отвореним грађанским ратом, а не може се очекивати ни од неких потеза који би били инспирисани разумом или филантропским алтруизмом, какав је онда начин који би Ласки саветовао да се користи на путу „стварања слободе”? Полазећи од нужности структуралних промена које би захватиле власт и власништво, Ласки је долазио до закључка о нужности револуције насилним путем, уколико не би успела „револуција по пристанку” или револуционарне реформе, којима он даје велику предност над како каже „револуционарном катастрофом”. Но, чак и независно од правца и начина револуционарног исхода односно промена у неким глобалним друштвеним односима, проблем „стварања” слободе остаје задатак који се поред крупних промена састоји и у мноштву ситних, а важних детаља, које треба уградити у друштвени и политички систем или остварити у пракси.

Међу инструменте којима се ствара или обезбеђује слобода, поред већ поменутих, Ласки разматра различите облике деконцентрације и децентрализације власти и њеног стављања под контролу оних којима влада, са уверењем да „Моћ као таква, ако није под контролом, увек је природни непријатељ слободе ... Свуда где неко поседује претерану моћ, то помера равнотежу друштвених снага у корист оних који моћ поседују”.¹⁴⁴ Подела власти је једно од средстава којим су још Лок и Монтескје желели ојачати положај грађанина према власти и заштитити његову слободу сматрајући да само „власт зауставља власт” („*Pouvoir arrête la pouvoir*” – Монтескје), па да власт треба тако организовати да једна власт спречава другу у прекорачивању овлашћења која су јој дата, односно надлежности које су јој поверене. Пошто је извршна власт била по правилу она која је лако узурпирала власт и доводила у подређен положај и судство и представничко тело, то је природно и највише скепсе гајено баш према егзекутиви. „Отпор сваком повлачењу власти, основна је ствар за слободу” – да поновимо Ласкијеве речи, којима следи изражавање уверења да „што је у једној држави више распрострањена расподела власти, што је њен карактер децентрализованости, то је више вероватно да ће људи тежити све више ка слободи”.¹⁴⁵

Из наведених Ласкијевих ставова и политичке филозофије која стоји иза њих природно произлази високо вредновање значаја децентрализације, самоуправе и учешћа људи у управљању. Такви облици и делатности су од прворазредног значаја за остваривање слободе. Ласки каже „да је приликом доношења одлука од општег интереса пожељно да што више особа, којих се те одлуке тичу, учествује у поступку око доношења до њих”, јер је „свака креативна власт у основи федерална по ка-

¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 51.

¹⁴⁵ *Ibid.*, pp. 80–81. „Ниједном државно-чиновничком телу, без обзира колико либерално оријентисано оно било, не сме се омогућити да истовремено доноси законе и одређује поступак којим се испитује њихов легалитет.” (*Ib.*, p. 70).

рактеру” тј. ослања се на учешће и консултовање са оним деловима који једну заједницу чине. Из тога произлази и уверење да је максимално задовољење становништва функција максималног консултовања. Стога „кад год одлука да се неко правило понашања препусти владиној регулативи изазове широко распрострањен и жесток отпор, онда постоји велика вероватноћа да је ствар оних који су против одлуке јача од оних који се за њу залажу”.¹⁴⁶

Централизована власт може и у локалним стварима бити ефикаснија од децентрализованог система – каже Ласки, али та ефикасност никада неће бити компензација за много слабију заинтересованост људи за резултат. Призивајући у подршку овом ставу и Џона Стјуарта Мила, Ласки закључује да је „власт која се рађа из сагласности коначно супериорна у односу на власт из присиле, а разлог је врло једноставан али битан: стваралачка енергија се ослобађа само у атмосфери слободе.”¹⁴⁷

„Атмосфера слободе” је доста неодређен појам, али је она важна колико и нека уставна, законска и друга слична решења. „Иако постоје извесни уставни облици, који су битна ствар за слободу, њихово пуко присуство као облика неће, само по себи, бити довољно да људе учини слободним. Слобода је какви год били облици друштвене организације, израз једне неопипљиве атмосфере међу људима. То је осећање да у стварима које сматрамо важним, постоји прилика за сталну иницијативу, сазнање да можемо, тако да кажем, да експериментишемо са собом, мислимо другачије или делујемо другачије од наших суседа, без опасности да се тиме на неки начин доводи у питање наша срећа. То значи да нисмо слободни уколико не можемо да обликујемо шему нашег понашања тако да одговара нашем карактеру, а да за то не будемо изложени друштвеним казнама. Слобода је у значајном степену ствар закона; међутим, у ништа мањем степену она је ствар друштвених обичаја изван сфере у којој закон може да дејствује.”¹⁴⁸ Ову атмосферу чини и могућност обавештавања о појединим питањима, могућност комуницирања без страха да се то узме за зло, могућност дијалога, и изнад свега друштвена толеранција. Насиље над човековим разумом, свешћу и савешћу; „принудно вежбање ума” или „испирање мозга”, једнако као и индоктринација тј. „упумпавање у мозак” садржаја који не одговарају ономе што човек на основу свога сазнања и искуства може да закључи; дресирање човека на метанисање „ауторитетима”, чак и кад их не морамо стављати под наводнике; натеривање човека на једнообразност или друштвено очекивање једнообразности, која је супротна човековој природи и коју не подржавају основне чињенице друштвеног живота – све су то појаве које трују атмосферу слободе.

146 *Ibid.*, pp. 82–83.

147 *Ibid.*, pp. 85 и 88.

148 *Ibid.*, p. 64.

V

Ако бисмо хтели у пар реченица сажети оно што произлази из Ласкијевог изучавања проблематике слободе у модерној држави, можда бисмо то могли формулисати на следећи начин. Функција друштвених установа, без којих нема цивилизације, њихово социјализирање човека, као и критика и мењање установа у име човекове слободе – ствар су мере. Цивилизација је крхка ствар и ако пођемо само путем изазова поретку, можемо угрозити оно мало сигурности која јој је неопходна за развитак. Човекова слобода никада није апсолутна, пошто сукоб искустава резултира наметањем људима извесних начина понашања; иначе би тај сукоб разорио мир без кога нема ни слободе. Закон, који доноси држава, ма колико рационалан био, не само својом санкцијом, већ и својим упросечавањем понашања, представља насиље над човековом личношћу па и савешћу, јер је и ограничавање моралног става оних у чију личност задире. Зато држава, да би била доследна својој сврси, мора свести на минимум императивни карактер својих закона, уколико хоће да ослободи стваралаштво. Човек мора да следи своју свест и савест и пошто је јединствена појава, а никако део једне симфоније путем које остварује себе, он мора да гради сопствене принципе деловања. Могли бисмо и у модерној држави човеку упутити Кантову поруку: *Sapere aude!*

ТЕКСТОВИ У ОВОЈ КЊИЗИ

1. Војислав Становчић, „Од ‘Велике повеље слобода’ до ‘Атлантске повеље’” [1215–1941], у: *Темељи модерне демократије, избор декларација и повеља о људским правима (1215–1990)*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2011, стр. 31–88.
2. Војислав Становчић, „Декларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији“, у: *Темељи модерне демократије, избор декларација и повеља о људским правима (1215–1990)*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2011, стр. 329–343.
3. Војислав Становчић, „Атлантска повеља“, у: *Темељи модерне демократије, избор декларација и повеља о људским правима (1215–1990)*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд, 2011, стр. 375–384.
4. Војислав Становчић, „Федералист (The Federalist)“, у: *Темељи модерне демократије (Избор декларација и повеља о људским правима (1215–1990))*, Завод за уџбенике и Досије студио, Београд 2011, стр. 246–307.
5. Vojislav Stanovčić, „Edmund Berk i ideologija konzervativizma“ [поговор], у: Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 307–393.
6. Vojislav Stanovčić, „Pluralističko shvatanje društva i slobode“ [уводна студија], у: Harold Laski, *Sloboda u modernoj državi*, Београд, Радничка штампа, 1985, стр. 5–137.
7. Vojislav Stanovčić, „Izvori teorija o ‘državi blagostanja’“ [поговор књизи], у: Silvester Zavadski, *Država blagostanja*, Београд, 1975, стр. 251–285.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Адамс, Џон 83, 99, 101–4
Аристотел 3, 20, 22, 37, 39, 91–2, 110, 163, 185, 187, 231, 302
- Бекон, Френсис 10–1, 16, 155–6, 245
Берк, Едмунд 6, 28–30, 62, 135–157, 159–61, 163–65, 167–201, 255–56
Берлин, Исаија 52–3
Брајс, Лорд 91
- Вашингтон, Џорџ 61, 75, 82–84, 86, 88–90, 93, 98–9, 101–3, 127, 191
Веб, Беатриса 44, 49, 207, 209, 228, 230–1, 236–38, 265–77, 281–2, 284, 286
Веб Сидни 44–6, 49, 207–8, 218, 221, 228, 230–1, 236–8, 260, 265–77, 280–1, 284, 286
- Дајси, Алберт 44–5
Дал, Роберт 43, 76, 114–5, 127, 134
Декарт, Рене 16
Диверже, Морис 30, 56, 135, 256
Џјуи, Џон 235
- Завадски, Силвестер 205, 207–9, 214
- Јовановић, Слободан 47, 92, 105, 143, 169, 190, 198, 262
- Кант, Имануел 31–3, 42, 50, 142, 192, 220, 288
Констан, Бенжамен 34–6
Кромвел, Оливер 12, 14–6, 18–21, 23–24, 139, 156–7, 159–63, 245–48, 250–2, 303
Куланж, Фистел де 31, 34–5
- Ласки, Харолд 20, 30, 46–8, 145, 150, 163–64, 174, 227–34, 236–42, 249, 251, 253, 255, 258, 261–2, 265–7, 269–70, 274, 276–305
- Лок, Џон 5–6, 18, 18–23, 24–8, 43, 59, 61, 63, 73, 76, 101, 110, 127–8, 138–40, 157, 161–6, 168, 171–2, 175–6, 179, 181, 190, 229, 236, 246, 251–5, 301, 304
- Медисон, Џејмс 20, 28, 37, 39, 58, 63, 83–4, 88–91, 94, 96–7, 99–100, 103, 106–09, 112–128, 132–4, 169, 232, 251
Мил, Џејмс 18, 172, 195
Мил, Џон Стјуарт 4, 18, 31, 36–43, 45, 51, 53, 76, 90–1, 171–2, 212–3, 219, 255, 258–60, 295, 301–2, 305
Монтескје, Шарл 20, 27–8, 35–6, 58, 62–3, 91, 95, 100, 110, 121, 127–8, 132, 137, 163, 167–8, 187, 190, 252, 304
- Остром, Винсент 97
- Платон 5, 8, 15, 45, 47, 56–7, 92, 114, 154, 177, 187, 220, 244, 266, 290, 299
Попер, Карл 49, 151
- Расел, Берtrand 30, 55, 136, 228, 237, 256, 265, 276
Русо, Жан Жак 18, 31, 36–7, 57–8, 62–64, 95, 110, 125, 132, 141, 175, 181, 241, 293, 299
- Спиноза, Барух де 22–3
- Тадих, Љубомир 31, 35, 135–7, 140, 175, 199
Токвил, Алексис 31, 34–7, 39, 42, 87, 90, 131, 260, 302
Тукидид 16, 206
- Хамилтон, Александар 63, 84–5, 89–91, 93–4, 97–109, 111, 113, 115, 119–23, 125–6, 129, 131, 133, 169
Хјум, Дејвид 157, 170–1, 255

Хобс, Томас 4, 13, 15–20, 22, 25–6, 34, 59, 110, 158, 160–2, 164, 166, 178, 247, 250–2, 254–5, 260, 289

Џеферсон, Томас 28, 51, 58, 61, 83, 86, 90, 100–4, 119, 127–9, 176, 210

Цицерон 6, 17, 92

Шо, Бернард 44–6, 218, 222, 228, 260

Џеј, Џон 63, 84, 89, 91, 93, 97–100, 102–3, 106, 112, 139, 169

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

- Атлантска повеља 3, 5-7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 43, 45, 47-9, 51, 53, 55, 69, 71-77, 207
- Велика повеља о слободама 3-7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 153, 156, 243, 245
- владавина права 5-6, 15, 17, 25, 36, 38, 45, 57, 61, 65, 73, 76, 90, 92, 97, 132, 159, 164, 170-2, 248, 300
- грађанско друштво 11, 22, 41-2, 45, 56-7, 62, 65, 90, 116, 118, 122, 177-8, 188, 195-6, 212, 214, 246, 257, 264
- декларација 3-4, 6, 23-4, 28-9, 31, 38, 48, 51, 56-7, 59-67, 75, 77, 82, 84, 88, 93, 119, 124, 134, 157, 166, 172, 176, 191-2, 207, 210, 246, 256, 294
- Декларација о независности (САД) 23, 28, 38, 51, 59-60, 84, 88, 119, 124, 134, 147, 157, 172, 176, 210, 246
- демократија 6, 16, 18, 22, 24-6, 30, 34-9, 42-4, 51, 55, 59-60, 65, 69-70, 74-6, 85-7, 89-90, 93-6, 104-5, 108, 110, 113, 116, 119-20, 122-7, 131, 134-5, 151, 166, 171, 174-5, 181-5, 197, 203, 205-6, 213-4, 217-9, 228-9, 231-2, 235-41, 254-8, 260-1, 266-70, 272-3, 277, 280, 283, 285, 287, 289-90, 292, 295, 301-3
- држава 4-5, 7-9, 11, 13-24, 26-7, 30-1, 33-43, 46-7, 49-53, 55-7, 60-3, 65, 67, 69-70, 73-75, 77, 81-111, 115, 118-22, 124-8, 131-4, 136-7, 140, 146, 150, 152-3, 156, 158-64, 171, 173-80, 183-5, 187-8, 190, 193, 195-6, 201, 203-25, 227-43, 245, 247, 249-53, 255, 257-62, 264, 266-7, 270, 274, 276-92, 294-6, 298-301, 307, 306
- држава благостања 19, 40, 47, 49, 52, 54-9, 115, 127-8, 140, 170, 192, 209-17, 219-25, 227-31, 242-3, 246-7, 286-8
- друштво 5, 8-10, 12, 17-8, 21-2, 24-30, 30-1, 33-4, 36-44, 46, 48-51, 53, 56-9, 64-5, 90, 95, 97-9, 105, 107, 110-1, 114-6, 118, 120-2, 125-9, 133, 135-6, 138-42, 150-6, 161, 163-66, 168, 170-1, 174-84, 186, 188-9, 192-196, 198-200, 203-4, 206, 208-18, 223-5, 227-9, 231, 233, 235-7, 239, 241-3, 245, 247, 249, 251, 253-59, 261-3, 265-9, 271, 273-79, 281, 283-85, 287-9, 291-3, 295-303, 305-6
- друштвени уговор 9-10, 17-8, 22, 24-5, 57, 64, 75, 83, 119, 154-5, 161, 166, 174, 177-81, 196, 244-5, 250, 254, 271
- идеологија 28, 30, 38, 41, 43, 52, 56, 59, 61-2, 72, 135-7, 139-43, 145, 147-51, 153-5, 157, 159, 161, 163-5, 167-9, 171-4, 176-7, 179, 181, 183, 185, 187, 189-91, 193, 195, 197, 199-200, 205, 224, 231, 256-6, 259, 263, 289, 399, 302
- једнакост 5, 8, 12-3, 34, 36-7, 46, 56, 85, 87, 111, 136, 141, 150, 154, 156, 158, 174-5, 181-2, 196, 204, 207, 213, 224, 231, 233, 241, 243-246, 258, 260-261, 266, 286, 293, 298, 301-2
- конзервативизам 6, 24, 28-9, 34, 56, 61-2, 86, 94-5, 110, 123, 135-45, 147, 149, 151-2, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167-9, 171-79, 181-3, 185, 187, 189-93, 197-9, 214, 220, 237, 255-6
- конституционализам 23, 28-9, 31, 36, 40, 44-5, 56-8, 63-4, 76, 93, 213, 227, 241, 259
- лабуристи 46, 50, 208, 214, 216, 227-8, 230, 232-3, 236-8, 260-1, 265, 276, 281

- легалитет 33, 57, 145, 260, 304, 274
- легитимитет 5, 9, 16, 25, 27, 40, 165–6, 210, 254, 259, 273
- морал** 3, 5–6, 18, 22, 31–4, 41–2, 44, 48, 102, 104, 110, 128, 140, 142, 147, 153, 156, 176, 179–80, 187–8, 196, 198, 208, 213, 220, 227, 232–3, 242–3, 245, 260, 271, 278, 303, 306
- моћ 4–5, 18, 20, 33, 35, 47–8, 50, 67, 75, 112, 121, 127, 133–4, 153, 162, 164, 177, 183, 186–7, 203, 206, 209, 225, 232, 237–40, 243, 249, 251–2, 258, 265, 285, 287, 292, 305–7, 302, 304
- народ** 3, 5, 7, 9–13, 15–6, 18–21, 24–5, 27, 28–9, 34–6, 38, 45, 48, 52, 54, 57, 59–60, 63–4, 66–7, 69–72, 74–5, 81, 85–6, 89–91, 93, 95–6, 105–7, 109–14, 118–31, 136, 138–9, 142–7, 150–1, 153–6, 159, 163, 165–6, 171–2, 176, 179–81, 185–7, 197, 199, 201, 206–7, 210–2, 218, 223, 231, 233–4, 243–48, 252, 254–6, 261–2, 266, 269, 288, 300, 303, 307
- New Deal 50–1, 54, 134, 206, 209, 211, 216, 230
- ограничење власти** 7, 11, 13, 22, 24–4, 28, 33, 39, 47, 65–7, 84, 114–5, 121, 123, 131, 133, 150, 157, 159–60, 163–6, 168, 227, 246, 248, 253–4, 260, 267, 275–6
- повеља** 3–7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47–9, 51, 53, 69, 71–77, 119, 153, 156, 160, 173, 207, 241–3, 245, 248, 253, 257
- Повеља (бил) о правима 23, 43, 119, 173, 242, 257
- подела власти 7, 13, 17, 21–2, 26–8, 31, 35, 58, 63, 65, 67, 76, 119, 127–30, 133, 161, 163, 168–9, 171, 250, 252, 297, 304
- права и слободе 4–5, 11, 13, 17, 22, 25–6, 28, 36, 38, 41, 52, 55–8, 64, 66–7, 75–6, 87–8, 108, 119–20, 150, 166, 173, 253–4
- правда 8, 31–2, 44, 67, 71, 105, 111, 113, 118, 121–2, 147, 171–2, 177–8, 187, 193–4, 197, 207, 216, 222, 280, 298
- социјална правда 43, 44, 48–9, 51, 54, 64, 72, 194, 203–4, 207, 210, 212, 218, 222, 225, 235, 240
- природно право 4, 11, 18, 22, 25–6, 43, 56–8, 62, 64, 100, 122, 144, 156, 161, 164–5, 178, 181, 189, 212, 245, 250, 253–4
- прогрес 58, 72, 136, 174, 176, 181, 183, 214, 218, 222, 239, 274
- револуција** 5–6, 11–2, 14–7, 19, 21–5, 27–31, 33, 36, 44, 56–63, 65–7, 70, 84, 86, 89, 93, 99–102, 106, 118–22, 124, 128, 134–40, 143, 145, 147–53, 156–69, 172–76, 179, 181–3, 187–196, 198–201, 203, 230, 232–3, 238–9, 241, 245–9, 251–4, 256–8, 280–1, 288, 303–4
- религија 3, 8, 16, 18, 22, 57–8, 137, 141, 161, 171, 195, 227, 250, 287
- солидарност** 262
- социјалдемократија 46, 174, 203, 218, 222, 236, 261
- социјализам 26, 42–44, 46, 49–50, 54, 56, 151, 166, 203–5, 208–9, 212, 214, 217–9, 221–2, 224, 227–33, 236–7, 255, 258, 260–1, 263–6, 273, 276–7, 280–1, 285–7, 289, 301
- државни социјализам 264, 277, 287
- фабијански социјализам 30, 42–6, 48–50, 53, 174, 207–9, 212–14, 216–9, 221–2, 227–30, 233, 236–7, 240, 255, 258, 260, 263–5, 268, 274, 276, 280, 289
- слобода 3–9, 11–9, 21–43, 45–9, 51–67, 70–6, 81–2, 86–8, 90, 92, 94–5, 100, 105–6, 108–9, 113, 117, 119–22, 125–30, 132, 134, 136–9, 143–4, 146, 150, 152–61, 164–9, 172–83, 187–8, 190, 192–4, 196, 198, 206–7, 210, 212, 220, 224, 227, 229, 231–7, 239, 241–3, 245–7, 249–67, 269, 271–3, 275, 277, 279, 281, 283, 285, 287–306
- суверенитет 4, 7, 9–10, 15, 17–9, 24, 28, 36, 45, 52, 57, 62–3, 82–6, 91, 97–8, 104–09, 121–2, 132, 137, 148, 154–6, 159, 161, 165, 174, 180–1, 211, 223, 227, 229, 244, 247, 250, 253, 261–2, 274, 279–80, 284–5, 287–8, 293

- тиранија 3-5, 11, 25, 36-7, 39, 42, 47, 6, 69-70, 72, 74, 82, 86, 104, 115, 120, 123-5, 127-9, 155, 182, 184-5, 245, 260, 292, 302
- традиција 4-6, 15, 26, 40, 42, 44, 47, 56, 61, 69-70, 73, 77, 135-8, 140-1, 149-50, 163, 174-6, 179, 181, 183, 188, 190, 192, 199, 203, 219, 224, 228, 231-3, 242, 254, 257-9, 261-2, 285, 289, 300
- устав 4, 6, 11-3, 19-21, 23-4, 28-31, 35, 37, 39, 43-5, 55-6, 58, 60-7, 72-3, 75-6, 81-8, 90-102, 105, 107-12, 115, 119-20, 122-24, 128, 130, 132-4, 136-9, 145-6, 148, 156-7, 159-60, 163, 166-7, 169, 172, 175, 179-80, 184-5, 191-2, 198, 205, 228, 230-1, 245-6, 248, 252-3, 264-5, 267, 280, 285, 305
- утопија 6, 8, 13, 20, 154, 158, 162, 205, 221, 244, 247, 251
- Федерализам 44, 58-9, 61, 65, 91-2, 105, 108, 113, 132-4, 287-8, 297
- Федералист 3, 28, 31, 37, 47, 63, 81-95, 97-9, 101-115, 117, 119, 121-5, 127-9, 131-4, 169-70
- checks and balances 20, 28, 67, 82, 87, 127, 133, 162, 252

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.01:342.72/.73

141.7:32

СТАНОВЧИЋ, Војислав, 1930–2017

Политичке идеје и идеологије / Војислав Становчић
; приредили Славиша Орловић и Слободан Г. Марковић. –
Београд : Центар за демократију Факултета политичких наука
Универзитета, 2022 (Београд : Досије студио). – XXXVIII, 313
стр. ; 24 cm

Тираж 100. – Стр. VII–XXXVIII: Војислав Становчић и темељи
слободе и демократије / Славиша Орловић. – Напомене и
библиографске референце уз текст. – Регистри.

ISBN 978-86-6425-095-5

а) Становчић, Војислав (1930–2017) б) Политичке идеје в)
Држава -- Слобода г) Филозофија политике

COBISS.SR-ID 58738697

CENTAR ZA DEMOKRATIJU FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ

**ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И
ИДЕОЛОГИЈЕ**

ISBN 978-86-6425-095-5

